INTERPRETACIJA POJMOVA

RJEČNIK - Bosanski

interpolirani tekst — interpretacija teksta

∞Ỗ∞

A

Δ na vrh Δ

B

C

ČĆ

D

Δ na vrh Δ

E

F

∆ na vrh ∆

G

H

I

∆ na vrh ∆

J

K

L

M

N

O

Δ na vrh Δ

P

∆ na vrh ∆

Q

R

S

Δ na vrh Δ

Š

T

U

V

W

Y

Δ na vrh Δ

∆ vrh ∆

A

A=A , simbolini izraz za logični princip identiteta (v.), koji zahtijeva određenost i postojanost neke misli u granicama određenog misaonog sistema (A treba da ostane A). To je osnovni zahtjev logičke dosljednosti.

A u stavu S a P označava općenito jesni (univerzalno afirmativni) kategorički sud (Svi S jesu P), a prema tradicionalnoj lat. izreci (tvrdi a, niječe e, ali oba općenito, tvrdi i, niječe o, ali oba djelomično).

Abalijenacija (franc.): duševno ili duhovno poremećenje, rastrojstvo, psihopatologijsko stanje.

Abhidhamma (pâli) nauk o pojavama ili fenomenima (v. dhamma), naziv za treći dio kanonskih budističkih tekstova (»Tipitaka«), nastao u toku nekoliko stoljeća poslije Budine smrti iz potrebe da se nauka sadržana u njegovim govorima (sutta) sistematizira. - Abhidhamma-pitaka sastoji se od sedam djela u kojima se provodi analiza elemenata pojavnosti sa različitih sistematskih stajališta: 1) Dhamma-sangant, klasifikacija fenomena, sadrži 52 osnovna

elementa svrstana u 89 klasa prema područjima a) osjetnost; u u 89 klasa prema područjima a) osjetnost; b) psihičkih doživljajnih oblika; c) četiriju vrhovnih »neograničenih« kategorija (prostor, svijest, ništavilo, ni primjećivanje ni neprimjećivanje); d) »oslobađanja« ili redukcije toka pojavnih događanja u svijesti. 52 elementa predstavljaju tipične klasifikacione šeme koje se ponavljaju u Budinim govorima (v. khanda, dhâtu, patićća - samup-pâda, magga, sîila, ghjâna). - 2) Vibhanga, raščlanjivanje osnovnih strukturnih grupa sa stajališta njihove pripadnosti osjetnim područjima. - 3) Dhâtukathâ, razvrstavanje fenomena na osnovu »uključenosti« ili »isključenosti« s obzirom na temeljne egzistencijalne kategorije, obuhvaćene uglavnom strukturama khanda i dhâtu (v.). - 4) Puggala-pannatti, karakterologija), sadrži tipologiju (komplementarni temperamenti: strastven povjerljiv, srdit-razborit, zaslijepljen-nemiran) i karakterološku analizu prema stepenima razvoja sljedbenika Budine metode meditacije. - 5) Katha-vatthu, argumentacija, dokument o diskusiji 18 različitih budističkih nauka i škola koje su se razvile prije koncila što ga je vladar Ašoka sazvao god. 246. pr. n. e. - 6) Yamaka, dihotomijska klasifikacija osnovnih filozofskih problema, razrađena po strogim formalnim metodološkim kriterijima; jedno od osnovnih djela za studij indijske logike. - 7) Patthâna, genetika, obrađuje problematiku pattićća-samuppâde. - »Abhidhamma-pitaka« je osnov theravâda budizma. Filozofski je specifična za cijelu problematiku abhidhamme nauka o trenutačnosti svakog egzistencijalnog sklopa (v. kšanikavâda), a dosljedno tome i »atomskih« struktura objektivnog svijeta (v. anu).

Abiogeneza (grč.) ili »generatio aequivoca spontanea« (lat.): spontanost nastajanja života, živih bića, organizama iz anorganskog prirodnim fizikalno kemijskim putem ili načinom; samoradanje, samostvaranje (autogonija, v.). »Generatio aequivoca«

Abnorman (Lat. abnormis = nepravilan), koji odstupa od norme, pravila; neobičan, neprirodan.

∆ na vrh ∆

Abreakcija Stručni psihoterapeutski termin iz rane faze psihoanalize (Breuer, Freud) kojim se označavao proces i učinak određenja i 'očišćenja' (katarza) psihizma od ranijih traumatskih doživljaja na taj način da ih se osvješćivalo i verbaliziralo. Danas je u čestoj i kolokvijalnoj upotrebi u općenitom značenju oslobađanja od unutrašnjih napetosti putem neke aktivnosti.

Abulija (grč. a = ne i bulé = volja), bezvoljnost, neodlučnost, nemogućnost da se provede određena voljna intencija. U blažim oblicima javlja se kao posljedica melankolije, hipohondrije i neurastenije gdje se u bolesniku sukobljuju suprotne predodžbe i emocije, ili gdje bolesnik doživljava uvjerenje o bezizlaznosti iz dane situacije. Kod težih je slučajeva uzrok u patološkoj strukturi voljnog centra koja dovodi do velike voljne nemoći.

Acervus (lat. hrpa) je izraz za dokazivanje da u stvari nema mnoštva: budući da pojedino zrno žita pri padu (navodno) ne čini štropot, to ni čitava hrpa kao zbroj pojedinih zrna ne može zapravo proizvesti štropot (Zenon iz Eleje, Eubulid, v. sorit).

Actus purus (lat.), čisto djelovanje. U srednjovjekovnoj filozofiji: oznaka za Božju egzistenciju i Božju spoznaju. Actus je Lat. prevod Aristotelovog termina: energeia. (Suprotnost: dynamis.) U filozofiji Tome Akvinskog actus purus je bitno određenje Boga. To znači da Bog nema u sebi neostvarenih mogućnosti (potentia), nego je potpun i savršen (ipsum esse subsistens).

Adaptacija (lat. adaptatio = prilagođavanje); 1) (psihol., fiziol.) smanjenje učinka nekog jednoličnog podražaja na podražljivo tkivo, zbog dužeg djelovanja podražaja. U području osjeta adaptacija se očituje u smanjenju osjetljivosti odnosno u slabljenju intenzite te osjeta. Osobito su jasne pojave u njosnom području. Npr. vonj, koji smo u početku jasno osjećali, ubrzo slabi, a može i potpuno iščeznuti; 2) (biol.) zajednički naziv za promjene koje nastaju u strukturi ili

∆ na vrh ∆

funkci organa, a koje dovode do boljeg prilagođavanja organizma okolnim prilikama, što umogućuje lakše održanje života i vrste. Npr. pri boravku na velikim visinama, gdje u zraku ima manje kisika, povećava se značajno broj crvenih krvnih tjelašaca, što omogućuje bolje iskorištenje kisika iz okolnog zraka (v. akomodacija); 3) (sociol.) socijalna adaptacija je prilagođavanje individualnog ponašanja društvenim normama i usvajanje dominantnih društvenih vrijednosti.

Adekvacija (lat. adaequatio) znači saglasnost, podudarnost, a upotrebljava se u teoriji saznanja u smislu povezivanja i izjednačavanja pojma i njegovog predmeta. (v. adekvatan.)

Adekvatan (lat. adaequare = izjednačiti), odgovarajući, primjeren, izjednačen. Već kod Aristotela su u duši izazvane predstave pa slike (odrazi = homoiomata) stvari. U teoriji saznanja skolastika, a onda kasnije u različitim pravcima objektivizma (v.), upotrebljava se taj pojam za podudaranje stava, predodžbe ili pojma sa primijećenim, predočenim odnosno pojmljenim predmetom. Pojam (predodžba ili stav) je u istinitoj spoznaji predmetu adekvatan. Veritas est adaequatio in tellectus et rei: Istina je suglasnost (podudarnost) razuma (mišljenja) i stvari. Suprotno: inadekvatan (v.).

Adept (lat. adeptio = postignutost): onaj koji je u nešto upućen. Riječ se upotrebljava u alhemiji za onoga za koga se smatra da je našao kamen mudraca. Danas se adeptom naziva onaj koji je dublje prodro u neko umijeće ili znanost.

A dicto secundum quid ad dictum simpliciter (od rečenog s ograničenjem k rečenom bez ograničenja, naprosto) - logička pogreška poznata i pod kraćim nazivom - (»konverzna pogreška akcidencije«). Sastoji se u tome što se od tvrdnje da nešto vrijedi samo pod određenim posebnim okolnostima zaključuje na tvrdnju da to vrijedi bez ograničenja. Takva su npr. umovanja: »Ricinus

pomaže kod nekih probavnih smetnji. Ricinus je, dakle, uvijek zdravo piti.« Ili: »Ujed zmije otrovnice najbolje je ispaliti užarenim željezom. Dakle, svaku ranu najbolje je ispaliti užarenim željezom.«

A dicto simpliciter ad dictum secundum quid (od rečenog jednostavno, bez ograničenja, k rečenom s ograničenjem) - logička pogreška poznata i pod kraćim nazivom »fallacia accidentis« (pogreška akcidencije). Sastoji se u tome što se zaključuje da ono što vrijedi općenito vrijedi i pod posebnim okolnostima koje u općoj formulaciji pravila nisu uzete u obzir. Takva su npr. umovanja: »čovjek je umno biće. Prema tome, ludaci, pijanci i političari također su umni.« .Voće je zdravo. Zato i oni koji boluju od dizenterije treba da ga što više jedu.« »Pošten čovjek treba da govori istinu. Zato i uhapšeni revolucionar treba da prizna policajcima gdje mu se skrivaju drugovi.«

Adherentan (lat. adhaerere = držati se nečega), prijanjajući, nesamostalan. Naziv za oznaku koja je nužno vezana uz neku drugu oznaku.

Adiáfora (grč.), nerazličit, neistaknut, ravnodušan. To je problem stoičke i kiničke etike. U čovjekovu odnosu prema svijetu i prirodi treba razumski odrediti što je bitno i vrijedno za ljudski život. U stoičkoj etici postoje četiri osnovne vrline: razboritost, hrabrost, pravednost i umjerenost. U svima je ispoljena baš razboritost (grč. fronesis), tj. misaono rasuđivanje o svemu što se radi. Već Sokrat smatra da čovjek, na primjer, ne može biti hrabar ako ne zna što je hrabrost i sl. Znanje prije djelovanja i kod stoika je određenje koje čini bitni sadržaj njihove etike. Ono što je suprotno osnovnim vrlinama označavaju kao loše. Između dobrog i lošeg postoji srednji stupanj: indiferentno, adiafora, tj. ono što nije ni jedno ni drugo. To su prema stoicima npr. sam život i smrt, ljepota, snaga, visoko porijeklo i sl. Adiaforu stoici ne smatraju za vrlinu. Pojam adiafora u kršćanskoj etici ima smisao da se zemaljske stvari smatraju nebitnima u

Δ na vrh Δ

odnosu na »nebesko carstvo«. Kant i Fichte. drže koji sa svoga rigoroznog etičkog stajališta da u ljudskom djelovanju nema adiafore.

Advaita (sansk.), »nedvojnost« ili monizam. Osnova vedantinske filozofije, posebno u razradi Šankare (između 6. i 8. st. n. e.); nauka koja nalazi potvrdu u najstarijim upanišadama. Šankara osniva svoju nauku na četiri »velike izreke« iz upanišada: »To si ti« (tat tvam asi-Ćhandogya-upanišad);. Ovaj âtman (svijest) je brahman (»apsolutni bitak«) (Mandukya upanišad); ,um je brahmane (Aitareya-upanišad); »ja sam brahman« (Bri hadaranyaka-upanišad). Apsolutni monizam nije usvojen u svim vedantinskim školama. Sankarin veliki protivnik Ramanugja (11. st.) zastupa »kvalificirani« monizam (v. višištadvaita) i pobija posebno ekstremni intelektualizam Sankarine teorije apsolutnog duha.

Afazija (grč. a (priv.) i phasis = riječ): cerebralni poremećaj koji se sastoji u nemogućnosti da se govori ili da se razumije govor drugoga, iako ne postoji povreda ili uzetost perifernih organa koji služe za govor odnosno za sluh. Postoji više tipova afazija: 1) motorička afazija, kad bolesnik razumije i zna ono što hoće reći, ali to ne može izgovoriti; 2) senzorna afazija, kad bolesnik ne razumije ono što netko drugi govori na njemu inače poznatom jeziku, iako mu je sluh sačuvan; 3) totalna afazija, koja je kombinacija motoričke i senzorske afazije.

Afekcija - termin kojim se označava emocionalni aspekt doživljaja (za razliku od saznanja i voljnih doživljaja).

Afekt - redovno kratkotrajno, ali snažno čulno uzbuđenje, praćeno značajnim fiziološkim promjenama u organizmu.

Afektivan : koji se odnosi na afekte, osjećaje, osjećajan.

∆ na vrh ∆

Aferentan (lat. affero = donosim), »donoseći«, »javljajući«. U fiziologiji i psihologiji: živac koji nosi podražaj od periferije prema živčanom centru. Isto što i centripetalan. Suprotno: eferentan (v.).

Aficirati (lat. afficere = djelovati na koga), uzbuđivati, djelovati, uticati. U, naročito kod Kanta, dobio je taj pojam određenije značenje, po kome stvari aficiraju (djeluju na) receptivnu svijest, koja tako uzbuđena na sebi poseban način te stvari doživljava.

Afinitet (lat. affinis = blizak, srodan), srodnost, bliskost, privlačnost, naklonost. 1) U teoriji saznanja po Kantu označava se afinitetom »osnov mogućnosti asocijacija (v.) različitoga, ukoliko leži u objektu«, a sam je afinitet transcendentalan. 2) U psihologiji znači, a) sličnost (analogiju) između pojedinih psihičkih manifestacija (predodžbi, misli, osječanja, raspoloženja itd.) ili psihičkih struktura (temperamenata, karaktera, ćudi); b) velika naklonjenost određenim predmetima, zanimanjima, sredinama, osobama, predstavama ili misaonim motivima; zasniva se na instinktu, individualnim psihičkim dispozicijama, navikama. 3) U hemiji se afinitetom označava stepen lakoće kojom se pojedine materije međusobno spajaju.

Afirmacija (lat. affirmatio): pozitivna tvrdnja da postoji odnos između dva pojma. Afirmacija je jedna od osnovnih kvaliteta (v.) suda. Suprotno : negacija (v.). U kolokvijalnom govoru označava postizanje određenog uspjeha odnosno priznanja.

Afirmativan (lat. affirmo = tvrdim). U logici: potvrdan, jasan sud. Neki sud je afirmativan ako se subjektu bez ograničenja dodaje predikat. Sud kojim tvrdimo da nešto jest : S je P. Može biti opšti (v.) ili djelomičan (v.). Suprotno : negativan (v.).

Aforistički , u obliku aforizma (v.): pregnantno izražena misao.

∆ na vrh ∆

Aforizam (grč. aforízein = omeđašiti, ograničiti, odijeliti): u jednoj rečenici kratko i jasno izražena misao, u sebi zatvorena, koja nije sistematski povezana ni dalje razvijena s nekim drugim izraženim mislima. U aforizmima su izražavali svoje filozofske misli: Erazmo, Bacon, francuski moralisti, Pascal, i dr.

A fortiori - posredan nesilogistički zaključak oblika: »B je veće od C; A je veće od B; dakle, A je veće od C«. Ispravnost tog argumenta zasniva se na tranzitivnosti relacije »veće od«, pa neki autori taj naziv šire, primjenjujući ga na sve relacione silogizme čija ispravnost zavisi od involvirane relacije.

Agatologija (grč. to agathon = dobro): učenje o moralnom dobru koje se postiže vježbanjem i učenjem.

Agens (lat.), pokretna djelatna snaga, djelatni faktor, aktivni princip. U skolastici i aktivnost razuma (intellectus agens), koji je Božijg porijekla. Pomoću agensa ljudski potencijalni razum može spoznavati. To je nastavak tumačenja Aristotelove misli o aktivnom i pasivnom umu.

Agnostički (grč.), nespoznatljivo. Odnosi se na agnosticizam (v.) kao na filozofijski stav. Agnostički stav izražava nemogučnost spoznaje temelja apsolutnog bitka,. Time se otklanja svaka metafizika. Agnostički stavovi nalaze se kod skeptika, sofista, neokantovaca i pozitivista.

Agnosticizam (kovanica od grč. a = ne i gnostikós = spoznajni). Pogled koji pobija mogućnost potpune spoznaje svijeta, budući da pretpostavlja neku supstancu, »Stvar po sebi« ili metafizičku zbilju koja se susteže istinitom saznanju. Agnosticizam predstavlja tzv. »treći put« u filozofiji, i drži da je potpuna spoznaja biti stvari nemoguća. Po tom stavu, postoji jedna neprekoračiva granica spoznaje, a takva je, za Kanta npr., »Stvar po sebi« koja uvijek ostaje s

onu stranu svake spoznaje. - Naziv agnosticizam prvi je uveo u filozofiju engleski prirodoslovac Huxley 1869, da bi njime označio svoje poglede; u pozitivnom smislu to je shvatanje da u znanstvenom istraživanju valja slušati samo glas razuma, a u negativnom znači ograničenje sigurne spoznaje na pozitivno dano u osjetnom iskustvu, što se uvijek može empirijski verifikovati. U tom širem smislu agnosticizam je cjelokupni empirizam i pozitivizam (Comte, Spencer, Hamilton, Jodl) uključujući i savremeni logički (Wittgenstein, Carnap, Ayer), budući da otklanja svaku »metafiziku« i ograničava bit istine na znanstveno provjereni sklop činjenica. - Svaki agnosticizam zastupa nemogućnost spoznaje istinskog bitka i neopravdano svodi bit spoznaje na prirodo znanstveno iskustvo kao apsolutno i jedino kompetentno mjerilo istine.

Agnozija (grč. a = ne i gnosis = spoznaja). Patološka pojava koja se očituje u teškoći ili nesposobnosti prepoznavanja i razumijevanja značenja predmeta i pojava uz sačuvano osnovno osjećanje. Čovjek koji boluje npr. od vidne agnozije vidi, ali nije sposoban da prepozna ono što gleda (tzv. duševna sljepoća); kod slušnih agnozija, npr. senzorne afazije (v.), bolesnik čuje govor, ali ne može razumjeti sadržaj govora, itd. Agnozije su obično uzrokovane poremećajima u funkciji sekundarnih senzornih područja mozga.

Agorafobija (grč. agora = trg i phobos = strah), bolesni strah od otvorenih i širokih prostora, strah da se pređe preko ulice ili trga.

Agrafija (grč. a (priv.) i graphein = pisati): cerebralni poremećaj koje se ogleda u potpunoj ili djelomičnoj nesposobnosti da se oblikuju slova ili drugi pisani znakovi uz inače sačuvane sposobnosti kretanja prstima.

Agregat (lat. aggregatum = gomila): hrpa koja nastaje samo vanjskim gomilanjem bez unutrašnje veze, kakva se naprotiv zahtijeva kod organizma. - Za Kanta iskustvo nije jednostavan agregat opažanja ili

∆ na vrh ∆

odredbi, jer u tom slučaju ono ne bi imalo opšte vrijednosti, nego radi sticanja iskustva opažanja moraju stajati pod nekim razumnim jedinstvom, tj. moraju imati unutrašnju vezu. - Fizika razlikuje tri različita agregatna stanja materije: plinovito, tečno i tvrdo. - U matematici se pod agregatom podrazumijeva zbir, skup.

Agresija (lat. aggressio = pristup, uvod u govor; navala, napad). Ponašanje ili djelovanje koje ima za cilj nanijeti štetu osobama, životinjama i stvarima. U međunarodnom političkom životu : neizazvani i iznenadni napad jedne države na drugu što je kao »agresivni rat«. osudilo Društvo naroda i kasnije Organizacija ujedinjenih naroda. Nema jedinstvenog teorijskog objašnjenja agresije, te vrlo raširene pojave. Najpoznatije je psihologijsko tumačenje prema kojem je agresija simptom i posljedica uneravnoteženosti i neprilagođenosti bića okolini, odnosno psihoanalitičko objašnjenje agresije kao posljedice potiskivanja prirodnih težnji ljudskog bića. Neke novije teorije ponašanja tvrde suprotno tj. da je agresija u životinjskom carstvu u funkciji prilagođavanja kao i da se teorija o biti i uzrocima agresije u životinja može izravno primijenjivati i na liudsku vrstu.

Agresivnost , karakterna osobina bića koje naginje agresivnom ponašanju i djelovanju (v. agresija).

Aham-kâra (sansk.), »faktor ja«, »samosvijest«, više u psihološkom nego u metafizičkom smislu (usp. âtman). - Karakterističan termin u analizi svijesti samkhya filozofije (v.), gdje predstavlja treći stepen manifestacije bivstva (tattva) duha (puruša) u prirodi (prakriti). Zbog svog položaja između uma (buddhi, v.) i razuma (manas, v.) gubi često u kasnijoj filozofiji svoj bitni smisao, u vedanti zbog metafizičke afirmacije âtmana, a u budizmu zbog njegove negacije, pa poprima sve više moralno negativno značenje egoizma ili iluzorne predstave o vrijednosti vlastitog ja.

∆ na vrh ∆

Ahil i kornjača naziv je poznatog prividnog dokaza o nepostojanju kretanja koji je dao Zenon iz Eleje. Ahil kao najbrži trkač nikada ne može stići kornjaču, najsporiju životinju u slučaju kada ona ima samo i najmanju prednost. Naime dok je on pretrčao put koji je ona već prešla ona je već prešla novi dio puta, a kada je on prešao i taj dio ona je opet otišla dalje makar i mali dio puta: za vrijeme dok je on prešao i taj dio puta kornjača je iznova prešla novi dio i Ahil i kornjača tako u beskonačnost.

Ahimsa (sansk.), nenasilnost, princip nevršenja nasilja zajednički svim klasičnim oblicima indijske etike. Ne ograničava se samo na nepovredivost ljudskog života, nego se primjenjuje i na životinje. Najekstremniji zastupnici ovog principa su gjaini (v. gjainizam), iz čije je sredine potekao i M. Gandhi koji je nauku o ahimsi popularisao i na zapadu taktikom svoje političke borbe. On je definiše ovako: »Nenasilnost kao izraz snage znači svjesnu patnju. Ona nikako ne znači podložnost slabića volji zločinca, nego usmjerenost potpuna duha protiv volje tirana.«

Akademija (grč. akadémeia), imanje na Kefisu, 6 stadija od Atine, gdje je Platon poučavao. Odatle je Platonova škola dobila ime Akademija. Platonova Akademija (osnovana god. 387 p.n.e.) dijeli se na Staru, Srednju i Novu. U prvoj su poznati: Speusip (oko 409-339), Ksenokrat iz Halkedona (395-314), Heraklid sa Ponta, Filip iz Opunta, Polemon, Krates, Krantor. U Srednjoj su: Arkesilaj (315-240) i Kamead (214-129). Srednja je zastupala umjereni skepticizam. U novijoj Akademiji ističu se Filon iz Larise i Antioh iz Askalona kod koga je u Atini učio i Ciceron. Akademija je postojala sve do 529, tj. do zatvaranja filozofskih škola naredbom cara Justinijana. Platonovu Akademiju obnovio je u renesansi oko 1440. Cosimo Medici u Firenzi. Podsticaj za to dao je Georg Gemist Pleton (1355 - 1450) iz Konstantinopola. Od 18. st. pojam akademija dobio je šire značenje, pa se danas njime označavaju najviše naučne ustanove u nekoj zemlji.

∆ na vrh ∆

Âkâša (sansk.), prostor, eter; termin izveden iz osnove kâš- »očitovati se«, »prosijavati« jedan od osnovnih termina orijentalne metafizike svjetlosti i teorije o manifestaciji (usp. avest. thwâša). U teoriji o elementima osječajnja (v. vaišešika) âkâša je kao peti element nosilac zvuka i životne energije i u tom smislu praelement koji se identifikuje sa Brahminim stvaranjem. - U klasičnim filozofskim sistemima akaša kao pojam prostora dobiva dva osnovna smisla: 1) ,ograničeni prostor, koji omeđuje neko tijelo i određuje orijentacione odnose u geografskom smislu (strane svijeta). Specifični termin za prostor u ovom empirijskom smislu je diš (v.); 2) »neograničeni prostor« koji nije primjetljiv kao element neposredne osjetilne realnosti, nego dobiva transcendentalni i metafizički smisao. Za razumijevanje tog smisla bitna je pretpostavka da u indijskoj filozofiji ne postoji paralelizam u obradi pojmova »prostor« i »vrijeme«, nego akaša u ontološkom smislu redovno predstavlja zajednički osnov empirijskog prostora i vremena (diš i kâla, v.). Kao metempirički »čisti element« akaša je već u Vedama nosilac zvuka besmrtne i trajne stvaralačke riječi Božije objave. Po toj funkciji âkâša je praelement iz kojeg potIče i u koji se vraća Božija emanacija svjetova (v. kalpa). To je rezervoar kosmičke snage i njene moralne uvjetovanosti, koja pretpostavlja kontinuitet latentnog pamćenja (v. alaya) ili »održavanje prošlosti u samoj sebi« po vlastitoj energiji i »njeno postojanje izvan svijesti«, u onološkim okolnostima gdje individualizirana svijest više ne postoji. (Citati u navodnicima su Bergsonova formulacija istih pretpostavki njegove teorije pamćenja. - Usp. sarvâsti-vâda.)

Akatalepsija , v. demencija.

Akcidencija , v. slučajnost.

Akcident , nešto što je nebitno, promjenljivo, slučajno na nekoj stvari ili pojavi; nešto što može biti i drugačije a da ne promijeni ili ne ukine

∆ na vrh ∆

bit stvari. Suprotno akcidentu je supstanca (v.), pa je stoga akcident i ono što je nesamostalno, što ne postoji po sebi već po drugom.

Akcidentalan , nebitan, sporedan, pojavan, koji ne pripada biti neke stvari. Suprotno tome: esencijalan, bitan (v. bit).

Akcija (lat. actio = djelovanje), radnja, djelatnost, činjenje (v. reakcija).

'Akl (islam.): um u smislu nus (v.) u helenskoj filozofiji (v. rûh i nefs).

Akolucija (grč. akoludhéo = slijediti, ići za čim). Pojam kojim se kod Aristotela, a i u stoičkoj nauci, označava nužni niz dva pojma; odnos dvaju pojmova od kojih se jedan bez drugoga ne može postaviti, od kojih je jedan u drugome izričito sadržan; ponajčešće nužni niz uzroka i posljedica.

Akomodacija (lat. accomodatio = prilagođenje), 1) prilagođenje nekog organa ili organizma zahtjevima i prilikama okoline. Često se upotrebljava u jednakom smislu kao i adaptacija (v.), 2) promjene u ispupčenosti očne leće pri gledanju različito udaljenih predmeta. Te promjene omogućavaju da se slike okolnih predmeta oštro ocrtavaju na mrežnici oka.

Akosmizam (grč. a = ne i kósmos = svijet). Ontološka koncepcija po kojoj se negira opstanak samostalnoga realnog svijeta, koji je zapravo samo pričin (v.) Istinski je samo apsolut kao beskonačna jednoća u kome je pojedinačno, ako uopće jest, tek njen metafizički modus. Misao izražena u Vedantama u budizmu, a i kod Eleiaćana i Spinoze.

Akroamatičan (grč.): za slušanje, slušno. Antička oznaka za ono što je »za slušanje«, a odnosila se prvenstveno na Aristotelova učenja koja je on iznosio usmeno, odabranim učenicima. Zatim uglavnom, oblik u kojem učitelj usmeno iznosi, a učenici samo slušaju. Suprotno: erotematičan ili dijaloški oblik učenja.

∆ na vrh ∆

Akromatičan : 1) bezbojan; akromatični vidni osjeti posjeduju samo kvalitetu svjetline (bijelo, sivo, crno); 2) kod leća: bez kromatske aberacije.

Akromatopsija (grč. a = ne, hroma = boja i opsis = vid), vidna anomalija koja se sastoji u potpunoj sljepoći za boje. Čovjek koji ima tu anomaliju doživljava samo svjetline (akromatske kvalitete). Akromatopsija je redovito praćena smanjenom oštrinom vida.

Aksiologija (grč. áksios = vrijedan i logos = nauka) je kao filozofija o vrijednostima jedna od najmlađih filozofskih disciplina, iako je njen predmet star gotovo kao i filozofija sama. Vrijednosni problem obrađivan je u pojedinim filozofskim disciplinama (prvenstveno u etici i estetici) već od početka antropološkog razdoblja grčke filozofije, ali ga je kao izoliran i poseban problem razvio tek H. Lotze (u djelu »Mikrokosmos« I - III, 1856- 1864). Ali ne samo da je tako postao osnivač aksiologije nego je razvijajući područje bitka (Sein) od područja važenja (Gelten) - postavio temelj jedne ontologije koju su nastavljači razrađivali sa različitih aspekata. Područjem bitka bave se po Lotzeovu mišljenju iskustvene znanosti, a spoznajni im je instrument razum; područjem važenja bavi se um koji je osjetljiv za vrijednosti. Iz tih Lotzeovih aksioloških teza razvila su se tri osnovna pravca u savremenoj aksiologiji, i to: psihologistički, pravac »badenske škole« i fenomenološki. Aksiologiju kao teoriju (a ne filozofiju počeli su ponajprije obrađivati psiholozi prihvativši od Lotzea tezu da su vrijednosti, ono što izaziva u nama osječajnja ugode ili ono što želimo. Ovi prvi (Meinong, Schuppe) nazivaju se aksiološkim emocionalistima, a ovi drugi (Kriiger, Miinsterberg) voluntaristima. Emocionalni odnosno voljni akti bili su tumačeni kao konstitutivni vrijednosni doživljaji a njihov intenzitet kao ono što određuje visinu vrijednosti. »Badenska škola« (Windelband, Rickert) pošla je od Lotzeova problema važenja po kome je konstituirano područje osječajnja, a po njima se preko čovjeka ostvaruje povijest odnosno kultura. Vrijednosti ne egzistiraju nego

važe, pa su stoga irealne odnosno nestvarne. Ljudskim vrijednosnim aktima nastaju u stvaranosti dobra u kojima su ostvarene vrijednosti (v. idiografske znanosti). Ta dobra sačinjavaju ono što se zove kultura, a razlikuje se od prirode koju određuju zakoni i u kojoj ne važe vrijednosti. Fenomenološka škola, koje je začetnik F. Brentano, ima svoje glavne predstavnike u M. Scheleru i N. Hartmannu. Brentano, također nastavljač Lotzea, otkriva da je svaki a ne samo misaoni akt usmjeren na određenu predmetnost. Emocionalni akti ljubavi i mržnje intendiraju vrijednosti kao svoje predmetnosti, a doživljavalju se s jednakom sigurnošću evidencije kao i spoznajni akti. U tim emocionalnim intencionalnim aktima određena je po dimenziji dubine osječanja i stepen vrijednosti. Scheler je nastavio fenomenološkom analizom otkrivati vrijednosna područja i nasuprot Kantovom formalizmu pokazao područje materijalnih kvaliteta (vrijednosti) koje imaju karakteristiku apsolutnog i opšteg važenja, a time svoj poseban i idealni način bivstvovanja. Njegove je aksiološke izvode razradio u svom sistemu N. Hartmann. Aksiologija je danas postala propedeutičkom disciplinom za sva područja praktične filozofije.

Aksiom (grč. aksíoma = zahtjev, želja), princip, teza, sud, stav ili iskaz koji je nedokaziv, ali se bez dokaza uzima kao istinit i služi kao princip ili premisa deduktivnog (v.) dokazivanja. Prema tradicionalnom shvatanju, koje poieče od Aristotela, aksiomima nije ni potreban nikakav dokaz, jer je njihova istinitost neposredno očigledna. Ovo shvaćanje usvaja i Kant, po kojem su aksiomi neposredno izvjesni sintetički principi a priori. U savremenoj simboličkoj logici smatra se da nijedan princip (sud, stav, iskaz) nije sam po sebi aksiom, nego da može postati aksiom samo unutar nekog aksiomatskog (v.) (deduktivnog) sistema. Po tom shvatanju aksiom se od drugih principa ili sudova istog sistema razlikuje samo po tome što u tom sistemu nije dokazan ni dokaziv a služi kao osnova dokazivanja. - Na tradicionalan način shvaćeni aksiomi bitno se razlikuju od postulata

(v.), dok je aksiom kako ga shvaća suvremena logika isto što i postulat.

Aksiomatika : kritičko proučavanje aksiomatske metode (v.) i aksiomatskih sistema (v.) i naučavanje kako se taj metodički i sistemtski posupak ivodi.

Aksiomatska metoda: metoda izgradnje akiomatskih (deduktivnih) sistema. Sastoji se tome da se najprije nabroje svi nedefinirani (»primitivni«) pojmovi odnosno termini i svi bez dokaza prihvaćeni (»primitivni«) sudovi (aksiomi), da se definiše pojam smišljene kombinacije pojmova (ili valjano formirane formule), da se naprave pravila dedukcije i da se zatim primjenom ovih pravila izvedu teoremi. - Aksiomatska metoda primijenjena je najprije u geometriji i logici, a zatim i u drugim granama matematike i filozofije. S nejednakim uspjehom primjenjuje se danas i u empirijskim naukama kao metoda za sistematsko prikazivanje otkrića dobivenih primjenom empirijskih induktivno-deduktivnih metoda.

Aksiomatski sistem: aksiomatskom metodom izgrađen sistem sudova, stavova ili iskaza. Sastoji se od sudova koji se prihvaćaju bez dokaza (aksiomi ili postulati) i od sudova koji se iz njih mogu izvesti (dokazivi sudovi ili teoreme). Teoreme se iz aksioma izvode pomoću definicija a prema određenim pravilima (pravila dedukcije ili sintaktička pravila.) Dobar aksiomatski sistem mora ispunjavati tri osnovna zahtjeva. On mora biti: 1) konsistentan, što znači da ne smije biti moguće iz skupa njegovih aksioma primjenom pravila dedukcije izvesti jedan teorem i njegovu negaciju (jer bi se tada u njemu mogao dokazati svaki sud); 2) kompletan, što znači da se iz njegovih aksioma mogu izvesti svi istiniti stavovi sistema (jer bi inače u njemu pored aksioma i teorema postojali i nedokazivi sudovi); 3) zasnovan na skupu međusobno nezavisnih aksioma, što znači da se nijedan aksiom ne može izvesti iz drugih aksioma (jer tada on ne bi bio aksiom, nego teorema). - Prvi i dugo jedini aksiomatski sistem bio je

Euklidov sistem geometrije. Početke aksiomatskog prikazivanja logike nalazimo kod Aristotela. Od druge polovine 19. st. do danas izgrađeni su aksiomatski sistemi i u drugim granama matematike i u logici, a bilo je i pokušaja aksiomatskog prikazivanja empirijskih nauka pa katkad i filozofije.

Akson (grč. áxon =osovina): izdanak živčane stanice, koji odvodi uzbuđenje od živčane stanice na druge živčane stanice ili u izvršne organe. Akson se obično na svom kraju grana u veći broj tanjih izdanaka koji završavaju malim kvrgicama.

Akt (lat. actus = čin, djelovanje). Aristotel je prvi upotrijebio pojam »akt« (energeia) u vezi s potencijom (dynamis), da bi obrazložio postajanje bića. U filozofiji srednjega vijeka akt kao prijevod grčke energeia znači isto što i dovršenje i »ispunjenje«, uozbiljenje. Aktualnost kao suprotnost mogućnosti danas većinom prevodimo sa stvarnost. Već za Aristotela pojmovi mogućnost i stvarnost označavaju dva temeljna modaliteta bitka bića. Akt je postajanje ili razvijanje nečega iz njegova nerazvijena stanja do njegove pune stvarnosti. To znači da stvarnost ne nastaje iz puke logičke mogućnosti nego iz sasvim određenih nadarenosti što ih biće nosi u sebi kao klicu koja se razvija u stvarnosti. Ta nerazvijena davanja bića Aristotel naziva dynamis (lat. potentia), to jest realnom mogućnošću koju akt razvija, uozbiljuje i dovršava u aktualnost ili stvarnost. U procesu razvijanja razlikujemo dvije vrste akata. Već prema tome, da li su nekim aktom uozbiljene sve realne mogućnosti ili je njim postignut samo neki stepen koji sadrži realne mogućnosti za dalji razvitak, govorimo o završenim i nezavršenim aktima. Akt je u najširem značenju sve što neodređenost dovodi u određenost i što jedno stanje mijenja u drugo. Aristotel razlikuje akcidentalnu promjenu, u kojoj akt mijenja samo akcidencije kao što je oblikovanje komada mramora u kip pri čemu mramor ostaje mramor, od supstancijalne promjene, u kojoj biće ne postaje samo drugačije biće kao u akcidentalnoj promjeni nego ono postaje drugo, novo biće. Primjer takve bitne promjene pruža prije

Δ na vrh Δ

svega asimilacija kod živih bića koja anorganske i tuđe stvari kao hranu u živom organizmu pretvara u njegovu vlastitu supstancu. Osim tih oblika promjene i zbivanja u svijetu te vrsta akata koji unutar svjetovna bića dovode iz realne mogućnosti u stvarnost, kršćanska filozofija je razvila učenje o nastanku svijeta (v.) iz ništa. To je poznato kao nauka o čistom aktu (actus purus). Međutim i u određenju čistog akta razlikuju se Aristotel i kršćanska filozofija. Jer, dok je čisti akt u tomističkoj filozofiji zapravo definicija Boga kao beskonačnog bića koje je sve konačno stvorilo iz ništa pomoću akta koji kao i sam Bog prethodi potenciji, dotle čisti akt u Aristotelovoj filozofiji nije beskonačna osoba koja stvara iz ničega nego kao noesis noeseos označava sami vječni bitak koji kao nepokretni pokretač i posljednja svrha sve pokreće a da se sam ne kreće.

Aktivacija (izvedenica od lat. actio = djelovanje): podsticanje djelovanja pokretanjem mirujućih sila i energija. Termin često upotrebljavan u ranoj fazi eksperimentalne psihologije pri opisivanju i tumačenju pojava što se kriju iza naziva »emocije«, »motivacije«, »afekt« itd. Kao pojam ušao u druga znanstvena područja kao npr. fiziku i hemiju. Gdje god se pojavljuje uvijek se uz taj termin vezuje neka varijanta temeljnog značenja u smislu mobiliziranja potencijalne energije nekog bića.

Aktivan (lat. activus), djelotvoran, radišan, »koji se nalazi u službi«. Suprotno: pasivan.

Aktivitet (lat. activitas), djelatnost, djelovanje, djelotvornost, poziv za djelovanjem. Ukupnost postupaka ili radnji nekog lica, zajednice, organizma, društva. U filozofiji i psihologiji upotrebljava se pojam aktiviteta svijesti kao suprotnost pojmu pasivnosti svijesti, po kome svijest djeluje automatski, pasivno, po asocijativnim vezama. Aktivitetom se označava samodjelatnost, spontanost, stvaralaštvo svijesti, koje se ogleda na području misaonog, a pogotovo voljnog

∆ na vrh ∆

djelovanja. Svi oblici tehničkog, kulturnog i socijalnog života nastaju po aktivitetu svjesnog ljudskog bića. Suprotno: pasivitet.(v.)

Aktivizam : pogled na svijet. odnosno stav koji naglašava značenje ljudske aktivno svjesne voljne djelatnosti za praktičnu izmjenu svijeta, društva, kulture, ekonomije i dr. Već su stoici svojim preferiranjem praktičnog života, kojem treba da služe sva druga (logička, fizička, spoznajna) istraživanja, zastupali neku vrstu specifičnog aktivizma, a to je naročito došlo do izražaja u kritici praktičnog uma nad teoretskim kod Kanta i Fichtea. Suprotno: pasivizam (v.).

Aktivnost (lat. actio od actus, v. akt) je u širem smislu svaka čovjekova djelatnost. U praktičnoj filozofiji pod aktivnošću (njem. Aktivitat, fr. activite) se razumije djelovanje (njem. Handeln) kao onaj oblik čovjekove umne djelatnosti u kojoj se čovjek osjeća odgovornim za to što čini. U tom smislu aktivnost je moralni i politički život (v. vita activa), tj. život koji nije određen samo vanjskim podražajima i uticajima a niti se odvija u spekulaciji i kontemplaciji (v. vita contemplativa) nego u umnom djelovanju ljudi među sobom (v. interakcija). Čovjekovo djelovanje je slobodno, ukoliko je određeno umom i voljom (v.).

Aktualan , važan za sadašnjost, suvremen, presudan za ovaj čas, istinski relevantan, djelotvoran.

Aktualitet (lat. actualitas): stvarnost, ono što je sada neposredno prisutno, djelotvornost za razliku od potencijalnosti (v.) i virtualnosti (v.).

Aktualizacija je prelaz ili prevođenje iz stanja mogućnosti u stanje stvarnosti; uozbiljenje.

Δ na vrh Δ

Aktualizam : filozofijski stav po kojem se zbilja ne zasniva na nepomičnom, statičnom bitku, već u neprekidnoj djelatnosti, aktu, u živom stvaralačkom razvoju i samouozbiljenju. U psihologijskom smislu: učenje da je život stalno zbivanje i proces, nasuprot supstancijalizmu (v.) koji sve psihičko doživljavanje svodi na neke postojane, nepromjenljive nosioce (supstancu, dušu i dr.). Začetnik aktualizma je starogrčki filozof, dijalektičar Heraklit. On nasuprot ontološkoj tezi o vječnom i nepromjenljivom bitku postavlja tvrdnju da je bitak svijeta neprekidno bivanje, vječno živo događanje.

Aktivnost (lat. actio od actus, v. akt) je u širem smislu svaka čovjekova djelatnost. U praktičnoj filozofiji pod aktivnošću (njem. Aktivität, fr. activite) se razumije djelovanje (njem. Handeln) kao onaj oblik čovjekove umne djelatnosti u kojoj se čovjek osjeća odgovornim za to što čini. U tom smislu aktivnost je moralni i politički život (v. vita activa), tj. život koji nije određen samo vanjskim podražajima i uticajima a niti se odvija u spekulaciji i kontemplaciji (v. vita contemplativa) nego u umnom djelovanju ljudi među sobom (v. interakcija). Čovjekovo djelovanje je slobodno, ukoliko je određeno umom i voljom (v.).

Aktualan , važan za sadašnjost, savremen, presudan za ovaj čas, stvarno relevantan, djelotvoran.

Aktualitet (lat. actualitas): stvarnost, ono što je sada neposredno prisutno, djelotvornost za razliku od potencijalnosti (v.) i virtualnosti (v.).

Aktualizacija je prelaz ili prevođenje iz stanja mogućnosti u stanje stvarnosti; uozbiljenje.

Aktualizam : filozofijski pogled po kojem se zbilja ne zasniva na nepomičnom, statičnom bitku, već u neprekidnoj djelatnosti, aktu, u živom stvaralačkom razvoju i samouozbiljenju. U psihološkom

smislu: učenje da je život stalno zbivanje i proces, nasuprot supstancijalizmu (v.) koji sve psihičko doživljavanje svodi na neke postojane, nepromjenljive nosioce (supstancu, dušu i dr.). Začetnik aktualizma je starogrčki filozof, dijalektičar Heraklit. On nasuprot ontološkoj tezi o vječnom i nepromjenljivom bitku postavlja tvrdnju da je bitak svijeta neprekidno bivanje, vječno živo događanje.

Aktualizirati uozbiljiti, učiniti savremenim, istinski prisutnim. U aristotelovsko skolastičkoj terminologiji aktualizacija znači prevođenje iz mogućnosti, potencijalnoti u čin, u zbilju, u aktuelnost. Realizovanje mogućnosti. Ostvarivanje neke ideje ili pomisli.

Akustičan , zvučan; osobina karakteristična za neku prostoriju ili zgradu s obzirom na jasnoću zvuka koji reflektuju ili apsorbiraju površine.

Alegorija (grč. allegoria = slikovit govor) je u najširem smislu svako prikazivanje jednog predmeta pomoću drugoga koji ima neku sličnost s njim. Izražavanje nekog pojma ili misli drugim riječima nego što se obično upotrebljavaju za njih, npr. simboliziranje djetinjeg, mladićkog, muževnog i staračkog doba pomoću četiri godišnja doba. Alegorijom se najviše služe pjesništvo i govorništvo, a zatim likovne umjetnosti, npr. prikazivanje pravde u obliku žene zavezanih očiju s tezuljom u ruci. Najmanje su sposobne za alegorijsko prikazivanje muzika i arhitektura, jer djeluju neposredno. (v. metafora).

Aleksija (grč. a (priv.) i legein = čitati): cerebralni poremećaj koje se ogleda u nesposobnosti da se prepoznaju i čitaju slova. U lakši stepen zove se disleksija: poteškoće u čitanju.

Algebarska logika , v. algebra logike.

Algebra logike - prvi oblik u kojem se javlja savremena simbolička logika, a koji je danas već prevladao. Razvija se u razdoblju od sredine do kraja 19. st., a glavni su joj predstavnici G. Boole, A. de Morgan, W. S. Jevons, R. Grassman, J. Venn, H. Me. Coll i E. Schroder. Osnovna joj je karakteristika težnja za matematizacijom logike, za pretvaranjem logike u granu matematike, a i nastojanje da se logički principi i operacije izraze sredstvima malo modificirane tradicionalne matematske algebre. U ovako shvaćenoj logici pojmovi se mjesto riječima izražavaju matematičkim simbolima, sudovi se prikazuju pomoću matematičkih jednadžbi i nejednadžbi, a zaključci sistemima jednadžbi, koji se rješavaju u osnovi istim metodama kao i sistemi jednadžbi obične algebre. Iako se više ne smatra najadekvatnijim oblikom logike, algebra logike ima veliku primjenu u savremenoj nauci i tehnici.

Algoritam - termin napravljen prema imenu arapskog matematičara Mohammeda Ibn Musa Alchwarizmi koji je početkom 9. st. objavio računski priručnik. U latinskom prevodu njegovo je ime pretvoreno u Algorithmi. Ovim imenom kasnije su se počeli nazivati računski priručnici i računsko umijeće, a i umijeće da se elementarne aritmetičke operacije izvode pomoću arapskog sistema označavanja brojeva . Škola algoritmičara, koja se zalagala za ovaj način računanja, a nastala je u 12. st., odnijela je pobjedu nad školom abacista (prema abacus = računalo s pomičnim kuglicama). Kasnije je riječ algoritam dobila matematici šire značenje upotrebljavajući se kao naziv za metodu ili proces računanja sa simbolima prema fiksiranim pravilima. »Logičkim algoritmom« ili »algoritmičkom logikom« neki nazivaju algebru logike (v.), a neki i čitavu simboličku logiku (v.).

Alocentričan (lat.), koji polazi od gledišta drugih; koji računa s drugima i prema njima se takođe ravna i djeluje; suprotno: egocentričan.

∆ na vrh ∆

Alogičan (grč. alogos), nelogičan, bezlogičan, lišen logičnog. Alogičan je onaj element koji nije podvrgnut logičkim zakonima, jer im 1) protivrječi, pa je protulogičan, antilogičan; ili 2) leži izvan dosega logike, ne može se zahvatiti logičkim određenjima, budući da ih nadilazi, pa je zato i-logičan ili i-racionalan (v.). Za stoike je svaki afekat alogičan, za Schopenhauera je to volja, za Eduarda von Hartmanna se alogična »volja« dopunjuje logičkom »idejom«.

Alteracija : 1) promjena, izmjena, pogoršanje, oštećenje; 2) na psihičkom planu: uzbuđenje.

Alternativa (lat. alternus = izmjeničan). Uglavnom: izbor između dvije mogućnosti; često i teška ili neugodna situacija u kojoj smo prisiljeni da izvršimo takav izbor, a dana je samo mogućnost: ili - ili. U logici se alternativom naziva odnos u kojem se nalaze dva člana ekskluzivno - disjunktivnoga (v.) suda koji se po tome i naziva alternativni sud (v.).

Alternativni sud - složeni sud sastavljen od dva suda od kojih je jedan nužno neistinit ako je drugi istinit. Tradicionalna ga logika prikazuje šemama »S je ili P ili Q« i »nije A B ili je C D«, a suvremena logika šemom »p $\wedge$ q« (čitaj: »Ili p ili q«). – Naziv »alternativni sudovi« (u pluralu) ponekad se upotrebljava i u sasvim drugom značenju, kao naziv za dva suda koji imaju isti smisao ili primjenu, pa se mogu međusobno zamijeniti.

Altruizam (lat. alter, tal. altrui, fr. autrui = drugi). Po Comteovoj uzrečici »vivre pour autrui« (živjeti za drugoga), Uglavnom: nastrojenje naklonosti prema drugome ili htijenje usmjereno na unapređivanje i potpomaganje dobrobiti drugoga. U užem smislu etički pravac koji svoj osnovni princip ili najviše dobro kojem treba težiti vidi u sreći, dobru, dobrobiti drugih, pa bilo to i na štetu vlastite sreće i života, pa čak uz njihovo žrtvovanje. Nasuprot teoriji o svemoći i isključivosti egoizma (v.) u altruističkoj se etici zastupa shvatanje o jednom isto tako praizvornom i »prirodnom« altruizmu, koji izrasta spontano i

subjektivna iz našeg osjećanja povezanosti i pripadnosti ljudskom rodu, iz potrebe drugoga ili društva (tzv. socijabilitet, v.), i iz praizvornog životnog osjećanja za druge u obliku simpatije koja je shvaćena kao temelj prijateljstva, drugarstva, ljubavi, braka, vezanja uz drugoga itd. Kropotkin taj prirodni osjećaj, koji nalazimo i kod životinja, naziva »uzajamnom pomoći«. Altruističko odnošenje može proisteći i iz egoističkog nagona kao njegov neophodan socijalni regulator u smislu održanja jedne socijalne zajednice ili utvrđivanja mogućnosti zajedničkog života (po prirodi egoističnih) pojedinaca. Altruizam je duhovni, teorijski i praktični korelativ utilitarizmu (v.) po kojem je dobro poistovjećeno s korisnim (za pojedinca ili za čitavu zajednicu ili čovječanstvo). Ta se teza naročito zastupa u engleskoj altruističkoj i utilitarističkoj etici.

A maiori ad minus (lat., a znači »Od većega ka manjem«) predstavlja pravilo zaključivanja po kome iz istinitosti »većeg« tj. opšteg (univerzalnog) suda nužno slijedi istinitost »manjeg« tj. djelomičnog (partikularnog) suda, ali ne obratno.

Amaša-spanta (Iran) - šest besmrtnih vrlina Ahura Mazdinog mudroga duha (spanta manyu), koji s njima izgrađuje kosmički poredak (v. mazdaizam).

Amauroza (grč. amaurosis = tama, mrak): sljepoća koja nastaje zbog različitih oboljenja, a da pri tom periferni dio vidnog osjetnog organa (oko) nije prividno oštećen.

Ambigvitet (lat. ambiguitas), dvoznačnost, dvosmislenost riječi odnosno pojmova, koja se ogleda u krivim zaključcima (v.).

Ambivalencija (lat. ambo = oba i valentia = jačina, vrijednost): dvostruka, odnosno dvosmjerna osječanja ili voljna djelotvornost nekog doživljenog sadržaja. Kad jedan te isti doživljaj izaziva istovremeno i raspoloženje i neraspoloženje, i ljubav i mržnju i

Δ na vrh Δ

privlačnost i odbojnost, onda je on ambivalentan. Ambivalentnima se nazivaju i fenomeni koji mogu izazvati suprotna vrijednosna određenja.

Amfiboličan , dvoznačan, dvosmislen (v. amfibolija).

Amfibolija (grč. amfibolos = dvoličan, neizvjestan), dvoznačnost, dvosmislenost. U starim su proročanstvima čudotvorci izgovarali dvoznačne, dvosmislene proročanske izjave. Danas se amfibolija upotrebljava u dosjetkama i dvoznačnim riječima u svakodnevnom govoru. Aristotel jednu vrstu sofizama (v.) naziva po toj pogrešci, pa se i do danas u logici ta pogreška u dokazivanju naziva quaternio terminorum (v.). Kant naziva amfibolijom refleksnih pojmova postupak u kome se miješa empirijska (v.) upotreba razuma sa transcendentalnom (v.) upotrebom.

Amfilogija (grč. amfilogos = prijeporan, dvojben, neizvjestan), protivnost, protivrječnost.

Amnezija (grč. amnesis = zaborav): duševno oboljenje koje se ogleda kao pojava djelomičnog ili potpunog gubitka pamćenja. Amnezija je obično povremena, a može nastati kao posljedica povrede mozga, groznice, jakog emocionalnog uzbuđenja i sl. Gubitak sjećanja za ono što se dogodilo zove se retrogradna amnezija, za razliku od rjeđeg oblika koji se ogleda u nesposobnosti sticanja novih sjećanja a zove se anterogradna amnezija.

Amoralan (grč. - lat.): s onu stranu svakog (ili vladajućeg) morala, ali različito od »nemoralan« ili »antimoralan«. Amoralan znači biti »neutralan« ili ravnodušan naspram moralnog i nemoralnog, pa se ne može podvrgnuti normativnom i vrijednosnom kvalifikovanju u pogledu dobra i zla; stoga ne podliježe kategoriji moraliteta. Za razliku od imoralista (i imoralizma, v.), koji je više ili manje svjesno (teorijski) usmjeren protiv određenog, konkretnog morala kao

takvog, amoralist nije (ili je vrlo malo) svjestan egzistencije morala, moralnih odnosa i principa, te izražava oblik jedne »moralne atrofije«.

Amoralizam (od amoralan, v.) – doktrina po kojoj ne opstoji moral; gledište s onu stranu morala, koje ne dopušta da se određena (ili bilo koja) djelovanja, radnje, postupci, čini (npr. tzv. velikih ličnosti u povijesti) moralno procjenjuju i vrednuju. Dosljedno, po amoralizmu sve što jest treba i da bude, pa nema raspona i suprotnosti između fakticiteta i moraliteta kao nekog idealnog postulata. Također: odsutnost moralnosti u nekog pojedinca (v. još imoralizam).

Amorfan (grč. a »ne« i morfe = oblik), bezobličan, neoformljen; upotrebljava se kao suprotnost pojmu oblikovan, oformljen.

Amplifikacija (lat. amplificatio), povećavanje, proširivanje. U retorici: predstavlja objašnjavanje izraza kako bi se istaklo značenje nekog pojma, pomoću sinonima, atributa i sl. Uglavnom: uveličavanje odnosno opširnije izložena misao ili izraz. U stilistici i poetici: nizanje sličnih atributa koji pojačavaju obilježje neke pojave.

Anagogé (grč.), odlazak, polazak. U filozofiji misticizma: put uzdizanja od tjelesnosti preko spekulativnog shvaćanja do vlastitog doživljaja najvišeg bića, ili uzdizanje duševnosti do posve duhovnoga. Anagogé označuje i alegorijska tumačenje neke misli. U grčkoj retorici tumačenje nekog rukopisa prema višem smislu na koji on upućuje.

Anagogički (grč.), uzdizanje, svođenje - što se odnosi na uzdizanje duha u spoznaji čisto duhovnog, na primjer kod Plotina. Tim postupkom se isto tako nesavršene silogističke figure svode ili dovode na savršene i zatim ispostavljaju kao uopšte valjane.

∆ na vrh ∆

Analgezija (grč. an = ne i algesis = bol). Psihofiziološka pojava koja se očituje u gubitku osjetljivosti za bol. Do neosjetljivosti za podražaje, koji normalno izazivaju bol, može doći zbog privremenog djelovanja različitih hemijskih tvari (analgetika) na živčane strukture za bol ili zbog strukturnih odnosno funkcionalnih poremećaja u tom osječajnom analizatoru.

Analitička filozofija Zajednička oznaka za različite pravce koji se obično podrazumijevaju pod analitičkom filozofijom je metoda analize pojmova . B. Russell je bio prvi koji je odredio pojam, prirodu i ulogu filozofske analize kao posebne filozofske metode. Značajan doprinos određenju i sistematizaciji cijelog tog pravca dali su G.E. Moore, L. Wittgenstein, C. D. Broad, G. Ryle, J. Wisdom, S. Stebbing, R. Carnap, A. Ayer, J. Austin, P. F. Strawson. Osnovni smjerovi analize pojmova su: analiza običnog jezika; analiza zdravog razuma; analiza znanstvenog jezika i naučnih rezultata; analiza pojmova i opšti metafizički stavovi. Uglavnom se može reći, gledano sa njenog bitnog filozofskog značenja, da je filozofijska analiza započela s Russellom i završila s logičkim pozitivizmom, iako se ona i dalje održava u savremenoj anglosaksonskoj filozofiji u različitim varijantama lingvističkih analiza.

Analitički : ono što raščlanjuje složeno na jednostavno ili cjelinu na dijelove; ono što predstavlja rezultat raščlanjivanja. Analitički sud je, po Kantu, sud u kojem predikat B pripada subjektu A kao nešto što se u ovome na skriven način nalazi, sud u kojem se veza predikata sa subjektom zamišlja pomoću identiteta, dakle »objašnjujući« sud koji svojim predikatom ne dodaje ništa pojmu subjekta, već samo eksplicitno navodi njegove implicitne mišljene oznake. Nasuprot analitičkim sudovima stoje sintetički (v.). Na razlikovanju analitičkih i sintetičkih sudova u 20. st. naročito insistiraju logički pozitivisti koji, modificirajući Kantovu definiciju, kažu da je jedan stav analitički kad njegova valjanost zavisi samo od definicija

simbola koje sadrži (za razliku od sintetičnog stava čiju valjanost određuju činjenice iskustva).

Analitika (grč.). Uglavnom: umijeće analize (v.) ili na tom znanju zasnovan dio ili aspekt filozofije. - Najčešće se javlja u jednom od tri mjerodavna filozofska značenja: u Aristotelovom, Kantovom i Heideggerovom. - Kod Aristotela analitičko umijeće (analytikè téhne) predstavlja umijeće raščlanjivanja valjanih misaonih oblika, pa su u skladu s tim centralni dijelovi »Organona«, u kojima se razmatra problematika zaključka i dokaza pa su dobili nazive »prva analitika« i »druga analitika« U tom smislu »analitika« se može shvatiti kao naziv za ono što je kasnije nazvano »logikom« (ili »formalnom logikom« za razliku od »metodologije«). - I Kant, koji razlikuje »opću logiku« (koja apstrahira od svakog sadržaja spoznaje) od, transcendentalne logike« (kao one koja se bavi zakonima razuma i uma samo ukoliko se ovi odnose na predmete a priori), provodi u okviru obiju ovih logika podjelu na »analitiku« i na »dijalektiku«. Tako je u okviru opšte logike analitika onaj njen dio koji cijeli formalni posao razuma i uma raščlanjuje na elemente i prikazuje ih kao principe svakog logičkog prosuđivanja naše spoznaje, te može služiti kao »kanon prosuđivanja«, odnosno »negativni probni kamen istine« (»za razliku od dijalektike koja je opšta logika shvaćena kao organon, te je kao takva nužno »logika privida«). Na sličan način transcendentalna se logika dijeli na »transcendentalnu analitiku« i »transcendentalnu dijalektiku«, pri čemu se transcendentalnom anlitikom naziva »onaj dio transcendentalne logike koji izlaže elemente čiste razumske spoznaje i principe bez kojih se nigdje ne može misliti nikakav predmet« (za razliku od transcendentalne dijalektike kao onog dijela transcendentalne logike koji se bavi kritikom dijalektičkog privida). Ukoliko se upotrebljava kao »kanon empirijske upotrebe« transcendentalna dijalektika je »logika istine«, no kad se hoće zloupotrebiti kao organon opšte i neograničene upotrebe, te kad se usudi da sa samim čistim razumom sintetički sudi, tvrdi i odlučuje o predmetima, nastaje dijalektički privid (koji je

predmet kritike transcendetalne dijalektike). Transcendentalna analitika dijeli se na »analitiku pojmova« i »analitiku principa«. Distinkcije analogne ovima što su provedene u »Kritici čistog uma« Kant je proveo i u »Kritici praktičkog uma« te u ,Kritici moći suđenja«. Tako se učenje o elementima čistog praktičkog uma dijeli na analitiku i na dijalektiku čistog praktičkog uma, pri čemu se analitika čistog praktičkog uma bavi principima čistog praktičnog uma. U okviru »Kritike moći suđenja« nalazimo »analitiku estetičke moći suđenja« (koja se dijeli na »analitiku lijepog« i »analitiku uzvišenog«) i »analitiku teleološke moći suđenja«. - U savremenoj filozofiji pod »analitikom« se najčešće misli Heideggerova »egzistencijalna analitika tubivstvovanja« (»die existenziale Analytik des Da- seins«), koju sam Heidegger naziva također i »ontološkom analitikom tubivstvovanja« (»die ontologische Analytik des Daseins«) ili kraće »analitikom tubivstvovanja«, »tubivstvovnom analitikom« ili »egzistencijalnom analitikom«. Neposredan je zadatak egzistencijalne analitike tubivstvovanja razotkrivanje smisla bivstvovanja tubivstvovanja ili drugim riječima (ako bivstvovanje tubivstvovanja nazovemo »egzistencijom«, »Existenz«, a bivstvovno ustrojstvo egzistencije »egzistencijalitetom«, analiza egzistencijaliteta egszistencije. Ali sve su ove formulacije nedovoljne utoliko nešto propuštaju da iskažu ono čime pitanje o smislu bivstvovanja tubivstvovanja treba da bude vođeno, a to je pitanje o smislu bivstvovanja uošte. Na pravi način shvaćena egzistencijalna analitika tubivstvovanja po Heideggeru zapravo je fundamentalna ontologija (v.).

Analiza (grč. análysis = razrješenje, razlaganje, raščlanjivanje).

Uglavnom: raščlanjivanje (razlaganje, rastavljanje) složenog na njegove jednostavne komponente, cjeline na dijelove. - U logici: raščlanjivanje složenih pojmova, sudova i zaključaka na jednostavnije. - U hemiji: utvrđivanje komponenata smjese ili elemenata hemijskog spoja pomoću mjerenja i vaganja (kvantitativna analiza) ili pomoću različitih reagensa (kvalitativna

Δ na vrh Δ

analiza). - U matematici: u širem smislu - algebra; u užem smislu - viša analiza, diferencijalni i integralni račun. Analizi je suprotna sinteza (v.).

Analizirati, vršiti analizu (v.), raščlanjivati cjelinu na dijelove, nešto složeno na njegove jednostavnije sastavne dijelove.

Analogija (grč. analogia = podudaranje, slaganje). Uglavnom: sličnost, nalikost, podudarnost. U logici je zaključivanje po analogiji postupak po kojem se zaključuje od jednog posebnog slučaja na drugi posebni slučaj (za razliku od indukcije kojom se zaključuje od posebnog na opšte, i za razliku od dedukcije kojom se zaključuje od opšteg na posebno). Analogijski je zaključak onaj u kojem se od sličnosti predmeta u nekim svojstvima (ili karakteristikama) zaključuje na njihovu sličnost u nekim drugim svojstvima. Po analogiji vrlo često zaključujemo u svakodnevnom životu i kolokvijalnom govoru, ali su često ti zaključci nepouzdani i logički nedovoljno precizni i opravdani. ∆ na vrh ∆

Anamneza (grč. anámnesis = sjećanje). Pojam koji je u filozofiju uveo Platon (u Menonu) i njime označio prepoznavanje idejâ što ih je ljudska duša, živeći prije ovoga stvarnog tjelesnog života u svijetu ideja, neposredno gledala. Sva stvarna, prava saznaja identična su po Platonu - sa sjećanjem. Pojam se i kasnije u filozofiji javlja u vezi s učnjem o urođenim idejama. - U psihologiji se naziva osviještenje misli za koje smo držali da su već zaboravljene, a u medicini sjećanje na činjenice koje su prethodile nekoj bolesti.

Anarhija (grč.), bezvlade, stanje bezakonitosti, koje žele uspostaviti anarhisti neposrednim obaranjem države, vlasti, prisile, zakona i državnog uređenja uopšte, nadomještajući sve to slobodnom, drugarskom povezanošću ili zajednicom slobodnih, ničim sputavanih individualnosti (pojedinaca). (v.) anarhizam, individualizam, nihilizam.

∆ na vrh ∆

Anarhizam (grč. anarhía = bezvlaće). Moderni pravac u nauci o društvu (u 19. st. glavni predstavnici Proudhon, M. Stirner, Bakunjin, Kropotkin i dr.), koji zastupa ukidanje svakog državnog i pravnog društvenog poretka i ide za direktnim uništenjem i razaranjem (individualni teror) države i njenih institucija, kao i za negacijom potrebe društvenih organizacija u smislu uspostavljanja osobne moći i rukovodstva izvana ničim neobvezanih jakih pojedinaca. Anarhizam je jedan od oblika socijalne utopije (v.) koji u svojoj posljednjoj konsekvenci točno izražava postojeći građanski poredak zasnovan faktički na devizi rat svih protiv sviju (»bellum omnium contra omnes« - Hobbes) atomiziranih pojedinaca (privatno vlasništvo).

Anatomija (grč. anatomia = paranje): opšti naziv za nauku o formi i građi bilinskih i životinjskih tjela. Pod anatomijom razumijeva se i rezanje tjela radi proučavanja i istraživanja. Normalna anatomija bavi se zdravim tijelom, a patologijska bolesnim, ako su zbog bolesti nastupile na njemu neke promjene. Bilinska anatomija zove se fitotomija, životinjska zootomija, a čovječja antropotomija.

Anattâ (pâli): negacija metafizičkog samosvojstva (v. âtman) kao duhovnog principa makrokosmosa i mikrosmosa u indijskoj filozofiji, specifična za Budinu nauku; prvenstveno negacija postojanosti (anićća) kako apsolutnog tako i individualiziranog duha u sveukupnm toku zbivanja (samsâra). Ovaj se Budin stav direktno suprotstavlja vedintinskom »to si ti« u protu izreci : »ovo nije moj âtman«. Takvo gledanje na zbilju svijeta i života, koju Buda ne negira, odgovara njegovu stavu irelacionalnosti ili nepostojanja bilo kakvog bivstvenog odnosa između nirvâne i samsâre, kako u materijalnom tako i u duhovnom pogledu (v. budizam).

Ancilla theologiae (lat.): služavka teologije. U srednjem vijeku filozofija je u cjelini svoga dokaznog postupka i misaonog izvođenja bila u

službi teologije. Tek u renesansi poprima ateistička obilježja. (v. ateizam).

Andragogija (»adultna pedagogija«). Za razliku od pedagogije (v.) usmjerena je na specifične probleme odgoja i obrazovanja odraslih ljudi.

Anestezija (grč. an = ne i aisthesis = osjećanje). Pojava potpunog ili djelomičnog gubitka osjetljivosti u nekom osjetnom području. Pod anestezijom se u prvom redu podrazumijeva gubitak dodirne i bolne osjetljivosti, ali njom se označava i gubitak osjetljivosti i u drugim osjetnim područjima kao npr. u području njuha (anosmia), području ukusa (ageusia) itd.

Animal (lat.), životinja, živo biće. »Animal rationale« - »misaona životinja«, tradicionalna skolastička oznaka čovjeka.

Animalan (lat. animalis), živ, životinjski; za razliku od vegetativnog (v.), biljnog, ili svega što raste. Specifične animalne funkcije živoga organizma jesu osjećanje i pokret, dok su vegetativna obilježja samo prehrana i rast.

Animalizam (lat. animal = životinja); 1) stav po kome se sve - ne samo životinjske nego i ljudske - pojave tumače iz animalnih (v.) dispozicija; 2) poštivanje svetih životinja kod primitivnih naroda.

Animatizam (ili preanimizam) - shvatanje prema kojem prvobitni stepen religioznoga vjerovanja nije animizam (v.), nego naprosto vjera u nešto neosjetilno i bezgranično moćno, vjera u neku duševnu pratvar što prožima sve tjelesno i nalazi se u svemu što čovjeka okružuje. - W. Wundt naziva animatističkim i sva ona filozofska shvatanja koja polaze od svestrane povezanosti životnih procesa i psihe, te dušu uzimaju kao element života. Tu bi se onda mogli

∆ na vrh ∆

nabrojiati stavovi većine filozofa renesanse, Leibniza, pa i Diderota (v. panpsihizam).

Animizam (lat. anima = duša): vjera u samostalna duševna ili duhovna bića izvan ili iznad svega tjelesnog, koja na naš život djeluju ili upravljaju njime, dakle prvi stupanj svake religije. U medicinskom smislu animizam označava pogled da se procesi u organizmu ne mogu objasniti mehanički, nego samo pomoću jedne posebne svrhe, animae rationalis, ono što upravlja pojedinim organima koji inače vode relativno?!! samostalan život.

Anomalija (grč. a = ne i nómos = zakon) - što odstupa od zakona, pravila, norme; nepravilnost. U prirodi takve pojave koje sačinjavaju neki izuzetak u pogledu prirodnih zakona. No zato anomalija ipak još ne mora biti uvijek nezakonita, jer nam tačnije poznavanje opštih prirodnih zakona još i u prividnim anomalijama otkriva neku zakonitost. Za svakoga ima utoliko više anomalija ukoliko manje poznaje prirodne zakone.

Anorganski (novovjekovna kovanica od grč. a = ne i organon = oruđe) - koji nije organski, tj. ne posjeduje oruđa ili organe, te pripada pukoj tvari. Anorgansko je sve ono što je lišeno života, puka (mrtva) materija koja se iscrpljuje u hemijsko fizikalnim procesima i shvatljiva je pomoću matematičkih, fizikalnih i hemijskih zakona. Kad god se upotrebljava u značenju neorgansko, tj. što se ne može uklopiti u strukturu nekoga organizma ili odudara i narušava neki sklad i djeluje kao strano tijelo u njemu.

Antagonizam (grč.): borba jednog protiv drugog, suprotnost, sukob, otpor. Antagonizam opstoji i javlja se i u prirodi, i u društvu i povijesti, a onda i u svakom pojedincu. Svaka djelatna negacija između onoga što jest i onoga što još nije, a ima da bude, radi dvaju suprotni sila, tendencija, htijenja, usmjerenja itd., što je sredstvo i »poluga« razvitka, procesa, kretanja uopće (borba klasa, novog i

starog itd.). Već u primitivnim religijama postoji dualistički princip borbe i praizvornog antagonizma između dobra i zla, mraka i tmine itd. I svaki tzv. kulturni napredak rezultat je antagonističke borbe protiv zaostalosti, onoga što koči, umrtvljuje vuče natrag, i rađa se u antagonizmu između »prirodnog« (neposredno danoga) i »kultiviranog« (posredovanog, izmijenjenog, modificiranog, osmišljenog). - Jedinstvo i borba (antagonističkih) suprotnosti jedan od osnovnih principa dijalektike (v.). v. još: dualizam.

Antecedencija ili antecedens (lat. antecedere = ići ispred) označava ono što prethodi, pretpostavku ili premisu (v.) u silogizmu (v.), razlog u dokaznom postupku, osnov ili uzrok u događanju. Suprotno: konzekvencija (v.).

Anticipacija (lat. anticipare = unaprijed uzeti), iskonska pomisao, prihvaćanje nekoga suda unaprijed kao da je istinit, s tim da će se njegova istinitost kasnije dokazati. Kao razlog se uzima ili psihološka ili logička zakonitost. Taj pojam nalazimo već kod stoika i epikurejaca u smislu urođenih ideja (grč. prolepsis).

Antika (lat. antiquus = star, prijašnji, nekadašnji) u širem značenju obuhvata kulturu svih starih naroda. Stoga u povijesti možemo govoriti o antici Egipćana, Perzijanaca, Indijaca i sl. Uže značenje (u evropskom okviru) odnosi se na grčko rimski svijet i njihovo stvaralaštvo. Pojam antika obuhvata umjetnost, književnost, filozofiju, arhitekturu pa i državni i kulturnopovijesni razvoj, ukratko - svu duhovnu i materijalnu kulturu. Grčko rimska antika sadrži djela (klasiku) koja imaju trajnu vrijednost za ljudski život. Antička kulturna prošlost živi u različitim oblicima i dostignućima savremenog ljudskog djelovanja. Antika kao opštekulturno ostvarenje bila je glavno oruđe renesanse u borbi protiv srednjovjekovne dogmatike i tadašnjeg života.

∆ na vrh ∆

Antilogičan, logičkome suprotan, nelogičan. Taj pojam nalazimo u životnim stavovima prema kojima se svijet ne može mišljenjem, dakle logičkim putem, do kraja spoznati, jer mu je osnova nelogična.

Antilogija (grč. antílogos = što je suprotno umu), protivrječje, antiteze koje već grčki skeptici (v.) iznose protiv neke postavljene teze ili dogme, te time dokazuju da svaki razlog u dokaznom postupku ima i svoj u biti jednako vrijedan protu-razlog. Ta jednakovažnost argumenata kod skeptika dovodi do saznaja tj. (v. relativizma = neznanja), a konačno i do skepticizma (v.) odnosno vrijednosnog nihilizma (v.).

Antilogizam (v. antilogija) označava negativni stav prema vrijednosti umne aktivnosti, a u prilog onoga što se naziva neumnim ili nadumnim i pripada ponajčešće području vjerovanja.

Antinomija (grč. antí = protiv i nómos = zakon), protuzakonitost, protivrječje nekoga zakona ili stava sa samim sobom, tako da se jedan te isti stav ili pravilo može opravdano tumačiti na dva različita značenja. Pojam antinomija uveo je u filozofiju prvi put Kant u svojoj »Kritici čistoga uma«, i on ga određuje kao protivrječje u koje čisti um zapada sa samim sobom ukoliko pitanje o cjelini svijeta (kosmologija) pokušava riješiti u smislu dogmatske metafizike, tj. čisto spekulativno, ignorišući stvarnost. U »Transcendentalnoj dijalektici« Kant nabraja četiri vrste antinomija, gdje su teza i antiteza međusobno suprotstavljene. Tako prva teza glasi: »Svijet ima početak u vremenu i ograničen je s obzirom na prostor«; antiteza glasi: »Svijet nema početka u vremenu ni granica u prostoru, nego je beskonačan.« S obzirom na Kantovu etiku posebno je značajna treća antinomija: »Ima na svijetu uzroka pomoću slobode«; antiteza glasi: »Nema slobode nego je sve u svijetu priroda«. Kao dijalektičar (v.) Hegel je Kantu zamjerio što je otkrio »samo četiri antinomije« (Enc. paragraf 48, ed. Hoffmeister, S. 72), dok je za dijalektički um uistinu sve što jest protivrječje, koje samo sebe ukida i prevladava. Stoga iz

Kantovih antinomija ne proizlazi da je »um nesposoban da spozna bit bića«, nego samo to da »to protivrječje pada u određenja kako ih sadrži razum« (usp. Niirnberger Schriften, S. 32). - Pojam antinomija igra ulogu i u savremenoj teoriji skupova i logistici. Najpoznatija je antinomija skupa, koju je otkrio B. Russell (‚Russellov paradoks«), gdje se pita može li jedan skup svih skupova, što ne sadrže same sebe, sadržavati samoga sebe?!. (Da li je ovo pitanje antinomija?) A.Č

Antinomizam - odbijanje svakoga zakona iz etičkih, religioznih ili drugih pobuda. U teološkom smislu: poricanje obaveze starozavjetnoga »Zakona« za kršćane i isticanje sličnosti između »Zakona« Staroga zavjeta i novozavjetne »milosti« evanđelja, kako su to zastupali gnostičar Marcion, a u vrijeme reformacije vođa antinomista Ivan Agricola (usp. Lutherov spis .Wider die Antinomer«, 1539).

Antipatija , osječaj odbojnosti, usmjereno redovno prema drugim osobama. U običnoj upotrebi antipatija označava osječaj odbojnosti većeg intenziteta nego što je normalno.

Antiperistaza (grč. antiperístasis). Pojam koji je uveo Aristotel, a označava kretanje, promjenu mjesta u potpuno ispunjenom prostoru.

Antipsihologizam (prema grč. anti = protiv): stav u filozofiji, koje odbacuje potrebu i vrijednost psihološkog tumačenja na područjima gdje se specifična zakonitost određenog područja želi protumačiti i izvesti iz geneze psihičkog doživljavanja. Tako imamo pojavu psihologizma u logici, teoriji saznaja, sociologiji, etici i dr., čiju vrijednost antipsihologizam kritički odbija. Suprotno: psihologizam (v.).

Antistrefon (grč.), okretanje, obrtanje (lat. reciprocus). U logici: naziv pogrešnog zaključka, gdje se u zaglavlju tvrdi suprotno od onog što je

trebalo izvesti. Npr. retor Koraks (iz Sirakuze) učio je svoga učenika Tisiju vještini nagovaranja. Spor je nastao kad učenik nije htio učitelju platiti honorar. Učenik reče: »Ja ću tebe nagovoriti da ne primiš novac. Ako te ne uspijem nagovoriti, onda je to dokaz da me nisi dobro naučio, pa ti opet neću platiti.« Na to učitelj odgovori: »Ja ću te nagovoriti da mi platiš. Ako ne uspijem da te nagovorim, onda je to znak da sam te dobro učio, pa mi opet moraš platiti.« Pogreška nastaje zbog toga što se isti pojam upotrebljava u dva različita smisla i odnosa.

Antitetičan (grč. antithetikós), suprotan, protivan, koji je dat u suprotnostima.

Antitetika (grč. antithesis = suprotstavljanje): metodski postupak koji se zasniva na suprotstavljanju pojmova, a prema shvatanju da suprotnosti čine imanentni sadržaj svakog procesa. Kant je nazivao transcendentalnom antitetikom »istraživanje o antinomijama čistog uma, njihovim uzrocima i rezultatima« (Kritika čistoga uma). Cjelokupna Hegelova filozofija sazdana je i koncipirana na antitetici pojmova, te predstavlja osnovu njegove kategorijalne dedukcije.

Antiteza (grč. antithesis = suprotstavljanje), suprotno tvrđenje, suprotnost između dva pojma ili dva stava, suprotnost dvije tendencje. Antiteza može biti kontrarna i kontradiktorna. Kantove su antinomije primjer gdje se nekoj tezi suprotstavlja kontradiktorni stav (antiteza) koji je negira. U Hegelovoj filozofiji svakom pojmu (teza) imanentno je suprotstavljen drugi pojam (antiteza) iz čije sinteze proizlazi treći pojam, te se na taj način izvodi cjelokupna filozofska spoznaja. U dijalektičko materijalističkom zakonu prožimanja suprotnosti izražena je osnovna teza da je svako postojanje, svako kretanje i proces u osnovi antitetičke prirode. Svaka strana suprotnosti može se shvatiti kao antiteza drugoj; u određenom procesu antiteza je uvijek ona suprotna tendencija koja može negirati postojeće stanje stvari, tezu.

∆ na vrh ∆

Antropizam (grč. anthropos = čovjek), učenje koje vidi cilj i svrhu svjetskog zbivanja u čovjeku i njegovom djelovanju. Slično antropocentrizmu (v.).

Antropocentričan - koji zastupa stav antropocentrizma (v.).

Antropocentrizam (grč. ánthropos = čovjek i kéntron = središte). Shvatanje po kome je čovjek i njegov život središte i svrha svjetskog zbivanja i sve se u tom zbivanju odnosi samo na čovjeka. Čovjek je mjerilo svih stvari, smisao svega zbivanja i postoji samo radi sebe samoga. Taj se pojam ponajčešće poklapa s geocentrizmom (v.), shvatanje po kome je zemlja centar svemira, a antiteza je teocentrizam (v.) po kome je Bog centar svega.

Antropoid (grč. ánthropos = čovjek i eídos = lik), čovjekolik, čovjeku sličan.

Antropolatrija (grč. ánthropos = čovjek i latreía = bogoslužje): obožavanje ljudi poput Boga. Antropolatriju predbacuju Feuerbachovoj nauci.

Antropologija (grč. ánthropos = čovjek i logos = nauka): nauka o čovjeku. Savremena filozofska antropologija koja izlaže posebanu bit ljudskog bića u kosmosu ima svoje stare izvore u mnogim posebnim empirijskim disciplinama, koje su taj problem osvjetljavale sa svojih parcijalnih aspekata. Tako imamo somatsku ili medicinsku antropologiju, biološku, paleontološku, entnološku, psihološku, sociološku, antropologiju i dr. pa se i nazivaju antropobiologija, antropogenija, antropomorfologija, antropogeografija i sl., a njihova otkrića prikazuju bit čovjeka sa određenog za tu znanost karakterističnog i specifičnog, a za određenje biti čovjeka sa djelomičnim stavom. Ako saznamo porijeklo i rasu i somatski razvoj čovjeka, uvjete nastanka geopsihološke vrste, oblike individualne i socijalno razvojne svijesti, ipak iz svih tih spoznaja

∆ na vrh ∆

prirodoznanstvenih, medicinskih, psiholoških, socioloških ne dobivamo sintezom ono što se naziva bit ljudskoga bića. I tako filozofska antropologija kao jedna od najmlađih posebnih filozofskih disciplina prilazi tome problemu sa ontološkog, dakle fundamentalnog i univerzalnog gledišta i nastoji osvijetliti upravo antičku strukturu ljudskoga bića, njegovu esencijalnost koja se ogleda u svim uvijek promjenljivim oblicima njegove egzistencije, kojima se čovjek razlikuje od drugih bića u svijetu. Filozofska antropologija ima svoje korijene u razvoju cjelokupne filozofske misli od antike do danas, jer je čovjek bio uvijek filozofski problem. Savremena filozofska antropologija u složenoj strukturi ljudskoga bića, koja je prožeta zakonitošću materijalnog, biološkog, psihičkog i duhovnog sloja u doživljaju samosvijesti i mogućnosti slobodnog odabiranja svoga životnog poziva, otkriva ljudsku bit. Čovjek kao individua, u svojoj konkretnosti [sraštenosti = concretum] svih tih često i antagonističkih slojeva u sebi samome i dijalektici socijalnih relacija, odabirući svoj životni poziv kao zadatak, ostvaruje lik posebne ličnosti (persona humana) radom usmjerene prema budućnosti u kojoj treba da ostvari zadane vrijednosti i svoj posebni životni smisao. Čovjek u promjenljivosti prilika uvijek stoji pred zadatkom da postaje čovjek, jer on uvijek nanovo nastaje ostvarujući tako posebno uozbiljenje bitka kao mogućnosti ljudske postojanosti, što obrađuje ontologija (v.) i služi kao osnovica svih znanosti koje se bave problemima čovjeka.

Antropometrijska metoda , metoda prirodno naučne antropologije koja služi ustanovljavanju razlika među ljudskim rasama, tipovima, spolovima itd., sastoji se u mjerenju veličine i proporcija različitih dijelova tijela npr. lubanje i kostura. Osnivač joj je švedski anatom Anders Retzius (1796 – 1860).

Antropomorfan (v. antropomorfizam), čovjekolik, očovječen): analogno prema čovjekovom načinu shvaćen i protumačen.

∆ na vrh ∆

Antropomorfizam (grč. anthropomorfos = čovjekolik, očovječen): pogled po kome su sve stvari i pojave - a, ako se radi o religiji, - na ljudski način protumačene. Prenošenje ljudskih osobina (mišljenja, osječanja i volje) na izvanjsko područje prirode i Boga. On predstavlja prvi oblik religije. U umjetnosti se javlja kao uživljavanje (v.) i personifikacija (v.). prosvjetiteljstvo (v.).

Antropopatizam (grč. anthropopátheia = ljudski osjećaj): pogrešno shvatanje u mnogim religijama da je Bog podvrgnut istim afektivnim stanjima kao i čovjek, pa su njegova djelovanja posljedice srdžbe, ljubavi, zavisti, straha i sl.

Antropoteizam (grč. ánthropos = čovjek i theos = Bog): pogrešno vjerovanje da idealan čovjek postaje nešto kao Bog. Zamišljanje idealnih ljudi kao da su Oni.

Antropozofija (grč. anthropos = čovjek i sofia = mudrost) - mudrost o čovjeku. Učenje koje je zapravo samo ogranak teozofije (v.), a njen je osnivač Rudolf Steiner. Ona je mješavina orijentalnih i evropskih teozofijskih ideja. Polazi sa gledišta čovjeka, težeći za tim da duhovno biće, u kojemu se krije neka moć kojom može doći do spoznaje viših svjetova, stupi u kontakt s duhovima. Tu moć treba u njemu samo razviti (v. okultizam). Prema Troxleru trebalo bi da filozofija postane antropozofija. Taj oblik naivnog misticizma bio je dosta proširen u građanskim krugovima u prvoj polovini 20. stoljeća.

Anu (sansk.), atom, najmanji dio materije ili vremena. Teoriju atomizma najsrodniju grčkoj, koja polazi od nauke o pet elemenata (v. dhâtu, bhûta), a atome zamišlja kao nosioce njihovih trajnih svojstava, okrugla oblika, nedjeljive, razvila je klasična škola vaišešika (v.). Periodični nastanci i nestanci svjetova proizvod su slaganja i razlaganja atoma, njihova kretanja koje je osnov svake djelatnosti (karman). Svojstvo nedjeljivosti atoma postala je brzo predmet racionalne kritike. Budistički idealisti napominju: »Uzajamno

povezivanje šest atoma sa šest strana pretpostavlja šest dijelova atoma.« (Vasubandhu, 4. st. n. e.) - (Usp. u grčkoj filozofiji prigovore Parmenidovoj tezi da je bitak istovremeno neograničen i okrugla oblika - Vaišešika pokušava ovaj problem riješiti na području teorije kategorija dijalektičkim razlikovanjem »malenkosti« i »veličine«. Spoj dvaju atoma granica je »malenkosti« (anutvam) u odnosu na veličinu. Agregat triju atoma predstavlja već »veličinu« (mahattvam). - Druga je po povijesnoj važnosti atomistička teorija gjaina (v.). Atomi tu nisu nosioci specifičnih svojstava elemenata, nego svaki atom sadrži ravnomjerno i potencijalno sva svojstva elemenata. Specifičnosti elemenata proizvod su agregacije atoma. Sve su materije neprestano podložne strukturnim mijenama (parinama). Prema gjainskoj teoriji relativiteta = neznanja (v. syad-vada), atomi se poistovećuju s prostornim tačkama. Tako se nastoji izbjeći aporija veličine i strukture nedjeljivih čestica. - Atomistička teorija prodire postepeno i u druge sisteme, kao što su samkhya i budizam. U budističkoj skolastičkoj nauci theravada atom potencijalno sadrži sve vrste elementarnih svojstava, koje su predstavljene frekvencijama intermitentnih energetskih titraja. U vremenskoj jedinici koja odgovara »bljesku munje« ukupni broj titraja u atomu iznosi prema nekim skolastičkim proračunavanjima 176.470,000.000. Istoj vremenskoj jedinici odgovara frekvencija od 3,,000.000,000.000 titraja u subliminalnoj podlozi svijesti (v. bhavanga). Pojedinačni titraji razdvojeni su apsolutnim rascjepom kontinuiteta i u toku materije i svijesti. Trajanje svakog titraja predstavlja prema tome novo formiranje i raspad cjeline, a mi od toga primjećujemo samo velike rezultante. Prema nekim drugim, nebudističkim preračunavanjima »atom vremena« iznosi 54 milijuna 670.000 dio trenutka ili »bljeska«. Predstava materijalnog atoma u prostoru redovno ostaje povezana s njegovom predstavam u vremenu.

Anumâna (sansk.), logički zaključak kao »sredstvo spoznaje« (v. pramana). Logičar Darmottara (9. st. n. e.) definiše taj termin ovako:

∆ na vrh ∆

»Riječ anumâna, koja etimološki znači premjeravanje, označava izvor spoznaje, čija se bit sastoji u sličnosti. Naknadnost koju izražava prefiks pre-, iskazuje da zaključak slijedi spoznaju logičkog obilježja predmeta, koji po njemu prepoznajemo, i sjećanje na nerazdvojivu vezu koja postoji između obilježja i predmeta.« - Prema teoriji klasične logičke škole nyaya (v.) »Zaključuje se od oznake na nosioca oznake, i to: od posljedice na uzrok, od uzroka na posljedicu i po analogiji«. Tipični indijski silogizam ima pet članova:

1)tvrdnja (pratigjña) - »Na brdu je vatra«,
2) razlog (hetu) - »Zato jer je dim.«
3) primjer (udâharana) - »Gdje je dim, tamo je i vatra, kao npr. u kuhinji.«
4) primjena (upanaya) - »Sada je tako na brdu.«
5) zaključak (nigamana) - »Dakle, tamo je vatra.«

Glavni dio silogizma sačinjavaju prva tri člana. »Brdo« je subjekt (pakša), »dim« je bitno obilježje (linga ili sâdhamâ), a »vatra« je izvedeni pojam (sâdhya). - Budući da je teorija zaključka u indijskoj logici osnov teorije suda i teorije pojma, u toku interpretacija dolazi do različitih sažimanja osnovne šeme. Najvažnijim se smatra razlikovanje »zaključka za sebe« kao metode mišljenja od »Zaključka za druge« kao dokaznog postupka. U toj razlici koju je uveo Dignâga (5. st. n. e.), prva šema je tročlana, a druga ostaje peteročlana.

Aoristija (.grč . aoristia = neodređenost), skeptička neodlučnost, princip grčkih skeptika (v.) (Pyrrhon, Timon), po kome su sve stvari bez čvrstih razlika, neodređene, nepostojane i neizvjesne, pa su prema tome i neodredive. »Sve je neodređeno i prema tome neodredivo« - kažu skeptici . Konsekvenca je aoristije uzdržavanje od suđenja (v. epohe), a ovo čovjeku mudracu omogućava nepomućenost duha (v. ataraksija).

∆ na vrh ∆

Apagoge (.grč . apagogé = odvođenje, lat. abductio). U Aristotelovoj logici: silogizam u kojem je viša premisa izvjesna, a niža premisa samo vjerojatna, ali ipak vjerodostojnija, ili bar jednako vjerodostojna kao konkluzija (zaglavak). Apagoge pripada među retoričke zaključke; on ne dokazuje, ali pobuđuje vjerovanje.

Apagogički dokaz (lat. demonstratio apagogica od grč. apagogé, v.), indirektan dokaz. Postupak kojim se jedna tvrdnja dokazuje tako da se pokazuje kako iz njoj protivrječne tvrdnje slijede nemoguće ili neprihvatljive konzekvencije, iz neodrživosti protuteze dokazuje se teza. Latinski se ta vrsta dokaznog postupka naziva deductio ad absurdum.

Apatija (grč. apátheia), neosjetljivost, bez strasti i afekata, filozofski mir. Kod kinika je apatija značila duševni mir. Za stoike je ona oslobođenje od afekata i ravnodušnost prema ugodi i neugodi. Na tom stupnju mudrac ništa ne treba, jer je umom nadvladao sve požude koje bi ga mogle odvesti u stanje osjetljivosti, afekata (pathos). Apatija je, prema mišljenju stoika i kinika, cilj vlastitog uzdizanja i samoodgoja da čovjek postane ravnodušan prema vanjskom događanju kao i prema ugodnom i neugodnom doživljaju u svakodnevnim susretima s ljudima. Posljedica toga je sretan i blažen život.

Apeiron (.grč. ápeiron), neograničeno, beskonačno. Miletski je filozof Anaksimandar (6. st. p.r.n.e.) učio da je sve nastalo iz iskustveno neodredivog prapočela (apeiron), i u njega se vraća. Sve postojeće nastaje neprestanim izdvajanjem suprotnosti, npr. toplog i hladnog, suhog i vlažnog, krutog i plinovitog (vatrenog). U apeironu nisu sadržane gotove stvari, nego se sve događa procesom i kretanjem. Apeiron je vječan »da ne bi prestalo postajanje«, zatim »apeiron je bez starosti, ne umire i ne propada«. Učenjem o suprotnostima Anaksimandar je postao preteča dijalektičara Heraklita.

∆ na vrh ∆

Apercepcija - stariji psihološki i spoznajno teoretski termin. Uglavnom označava proces kojim neka već postojeća psihička struktura ili spoznajna podloga usvaja i osvještava (»asimilira«) psihičke odnosno svjesne sadržaje. Termin je u povijesti filozofije mijenjao značenje. Leibniz zove apercepcijom svaku svjesnu predstavu, razlikujući je od »percepcije« koja može biti i nesvjesna (tzv. »petite perception«). Herbart definše apercepciju kao proces kojim se neko novo iskustvo (»predodžba«) prilagođuje sveukupnosti već stečenih iskustava, tzv. »aperceptivnoj masi« znanja, misaonih navika itd. i slijeva s njom u novu cjelinu. Wundt obuhvata izrazom apercepcija dvoje: a) proces kojim se neki svjesni sadržaj podiže do veće jasnoće, i b) opšti psihički princip po kome nastaju više sinteze u duševnom životu (nadređene sintezama osnovanim na procesima asocijacije); u biti je Wundtu apercepcija proces voljne prirode i ostvaruje se pažnjom. Kant razlikuje »empirijsku apercepciju«, tj. svijest o vlastitom »ja« pri »unutrašnjem opažanju«, i »transcendentalnu (čistu) apercepciju« koja se sastoji u svođenju svjesnih sadržaja na »ja« kao jedinstvo apriornih elemenata svijesti (»transcendentalnu svijest«, koja je izražena stavom »ja mislim«).

Apodiktičan (grč. apodeiknío = dokazujem) ili nužan naziva se u logici sud u kome se s potpunom sigurnošću izražava neka veza pojmova, jer je smatramo neotklonivom, bezuvjetnom odnosno nužnom. Oblik apodiktičkog suda jest: »S mora biti P« ili »S ne može biti P«. To je vrsta sudova po modalitetu, kojom se obilježava ne mogućnost (v. problematičan) niti samo faktičnost (v. asertoran), nego nužnost neke pojmovne veze.

Apodiktika ili **apodejektika** (od grč. apodeiktiké epistéme); a) nauka o dokazu ili b) znanost koja se služi dokazima kao posljednjim razlozima svega znanja. Razlikuje se logička, transcendentalna i praktička apodiktika, po tome radi li se o logičko dokaznom postupku kao znanstvenoj metodi, o transcendentalnim dakle

Δ na vrh Δ

osnovnim uvjetima ljudskoga znanja ili o tzv. praktičnoj apodiktici koja pregledno opravdava empirijski nađene osnove nekog znanja.

Apofantički (.grč. apofaíno = izričem) - naziv za rečenicu koja nešto govori, nešto tvrdi, a razlikuje se od rečenice kojom se izogovara pitanje, želja ili zapovijed (v. apofanza).

Apofanza (.grč. apófansis ili logos apofantikós): Aristotelov termin za sud. Apofanza, kako je shvata Aristotel, jest vrsta rečenice, kao rečenica kojom se nešto tvrdi ili poriče pa mora biti istinita ili neistinita (za razliku od rečenice kojom se zapovijeda ili moli pa ne može biti ni istinita ni neistinita). Apofantičkom logikom za razliku od formalne logike naziva Husserl tzv. logiku izogovora.

Apokatastaza (.grč. apokatástasis): vraćanje, povratak na prijašnje ili izvorno stanje. Teoriju vječnog obnavljanja postavili su već pitagorejci, a opširno je razradili stoici. Heraklit je zamislio svijet u vječnom kružnom kretanju. Stoici su bili uvjereni »da će opet biti Sokrat i Platon. Svaki pojedinačni čovjek ponovo će se roditi, bit će s istim prijateljima, isto će trpjeti i doživjeti«. Isto tako obnovit će se, kažu oni, svaki grad, selo i polje. Sve dolazi i vraća se, vječito se okreće točak bitka«.

Apologetika (grč. apologetiké epistemé = obrambena znanost). Naziv za odbranu kršćanske vjere sredstvima prirodne (ne objavljene spoznaje i dokaznog postupka. Apologetima se nazivaju branioci kršćanstva protiv židovskih i grčkih napada u 2. st.n.e.

Apologetski , odbrambeni. Dolazi od grčke riječi apologia koja znači : odbrana, odbrambeni govor. Poznata je apologija Sokratova pred sudom (Platon, »Ksenofon«). Apologetima su kasnije nazivali branioce vjere, i kršćanstva, protiv napada i optužbi starijih i tada službenih filozofija i religija posebno u 2. st.n.e. Apologeti su se služili racionalnim dokaznim argumentima. Apologetika (grč. apologetiké

∆ na vrh ∆

epistemé) postaje kasnije nauka opravdanja ili odbrane kršćanstva kao grana teologije.

Apologija (grč.), odbrana, odbrambeni govor na sudu. Poznata je najstarija i uzorna apologija Sokratova, koju su na različite načine preradili Platon i Ksenofon.

Aporem (grč. apórema), sporno pitanje, logička teškoća, zaključak o nekom nerješivom logičkom pitanju. Pojam aporem uveo je u logiku Aristotel za oznaku zaključaka po kontradiktornoj razlici. Aporematički - sumnjiv.

Aporetika (grč. aporétikê téhné), sposobnost da se nerješiva ili teško rješiva pitanja razmatraju kao takva i istražuju bez obzira na svoje moguće rješenje (v. aporija, v. problem). Kod N. Hartmanna aporetika je drugi stepen njegove filozofske metode (fenomenologija, aporetika, teorija), tj. nakon opisa fenomena dolazi fiksiranje problema, a tek zatim njihovo rješenje. »Ona uspoređuje, ispituje, sondira ono dano, utvrđuje u njemu sadržane nepodudarnosti, i daje ovim oštrinu paradoksa, što prianja uza sve protivnosti u carstvu činjenica. Ona se ne brine za prevladavanje protivrječja, to je stvar teorije. Ona ide od danog prema zadanom.« - Kao metodski postupak aporetika igra odlučujuću ulogu u cijeloj Hartmanovoj filozofiji. - Aporetik je onaj koji se razumije u aporetiku, skeptik nasuprot dogmatiku, ili, kako kaže Hartmann, problemski mislilac (Problemdenker) prema sistemskom misliocu (Systemdenker).

Aporija (grč. aporia), nedoumica, nemogućnost ikakva rješenja (v. antinomija, paradoks, problem) nekoga pitanja, oklijevanje između dva suprotna jednako čvrsta razloga. Ako u nekoj raspravi ili razmišljanju naiđemo na protivrječje, koja proizlaze iz same stvari ili iz naših pojmova o njoj, onda nam predstoji aporija. Tako su poznate Zenonove aporije (v. dijalektika) kao argumenti protiv kretanja (npr.

∆ na vrh ∆

Ahil i kornjača). U Aristotela je aporija često početak razmatranja, u skeptika (v.), naprotiv, predstavlja krajnji ishod.

A posteriori i a priori : ono što potiče iz kasnijeg i što proisteče iz ranijega. Skolastički prevodi Aristotelovih termina »hysteron« - kasnije, i »proteron« - ranije, kojim je on označavao ono što je ranije i kasnije »kat'hautó« (ili »ta fýsei«), tj. po sebi ili po prirodi, i »prós' hemâs«, tj. za nas. - Tako je uzrok svakoga procesa ili nekog događaja po sebi prije nego učinak; za nas, međutim, koji to posmatramo i najprije uočavamo učinak (posljedicu), pa tek odatle zaključujemo šta je uzrok, upravo je obratno: učinak je prije, a uzrok kasnije. Slično je i s opštim pojmovima i pojedinačnim stvarima: po sebi su pojmovi roda i vrste prije od pojedinačnih bića, koja njima obuhvatamo, jer svako pojedinačno možemo svesti pod nešto i imenovati samo ako prije već raspolažemo opštim pojmovima. Za nas, koji u osjetilnom iskustvu najprije susrećemo ono pojedinačno, suprotni su pojmovi ili ''bîti ono kasnije''. Prosvjetiteljska filozofija 18. st. (Leibniz, Wolff, Hume), preuzima ove termine, ali oni odsada više nemaju ontološko (objektivno), nego samo spoznajno teorijsko (subjektivno) značenje: u pitanju je porijeklo spoznaje, a ne same stvari. A posteriori nazivaju se one spoznaje koje potiču iz iskustva, stečene su i slučajne. A pod a priori razumijevaju se one spoznaje koje dobivamo uvidom uma, naprosto zaključivanjem pomoću čistih pojmova, nezavisno od svakog iskustva (usp. Leibniz, Monad. par. 33-45). - Prije Kanta pitanje prosvjetitelja o a priori i a posteriori svodi se na empirijsko-psihološko pitanje o porijeklu našega znanja. U Kanta, međutim, ovo pitanje dobiva transcendentalno-logički smisao objašnjenja izvora i mogućnosti ljudske spoznaje: a posteriori je osjetilna, iskustvena i slučajna spoznaja, a priori (ili čista) isključivo ona do koje dolazimo izvođenjem iz čistih pojmova razuma i uma, nezavisno od svakoga iskustva, ona nužna i opšte važna spoznaja koja tek omogućava svako iskustvo. - Poslije Kanta termini a posteriori i a priori upotrebljavaju se pretežno subjektivno-psihološki, sve dok novokantizam opet ne zaoštrava njihovo transcendentalno značenje

(Cohen, Windelband, kasnije i Husserl). - A posteriori i a priori upotrebljava se u novokantizmu kao zajednička oznaka svih spoznaja oba područja. - Aposterioran i aprioran : koji se tiče ili pravi neku spoznaju a posteriori ili a priori.

Apraksija (grč. a=ne i praksis = djelovanje), patološka pojava koja se ogleda u nesposobnosti ili teškoći izvođenja složenijih motornih radnji uz sačuvanu elementarnu mišićnu djelatnost. Bolesnik od apraksije nije sposoban da kako treba strukturira elementarne pokrete u motornu aktivnost, koja je potrebna za prilagođeno rukovanje predmetima ili za izvođenje neke složenije predmetne radnje kao npr. tipkanje na stroju, oblačenje, namatanje, itd. Apraksija je u vezi s poremećajem u funkciji sekundarnih motornih područja mozga.

Aprehenzija (lat. apprehensio = shvatanje), intelektualni akt pomoću kojega se shvata relativno jednostavan objekt, dok se naprotiv, složeni intelektualni procesi, kao što je npr. suđenje, nazivaju komprehenzijom (v.). Kant to naziva sintezom aprehenzije sastavljanje raznolikog u empirijskom naporu, pomoću kojeg tek postaje moguća neka odredba (v. i rekognicija).

Apriorizam , zajednička oznaka onih filozofskih učenja po kojima neke spoznaje opstaju nezavisno o svakom iskustvu, i prethode mu nužno psihološki, logički ili transcendentalno.

Apsolutan (lat. absolutum), samosvojan, bezgraničan, potpun, slobodan od bilo kakve ovisnosti, bezuvjetan, savršen. Suprotno: (v.) relativan= nepoznat.

Apsolutizam U pravno političkom smislu: sistem bezgranične moći vladara, obično monarha (apsolutna monarhija). U filozofskom smislu: prihvatanje pretpostavke o apsolutnoj valjanosti određenih istina, vrijednosti i sl.

∆ na vrh ∆

Apsolutna istina : potpuna, konačna, bezuvjetna, nepromjenjiva istina; nesumnjiva istina s trajnim i opšte valjanim značenjem nasuprot relativnoj = neznam, istini, vremenski ograničenoj, spoznajnim mogućnostima subjekta, stepenom razvoja nauke, kao i moguće vidljivosti i transparentnosti objekta. »Priznavati objektivnu istinu« tj. istinu koja ne ovisi ni o čovjeku ni o čovječanstvu, znači priznavati na ovaj ili onaj način apsolutnu istinu.

Apsolutni idealizam , filozofijski stav po kome se čitav sistem svijeta temelji na jednoj, apsolutnoj ideji, koja je ujedno i njegov jedini osnov. Prevladava razliku subjekta i objekta. Najznačajniji je zastupnik toga pravca G. W. F. Hegel po kojem apsolutnu ideju umjetnosti shvata osječanjem, religiju predstavljeno, a filozofiju njoj najprimjerenije i najadekvatnije, tj. kao pojam. U idealističkim sistemima toga smjera apsolut je također, kao metafizički osnov cjelokupne stvarnosti, kao postojani, supstancijalni, »apsolutni bitak«, često suprotstavljen svemu relativnom=nepoznatom, subjektivnom, pojavnom. Pitanje je: 'Ko je Apsolut?

Apsolutno (lat. absolutum), ono od bilo kakvih uslova od svih uvjeta i ograničenja, pa prema tome bezuvjetno, neograničeno, u sebi završeno, potpuno i savršeno. Premda se pod tim imenom javlja tek u kasnijoj filozofiji, pojam apsolutnog igra značajnu ulogu već u antičkom mišljenju kao samodostatnost (autarheia) onoga sveprisutnog, prvoga i jedinog, kao što je Parmenidov bitak, Platonova ideja dobra s onu stranu pojavnoga svijeta pa i samih bitnosti i Aristotelovo naj-biće-vnije biće u svom prise-bitku kao svijetu imanentan prvi pokretač. U kršćanskom mišljenju srednjega vijeka ono se aspolutno shvaća kao bitak pri samom sebi i od samog sebe (ens a se), i takav bitak pripada samo Bogu koji je svijetu transcendentan, dok sva bića u svijetu kao od njega stvorena imaju svoj bitak po drugom (ens ab alio). Stoga sve odredbe imanentnog bitka i transcendentnog bitka Božijeg treba razumjeti samo u smislu analogije (v.). Pojam apsolutnog kao supstantiv prvi je u metafiziku

uveo Nikola Kuzanski kako bi njime označio beskrajnost i beskonačnost bitka Božijeg. Za Kanta pojam apsolutnog najprije znači oznaku nečega što se posmatra po sebi, kao takvo ono je nadosjetno, spoznaji transcendentno, nespoznatljivo i pristupačno samo praktičnom umu. Fichte određuje ono apsolutno kao subjekt ili čisti Ja koji sam sebe producira i u svojoj djelatnosti postavlja cjelokupnu stvarnost ili predmetnost, a za Schellinga ono apsolutno je iskonsko jedinstvo subjekta i objekta, prirode i duha.

Apstinencija (lat. abstinentia), suzdržavanje od užitaka: jela, pića, seksualnih odnosa i sl. potaknuto religioznim ili etičkim motivima. Nekad se apstinencija odnosi samo na neke vrste užitaka (meso određenih životinja, alkoholna pića), ili je ograničena na određeno vrijeme i prilike (post u određene dane, seksualna uzdržljivost u vrijeme lova, ritualnih razdoblja, graviditeta i sl.), ili je obavezna samo za određene osobe i društvene slojeve (celibat redovnika, uzdržavanje od seksualnih odnosa s rođacima, maloljetnima, pripadnicima vlastitog ili tuđeg plemena itd.). Uz apstinenciju koja je nametnuta pravnim stavovima ili običajima, postoji apstinencija koja može imati asketski karakter, tj. služi moralnom usavršavanju, prevladavanju »tjelesnoga« a ponekad dobiva smisao naredbe, kojom se želi umilostiviti »Bog«.

Apstrahovati (lat. abstrahere = odvući), Najvažnije: odvojiti nešto od nečega, ostaviti nešto po strani, ne obratiti pažnju na nešto; Nešto uže: ostaviti po strani ono nebitno, sporedno, slučajno, zadržavajući ono bitno, važno, nužno. Još uže: ostavljati po strani ono nebitno, sporedno, pojedinačno u nizu predstava a zadržavati ono bitno, te na taj način stvarati pojam, dakle prelaziti od niza predstava k važnijem pojmu ili od manje bitnog pojma k važnijem. Suprotno: determinirati.

Apstrakcija , radnja ili djelatnost kojom se odbacuje, apstrahira nešto od nečega drugoga (v. apstrahovrati); takođe: rezultat te radnje.

∆ na vrh ∆

Drugim riječima: radnja kojom izostavljamo pojedinačno, nebitno, slučajno, sporedno, a zadržavamo bitno, nužno, važno. Također: ono što nastaje kao rezultat te radnje, naročito pojam (v. apstraktan).

Apstrakcionizam , termin bez čvrstog značenja; ranije se najčešće upotrebljavao za kritičko karakteriziranje pretjerane upotrebe apstrakcija u nauci ili u filozofiji. Danas se najčešće upotrebljava u umjetničkoj kritici i estetici kao sinonim za apstraktnu umjetnost.

Apstraktan , onaj koji nije konkretan (v.), onaj koji je nastao apstrahovanjem (v. apstrahovati), npr. apstraktan pojam. Takođe, onaj koji se služi apstrakcijama, koji se sastoji u upotrebi apstrakcija, npr. apstraktno umovanje ili apstraktna diskusija. Termin se upotrebljava, naročito u vezi s pojmom, u više srodnih značenja. Tako neki smatraju da su svi pojmovi apstraktni, dok drugi misle da su neki pojmovi apstraktni, a neki konkretni. Oni koji misle da možemo razlikovati apstraktne i konkretne pojmove najčešće pod apstraktnim pojmom misle, a) opšti pojam (za razliku od individualnog), b) pojam o svojstvu (za razliku od pojma o stvari), c) pojam o nečem što se ne može očigledno vidjeti (za razliku od pojma o nečem očigledno vidljivom), d) pojam kao skup bitnih oznaka (za razliku od pojma kao skupa bitnih i nebitnih oznaka).

Apstruzan (lat. abstrusus = sakriven, zaklonjen), nejasan, nerazumljiv, taman, skriven, zamršen, zbrkan.

Apsurd (lat. absurdus = besmislen), Uglavnom: besmisao, ono što se suprotstavlja razboritom mišljenju. U logici su apsurdni sudovi ili pojmovi oni koji stoje u nemogućim sklopovima, koji se suprostavljaju elementarnim logičkim principima. Reductio ad absurdum: indirektni dokazni postupak kojim utvrđujemo nevaljanost određenog suda na taj način što u njemu, logičkim izvođenjem, ukazujemo na nesmisao. Kod A. Camusa apsurd je

centralna kategorija čitave filozofije. U svijetu apsurda ljudske egzistencije čovjek je »stranac koji ni sam sebe ne prepoznaje«.

Apsurdan (lat. absurdus = zlozvučan), neskladan, besmislen, protivsmislen, protivrječan, koji se protivi načelima logičkog mišljenja.

Arbitraran , proizvoljan, samovoljan. F. de Saussure označava tim terminom uglavnom prirodu govornih znakova, tj. odnos između dva dijela govora - »signifiant« i »signifiè«. Kod te »proizvoljnosti« govornih znakova, kod »onog označujućeg« i »onog označenog« radi se o dvije unutar govorne veličine, ustvari o »ozvučenju« i s njime povezanim pojedinačnim govorno određenim, »pojom«. Kod tog principa proizvoljnosti dolazi do posrednog odnosa znaka i njime označenog vangovornog predmeta, obzirom da je isključena unutrašnja povezanost između označenog oblika i pojma, a pogotovo između tog ozvučenja, »akustičke predodžbe«, i stvari označene pojmom. Dakle, pojedini pojam nikako nije nužno označen određenim glaso-govornim oblicima, i obratno, glaso-govorni oblici po svojoj prirodi ne upućuju na po njima označeni pojam. Kada to ne bi bilo tako morali bi pojmovi u različitim jezicima slično zvučati, čak šta više, same »akustičke predodžbe« morale bi svakome biti same po sebi razumljive. U tome pogledu su naprimjer onomatopejske oznake samo nebitne iznimke.

Arbitrium liberum (lat.), slobodna volja, slobodna odluka, sloboda izbora između dvaju ili više mogućnosti, koje su takve da se svaka od njih načelno može htjeti. Indeterminizam (v.) zastupa teoriju o opstojanju takve apsolutne slobode volje, dok determinizam (v.) tu mogućnost negira.

Arete (grč. areté, lat. virtus), vrsnoća, vrlina, čestitost, dobrota, prikladnost. To je etički pojam koji označava ispunjavanje svrhe. Npr. arete konja jest da bude brz, a čovjeka da djeluje umno i pravedno.

∆ na vrh ∆

Aretologija (grč. areté, v.): grčko učenje o kreposti ili vrlini. Sokrat je istraživanjem pojmova u etici dokazivao da nema pozitivnog djelovanja bez znanja. Da bi čovjek bio pravedan, on mora najprije znati što je pravednost. Isto tako ne može biti hrabar ako ne zna što je hrabrost. Ukratko - bez znanja nema etike. Sokratov etički intelektualizam zasnovan je na uvjerenju da znanje ima apsolutnu moć.

Argument (lat. argumentum), dokazni razlog, ono na čemu počiva sigurnost dokaza (v.), na što se oslanja sigurnost dokazanog postupka.

Argumentacija (lat. argumentatio), izvođenje dokaznog postupka, opravdanje, obrazloženje, dokazivanje. Argumentovati znači dokazivati, tj. navoditi nešto kao razlog za određenu tvrdnju.

Argumentom ad hominem (lat.): dokaz prema čovjeku. Dokazni postupak kojim se nešto dokazuje na način razumljiv za onoga kome se nešto dokazuje, odnosno na način razumljiv za sve ljude. Opštem ljudskom shvatanju primjeren način dokazivanja. Često način dokazivanja koji ima manju vrijednost od objektivnih znanstvenih dokaznih postupaka, jer se zasniva na subjektivnim razlozima onoga kome se nešto dokazuje.

Arhetip (grč. arhaios = star i týpos = oblik), praslika, praoblik, pauzor. »Mundus archetypus« - svijet praslikâ, svijet idejâ prema čemu je sve u svijetu nastalo. »Intellectus archetypus« - stvaralački božanski um koji sve praslike u sebi nosi i ništa ne prima izvana. »Intellectus éctypus« - intelekt koji je upućen samo na iskustvo, u kome mehanički preslikava stvarnost.

Arheus (lat. od grč. arháios = začetnik) je termin koji su uveli alhemičari, a označava pokretni, djelotvorni životni princip organizama. Naročito je taj pojam razrađen u Paracelzusovoj filozofiji. On smatra

da se arheus kao životni prirodni a u isti mah i duhovni princip, koji stvara i održava ravnotežu u organizmima, nalazi već u sjemenu, a kasnije u svim organizmima i njihovim dijelovima.

Aristokratija (grč.): vladavina najboljih. Pojam uveden kod Platona (Država), a zatim razrađen kod Aristotela u Politici kao oblik vladavine onih bezuvjetno »najboljih«, » vrliih« i »vještih« u naglašenoj suprotnosti naspram monarhije i demokratije. U antičkom mišljenju pojam aristokratije ili plemstva trajno je povezan s potvrđivanjem vrline (virtus), odnosno plemstvu pripadaju uz nasljeđe i rođenje i moralne osobine plemenitog. Cijela antičko-evropska povijest u mediteransko evropskom kulturnom krugu bila je do 18. stoljeća povijest aristokratije, i ta se društva do nekakvih revolucija mogu interpretirati Aristotelovim pojmom societas civilis. Prosvijećenost je radikalno stavila u pitanje plemstvo kao takvo u svojoj kritici societas civilis, a na osnovu temeljno nove slike društva i svijeta. Kant je nasljedno plemstvo označio kao »misaonu stvar bez svakog realiteta« obzirom da unaprijed posjeduje položaj koji je tek trebalo zaslužiti. Time je formulisano »pitanje plemstva«.

Asebija (grč. asébeia = bezbožnost): negiranje Boga. Asebija je pretpostavka za osnivanje racionalističke etike.

Aseitet (lat. a se est = od sebe jest, po sebi postoji), samo po sebi održivo, apsolutna samostalnost i samosvojnost, svojstvo bića da postoji samo po sebi, jer u sebi nosi uzrok svoga postanka i princip svoga djelovanja, apsolutna samostalnost i neovisnost, ni od čega ovisno. Tako se određuje osnovna karakteristika Boga u skolastici, volje kod Schopenhauera, nesvjesnog kod E. von Hartmanna. Suprotno: abalijenacija (v.).

Asertoran (lat. assero = tvrdim) - naziva se u logici sud u kome se nešto - prihvaćajući ili negirajući - jednostavno izogovara. Taj govor ne

predstavlja nužnost nego samo faktičnost veze subjekta i predikata. Oblik mu je: S jest P ili S nije P (v. modalitet).

Asimilacija (lat assimilare = učiniti sličnim); 1) akt ili proces da se nešto učini sličnim ili dovede u sklad s nekim drugim pojavama; 2) (bot.) uzimanje hranjivih materija u protoplazmu biljke; 3) (fiziol.) pretvaranje hranjive materije u tekuće ili čvrste dijelove tijela. U tom smislu asimilacija je sinonim za anabolizam ili konstruktivni metabolizam; 4) (psiho.) akt ili proces primanja novih činjenica ili reagovanja na nove situacije u skladu s ranije usvojenim činjenicama ili ranije doživljenim situacijama; 5) (sociol.) proces prilagođavanja stranih kulturnih elemenata nekoj kulturi; 6) (fonet.) promjene u glasovima pod uticajem drugih, susjednih glasova u riječima, npr. u našem jeziku pretvaranje zvučnih konsonanata u bezvučne ispred bezvučnih konsonanata: vrabac, vrapca.

Askeza (grč. áskesis), vježba, kao prvo tjelesna, npr. život atleta, a zatim način življenja filozofa u potpunoj umjerenosti u skladu s prirodom. Načelo takvog shvatanja izraženo je u zahtjevu da čovjek ima što manje potreba (kinici, stoici). U kršćanskoj religiji askeza je smatrana za vrlinu koju postižu najodaniji vjernici, u svojoj osamljenosti odričući se svih, pogotovu tjelesnih, užitaka.

Asocijacija (lat. assotiatio = spajanje, pridruživanje); 1) u sociologiji: pridruživanje u neku zajednicu, združivanje, socijaliziranje; 2) u psihologiji: povezanost među pojedinim elementima psihičkog života, koja omogućava da jedni doživljaji pobude, izazovu, »obnove« druge, odnosno u njih pređu. Asocijativne veze primjećuju se najčešće među samim predodžbama ili između opažaja i predodžbi, ali one povezuju i misaone sadržaje, motoriku itd. Neke pravilnosti u asociranju predstava primiijećene su još u antici (Aristotel). Tako je ustanovljeno da najčešće slijede jedan za drugim sadržaji koji su nekada bili doživljeni u prostornom ili vremenskom sklopu (asocijacija po kontigvitetu), zatim sadržaji koji su međusobno slični

(asocijacija po sličnosti) ili suprotni (asocijacija po kontrastu). Tim »primarnim zakonima asocijacije« dodao je Th. Brown »sekundarne«, po kojima bi asocijativne veze ovisile: o trajanju prvog doživljaja, njegovoj recentnosti, intenzitetu (»živosti«), čestog ponavljanja, odsustvu konkretnih doživljaja, zatim o psihičkoj konstituciji (v.) doživljavaoca: njegovoj momentanoj psihičkoj dispoziciji (v.), organskom stanju i ustaljenim životnim navikama. Činjenice asocijacije pokušale su se svesti na jedinstvenu pravilnost reintegracije [(Hamilton) »nadopunjavanja započetih cjelina«]: obnovljen (reprodukovan) pojedinačni doživljaj, koji je bio doživljen kao član nekog doživljajnog sklopa (prostome ili vremenske sudatosti, smislene suvislosti, aktivnog ili reaktivnog kompleksa), teži k obnavljanju čitavoga tog sklopa kao prirodne okoline (»polja«, »pozadine«) u kojoj može imati svoju punu doživljajnu vrijednost. Takvo objašnjenje asocijacije slaže se s fiziološkom pretpostavkom da parcijalno kortikalno uzbuđenje pri reproduktivnom procesu »rezonira« uzbuđenjem ostalih kortikalnih (v.) područja koja su sudjelovala u prvom doživljaju. Eksperimentalno ispitivanje asocijacija započeo je u drugoj polovini 19. st. F. Galton. Od tada su vršena mnogobrojna ispitivanja u različitim smjerovima. Istraživala se čestost kojom se kao odgovor na neku zadanu riječ javljaju kod različitih ispitanika iste asocijativne riječi-odgovori (»konformnost asocijacije«), kategorija asocijativnih odgovora, mjerilo se vrijeme koje proieče od riječi podražaja do riječi odgovora kod »Slobodnih« i »vezanih« (tj. određenom kategorijom odgovora normiranih) asocijacija. Nastojao se utvrditi odnos različitih tipova asociranja prema normalnim i patološkim psihičkim tipovima ili psihičkim stanjima ispitanika, tražili su se sinestezijski elementi u asocijaciji, ispitivala uloga asocijacije u procesu učenja itd.

Asocijaciona psihologija - smjer u staroj (racionalnoj) psihologiji, koji sve pojave psihičkog života nastoji objasniti udruživanjem (asocijacijom, v.) izvjesnog broja elementarnih doživljaja: kvalitete osječanja i emocija ugode i neugode. Taj smjer zastupaju manje ili

∆ na vrh ∆

više izričito i u vezi s različitim empirijskim (v.) teorijama saznanja kao pretpostavkama: J. Locke, Tu. Hobbes, D. Hume, P. Gassendi, B. Spinoza, D. Hartley, J. Pristley, J. Lamettrie, K. Helvetius, J. Berkeley, Herbert. i medu novijim filozofima i naučnim psiholozima s kraja 19. i početka 20. st. javlja se često tendencija da se viši oblici psihičkog života objasne asocijacionistički (T. Ebbinghaus, Tu. Ziehen, E. Mach, Th. Ribot).

Asocijacionizam Uglavnom: psihološko - filozofska teorija prema kojoj se sav duševni život razvija i odvija udruživanjem nekih elementarnih doživljaja po zakonima asocijacije (v.). Prema empirističkoj teoriji logičkog asocijacionizma logička načela mišljenja i spoznaje nemaju svoj izvor u konstituciji ljudskog duha, nego su se razvila asocijativnim sabiranjem iskustvenih podataka. Estetski asocijacionizam tumači doživljaj estetskog zadovoljstva oživljavanjem emocija redovno asociranih uz one osjetne elemente koji su sadržani u estetskom objektu.

Asomatičan (grč. a = ne i sõma - tijelo), netjelesno biće. Asomatična je duša ili duh. Prema stoicima asomatični su praznina, vrijeme i misao.

Astenički (grč. asthenõs = nemoćan, slab). U konstitucionoj nauci Kretschmera, oznaka za čovjeka slabe tjelesne građe koja ujedno određuje neke psihičke dispozicije.

Astenija - opšta oznaka za slabost, nedostatak ili gubitak snage, smanjenje životne »energije«.

Astika (sansk.), afirmator; onaj koji tvrdi da »jest« (asti) ili da postoji transcendentni (v.) bitak Boga ili svijeta; u užem smislu : pripadnik jedne od ortodoksnih (v.) škola koje primaju autoritet objavljenog nauka Veda (v. daršana). - Suprotni termin je nastika, negator. Njime

se ne označava samo nevjernik ili ateist, nego i pripadnik neortodoksnih vjerskih učenja kao što su budizam i gjainizam (v.).

Astralan (lat. astralis = zvjezdan); koji se odnosi na zvijezde; zvjezdolik. Pored dualističkog vjerovanja da se čovjek sastoji od duše i tijela, ima i trijalističko koje uzima da postoji još i astralno tijelo. Ono se sastoji iz izvanredno fine, pod običnim okolnostima nevidljive materije. Astralno je tijelo posrednik između duše i tijela, jer zbog svoje izvanredne finoće ima i materijalna i spiritualna (v.) svojstva. Okultisti (v.) misle da su time riješili problem kako duša i tijelo kao apsolutno heterogeni mogu djelovati jedno na drugo, što je još od Descartesova vremena bio jedan od glavnih problema metafizike. Astralno tijelo nazivaju i perispiritom i fluidom.

Astrologija (grč. astér = zvijezda i logos = nauka). U staro doba znanost o zvijezdama uopšte, kasnije onaj njezin dio koji se bavi kao, uticajem zvijezda na sudbinu cijelih naroda, a naročito na slučaj pojedinaca. Po vjerovanju astrologa udes svakog čovjeka određen je konstelacijom (v.) zvijezda u času njegova rođenja. Astrologija je veoma stara. Njome su se bavili već Egipćani, Kaldejci i Medijci. Imala je pristaša i među ozbiljnim učenjacima. U nju su vjerovali npr. pitagorovci, a Aristotel je bio protiv nje. I Crkva je bila protiv nje, ali su joj pojedini visoki crkveni dostojanstvenici bili skloni. Od 13. st. dobiva ona sve više pristaša i medu kršćanskim narodima, a u 16. st. izišao je na glas zbog svojih proročanstava Nostradamus. Kod azijskih naroda još je i danas na glasu.

Ataraksija (grč. ataraksía): stanje bez strasti, duševni mir. U filozofiji poslije Aristotela ataraksija je ideal mudrih ljudi. Prema skepticima postiže se samo onda kad se čovjek uzdržava od izricanja bilo kojeg suda (epohé). »A kad su se uzdržali, kao nekom srećom pridružila im se nepomućenost kao sjena tijelu« (S. Empirik - Pir. post. I, 12). Kod stoika je ataraksija ideal mudraca koji to stanje ostvaruje kad se uzdigao iznad svih afekata (v. apatija). Tko je razborit, i umjeren je;

∆ na vrh ∆

tko je umjeren, taj je skladan; tko je skladan, ne uzbuđuje se; tko se ne uzbuđuje, ne žalosti se; tko se ne žalosti, blažen je. Razborit je dakle blažen, a razboritost je dovoljna za blažen život.

Atavizam (lat. atavus = predak), 1) (biol.) pojava, kod organizama, nekih karakteristika koje su imali preci, 2) (psihol.) primitivni oblici ponašanja kod viših organizama za koje je karakteristično složenije ponašanje.

Ateizam (novo-lat. od grč. átheos = bez Boga): poricanje postojanja Boga, bezbožnost. Suprotno: teizam (v.), monoteizam (v.), politeizam (v.), deizam (v.) i panteizam (v.). Postoji praktični ateizam u onih ljudi koji žive i djeluju kao da Boga nema, pa se i ne brinu za to, premda bi se možda »teorijski« složili da on (ili neko »više biće«) postoji, i napokon teorijski ateizam (bilo dogmatski ili kritički). Ovaj posljednji svjesno, kritički, radikalno i argumentovano nastoji pokazati i dokazati (obarajući dokaze za egzistenciju Boga) i samu nemogućnost Božije egzistencije. U svojoj (prosvjetiteljskoj i često društveno - politički progresivnoj) gorljivosti i isključivosti (dakle svojevrsnom dogmatizmu) ateizam je samo drugi pol, ekstrem religioznosti ili njezin drugi oblik. Kao takav ateizam po svojim posljednjim konsekvencama ni u kom svom obliku nije (a on bi to htio da bude) rješenje religioznog fenomena upravo zato, što to rješenje traži i nalazi isključivo unutar teorijske (= kontemplativne, racionalističke) sfere ne pitajući se za stvarane povijesno - društvene i ljudski - smislene korijene i porijeklo religije kao nužne ljudske potrebe.

Athanasija (grč.), besmrtnost, neprolaznost, vječitost.

Athanatizam (grč. athanasía = besmrtnost): vjera u besmrtnost duše. Uz nju je povezana i athanatologija, učenje o besmrtnosti duše.

∆ na vrh ∆

Athaumasija (grč.): nečuđenje, nedivljenje, duševno stanje mira i sreće, koje nastaje kao posljedica toga što se čovjek ničemu ne čudi i ne divi. Stoik Zenon smatra da to stanje postižu samo mudraci.

Atman (sansk.): nominativ zamjenice »sebe« (lat. ipseitas, engl. the Self, franc. le Soi, njem. das Selbst); samosvojstvo. Prevodi se kao »svijest«, »duh« ili »duša«, »transcendentalni subjekt«, prema evropskim analogijama u različitim sistemima. - Termin »svijest« najbolje odgovara sistemu vedante (v.), gdje učenje o âtmanu izražava panteistički identitet individualne ili parcijalne svijesti sa apsolutnom ili sveobuhvatnom (paramâtman), koja je opet identična s postojanošću cjelog bitka (brahman), u odnosu prema kojem je tok pojavnog bitka prividan. - »Duh« ili »duša« odgovara često smislu âtmana u nyâya - vaišešika nauci (v.). - Budući da budizam negira postojanost, identitet i metafizičku supstancijalnost âtmana (v. anatta), ali ga zato ipak u smislu saznaja ne identifikuje s empiričkim ja (aham), može se tu âtman, koji i inače ima bitno spoznajnu funkciju, shvatiti kao »transcendentalni »subjekt«. Pojam svijesti ili duha u metafizičkom ili smislu saznaja nije u indijskoj filozofiji nikad shvaćen toliko egocentrično da bi se mogao prevesti izrazom »ja« (aham).

Atom (grč. átomon = nedjeljivo). Pojam koji su u filozofiju uveli već grčki filozofi Leukip i Demokrit, označujući njime osnovne najsitnije sastavne dijelove (koji se ne daju dalje dijeliti) svega postojećeg, pa čak i duše. Po njihovoj su teoriji atomi vječni, nenastali i neuništivi, a međusobno se razlikuju samo po obliku, veličini i poretku. - Danas taj je filozofski pojam o pratvari (v.) preko Gassendija, obnovitelja grčkoga materijalizma, i hemičara Boyla i Daltona ušao u hemiju, a onda i u fiziku, koje su discipline i danas, kao atomistika i teorija atoma, zadržale taj naziv, iako su mu oduzele osnovnu oznaku: nedjeljivost.

∆ na vrh ∆

Atomizam ili **atomistika** - učenje koje tvrdi da se materija sastoji iz najmanjih čestica (atoma). To je osnov antičkog atomizma (Leukip, Demokrit, Epikur, Lukrecije). Leukip i Demokrit smatrali su da atomi djeluju na osnovu nužnih, prirodnih zakona, te su tvrdili da vlada apsolutni determinizam (v.). Suprotno tome, Epikur je tumačio da u opštoj nužnosti kretanja postoji i objektivna slučajnost. Tu razliku između Demokrita i Epikura u tumačenju atoma obradio je Mane kao filozofski problem u svojoj doktorskoj disertaciji: »Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode« (1841).

Atomiziranje - razdvajanje na najmanje dijelove, na atome (v.).

Atrakcija (lat. atrahere = privlačiti), privlačnost. U kolokvijalnom govoru pojam kojim se označava nešto što naročito privlači zanimanje, pažnju, što je neočekivano, posebno interesantno, spektakularno za široki krug ljudi. U prirodnim znanostima atrakcija je sila suprotna repulziji, koja omogućava međusobno privlačenje čestica. Privlačenje i odbijanje izvorna svojstva čestica materije, koja odeđuju sve događaje. Suprotno: repulzija.

Atribut (lat. attributum = pridijeljen, dodijeljen), kao filozofijski pojam već od Aristotela, za razliku od slučajnih svojstava, označava bitno, nužno svojstvo neke stvari, koje se može pomišljati i neovisno od stvari same. Kod Descartesa i Spinoze označava bitno, nepromjenljivo, osnovno svojstvo supstance (v.), način postojnosti supstance, za razliku od moda kao promjenljivih načina pojavnosti atributa.

Auditivni tip : osoba koja brže usvaja i bolje pamti podatke do kojih dolazi posredstvom sluha.

Autarhija (grč.), samodovoljnost, samodostatnost, lišenost potreba, neovisnost o svakom zadovoljstvu i vanjskim stvarima uopšte; kod kinika i stoika (u produžetku na Sokratovo učenje, a u suprotnosti

naspram hedonizma, v.): osnovna vrlina primjerena idealu pravog mudraca koji (treba da) živi u smislu sveukupnog samosavladavanja i samodovoljnosti. Prema toj etičkoj nauci sama vrlina dovoljna je za uozbiljenje ljudske sreće. U narodu označava se pojmom autarhija stanje u kome narodna zajednica sama, bez uvoza i izvoza, podmiruje sve svoje životne potrebe.

Autentičan , pravi, izvoran, istinski; koji zaista jest onaj i onakav kakvim se smatra ili poieče od onoga kome se pripisuje (autentičan primjeran, sud, tekst).

Autizam (grč. autós = sam): jedna vrsta duševnoga oboljenja koje se ogleda u odvraćanju od izvanjskog svijeta zatvaranjem u sebe samoga. Jedna vrsta traumatičnog (v.) stanja kod šizofrenije (v.).

Autodeterminizam - učenje da se ljudsko djelovanje upravlja motivima koji proizlaze iz strukture same ličnosti i njene vrijednosne svijesti, a ne iz vanjskih pobuda.

Autodidakt (grč. autós = sam i didásko = učim), samouk. Čovjek koji je bilo čitavo svoje obrazovanje, bilo određenu stručno znanje stekao uglavnom samoobrazovanjem bez odgovarajuće uobičajne sistemske nastave.

Autogen (prema grč.), samostalan, sam stvoren, izvoran.

Autognozija (grč. autós = sam i gnósis = spoznaja), samospoznaja. Na ulazu u Delfe bilo je napisana »Gnódhi seautón«, što znači: Upoznaj samoga sebe. To je bilo opšte pravilo helenske životne prakse. A.Č

Autogonija (grč.) ili generatio aequivoca (lat.), samorađanje, samostvaranje (v. abiogeneza).

∆ na vrh ∆

Autokratija (od grč. autós = sam i kratéo vladam), samovladanje, bezgranična vlast. Taj se pojam uzima u političkom i etičkom smislu. Samosvladavanje u etičkom smislu predstavlja ljudsku vrlinu. Autokratija u političkom smislu označava apsolutizam. Autokrat = samovladar.

Automatizam (grč.): nehotimično odvijanje određenih psihičkih procesa, polusvjesno ili podsvjesno, a ipak djelovanje sa svrhom (npr. automatske kretnje ili djelovanje pod hipnozom). U tehnici: djelovanje bez neposrednog ljudskog upravljanja.

Automatske kretnje - određeni pokreti koji se izvode bez svjesne kontrole, više ili manje stereotipno. Automatizmi mogu biti naslijeđeni, kad se zasnivaju na nasljeđu određenim živčanim putevima, ili stečeni, kako je to kad se neka u početku voljna djelatnost, zbog čestog obnavljanja, izvodi dalje kao sama od sebe, bez sudjelovanja najviših živčanih struktura.

Automatski (grč.): što se događa, zbiva ili kreće samo od sebe pomoću svojih vlastitih unutrašnjih snaga (stroj, automat). Po Descartesu i Spinozi životinje su nedeševni automati ?!, a po Leibnizu je duša jedan duhovni automat (monada) koji sva svoja stanja i moći razvija iz sebe.

Autonoman : koji se odnosi na autonomiju (v.), samozakonodavan. U etičkom smislu: onaj koji sam sebi nalazi norme, principe svoga djelovanja. Suprotno: heteronoman (v.).

Autonomija (grč.), samozakonodavstvo, proisticanje iz vlastitih zakona (suprotno: heteronomija, v.). Politički znači samostalnost ili nezavisnost jedne zemlje, društvene zajednice, naroda ili države u donošenju svojih odluka i zakona te djelovanju po njima u društvenom, ekonomskom i političkom životu (=integritet, suverenost, samouprava). U etiku pojam autonomija uvodi Kant, da

bi njime označio bitnu razliku između svoje (kritičke, transcendentalne) etičke koncepcije i svake druge (empirijski zasnovane, dogmatske), samo moralne, nauke ili moralke. Autonomija po Kantu utvrđuje sposobnost uma da bude praktički zakonodavan i da određuje volju tako da se ona podvrgava svom specifičnom principu, a za koji on nalazi da je i sasvim dobar i nužan. Nasuprot tzv. heteronomnoj etici dobara, koja pita za unaprijed dano (i kao takvo već moralno okvalifikovano) najviše dobro i konačni cilj kojem treba težiti, i u koju Kant svrstava sve dotadašnje moralne i etičke pravce [eudaimonizam (v.), hedonizam (v.), utilitarizam (v.), kršćanstvo itd.], utvrđuje se autonomija moralnog čina. Kant nalazi »moralni zakon u nama«. Autonomna etika više ne pita za sadržaj htijenja, nego za samu njegovu formu koja, neovisno o svakom voljnom sadržaju, sama po sebi može biti i jest princip koji se svijesti, kao umnoj volji i nameće kao imperativ.

Autonomni živčani sustav, v. vegetativni živčani sustav.

Autopsija (grč. autós = sam i opsis = gledanje): neposredan (vlastiti) uvid kao vrelo spoznajne orijentacije. Poznavanje »iz autopsije« suprotstavlja se znanju stečenom na osnovu tuđih obavještenja.

Autoritativan : koji se nameće snagom autoriteta (v.); kojem (ili čemu) se drugi pokoravaju, koji traži pokoravanje ili povođenje (često bez priziva, otpora, kritičkog stava, bez pitanja). Etika se npr. ne može zasnivati na jednoj takvoj autoritativnoj (državnoj, zakonskoj ili religijskoj) pretpostavci, ako želi da bude autonomna(v.).

Autoritet (lat. auctoritas), ugled, uzor, vjerodostojnost, dostojanstvo; uticaj što ga neko (ili nešto, npr. čin, djelo, princip, institucija, odredba, propis, zakon, izreka, misao itd.) ima ili vrši na drugog na osnovu poštovanja, osvjedočenja, uvjerljivosti, duhovne snage. Autoritet se ne stiče silom, nasiljem i prijetnjom, nego proističe samo iz snage uvjerenja, umnog uviđanja, preglednog argumenta,

neposrednog potvrđivanja na djelu, jer on nije nikad sam sebi svrha, niti je usmjeren na to da drugoga učini o sebi ovisnim, nego naprotiv da od svakog pojedinca (individue) učini samostalnu, originalnu i samosvjesnu ličnost, a od društva zajednicu takvih ličnosti. Autoritet se ne smije i ne može nikada osnivati na samovolji, nego na potpuno prihvatljivim načelima. Stoga je nezamisliv odgoj bez istinskog autoriteta. Autoritet treba da imaju roditelji, vođe naroda, odgajatelji i nastavnici, stvaraoci i svi oni koji svojim djelom ili činom ukazuju na put razvitka i otvaraju nove ljudske mogućnosti. Ukratko, moralni, naučni i svekulturni napredak omogućen je na osnovu vjerodostojnosti, ugleda i garancije autoriteta.

Autoskopija : 1) zamišljanje vlastitog lika; 2) patološka pojava projekcije izmijenjene slike o vlastitom tijelu u okolini. Izmjene u predstavi vlastitog tijela zbivaju se u skladu s podsvjesnim željama i potrebama (Schilder).

Autosugestija (grč. autâs = sam, što pripada samom subjektu i lat. suggerere = podrediti, izvršiti): pojava samouvjeravanja. Razlikuje se od sugestije, koja dolazi od nekog drugog (tzv. heterosugestija). Autosugestija da bolujemo od neke bolesti može prouzrokovati funkcionalne smetnje, a autosugestija ozdravljenja može olakšati liječenje. Ukratko, ona može biti i korisna i štetna (v. sugestija).

Autotelija (grč. autós = sam i télos = svrha), samosvršnost; podvrgavanje neke radnje, neke akcije vlastitoj svrsi, vlastitom cilju. Autoteličan - sam svojom posebnom svrhom određen. Suprotno: heterotelija (v.).

Averzija (lat. ab = od i vertere = okrenuti): neugodno osječanje ili odbojni stav prema određenim sadržajima (osobama, predmetima, činima, situacijama) uz izrazitu težnju da se takvi sadržaji izbjegavaju.

Avidyâ (sansk.; pâli: Avigjgja), metafizičko neznanje, osnov učenja o neadekvatnosti (v.) emipirijske spoznaje; ishodišna pretpostavka

indijskog iracionalizma, zajednička svim sistemima. Odnosi se prvenstveno na relativnost = neznanje racionalne spoznaje. Redovno ne služi opravdanju agnostičkih stavova, nego kao osnov pozitivne metafizike spoznaje. - U vedânti se avidyom naziva spoznaja prividnog svijeta koji nam iluzija o parcijalnosti bitka nameće kao nadgradnju nad istinskim sveobuhvatnim bitkom, koji je apsolutni duh (v. mâyâ, upadhi - brahman, âtman). - U gjainizmu se učenje o avidyi interpretira relativističkom = nepoznatom teorijom suda (v. syad - vâda). - Iz sličnih pretpostavki o dijalektičkom (v.) relativizmu (v.) spoznaje izvodi u budizmu posebno Nâgârgjuna (v. mâlhyamika) teoriju ništavila (v. šûmyatâ). – Subjektivnom stavu o avidyi odgovara na drugim životnim područjima nauka o zaslijepljenosti (moha) i o životnoj žeđi (tanha) kao korijenu egzistencijalnog prijanjanja. - Uvidajući iracionalnu prirodu avidye, indijska filozofija traži i odgovarajuće putove »oslobođenja« (mokša) ili »utonuča« (nirvâna) sredstvima »realizacije« istine (v. sâlhanâ). - Ipak, je završavanje neznanja redovno moguće jedino pomoću znanja u višem intuitivnom i iracionalnom gnostičkom smislu (v. pragjnâ). - Metafizički problem neznanja ili neadekvatnosti spoznaje u najužoj je vezi s problemom metafizičke održivosti spoznajnog subjekta kao nosioca svijesti (âtman). Polazeći od srodne formulacije transcendentalnog (v.) subjekta kod Kanta, savremeni indijski filozof K. C. Bhattacharyya formulše ishod problema filozofije ovako: »Kant smatra da je naše 'Ja' (»self«) nužda mišljenja i predmet moralnog uvjerenja ali je samo po sebi nespoznatljivo. Moj je stav, s jedne strane, da je 'Ja' nezamislivo, a s druge strane, iako nije spoznato nego je samo predmet uvjerenja - ali ne neophodno samo predmet moralnog uvjerenja - treba pretpostaviti mogućnost da ga spoznajemo bez mišljenja. . . !? Kontemplacija ja-stva kao istine može polaziti i od drugih oblika svijesti, a ne samo od moralnog.!? Isto tako nije neminovno da se moralna svijest razvija u takvu vrstu kontemplacije. . .!? Time se zapravo nanovo otvara spoznajno teorijsko pitanje o smislu mišljenja i znanja.« Da li?

Ayatana (sansk. âyatana i pâli), termin za šest »unutrašnjih« i šest »vanjskih« područja, osnova ili relata osječaja. Unutrašnjih ima šest sposobnosti (indriva) osjetnog primjećivanja: vid, sluh, njuh, okus, miris i razum (manas), a vanjski su objektivna područja podražaja ili utisaka (phassa). Predmetno područje, razuma je dharma (v.) u smislu psihičkog objekta (mano-dhitu). - Ova je teorija osjeta je posebno razrađena u Buddhinoj nauci. - Usp. dhatu, indriya.

Δ na vrh Δ

B

Barbara - prvi način (modus) prve silogističke (v.) figure. Njegova struktura redovno se uzima kao klasični primjer kategoričkog (v.) silogizma. Premise su mu M a P, S a M, zaglavak S a P (v. zaključak).

Baza (grč. basis), osnova, podloga, temelj. Naročito značenje ima termin baza u materijalističkom shvatanju povijesti, prema kojem je »ekonomska baza« (v.) i njen razvoj osnova povijesnoga kretanja i razvoja.

Behavior psihologija (engl. behavior = ponašanje, vladanje). Psihologijska škola koja nastoji izgraditi psihologiju gotovo isključivo na opažanju i mjerenju objektivnog ponašanja živih bića u različitim okolnim prilikama. Ekstremni behaviorizam odbacuje potpuno podatke do kojih se može doći samoopažanjem, jer smatra da je duševni život, kako se on očituje u svijesti doživljavaoca,

potpuno subjektivan i prema tome znanstveno nedohvatljiv. Začetnik je ekstremnog behaviorizma J. B. Watson.

Beskonačno ili bezgranično je ono što nema svršetka, što nema granica, što se ne može do kraja domisliti. Tako su beskonačni prostor i vrijeme kojima, kad zamislimo konac odmah taj konac i prekoračujemo, i tako u beskraj, jer ih ne možemo izmjeriti ni bilo kako brojčano odrediti. Nepokretnom čovjeku stablo u vrtu je beskonačno daleko. Čak!?

Besmrtnost (lat. immortalitas) - Uglavnom: neprolaznost ili vječnost jednog živog bića, a naročito ljudske duše. Ideja besmrtnosti javlja se već u primitivnih naroda i plemena, a u kasnijim religijama i kršćanstvu, postaje jedan od temeljnih principa i nauka vjere. Kant utvrđuje da se besmrtnost duše ne može dokazati, ali se zato kao ideja može i mora postulirati i postaje pored (Boga i slobode) jedan od postulata praktičkog uma. Besmrtnost je u Kanta također svojevrsna onostrana garancija i satisfakcija moralnog djelovanja.

Bespotrebnost je antički pojam kojim se označava djelovanje i nastajanje iz vlastite razložnosti i uzročnosti (causa sui), bez uticaja nečeg izvana. Npr. materija u sebi sadrži sve i nije joj potreban nikakav vanjski podsticaj. ?!

Bespretpostavnost znanstvenoga mišljenja je postulat kritičke svijesti da svoje istraživanje i spoznaju učini neovisnu od svake pretpostavke koja leži izvan samog tog znanstvenog mišljenja i njenih metoda. To je zahtjev da se znanstveno istraživanje oslobodi svih dogmatskih su-pozicija i bilo kakvih praktičkih motiva, želja, mnijenja. Taj postulat znači otklanjanje svih kritički neispitanih i znanstveno neopravdanih pretpostavki. Takav stav (ne) predstavlja osnovni zahtjev slobode kritičnosti i samostalnosti znanstvenoga mišljenja. Apsolutna bespretpostavnost je neostvarljiv idealan zahtjev ! !

∆ na vrh ∆

Bezgraničan v. beskonačan.

Bezuvjetno , što nije ograničeno nikakvim uvjetima, pretpostavkama, što se zbiva apsolutno slobodno i nije ničim predodređeno. Za Kanta je bezuvjetno ono što »nas nužno goni da izađemo izvan granica iskustva i svih pojava«. Po J. H. Fichteu imaju »Sva bića svoj osnov u bezuvjetnom, tj. apsolutnom«. O pojmu bezuvjetnog posebno su raspravljale filozofije religije (npr. Augustin, Toma, kasnije Tillich i dr.).

Bhavanga-sota (pâli): središnji pojam budističke teorije o svijesti, koji sadrži osnovne pretpostavke indijske racionalne psihologije uopšte. - 1) Nominalni smisao: »struja« (sota) u kojoj je ograničeno ili »učlanjeno« (anga) životno »bivanje« (bhava). 2) Skraćeni prevod »životni proces« podrazumijeva univerzalni tok »nesvjesnog« u smislu u kojem su taj pojam u evropsku filozofiju unijeli, neposredno se pozivajući na indijske i kineske tekstove, E. von Hartmann i C. G. Jung, ili u kojem Bergsonov »životni tok« (flux du vécu) obuhvata pretpostavke njegove torije o »životnom elanu« i o kružnom procesu pamćenja u objektivnosti vremena. - Kao univerzalni »tok nesvjesnosti« bhavanga-sota je »uvjet izranjanja« (patićća-samuppâda) i uranjanja individualne svijesti, pa sadrži razvojni tok njenih pojava. Termin je u tom smislu razrađen najprije u ranoj komentarskoj književnosti abhidhamme (v.), pa je kao takav svojstven školama theravâda (v.). U donekle različitoj terminološkoj formulaciji isti je princip ostao bitan i za mâhâyanu (v. vigjnânavâda, âlaya, śúnyatâ). - 3) Teorijom o bhavanga-soti razjašnjavaju se fenomeni pamćenja, jer su u tom kružnom toku »Od iskona pohranjeni svi utisci i iskustva, koji u neposrednom smislu ostaju zatvoreni za površinsku svijest, ali u snu propuštaju kroz 'vrata razuma' (mano-dvâra) određene slike i predodžbe« (Nyanatiloka). Savremeni azijski autori primijetili su također da je Bergsonov »doživljajni tok« srodniji ovakvim pretpostavkama nego Freudov statički pojam podsvijesti. U svojim komentarima budističkih

tekstova C. G. Jung ustanovljava takođe da je »zapadni racionalistički duh sa psihoanalizom stigao... do neurotičkog stanja i tu zapeo na nekritinoj pretpostavci da je psihologija uopće subjektivna i lična stvar«. - 4) Polazeći od analogije s modernom socijalnom psihologijom, Jung s pretpostavke o »kolektivnoj nesvjesnosti«, gdje su »arhetipi dominante nesvjesnog«, prelazi na daljnju pretpostavku o »psihičkom nasljeđu«, koja ga vodi do središnjeg smisla nauke o bhavanga-soti u vezi s determinizmom (v.) karmana (v.). Prema klasičnom komentaru Budhaghose, u bhavanga-sotu uranja i svijest ili pamćenje o ranijim iskustvima, pa se predstava o kontinuitetu toka svijesti i nesvijesti odnosi prvenstveno na nauku o preporađanju (punarbhava, v.). Stanje nesvjesnosti je primarnije i češće. »Dok god se ne pojavi neka druga svjesnost, koja prekida kontinuitet bhavanga-sote, nesvjesnost se poput toka rijeke javlja uvijek ponovo i na isti način bezbroj puta, dok spavamo bez sanja, a i u drugo vrijeme. Izranjanje iz njene jednoličnosti ograničeno je moralnom snagom djelatnosti (karman), koja je uopšte pokretna snaga životne »struje«. Zbog toga što nesvjesni rezervoar nije statičan ni ograničen individualnim posjedom, nego individua u njegovoj »riznici« (alaya) nalazi svoj udio, budizam heraklitovskim dokazima zaključuje da svijest u preporađanju po »psihičkom nasljeđu« niti ostaje ista niti biva različita, da »postoji preporađanje, ali ne onaj ko se preporađa«, da nosilac tog preporađanja nije ni išta ni ništa, pa prema tome ne može ni objekt racionalne psihlogije biti duša u smislu ontološkog identiteta. - 5) Od teorije o bhavanga-soti polaze i psihološke pretpostavke tehnike meditacije. Svrha je meditacije (v. dhyana) da održi »Čvrstoću sklopa« (samadhi, v.) ili nepopustljivo jedinstvo svijesti na kritičkom razmeđu između svjesnog i nesvjesnog zbivanja. Tu usredotočenost meditativne (v.) svijesti (ćittass'ekaggata) naziva Jung u komentaru kineskog teksta o »zlatnom cvijetu« »virtualnom tačkom samosvijesti« u smislu âtmana (v.). Ta mu je tačka bitno različita od svijesti o »Ja« kao »Centru gravitacije«. - 6) Problem nesvjesnog u indijskoj filozofiji stariji je od budizma. On proističe iz posebnog interesa teorije o

meditaciji za letargična stanja, a osobito za duboki san. Jedan od najljepših i najstarijih tekstova te vrste nalazimo u »Ćhândogya-upanišadi. (VI, 8), gdje Uddâlaka Ãruni počinje pouku svom sinu Švetaketi riječima; »Nauči od mene, dragi, istinu o snu! Kad se kaže za čovjeka da spava, on je tada sjedinjen s bitkom. Ušao je u sebe (svam apîto), pa se zato kaže da spava (svapti, igra riječi).« - E. von Hartmann, koji nalazi nenadmašivi izvor svoje teorije o nesvjesnome u indijskoj »Panćadašaprakarana«, interpretira istu misao ovako: »Apsolutno nesvjesno je ono identično treće iznad i iza materije i svijesti. . . Supstancijalno jedinstvo svijeta (ontološki monizam) moguće je jedino kad je jedna supstanca svijeta nematerijalna i nesvjesna«. Po tome se pojam empiričkog Ja razlikuje od âtmana i u izvodu pod 5. !?

Bhedâbheda (sansk.), »rascjep-nerascjep«, naziv za problem subjektivno-objektivnog rascjepa u spoznaji kao gledišta indijske, panteističke filozofije i njene pretpostavke izražene u upanišadama o identitetu apsolutnog bitka (v. brahman) i apsolutne svijesti Usp. višištadvaita (v. âtman). - Usp. višištâdvaita. !?

Bhûta (sansk.), biće, ono što je nastalo, što postoji, realnost i njeni elementi, fizičko, koji se obično naziva mahâ-bhûta (veliki ili grubi elementi: zemlja, voda, vatra, zrak i eter). - Usp. dhãtu.

Biće (grč. to on, lat. ens), to što jest, sve ono o čemu se može izreći da na neki način »jest«, ma šta ono bilo: kamen ili kuća, biljka ili životinja, čovjek, događaj zgoda, umjetničko djelo, stroj ili naprava, osjećaj, pojam ili broj. Za biće kao biće sasvim je irelevantno na koji način bivstvuje, da li samo idealno (kao npr. broj) ili realno, itd., - ostaje dakle samo puki fakat da nešto jest ili bivstvuje, a to »nešto« može biti bilo šta. Svako biće kao biće, međutim, mora biti određeno nešto (ili je ništa), dok s druge strane »jest« (bivstvuje) samo po tome što sudjeluje u bitku (v.), ima svoju bićevnost (ili jestost) ili prisustvo po bitku, što ukazuje na razliku bića i bitka, koja se obično previđa,

Δ na vrh Δ

premda je ona na neki način prisutna u svakoj filozofiji, a ne manje i u »naivnom« pred-objektivnom razumijevanju svijeta.

Binomizam (lat. bis = dvaput i grč. nomos = zakon): naučavanje o dva zakona, dvije vrste zakonitosti, odnosno o dvostrukoj zakonitosti, kojom se objašnjava određena složena pojava u stvarnosti. Tako se npr. život čovjeka objašnjava biološkom i društvenom zakonitošću.

Biocentričan (grč. bios = život i lat. centrum = središte), koji priznaje ljudski život i njegove vrijednosti za istaknuto mjerilo smisla i prirodnog zbivanja i razvitka, kao i pojedinih kulturnih funkcija. Ekstremno stajalište: biocentrizam.

Biogen (grč. bios = život i genesis = postanak). Kod Hertwiga i Verworna: organska submikroskopska elementarna supstanca iz koje nastaje život.

Biogenetski zakon - princip po kome se tumači da razvoj pojedinca prolazi kroz sve glavne faze rasta, vrste kojoj pripada. Po biogenetskom zakonu ontogeneza (v.) bi bila kratko ponavljanje filogeneze (v.) (F. Miiller, E. Haeckel).

Biogeneza , nastanak života, razvoj života (v. biogen).

Biologizam : nastojanje (slično fizikalizmu i psihologizmu) da se problematika filozofije, kao i pojedinih njenih disciplina, više-manje jednostrano svede na biološke pojave i zakonitosti, te rješava na osnovu metoda i rezultata biologije. Život (u biološkom smislu) s tendencijom razvitka, održavanja i unapređenja postaje tako glavni tumač i mjerilo u izgradnji pogleda na svijet i život. Posebno se biologizam pojavljuje u teoriji saznanja, aksiologiji, etici, estetici, sociologiji, psihologiji, pedagogiji i dr. Uz sve uvažavanje biološke stvarnosti i značajnih rezultata biološke nauke, biologizam ide predaleko ispuštajući iz vida specifičnost čovjeka kao društvenog i

kulturnog bića, koje se ne mogu bez ostatka svoditi na biološku stvarnost.

Biometrija (grč. bios = život i metrin = mjeriti): znanstvena disciplina koja se bavi mjerenjem struktura i funkcija živih organizama i matematsko-statističkom obradom dobivenih podataka.

Biomorfizam - teorija po kojoj se sve psihičke i socijalne pojave mogu objasniti zakonitostima koje vrijede u području biotičkih pojava. Ta teorija zanemaruje specifične kvalitativne posebnosti psihičkih procesa i društvenih pojava.

Biopsihizam (grč. bios = život i psyché = duša): filozofsko shvatanje da svaka biotička pojava nužno ima i svoju psihičku komponentu.

Biozofija (grč.), životna mudrost, učenje o životu.

Birokratija (franc. bureau = ured, biro, kancelarija i grč. kratéo = vladam): upravljački sloj države, administrativni aparat vlasti i uprave, hijerarhijski strukturiran od najnižeg činovnika do vrha državne uprave.

Birokratizam - način upravljanja i odlučivanja koji ne vodi računa o stvarnim interesima radnih ljudi nego u prvom redu ima u vidu interese birokratije kao društvenog upravljačkog sloja.

Bit (grč. ousia, to ti ẽn eĩnai, lat. essentia) ili suština - ono što pravi postojanu prirodu neke stvari, temelj njezine određenosti, posebnosti nečega i stalni izvor njegovih bitnih svojstava. U odnosu na promjenljiva stanja neke stvari, bit je ono istinsko i stvarno što se ne mijenja i ostaje nepromjenljivo. Za razliku od opstanka (v. existentia), da nešto jest, bit obilježava što je nešto (quidditas), njegovu unutrašnju jezgru po kojoj to nešto opstaje, ono uglavnom i nužno što nadilazi sve pojedinačno, premda nema zasebnog

opstanka izvan pojedinačnih bića. - U logičkom značenju bit je prvi unutrašnji element koji omogućuje da nešto postoji (interna possibilitas) i njegov se pojam izražava definicijom (usp. Aristotel, Met. VII, 4, 1030 a5). - U sklopu filozofskih diskusija filozofijom biti ili esencijalizmom označava se sva filozofska tradicija od Platona do danas, budući da pomoću kategorijalnog para essentia-existentia bitak sagledava jednostrano u vremenskom horizontu prošlosti, što pokazuje i Aristotelov izraz »to ti én eínai« - što bijaše biti.

Bitak (grč. eĩnai, lat. esse): supstancijalni infinitiv glagola »biti«, središnji pojam filozofije. Za razliku od bića (v), bitak objektivno ne označava više nikakvo biće ili određeno nešto, a još manje tek bit (v.) nečega, nego naprosto prisustvo bića u cjelini, ništa drugo nego da biće uopšte »jest«, a ne da nije (Parmenid: »Jeste bitak, a nebitak nije«). Biće dakle može biti biće samo po tome što jest, što bitak stanuje u njemu, daruje mu njegovu bićevnost i čini ga vidljivim. Nasuprot biću, međutim, koje uvijek mora biti ovo ili ono itd. u beskraj, ukratko ma šta, ali je kao biće uvijek određeno i posredovano, ograničeno i sadržajno »nešto«, bitak je naprosto neograničen, neodređen i »bez-sadržajan«, i kao lišenost svakoga određenja on »je« zapravo ništa. Strogo uzevši, o bitku se stoga ne samo ne može reći što on jest, nego ni da uopće »jest«, jer to bi prema uobičajenim pravilima logike nužno značilo da on istodobno nije da nije, tj. da u odnosu na Ništa (v.) ne bi bio obuhvatan a time bi već spao na to da bude nešto što nije . . . sve drugo, i tako bio sveden na biće. Ako, dakle, bitak bivstvuje tako da istodobno »ništi« kao Ništa, onda je svaka logička definicija bitka nemoguća, i to zato što je 1) svako suđenje upućeno na prethodno razumijevanje onog »jest« odn. »nije«, 2) nije moguća ni definicija rodnih pojmova prema pravilu: definitio fit per genus proximum et differentiam specificam, jer ovi nemaju dalje višega roda, a kamoli tek nečega takvog što je 3) više od svakoga roda budući da je sama priroda (fysis, kako su Grci nazivali bitak)!? Svaki se logički sud, služi ovim »jest«, kako bi tim »predikativnim« bitkom označio neko jedinstvo S i P. Dok definicija pretpostavlja viši rodni

∆ na vrh ∆

pojam, u ovom slučaju da je to »jest« već nekako poznato. Tako nastaje svojevrstan »onto-logički krug«: definisati se može samo pomoću toga »jest«, koje upravo tek treba da budu definisano! Ali kako to da se njime neprestano stvarano definiše sve i sva, kad ono samo ostaje nedefinisano i očito leži izvan dosega svega definisanja, dakle i logike uopće? Štaviše, kako to onda u svakidašnjem životu ipak svi nekako razumiju taj najopštiji, neodredljiv, logički nedohvatljiv pojam, shvataju što znači »biti«, premda nikada nisu ni čuli za logiku, a još manje za ontologiju? - Da bi se sudilo, mora se uvijek kazati »jest«, mora se dakle prethodno već nekako razumjeti bitak. Hegel može reći da je »Čisti bitak i čisto Ništa jedno te isto« (Wissenschaft der Logik, Ed. Lasson, I.S.67), a Heidegger na tome gradi jednu od fundamentalnih distinkcija svoga mišljenja – (ontološku) objektivnu diferenciju (v.) bitka i bića, koju je metafizika »zaboravila«, koja traži da se iznova pitamo o bitku.

Bitan : onaj koji se odnosi na bit (v.) nečega, pripada temeljnom uvjetu neke stvari ili pojma, bez čega se nešto ne može ni zamisliti, budući da ga taj bitni element tek određuje i od njega je neodvojiv.

Bivanje (grč. gignesthai, lat. fieri) ili postajanje - mijena u glavnom smislu, promjena kao takva, obraćanje nečega u drugo. Kao temeljni element Heraklitova mišljenja (panta reí) često se suprotstavlja »ukočenom« i nepromjenljivom bitku elejaca. Za Hegela, koji ističe kako nijedan stavak Heraklitova mišljenja nije ispustio iz svoje filozofije, bivanje (Werden) je podjednako glavno obilježje njegove dijalektike i shvaćeno kao jedinstvo suprotnosti. U »Znanosti logike« bivanje se određuje kao jedinstvo Bitka i Ništa, i njegovi su momenti nastajanje i nestajanje.

Bivstvo , v. bit.

Bol , 1) specifičan osjet koji je redovo praćen neugodom različitog intenziteta. Osjet bola nastaje zbog podražaja posebnih receptora

koji se nalaze u koži (površinska bol) ili u unutarnjim organima i potkožnom tkivu (dubinska bol); 2) (moralna) bol je više ili manje trajan doživljaj neugode izazvan nekom nezgodom ili nesrećom, npr. gubitkom voljene osobe.

Brahman (sansk.): sveobuhvatni bitak, čije je osnovno svojstvo neutralnost prema subjektivno-objektivnom rascjepu spoznajne svijesti i identitet s apsolutnim samosvojstvom duha (âtman, v.); objektivni osnov vedântinskog panteizma, izražen u upanišadama. Glavni su atributi brahmana: vječno, postojano, nepokolebljivo, postojeće samo po sebi, puno, nematerijalno, neograničeno prostorom i vremenom, nezahvatljivo osječanjima i razumnom spoznajom. Svaki oblik parcijalne egzistencije s njim je identičan, iz njega potieče i u njega se vraća. Ko shvati »punoću« i »nepokolebljivost« brahmana (usp. svojstva eleatskog bitka!) »taj će uživati puno i nepokolebljivo blagostanje« (Ćhân dogya-upanišad, III, 12,9). Tim je riječima izražen identitet makrosozmosa i mikrokosmosa. Isti panteistički smisao ima i izreka: »Postoje dva lika brahmana - tjelesni i bestjelesni, smrtni i besmrtni, nepostojani i postojani, osjetni i transcendentni« (Briha- dâranya-upanišad, II, 3, 1); jer se pretpostavlja da je pojavni lik prividan: »Brahman napušta onoga tko vidi brahman izvan âtmana« (id. 6), tj. izvan svoga vlastitog duhovnog bitka. »Brahman ispred kojega nema ničega, iza kojega nema ničega, u kojem nema ničega, izvan kojega nema ničega - to sveobuhvatno brahman je âtman« (id. II, 5, 19). - »Patnja je sve što je drugačije od tog brahmana« (id. III, 5). - Ovaj neutralni princip brahmana treba razlikovati od stvaralačkog Brahmâ u indijskoj kosmologiji. - Usporedi : »tat tvam asi« i sat-ćit-ãnanda.

Buddhi (sansk.), um, mudrost; intelektualni princip višeg stupnja nego manas (v.), po tome što nije vezan za osjetna područja iskustvenog mišljenja. Definiše se i kao »znanje o samom sebi«, takođe i u psihološkom smislu. - U sistemu samkhya (v.) drugi stupanj

∆ na vrh ∆

manifestacije bivstva (tattva) i najviši izraz duha (puruša) u prirodi (prakriti).

Budizam - učenje indijskog mudraca Siddharte Gautame iz plemena Sakya, nazvanog Buda (623. do 543. otkada se broje godine budističke ere) i njegovih sljedbenika. Još prije početka naše ere spominju se glavne realističke i idealističke škole u budizmu. Od prvih (v. sarvâsti-vâda) razvija se kao opšti smjer thera-vâda (v.), posebno u južnoj, cejlonskoj školi koji ostaje vjeran izvornoj Budinoj nauci, dok se od drugih, sjevernih škola razvija pod uticajima vedantinske idealističke filozofije mahâyâna-budizam. Početkom naše ere mahâyâna postaje glavno sredstvo indijske kulturne ekspanzije u Aziji i osnov kulture te zajednice azijskih naroda, zahvaljujući nevezanosti Budinog učenja za indijski kastinski sistem. Za filozofsku sistematizaciju thera-vâda nauke bio je najvažniji Buddhaghosa (5. st. n. e.), dok je među mahayana filozofima najpoznatiji Nâgârgjuna (2 . st. n. e.), osnivač dijalektičke mâdhuamika škole (v.). Drugi osnovni mahayana smjer je yogâćâra ili vigjñana-vâda (v.), idealizam spoznajne svijesti, čiji su istaknuti predstavnici Asanga i Vasubhandu (4. st. n. e.). - Budina izvorna nauka polazi od »četiri plemenite istine« o bolu, o nastanku bola, o prestanku bola i o osmoročlanom putu (magga) koji vodi do prestanka bola. Osmoročlani put sačinjavaju: ispravni pogledi, ispravne namjere, ispravan govor, ispravna djelatnost, ispravan način života, ispravan napor, ispravna pažnja, ispravna meditativna sabranost. Prva dva člana odnose se na spoznajnu disciplinu (paññа), daljnja tri na etičku disciplinu (síla), a posljednja tri na disciplinu meditacije (samâdhi). - Budino učenje o svijetu i životu već od najranijih vremena definišu i s tri osnovna pojma po kojima se bitno ističe među ostalim indijskim filozofskim učenjima: anićća - dukkha - anattâ, nepostojanost svih egzistencijalnih pojava - bol ili nezadovoljstvo kao njihova neminovna posljedica - nepostojanje samosvojstva (v. sansk. âtman) kao trajnog nosioca duševne individualnosti. Zbivanje u subjektivnoj i u objektivnoj prirodi jest

∆ na vrh ∆

vječni tok (samsâra) infinitezimalnih faktora (dhamma), kojih su formacije trenutne pojave povezane zakonom uvjetnog nastanka (paticćasamuppâda) što ga je Buda izrazio kao lanac od 12 karika (neznanje, oblikovanje, svijest, ime i lik [subjektivno-objektivni rascjepi], šest područja osjetnosti, utisci, osjećaji, žeđ za životom, prijanjanje uz život, bivanje, rođenje, starost i smrt). Ovaj niz uzroka povezuje prošlu, sadašnju i buduću bit bića koji se porađa kao »nasljednik djela« snagom moralne retribucije kao općeg zakona djelatnosti (karman) i svakog zbivanja u svijetu, ali se ne »porađa« po identitetu duše ili individualnosti, koji Buda negira. Zbog te je specifičnosti budizam nazvan »religija bez duše«. - Kao i u drugim indijskim sistemima, pokretna snaga kosmičkog zbivanja i princip u vezi su s metafizičkim neznanjem (avigjgjâ) o osnovama egzistencije, a prava spoznaja otvara put oslobođenja koje se postiže meditativnom redukcijom svijesti (v. gjhâna) na nultu tačku (ćittass'ekaggatâ). »Utrnuće« (nibbâna, sansk. nirvâna) je stanje koje Buda definiše kao »ni bitak, ni nebitak, ni bitak-i-nebitak, ni ni-bitak-ni-nebitak«. Ono bi se moglo odrediti u duhu evropske filozofske terminologije kao transcendens irrelationalis u odnosu prema fenomenalnom svijetu, ali ne kao apsolutno ništavilo, koje je takođe prevladano na ranijem stupnju meditativne redukcije kategorijalne svijesti (v. arûpagjhâna). - Od ostalih kanonskih formulacija Budine nauke vrijedno je spomenuti klasifikaciju psihičkih svojstava u pet osnovnih dijelova (khandha): oblik (rûpa), osjet (vedanâ), predstava (saññâ), ostvarenje (sankhâra) i svijest (viññana). - Među Budnim filozofskim tezama karakteristično je njegovo odbijanje da zauzme stav prema »džungli metafizičkih teza«, a posebno prema aporijama spekulativnog uma: »Nisam se izrazio da je svijet vječan, ni da nije vječan, da je svijet konačan, ni da je beskonačan, da su duša i tijelo isto, ni da su različiti.«

Buridan je dokazivao da ljudska volja djeluje na osnovu motiva. Pod jednakim okolnostima (aequilibrium indifferentiae) volja bi vjerojatno ostala neodlučna. Odatle su Buridanovi skolastički

∆ na vrh ∆

protivnici izmislili tzv. Buridanovog magarca, koji stoji između dva potpuno jednaka kupa sijena. Uslijed jednakosti motiva magarac se ne može odlučiti na koju će stranu prije poći, te nužno mora uginuti od gladi. - Buridanov magarac - primjer ironije na Buridanovu tezu o slobodi volje. Buridanus Johannes (umro oko 1360) bio je Ockamov učenik i nastavljač. Kao rektor Pariskog sveučilišta (1327-1328) javno je branio teze nominalizma (v.).

Δ vrh Δ

C

Causa (lat.), uzrok, osnov. Već od Aristotelove podjele potiču: causa efficiens (djelotvorni uzrok) i causa finalis (svršni uzrok), causa materialis (materijalni uzrok) i causa formalis (formalni uzrok). Skolastici uvode pojam causa sui (uzrok samog sebe), koji je ujedno i causa prima (prvi uzrok), po kome dokazuju neovisnost Božije egzistencije. U razvoju filozofske misli dobio je ovaj pojam mnoštvo atributa i po njima varijacije značenja kao npr. causa cognoscendi (spoznajni osnov), causa essendi et fiendi (osnov bitka i uzrok bivanja), causa libera (slobodni uzrok) causa occasionalis (prigodni uzrok), causa vera (istinit uzrok), causa ficta (izmišljeni, proizvoljni uzrok), causa sufficiens (dovoljni razlog) i dr. (V. uzrok i uzrokovanost.)

Celarent : ime za drugi modus (v.) prve silogističke figure (v.), u kome je gornja premisa opšte negativna, donja premisa opšte afirmativna (v.), a zaglavak opet opšte negativan.

Δ na vrh Δ

Centrifugalni živci su oni živci koji odvode živčane impulse iz živčanih centara na periferiju. Sinonim: eferentni ili motorni živci.

Centripetalni živci su oni živci koji dovode živčane impulse iz različitih osjetnih organa u centralni živčani sustav i u više živčane strukture. Sinonim: aferentni ili senzorni živci.

Cerebro - spinalni živčani sustav, v. somatični živčani sustav.

Ciklotiman - sklon promjeni raspoloženja, naizmjenice veseo i tužan, uzbuđen i tih (v.ciklotimija).

Ciklotimija (grč. kíklos = krug i thimía); 1. u psihijatriji blaži tip manično - depresivne psihoze u kojoj se stanja vesele uzbuđenosti izmjenjuju sa stanjima potištenosti; 2. u Kretschmerovoj tipologiji (»Korperbau und Charakter«) oznaka za karakter svojstven pik-nik tipu. Glavne su crte toga karaktera otvorenost jednostavnost i društvenost; osječajni je život ciklotimika razvijen, rasploženja se mijenjaju od živahosti, razigranosti i veselja do tuge, sentimentalnosti i depresije.

Cinizam , v. kinizam.

Circulus in probando (lat.): krug u dokazivanju. Logička greška koja se sastoji u tome da se dokazni postupak kreće u krugu, a to se kaže da se teza koja se dokazuje upotrebljava kao argument pri dokazivanju argumenta pomoću kojeg se direktno ili indirektno dokazuje. Npr. da se P dokazuje pomoću Q, a Q pomoću P, ili da se P dokazuje pomoću Q, Q pomoću R, a R pomoću P.

Circulus vitiosus (lat.): pogrešan krug. Logička greška u definiciji ili dokazu. Pogrešan krug u definiciji (v.) nastaje kad se jedan pojam definiše pomoću drugog, a ovaj pomoću prvog, npr. kad se A definiše pomoću B, a B pomoću A, ili kad se A definiše pomoću B, B pomoću C, a C pomoću A. Za pogrešan krug u dokazu, v. circulus in probando.

Civilizacija (lat. civilis = građanski, uglađen). Pojam koji poput pojma kulture (v.) ima i šire i uže značenje. U širem smislu, kao antiteza pojmu prirode, obuhvata sve ono što je čovjek u svom svjesnom stvaralaštvu ostvario novo nad prirodom u nastojanju da stvori lakše i vrednije oblike života. Pod taj pojam onda uz oruđa i oružja (rezultati napretka tehnike) spadaju i organizacioni oblici države, pa čak i načela i praksa morala, a i drugih područja kulture. U užem smislu pojam civilizacije suprotstavlja se pojmu kulture, pa se njime označavaju sva sredstva tehnike u prevladavanju prirode, a uz to i svi izvanjski oblici ljudskog stvaralaštva, pa i izvanjska strana kulturnog života. Sva kulturna dobra i njihovo poznavanje, ako se ne doživljavaju i ne proživljavaju njihove unutrašnje vrijednosti, samo su vanjština koja se naziva civilizacijom. Civilizacija je svakako preduvjet i pomaže kulturi, ali može biti i njena degradacija, a to je onda kad dometi kulture postaju sredstva života ili kad se dometi tehnike uzdignu do svrhe života.

Cjelina (grč. hólon, lat. totum) označava nešto čiji se dijelovi mogu razumjeti samo kao integralni članovi jedne sintetičke nedjeljive povezanosti kojoj pripadaju, nasuprot sumi, agregatu, mnoštvu ili skupu, kojih pojedini dijelovi mogu uzajamno mijenjati mjesta, tumačiti se odvojeno i razumjeti izolirano kao takvi koji imaju i zaseban opstanak.

Cjelovitosna psihologija (njem. Ganzheitsp- sychologie). Teoretski - metodološki pogled u psihologiji po kome se psihički procesi i cjelokupni psihički život moraju posmatrati kao »Cjeline«, tj. kao organizovana jedinstva u kojima i po kojima pojedini - analitički izdvojivi - »psihički elementi« dobivaju svoje pravo značenje. Takvo gledanje suprostavljeno je psihologijskom atomizmu i asocijacionizmu koji u psihologijskim procesima gleda samo zbir (sumaciju) ili jednostavnu povezanost (asocijaciju) elementarnih psihičkih činjenica (npr. osjeta, predstava, osječanja). Medu pravce

∆ na vrh ∆

potpune psihologije mogu se ubrojati psihologija oblika (geštaltizam), kompleksna i strukturna psihologija.

Cjelovitost - struktura koja počiva na odnosu cjeline i dijelova, nedjeljivo međusobno povezanih na taj način da se svaki dio prema drugome dijelu i cjelini nalazi u posebanom odnosu, jedinstvenom u svojoj specifičnosti. Svako pomicanje odnosa dijelova u cjelovitosti dovodi do gubitka biti strukture i njezina rastvaranja, budući da ona osim posebnih zakonitosti uzajamnih odnosa dijelova sadrži i takve zakone koji se ne mogu izvesti ni iz kakvih odnosa pojedinih dijelova, nego ih u svojoj važnosti bitno nadilaze. Egzemplaran slučaj strukture (v.) cjelovitosti pruža organizam, te stoga ovaj pojam igra važnu ulogu u biologiji (H. Driesch), psihologiji i sociologiji.

Cogito, ergo sum (lat. = mislim, dakle jesam). Osnovno načelo Descartesove filozofske pozicije, kako ga je sam formulisao, i jedan od temeljnih stavova i centralnih problema kasnije zapadnoevropske filozofije. Ova polazna tačka Descartesove filozofije predstavlja izlaz iz tzv. metodičke skepse (de omnis dubitandum, u sve valja sumnjati) koja je primarno usmjerena protiv skolastičkih dogmi i »nepovredivih istina«. Valja naglasiti kako je ono »cogito« mišljeno već kao pogled na svijest pojedinca, kojom čovjek ulazi u osvajanje i prisvajanje svog vlastita svijeta.

Common sense (engl.), zajednički smisao, smisao zajednice, zdrav ljudski razum. Prerađeno je prema lat. sensus communis, što znači zdrav ljudski razum. Škotska škola smatra da je common sense glavna osnovica sve ljudske spoznaje istine.

Conatus (lat. = pokušaj). Kao termin ušao u filozofiju Ciceronovim prijevodom grč. horme (kretanje; poticanje; sila; nagon; volja; žudnja) kako su stoici imenovali kretanje duše prema predstavljenom predmetu što je uviđen kao njoj primjeren. Kasnija filozofija vraćala se izvornijem značenju tog termina u smislu iskonske moći

∆ na vrh ∆

nagonskog i spontanog djelovanja uopšte što je osnovna karakteristika i kriterijum živog. Oslanjajući se na Aristotelov pojam djelovanja po prirodi (katá fýsin) u skolastici se razlikuje prirodno djelovanje (conatus naturalis) prema djelovanju milosti (Suarez). Klasično značenje termin dobiva sa Spinozom kod kojeg, ako se radi samo o djelovanju duše, znači volju (hic conatus, cum ad solam mentem refertur, voluntas appellatur), a kad se odnosi i na dušu i na tijelo onda znači težnju (appetitus) koja je sama čovjekova bit (ipsa hominis essentia). Shvatajući prirodu kao kretanje Vico naziva neodređenu snagu tog prirodnog kretanja conatus, dok Leibnitz u svom dinamističkom poimanju zbilje smatra da »djelatna sila« (vis activa) uključuje »Conatus, tj. težnju prema djelovanju«. Mada ne i po imenu taj pojam je po svom sadržaju prisutan gotovo u svim varijantama volontarizma novijeg vremena (Schopenhauer, E. Hartmann, Wundt i dr.).

Conclusio sequitur partem debiliorem (lat.): zaglavak slijedi slabiji dio. Pravilo po kome u kategoričkom silogizmu zaglavak poprima od prethodnih dviju premisa slabija svojstva, tj. partikularnost i negativnost ukoliko postoje ma u kojoj premisi.

Concursus [divinus] (lat. concursus = sticanje; sraz) Uglavnom znači da dva ili više uzroka sudjeluju u proizvođenju neke posljedice. Pojam uveden sa skolastikom, kojim se tumači djelovanje stvorenih bića kao »drugih uzroka« (causae secundae) na taj način što »prvi uzrok« (causa prima), tj. Bog ne samo da daruje održivost (egzistenciju) nego u djelovanju bića i su-djeluje (Toma Akvinski). Prema umjerenoj varijanti kasne skolastike c.d. znači samo održavanje u održivosti a ne i su-uzročnosti u djelovanju bića. S okazionalistima, Spinozom i Leibnitzom obnavlja se ranije značenje pojma u smislu integralnog i potpunog Božijeg uzroka u svijetu.

Conditio sine qua non (lat.), uvjet bez kojega neki određeni događaj nikako ne može nastati; ustanovljeni neophodan uvjet nečega.

∆ na vrh ∆

Consensus gentium (ili consensus omnium) (lat.): podudaranje gledišta ili shvatanja svih ili mnogih (različitih) naroda, upotrijebljeno kao dokaz istinitosti ili opšte važnosti (i nužnosti) nekog vjerovanja ili ideje iz njihove raširenosti. Kod stoika se npr. ovaj način zasniva na pretpostavci istih urođenih sposobnosti svih ljudi (odatle tzv. notiones communes, opšti pojmovi ili predstave zajedničke svim ljudima).

Consequens (lat.): što iz nečega slijedi. U događanju se tim pojmom označava posljedica, u dokazivanju (v.) tvrdnja, a u silogizmu (v.) završni sud, zaglavak (v.).

Contingens, v. kontingentan.

Contradictio in adjecto (lat.): protivrječnost u dodatku, protivrječnost koja nastaje kad se imenici pridaje atribut koji je s njom nespojiv, odnosno kad se pojmu pripisuje oznaka koja ga pobija (npr. okrugli kvadrat, željezno drvo).

Corruption (skol.) (lat.): propadanje. Termin se upotrebljava u filozofiji kao prevod grč. ftorá, nasuprot genesis, i njime se označava događaj po kome neka stvar prestaje biti ono što jest, odnosno ta se stvar više ne može označiti tim istim imenom.

Credo quia absurdum (lat.): vjerujem jer je besmisleno. Izreka nastala kao sinteza iz Tertulijanova (160-222) dokazivanja sadržaja kršćanskog vjerovanja. To se odnosi na njegov spis »De carne Christi« (Isusovo tijelo) u kojem kaže: »Isus je raspet, ne stidimo se toga, jer je to sramota; Isus je umro, potpuno vjerujemo u to, jer je to apsurdno. I sahranjen, oživio je; to je tačno, jer je nemoguće.«

Credo ut intelligam (lat.): vjerujem, da bih spoznao. To je metodološki princip mišljenja u srednjem vijeku. Postavio ga je već Augustin kao osnovni zahtjev u istraživanju teoloških dogmi. Samu formulaciju

Δ na vrh Δ

dao je Anselmo iz Canterburyja (1033-1109), u djelu Proslogion: »Neque enim quaero intelligere, ut credam, sed credo, ut intelligam.« (»Ne tražim spoznaju da bih vjerovao, nego vjerujem da bih spoznao.«)

C-sístem - specifičan termin filozofije R. Avenariusa. Označava mjesto gdje završavaju centripetalni i počinju centrifugalni živci, od kojega zavise sve ljudske reakcije na svijet. Posreduje između vanjskih nadražaja (R) i sadržaja naših iskaza (E). Promjene su u centralnom sistemu ili f(R) ili f(S), to jest, one su ili funkcija vanjskih nadražaja ili funkcija materija koje organizam prima u sebe (disanjem, prehranom).

Δ na vrh Δ

Č

Čežnja, intenzivna i trajna tendencija u kojoj su nagon dobija uglavnom emocionalni oblik, tako da se njezino kontemplativno obilježje nalazi u sukobu s neodređenom potrebom koja ne dovodi do akcije. Budući da je prvenstveno upućena na buduće ili na samo moguće, mnogi je smatraju vrlo pogodnim osječanje za filozofsko i umjetničko stvaranje.

Čin (grč. energeia, lat. actus), radnja ili djelovanje. U objektivnom smislu označava djelatnost ili djelotvornost bića, njegovo puno prisustvo, stvarnosti, nasuprot pukoj mogućnosti (v.), kako je to prvi odredio Aristotel. U kolokvijalnoj upotrebi upućuje na realni svijet za razliku od idealnog, odnosno svega što je naprosto zamišljeno.

Δ na vrh Δ

Činidba (grč. praxis, lat. actio), postupak kojim se smjer na unaprijed postavljeni cilj i u skladu s njime biraju odgovarajuća sredstva za njegovo postizanje. Budući da takva djelatnost ima svoju svrhu u sebi, djelovanje (energeia) se i djelo (ergon) u svakom pogledu podudaraju, za razliku od djelovanja gdje svrha djelatnosti nije u djelovanju nego u djelu izvan njega, kako se to u naše doba vidi u radu (v.) i tehnici (v.). Tu je odlučujuću razliku prvi radikalno utvrdio Aristotel već na samom početku Nikomahove etike (1094 a; zatim: 1140 a). Ali najviši oblik činidbe i djelovanja u životu jeste onaj koji je posvećen najvišoj stvari, i pruža najveće blaženstvo i zadovoljstvo, a to je misaono posmatranje, stav ili (v.) teorija. Polazeći od spomenute razlike položaja svrhe u djelatnosti Aristotel je izvršio i diobu nauka na teorijske, praktične i kreativne (proizvode) (Meta. 1025 b 25), i dok teorijske obuhvataju matematiku, fiziku i prvu filozofiju (metafiziku ili teologiku), praktičke se dijele na etiku (v.), ekonomiju i politiku (v.) a kreativne sadržavaju umjetnost i tehniku. Ta se dioba uprkos mnogim izmjenama i dopunama održala do danas, s time što se svako od navedenih područja i dalje račva te dopunjuje novim disciplinama. Tako npr. uzimajući u obzir današnji rascjep biti politike i njezinu razdvojenost na građansko društvo i državu, praktičnim disciplinama danas svakako treba pridodati filozofiju prava (v.) i socijalnu filozofiju. U pogledu tradicionalne razlike teorije i prakse, zatim između prakse i tehnike, čini se da je politička, društvena i tehnička revolucija njihove stare granice snažno uzdrmala, pa prema tome i njihov uzajamni odnos treba razumjeti kao uvijek iznova zadani sistematski problem.

Činjenica (njem. die Tatsache, engl. fact), iskustvom utvrđen ili utvrdljiv objektivno postojeći odnos među predmetima, predmeta ili podataka. Javlja se u više srodnih značenja, pa napokon znači: a) ono što je stvarno (za razliku od fiktivnog), b) ono što je aktuelno (za razliku od samo mogućeg), c) ono što jest ali ne mora biti (nasuprot onome što je nužno), d) ono što jest tako kako jest, bez obzira na to spoznajemo li mi to (nasuprot onom što ovisi o aktu spoznaje), e) ono

što je vrijednosno neutralno (nasuprot onom što je dobro ili loše), f) ono što je objektivan korelat (v.) suda (nasuprot predmetu kao objektivnom korelatu pojma). Pitanje mogu li se činjenicama doista pripisati svojstva koja smo nabrojali, predmet je velikog spora između empirista, racionalista i drugih spoznajnih teoretičara.

Čitanje misli, v. telepatija.

Čovječanstvo - skup svih ljudi koji uopšte žive na zemlji; kao ideja vodilja ljudskih akcija to je misao o jedinstvu i istovrijednosti svih ljudi, svih rasa i naroda u svim vremenima i na svim dijelovima svijeta, te tako služi kao osnovni pogled od grčkog stoicizma do danas.

Čovječnost (lat. humanitas). Pojam koji se u toku kulturne povijesti čovječanstva mijenjao i obogaćivao, ali je uvijek kao ideal sadržavao sve vrijedne osobine po kojima se čovjek kao čovjek u životu oblikovao i time razlikovao od svih drugih živih bića, ali mu te osobine nisu bile urođene nego kao životni zadaci pred njega postavljene. Čovječnost ili čovještvo označava bit čovjeka, a ogleda se u višem ili nižem, punijem ili manje punom ostvarenju vrijednosno postavljenog ideala. Prema stepenu ostvarenja toga ideala odgojem i obrazovanjem dobiva pojedinac čovjek svoju vrijednost i svoje ljudsko dostojanstvo u zajednici u kojoj živi. Zajednica treba da se brine za stvaranje uvjeta u kojima se može razvijati i ostvariti čovječnost.

Čovjekoljublje (grč. filantropia), se ogleda u saosjećanju s drugim ljudima, a kao posljedica toga osječaja razvijaju se akcije kojima se pomaže ljudima u nevoljama. U smislu tog ideala, pod uiecajem J. J. Rousseaua, razvio se u 18. st. prosvjetiteljski pokret koji je nastojao uz dobar odgoj djece i intenzivno narodno prosvjećivanje razviti kod ljudi smisao za skladan život s prirodom. Predstavnici toga pokreta

nazivali su se filantropima. Pojam suprotan čovjekoljublju ili filantropiji je mizantropija (v.).

Čovještvo , v. Čovječnost.

Čulnost , 1. zajednički naziv za sve osjetilne (čulima posredovane) doživljaje; 2. prevladavanje osjetnih motiva nad racionalnim u duševnom životu, sklonost tjelesnim užicima, senzualnost. v. Osjetilnost.

Čulo , v. Osjetilo.

Čuvstvo v. osječaj.

Δ na vrh Δ

Ć

Ćitta (sansk. i pali), najširi pojam svijesti; riječ izvedena iz korijena ćit-, shvatati, skrenuti pažnju na... , opažati. U starijim tumačenjima odnosi se na srce kao sjedište i organ intuitivnog života ili duha. Kasnije sve više poprima značenje »misao«. Racionalni proces mišljenja i misaone svijesti izražavaju uvijek prvenstveno termini manas, odn. vigjñâna (pâli viññâna, v.). - U budizmu klasifikacija fenomena u abhidhammi (v.) polazi od trihotomije ćitta-ćétasika-rúpa, gdje ćitta označava svijest, ćétasika psihička stanja (klasifikovana u 52 vrste), a rúpa tjelesne oblike. - Ćittass'e kaggata, usredotočenost duha u jednoj tački, središnji je element meditacije (v. gjhâna) i sinonim za koncentraciju duha (sâmadhi, v).

Δ na vrh Δ

Ćućenje je izraz kojim se često prevodio njemački termin Gemüth. Znači duševno stanje u kojem su različita, nedovoljno izdiferencirana, osječanja i voljno-aktivni elementi psihičkog života sliveni u jedinstveno raspoloženje, stvarajući određenu »psihičku atmosferu«.

Ćud - pojedincu svojstven način ponašanja, posebno emocionalno aktivnog reagovanja. Atributi, kojima se ćud precizira, obično ističu neki afekt ili opštu dinamiku reakcija (vesela, mrska, plašljiva, srdita, blaga, mirna, nagla, prijeka, žestoka, divlja). Ćud se smatra prirođenom i postojanom (»Vuk dlaku mijenja, ali ćud nikad«). Ponekad joj se daju i etičke karakteristike (dobra, plemenita, blažena, zla, opaka, prokleta). Po značenju je riječ ćud uglavnom sinonim temperamenta (v.), a donekle i karaktera (v.).

Ćudoredan (njem. sittlich): moralan - koji se odnosi na ćudorednost, koji jest po ćudorednosti (v.), a u širem smislu znači i moralan (v. moral).

Ćudorednost (njem. die Sittlichkeit, od Sitte = običaj, narav, ćud; od grč. ethos), običajnost, etičnost, često i moralnost; što se odnosi na djelovanja i radnje koje se smatraju »dobrim«. Ćudoredni je osjećaj po Kantu osjećanje zavisnosti osobne volje o opštoj volji. U Hegela je ćudorednost objektivno razrješenje, ukidanje i prevladavanje apstraktnog prava i subjektivne moralnosti na najvišem stupnju objektivnog duha, tj. u porodici, društvu i državi. Država je »realizacija ćudoredne (običajne) ideje«. Zato je po njegovom bitnom smislu, a u razlici naspram Kantova pojma moraliteta, primjerenije taj pojam u Hegela prevoditi s običajnost (na čemu i on sam insistira, v. § 33 Fil. prava!).

Ćutilo , v. osjetilo.

∆ na vrh ∆

D

Dahriya (islam - Dahrîya) - eternalistički (v.) učenje u islamskoj filozofiji prema kome proces svjetskog zbivanja nema početka ni kraja u vremenu. Zbog suprotnosti s biblijskom naukom o stvaranju svijeta i njegovoj propasti, ortodoksna škola (v. mutakallimun) napada učenje dahrîya kao atomistički materijalizam i naturalizam grčkog porijekla. - Korijen dahr označava trajnost za razliku od prolaznosti vremena (zaman). U tom se smislu u platonovoj filozofiji ova dva termina razrađuju kao dijalektička suprotnost. Prema Avicenni dahr je »neprolazni trenutak u kojem se rasprostire prisutnost Božija, tj. ono što je pohranjeno u nutrini vremena i što u sebi sadrži neprekidno trajanje« (ta'rîfât). - Sadržajno ta »trajnost« odgovara platonskim idejama kao »vječnim stvarima«. - U popularnoj terminologiji i u djelima protivnika ova se istančana razlika vremena i trajanja gubi, a dahrîya se izjednačava s opštim pojmom materijalizma - mâddîya. Polazeći od atomizma kao nearistotelovske karakteristike ove nauke, skolastički filozofi razlikuju unutar dahríye i one filozofe koji doduše priznaju postojanje Boga ali pod uticajem iranskog dualizma.

Daimonion (grč.), duhovni glas. Kao problem daimonion nalazimo kod Sokrata kao naziv za unutrašnji glas koji se javlja u čovjeku (savjest). Sokrat je tvrdio da ga pri svakom postupku daimonion opominje da li da nešto učini ili ne.

Daltonizam (po J. Daltonu, 1766 - 1844): najčešći oblik djelomične sljepoće za boje (crvenu i zelenu); javlja se kod oko 5% muškaraca i 0,5% žena.

∆ na vrh ∆

Darii - način (modus) prve silogističke figure s premisama M a P, S i M, te zaglavkom S i P.

Daršana (sansk.), gledište, pogled. Naziv za šest skolastičkih sistema indijske filozofije. Zajedničko im je da se smatraju tradicionalnim disciplinama brahmanske učenosti i predstavljaju grupu nauka astika ili »afirmatora« autoriteta Veda. Dijele se na tri uzajamno uže povezana para disciplina koje u osnovi izražavaju različite vidove jedinstvene vedske nauke. To su: nyâyâvaišešika, nauka o formalnoj strukturi logičkog mišljenja - nauka o atomskoj strukturi vidljivog svijeta: sâmkhyayoga, analitika psiholoških struktura duha - disciplina praktičnog uma kao teorija meditativne koncentracije; (pûrva-) mîmamsâ i vedânta (ili uttara-mîmâmsâ), formalna analiza vedskih tekstova u jezičkom i ritualnom smislu - izvod metafizičke nauke Veda. - U toku skolastičkog razvoja ovih disciplina dolazi medu njima do bitnih razmimoilaženja i rasprava o principijelnim stavovima.

Debil - osoba koja je u manjoj mjeri intelektualno defektna. Odrasli debili posjeduju mentalnu dob od 8-12 godina, odnosno imaju kvocijent inteligencije od 51-70.

Debilan (lat. debilis = nejak, nemoćan), duševno zaostao, čovjek sniženih intelektualnih sposobnosti, po-bedast.

Deductio ad absurdum (lat.): dovođenje do besmisla. Vrsta dokaznog postupka po kome se u nekom sudu otkriva sakriveni besmisao ili nezapažena protivrječnost tako da se pokaže neodrživost sadržane teze. Uglavnom se tako označava i neka namjera sa svrhom koja se pretjerivanjem dovodi do svoje suprotnosti.

Dedukcija (lat. deducere = odvoditi, izvoditi), izvođenje. Prema tradicionalnom logičkom shvatanju: izvođenje posebnog (odnosno manje važnog) suda iz opšteg (odnosno važnijeg). Od tako shvaćene

dedukcije razlikuju se: indukcija (v.) (izvođenje opšteg iz posebnog) i analogija (v.) (izvođenje posebnog iz posebnog). U logici dedukcija se češće određuje kao izvođenje sudova jednog iz drugog, pri kojem sud koji se izvodi nužno slijedi iz sudova iz kojih se izvodi. Govoreći o dedukciji možemo razlikovati deduktivan zaključak (v.), deduktivan dokaz (v.) i deduktivnu metodu (v.).

Deduktivan : koji pripada dedukciji ili ima oblik dedukcije; pri čemu se upotrebljava dedukcija (v.). Deduktivan zaključak: prema tradicionalnom shvatanju - zaključak u kojem su premise važnije od zaglavka (v.); u današnjem shvatanju - zaključak u kojem zaglavak nužno slijedi iz premisa. Deduktivan dokaz: dokaz u kojem se služimo deduktivnim zaključkom; prema tradicionalnom shvatanju dokaz čiji su argumenti važniji od teze; prema današnjem shvatanju dokaz čija teza nužno proisieče iz argumenata. Deduktivna metoda: metoda kojom nastojimo otkriti istinu služeći se deduktivnim zaključcima i dokazima.

Definicija (lat. definitio = određenje). Logički postupak kojim se određuje odnosno utvrđuje sadržaj nekog pojma. Pojam čiji se sadržaj definicijom određuje nazivamo definiendum, a pojmove pomoću kojih se određuje definiens. U sastav definiensa ulaze najbliži viši rodni pojam (genus proximum) i razlika vrste (differentia specifica). Zato glavno pravilo za definiciju glasi: Definitio fiat per genus proximum et differentiam specificam (Definicija treba da bude izvedena pomoću najbližeg višeg rodnog pojma i razlici vrste). - Logičari na različite načine dijele definicije na vrste. Najčešće se susreću ova razlikovanja: realna definicija - ona kojom se rasvjetljava bit stvari; konceptualna definicija - ona kojom se određuje sadržaj pojma; nominalna definicija - ona kojom se objašnjava značenje riječi; verbalna definicija - ona kojom se jedna riječ zamjenjuje drugom, poznatijom; preskriptivna (propisujuća), legislativna (zakonodavna) ili stipulativna (pogodbena) definicija - ona kojom se određuje s kojim sadržajem treba misliti neki pojam, odnosno u

∆ na vrh ∆

kojem značenju treba upotrebljavati neku riječ; deskriptivna (opisna), historijska (povijesna) ili leksička (rječnička) definicija - ona kojom se utvrđuje sadržaj s kojim se neki pojam faktički misli, odnosno značenje ili značenja u kojima se neka riječ faktično upotrebljava; verbalna defincija - ona koja je izražena samo riječima; ostenzivna (pokazna) definicija - ona koja uključuje i pokazivanje predmeta; eksplicitna definicija - ona kojom se izričito navodi sadržaj pojma; implicitna definicija - ona kojom se sadržaj pojam razjašnjava njegovom upotrebom u sudu ili u nizu sudova. - Mnogi logičari smatraju da neke od navednih »Vrsta definicije« (npr. ostenzivna, genetička, implicitna) uopće nisu vrste definicija nego pomoćni postupci kojima se služimo kad definicija nije moguća. Da bi bila valjana definicija mora zadovoljiti određene zahtjeve koji se formiraju u obliku pravila. Najčešće se navode ova pravila: 1) Obim definiensa ne smije biti ni širi ni uži nego obim definienduma, nego mu mora biti jednak. Drugim riječima: definicija ne smije biti ni preširoka ni preuska. Još kraće: definicija treba da bude adekvatna. 2) Definicija treba da sadrži samo bitne (ne i nebitne) oznake pojma. Drugim riječima: definicija ne smije biti abundantna (preobilna). Još kraće: definicija treba da bude akuratna. 3) Pojam koji želimo definisati ne smijemo definisati pomoću pojma koji je sam definisan uz pomoć onog prvog. Drugim riječima: definicija se ne smije kretati u krugu. 4) Definicija pozitivnog pojma ne smije biti negativna. 5) Definicija ne smije biti slikovita. 6) Definicija mora biti jasna. - Mnoge pojmove, a naročito najvažnije i najspecijalnije, ne možemo definisati u skladu s navedenim pravilima; u prvom slučaju ne možemo naći viši rodni pojam, a u drugom razliku vrste. Ako želimo bar djelomično razjasniti takav pojam, moramo pribjeći različitim pomoćnim postupcima definicije odnosno postupcima koji zamjenjuju definiciju. Uz takozvane »Ostenzivne«, »genetičke« i »implicitne« definicije, medu takve pomoćne postupke ubrajaju se opis ili deskripcija i razlikovanje ili distinkcija. Kod opisa nabrajamo oznake pojma ne određujući njihov međusobni rang, a kod

razlikovanja upućujemo samo na one oznake pojma po kojima se on razlikuje od nekog srodnog pojma.

Degeneracija (lat. genus = vrsta, rod): 1) proces ili stanje opadanja, zaostajanja ili degradacije; 2) (biol.) pojava progresivnog zaostajanja, kod organizama ili pojedinih organa; 3) (med.) promjene u tkivu ili organima, koje se ogledaju u pogoršavanju njihove funkcije i u smanjenoj vitalnosti organizma.

Dehumanizacija (od lat. humanus = čovječji, čovječan, ljudski, čovječanski), onečovječenje, gubljenje ljudskosti, iščezavanje bitnih čovjekovih svojstava i kvaliteta koje ga čine čovjekom. Otuđen čovjek današnjeg svijeta (»homo duplex«, čovjek-radnik, čovjek-stvar, čovjek-roba, čovjek-sredstvo) u svim oblicima poostvarivanja i fetišiziranja njegova svijeta ekstremni je oblik dehumanizacije. Čovjekova stvaralačka bit pretvorena je u puko sredstvo za održanje gole egzistencije (v. alijenacija).

Deifikacija (lat. deificatio), izjednačavanje s Bogom. U sistemima mistika (Plotin, D. Areopagita, J. Eriugena) osnovno je shvatanje da izvan početnog bića ili Boga ništa ne postoji. Stoga je smisao života samo u čovjekovu usavršavanju da bi se mogao približiti vrhovnom biću. Plotin je za sebe rekao da je za svoga života nekoliko puta bio bliži.

Deizam (lat. Deus = Bog). Učenje da je Bog svijet stvorio, ali u daljnjem postojanju i djelovanju nema sa svijetom nikakve veze, jer se sve događa po zakonima prirode. Pristalice deizma Toland, Herbert od Cherburyja, Collins, Voltaire, Rousseau, Lessing i dr. bili su za svoje doba »slobodni mislioci«.

Dekadencija (franc. décadence = opadanje). odrođavanje, postepeno nestajanje energije, stvaralačke moći, simptom propadanja, iscrpljenja ili rasula, nazadak. Ch. Montesquieu smatra da su bitni

∆ na vrh ∆

uzroci dekadencije defektne političke institucije koje dovode do propasti postojećih dobrih običaja i vrlina. Rousseau je interpretira kao popratnu pojavu civilizacije koja je čovjeka lišila njegove izvorne dobrote. Različite socijalno-političke teorije smatraju dekadenciju određenih društvenih i ekonomskih formacija rezultatom nemoći vladajuće klase da u postojećim konzervativnim oblicima privrede organizuje i razvija daljnji porast proizvodnje. Na umjetničkom i književnom području taj se termin primjenjuje na neke pravce postromantičkog razdoblja, okarakterisane teorijom l'art pour l'arta (Th. Gautier) i subjektivnom pobunom pjesnika (Ch. Baudelaire, A. Rimbaud, P. Verlaine) protiv vulgarnog utilitarizma i proračunatosti dehumanizovnog društva fin de siéclea. Za tu vrstu umjetničke dekadencije karakteristična je deviza Tu. Gautiera: »Istinski je lijepo samo ono što ne može služiti ničemu. . . sve što je korisno ružno je.« Lomeći se često u protestu naspram apsurda konkretne životne egzistencije, ta se dekadencija gubi ponajčešće u egzotici, misticizmu, neuravnoteženosti i boemstvu razočaranih »poétes maudits« što u svojim lucidnim bljeskovima nagovještavju rasulo vrijednosti samozadovoljnih građana. U staroj grčkoj filozofiji u Pironovom skepticizamu, u novijoj filozofiji Schopenhauerov pesimizam a u naše doba određene teze egzistencijalizma, predstavljaju filozofiju dekadencije. Dekadencija je uvijek rezultat opadanja u čovjeku ili nekom vremenu »Volje za moć«, odnosno životnog elana uopšte, a posljedica toga je nemoć stvaralaštva.

Deliberacija (lat. deliberatio = razmišljanje, vijećanje). Uopšteno: rasuđivanje, dogovaranje, smišljeno i vrijednosno usmjereno ispitivanje motiva, voljnih postupaka, pojava itd. Po Hobbesu je deliberacija »promatranje dobrih i loših posljedica nekog postupka« (»Leviathan«).

Delirij (lat. delirare = ludovati): privremeno stanje jačeg »zamračenja svijesti«, koje je praćeno halucinacijama, iluzijama, psihomotornom konfuzijom i sl. Do delirija najčešće dolazi prilikom različitih

trovanja, kao i kod visoke groznice. Obično se bolesnik naknadno slabo sjeća onog što se događalo u deliriju.

Demencija (lat. dementia = neumnost, ludost): bolesno duševno stanje koje se ogleda u trajnom pogoršanju pamćenja i rasuđivanja. Uzroci su demencije organske atrofije (v.) ili oštećenja moždane kore ili mozga uopšte (zbog starosti, luesa itd.), odnosno različiti funkcionalni poremećaji.

Demijurg (grč. demiurgós), stvoritelj, graditelj svijeta. Kod Platona: Bog koji stvara svijet pomoću ideja i materije. Stoga je demijurg za Platona »Otac svih stvari«. U Plotinovoj filozofiji: isto što i svjetski duh (nus).

Demografija (grč. démos = puk i graféo = pišem). Sociologijski metodološki pojam kojim se proučava brojčano, statističko kretanje nastajanja i nestajanja različitih oblika društvenih veza i promjena.

Demokratija (grč. demos = narod i krateo = vladam): vladavina narodâ. Demokratija je u različitim periodima različito shvaćena. Grčka demokratija bila je vladavina naroda, iz koje su međutim bili isključeni svi robovi. Buržoaska demokratija je vlast naroda samo prividno, tj. tako što se u parlamentarnom sistemu narod može izjasniti za pojedine stranke. Narod je isključen iz vlasti i vladaju oni koji imaju osnovni kapital u svojim rukama. U biti je svaka demokratija ujedno i diktatura određene klase. Ali malo, sutra, nestankom klasa nestat će i demokratije, jer je svaka demokratska vlast, politička institucija vladavine određenih kâsa.

Demon (grč. daímon) zao duh i zla kob. Kod Heraklita: ljudska nesreća koja ovisi o samom čovjeku, time demon prestaje djelovati. Rani kršćanski pisci (npr. Augustin) smatrali su božanstva antičkih religija za demone, tj. zle duhove.

∆ na vrh ∆

Demonologija (grč. daímon = duh): učenje o demonima. U filozofiji misticizma(v.) demoni su shvatani kao duhovne sile koje su posrednici između Boga i ljudi (neopitagorovci, neoplatonici). U svim primitivnim religijama sadržano je učenje o različitim demonima, njihovoj moći i djelovanju.

Demonstracija (lat. demonstratio = pokazivanje, dokaz); u širem smislu: isto što i dokaz (v.). U užem smislu: kod nekih isto što i deduktivan dokaz ili dokaz pomoću silogizma; kod drugih dokaz koji se oslanja na opažanje, stvaran dokaz, »apodiktički dokaz, ukoliko je intuitivan« (Kant). Demonstrirati - dokazati, deduktivno dokazati; stvarno dokazati. Demonstriran - (deduktivno i stvarno) dokazan. Demonstrabilan - onaj koji se može (deduktivno; stvarno) dokazati. Demonstrativan - onaj koji je izveden demonstracijom ili se odnosi na demonstraciju.

Demoralizacja (lat.), opadanje ili slabljenje morala; popuštanje u moralnoj (ljudskoj) čvrstini; nagrizanje duha i optimizma; zatvaranje perspektive; rasipanje snage, ujedinjene na izvršenju zajedničkog zadataka; gubljenje povjerenja u sebe, svoje sposobnosti i mogućnosti; nevjerovanje u snagu ideje i vlastitu moć (bilo pojedinca, bilo grupe, klase, pokreta, partije, zajednice, uopšte, naroda).

Dendrit (grč. dendron = stablo, drvo): izdanak živčane stanice, koji dovodi uzbuđenje k stanici. Živčana stanica ima redovno više dendrita; oni su obično kraći od aksona (v.) i bogato se granaju.

Denominacija (lat. denominatio = nazivanje), nadijevanje imena čemu, nazvati što po čemu, davanje imena čemu.

Denotacija (lat. = oznaka) je u logici označavanje sadržaja nekog pojma. J.S. Mili podrazumijeva pod »denotacijom nekog imena« one predmete kojima ime pripada kao predikator.

Δ na vrh Δ

Deontologija (grč. déon = što treba da bude i logos = nauka): dio etike, nauka o dužnostima (usp. J. Bentham: Deontology or the Science of Morality, 1834), o onome što treba činiti, ali ne u kantovom smislu o dužnosti uopšte, nego više empirijsko istraživanje o različitim posebnim dužnostima koje odgovaraju raznim prilikama u životu. U francuskom se deontologija upotrebljava za oznaku profesionalnih dužnosti nekoga zvanja, npr. medicinska deontologija.

Dependencija (lat. dependere = ovisiti o): ovisnost neke osobe, događaja ili stvari o nekoj drugoj osobi, događaju ili stvari. Relacija u kojoj je nešto postojeće ili pomišljeno ovisno o nečem drugom postojećem ili pomišljenom. Upućenost (naslonjenost, priklonjenost) nečega na nešto drugo.

Depersonalizacija (od lat. persona = osoba, lice, ličnost), gubitak osobnosti, psihičko stanje u kojem se vlastito ja i vanjski svijet pojavljuju kao tuđi, strani, nestvarni; iščezavanje jedinstva ličnosti (ili njeno oduzimanje drugome brutalnošću, nasiljem) i njeno podvajanje; opažanje vlastitih riječi i čina kao tuđih i čudnih; etička i pravna (ljudska i društvena) neuračunljivost i neodgovornost.

Depresija - neugodno osječanje ili raspoloženje u kojem preovladava smanjena psihofiziološka aktivnost. U lakim i normalnim oblicima depresiju karakterišu obeshrabrenje i bezvoljnost, ali se u težim oblicima inhibicija psihofiziološke aktivnosti produbljuje tako da može doći do potpune utučenosti. U patološkim oblicima depresije javljaju se osječaji krivnje, samooptuživanja i lične nedostojnosti bez opravdanih objektivnih razloga. Suprotno je stanje manija (v.).

Deskripcija , v. opis.

Determinacija (lat. determinatio = određivanje). Uopšteno: omeđivanje, ograničavanje, određivanje sadržaja i uvjeta, pobliže označavanje. U logici: postupak (suprotan apstrakciji, v.) kojim se sužuje obim

određenog pojma dodavanjem oznaka, a proširuje njegov sadržaj. Od šireg se dobiva uži pojam. Determinisati znači pobliže odrediti neki pojam dodavanjem novih oznaka. U psihološkom smislu: odrediti jednosmjerno voljni čin. Ili: prouzrokovati, odrediti neko događanje nekim zakonom ili redom.

Determinizam (lat. determinatus = određen, ograničen). Pretežno: shvatanje o potpunjoj određenosti svih pojava, svega događanja. U prirodnim znanostima: pretpostavka opšte kauzalne (uzročne) veze svega zbivanja u svijetu. U etici: pravac koji zastupa apsolutno određenje volje i djelovanja vanjskim i unutrašnjim uzrocima ili motivima, koji isključuju mogućnost slobodne volje. Različite vrste determinizma : empirijski (naučava ovisnost pojedinačnog htijenja o unutrašnjem iskustvu i motivima); metafizički (svrstavanje htijenja u kauzalnu povezanost cjeline svijeta); teološki (ovisnost htijenja o Bogu); socijalni (uvjetovanost individualnog odnošenja opštim socijalnim odnosima, odgojem, sredinom itd.); teleologijski (određenost i uvjetovanost po svrhama i ciljevima, normama i principima htijenja); mehanički (posmatra i shvata htijenje i djelovanje kao proizvod vanjskih faktora i podražaja) i psihologijski (koji htijenje i djelovanje pojedinca tumači kao neposredni rezultat unutrašnjih, tzv. psihičkih dispozicija našega ja, karaktera, ustrojstva, ličnosti i dr. - tzv. autodeterminizam). - Dok determinizam ne dopušta i poriče slobodu volje na osnovu znanstvenog pojma kauzaliteta (v.), dotle njegova suprotnost indeterminizam (v.) čini to isto upravo tvrdnjom o (apsolutnoj) neodredljivosti i neodređenosti volje (pomoću norme, principa, svrhe, cilja, smisla), pa ona ostaje puko amorfno htijenje (požuda, prohtjev, težnja). Determinizam ponajčešće zapada u potpuni fatalizam (v.).

Dezagregacija (psihička) je poremećaj u psihičkoj strukturi. Ogleda se u automatizmu mišljenja i u nepovezanom slijedu predstava i

asocijacija, slično doživljajima za sanjanja. Psihička dezagregacija karakteristična je za način doživljavanja šizofreničara.

Deziderativ (njem. das Desiderativ): predmet želje ili žudnje. U teoriji predmeta (Gegenstandstheorie) A. Meinonga jedna od osnovnih vrsta predmeta uz objekt (v.), obiektiv (v.), dignitativ (v.). Meinongova teorija predmeta izvedena je iz Brentanove tvrdnje da svaki psihički doživljaj ima svoj određeni intencionalni (v.) predmet.

Dezintegracija (lat. desintegratio = raspadanje), rastavljanje, rastvaranje, razgrađivanje neke cjeline. U psihologiji: povremeno ili trajno nestajanje jedinstva ličnosti kod koje se pojedini duševni doživljaji javljaju potpuno odijeljeno od drugih (dezintegrirani tip). Suprotno: integracija (v.).

Dharma (sansk.) i dhamma (pâli). Termin kompleksnog značenja u indijskoj filozofiji uopšte, a posebno u budizmu, gdje postaje središnji pojam i naziv za Budino učenje u cjelini. - Riječ izvedena iz korijena dhr- znači »držati«, a u prvobitnom smislu obilježava sve što je podrška ili podloga materijalnog ili moralnog opstanka. U tom smislu označava kosmičku zakonitost u kojoj je, prema nauci o karmanu (v.), moralni osnov više iskonski od materijalnog. Odatle su lako shvatljiva značenja: »vrlina«, »ispravnost«, »istinitost«. - U Vedama se upotrebljava u istom smislu kao rita (v.), tj. označava kosmički i moralni poredak. (Taj osnovni smisao uključuje i kineski tao [v.].) - Daljnja značenja »uzročnost« i »uzročnik« važna su posebno za budističku teoriju o pojavnoj prirodi svijeta (v. abhidhamma). »Budistima je dhamma ono što je brahmanskim filozofima brahman . Buda je namjerno na mjesto brahmana stavio pojam dhamma, na mjesto vječne i nepromjenljive svjetske duše ideju vječnog nastanka i prolaznosti, a na mjesto predstave o supstanci predodžbu o nesupstancijalnosti« (Geiger). U tom se smislu termin upotrebljava i u pluralu (dhammâ), znači »pojavu« u najširem smislu i odgovara grčkom terminu »fenomen«. Dhamma je »pojava« u prvom redu kao

Δ na vrh Δ

predmet razuma (manas, v.), koji je najniži psihički organ, vezan za osjetno iskustvo, tako da se klasifikuje kao šesto osjetilo. Budući da su predmeti osjetnosti sintetičke tvorevine, a elementi stvarnosti, koji ih prave, podložni neprekidnoj mijeni u subliminalnom toku svijesti (bhavangasota, v.), nazivaju se i ti elementi, u koje ulaze elementi osjetnosti i psihičkih stanja, dhammâ. »Sve pojavne stvari traju samo koliko jedna pomisao« (Kathâvatthu). U analitici abhidhamme klasifikovano je 89 takvih elemenata. Prema definiciji Buddhaghose »oni su lišeni istinskog bitka« (nissatta). Jedini dhamma koji nije tvorevina predstavljene sinteze jest nibbâna (v.). - Skolastičke definicije svih tih značenja termina dhamma razradio je Buddhaghosa (5. st. n. e.), polazeći od četiri glavna značenja: 1) nauka, u smislu u kojem se Budin sistem u cjelini naziva tim imenom; 2) uzrok (sinonim za hetu, v.); 3) moralna vrlina; 4) pojava u smislu »lišenosti istinskog bitka«, kao obilježje fenomenalne egzistencije i njenih elemenata.

Dhatu (sansk. - dhãtu), element; najširi termin koji obuhvata najprije četiri »gruba« fizička elementa (mahâ-bhûta) - zemlja, voda, vatra, zrak. Njima se obično dodaju neposredno još dva - eter (âkâša v.) i element osjetne svijesti, koji se u vedântinskoj klasifikaciji nekada naziva brahma-dhâtu, a kod Bude vigjñâna. U vaišešika (v.) klasifikaciji âkâša se diferencira u eter, prostor i vrijeme, a element svijesti u âtman i manas (v.). Tako se dobiva skala od devet elemenata, nazvanih dravya (iz korijena dru-, teći, bježati, rastvarati se). Najpoznatija Budina klasifikacija Dhâtu obuhvata 18 elemenata podijeljenih u tri skupine po šest paralelnih nizova: osjetila (indriya, v.), njihova osjetna područja (âyatana) i odgovarajuće vrste svijesti (vigjñâna). - Terminom dhâtu nazivaju se, konačno, i elementi bilo koje klasifikacije (npr. afekata -kâma-, bestjelesnih stanja -arûpa- itd.).

Dhyana (sansk. - Dhyâna), meditativna zadubljenost koja se postiže intenzivnom koncentracijom na određeni duševni ili tjelesni

∆ na vrh ∆

predmet. - U sistemu yoga (v.) dhyâna kao pretposljednji član opšte duhovne discipline prethodi stanju pune sabranosti (samâdhi). - U budizmu dhyâna je opšti naziv za metodu meditacije (v. pâli termin gjhâna), koji uključuje sva specifična obilježja, pa odgovara približno položaju yoge u cjelini među skolastičkim daršanama (v.).

Dictum de omni et nullo (lat.= izreka, pravilo o svakom i nijednom). Aksiom silogizma, pravilo koje po mišljenju nekih logičara (posebno onih koji smatraju da su za sud i za zaključak temeljni opsežni odnosi među pojmovima) leži u osnovi svakog silogističkog zaključivanja, a može se izraziti riječima: »Što god vrijedi o svima, vrijedi takođe o ponekim i o pojedinim; što god ne vrijedi ni o jednom, ne vrijedi ni o ponekim ni o pojedinim«. Vidi takođe »Nota notae est nota rei ipsius.« (»Oznaka oznake je oznaka stvari same«.)

Didaktika (grč. didaktiké tehné = vještina poučavanja). Javlja se u latinskom obliku 'didactica' kao pedagogijski termin u 17. st. u opštem značenju »vještine naučiti svakoga sve« (Comenius). Kasnije se postupno razvijala u posebnu pedagogijsku disciplinu u današnjem smislu, tj. kao nauka o nastavi koja oslanjajući se na rezultate logike, psihologije i teorije spoznaje istražuje opšte principe nastave kao i nastave pojedinih predmeta (metodika).

Diferencija (lat. differentia = razlika), neslaganje, različitost između dvije inače identične stvari. - U matematici: ona veličina koja se dobiva odbijanjem manje veličine od veće.

Diferencijacija (lat. differentia = razlika, različitost), misaoni postupak kojim se utvrđuju istančane razlike odnosno specifične oznake u nekom sličnom razvojnom procesu.

Diferencijalna psihologija - grana psihologije, usko vezana za opštu psihologiju, koja ispituje i različitim psihometrijskim sredstvima (naročito testovima) registruje razlike među pojedincima s obzirom

na određene psihičke i psihofiziološke funkcije, npr. razlike u oblicima senzorne osjetljivosti, u brzini reakcije, pamćenju, percipiranju, inteligenciji, u oblicima motorne spretnosti, emocionalnom reagovanju itd. U posljednjim decenijima diferencijalna psihologija je primjenom veoma usavršenih metoda (produbljena statistička obrada rezultata, faktorska analiza) uspjela neke kompleksne oblike ponašanja svesti na relativno jednostavne komponente, ustanoviti mnogostruke zavisnosti među pojedinim psihičkim funkcijama, odrediti repertoar sposobnosti potrebnih za određene radne zadatke itd. Dijagnosticirajući socijalno važne sposobnosti i odlike pojedinaca, diferencijalna psihologija daje solidno uporište profesionalnoj orijentaciji, selekciji ljudi, primjeni određenih metoda i postupaka u nastavi i odgoju. Poseban dio diferencijalne psihologije pravi (vrlo kompleksna i metodološki diskutabilna) psihološka tipologija (karakterologija) koja nastoji klasifkovati i opisati sve psihičke profile: tipove, karaktere, temperamente.

Diferencirati - utvrđivati postojeće razlike između pojedinih predmeta.

Differentia specifica (lat.= specifična razlika). U definiciji pojam vrste po kome se pod višim rodnim pojmom dotični pojam razlikuje od istorodnih pojmova.

Dignitet (lat. dignitas), dostojanstvo, vrijednost, važenje, ugled. U današnjim dehumaniziranim, tehnificiranim, etatiziranim i ostvarenim uvjetima socijalnoga života u kojima je čovjek radnik pretvoren u privjesak stroja, u robu, u stvar, u sredstvo izrabljivanja i potčinjavanja drugom čovjeku i vlastitom, od njega otuđenom, društveno ekonomskom i političkom mehanizmu, koji je posve izmaknuo iz njegovih ruku - borba za dostojanstvo čovjeka, njegove ličnosti i individualnosti jedan je od osnovnih principa i zadataka realnog humanizma (v.).

∆ na vrh ∆

Dihotomija (grč. dihotoméo = cijepam na dvoje). Općenito: svaka podjela na dva dijela. - U užem, logičkom smislu: vrsta divizije (v.), podjela nekog pojma na dva niža pojma koju su protivni jedan drugom, te svojim obimima zajedno iscrpljuju obim tog višeg pojma (npr. podjela pjesnika na talentovane i netalentovane).

Dijagram - grafički prikaz odnosa među pojavama bilo koje vrste. Sastoji se od tačaka, linija i figura koje su raspoređene po nekom pravilu i koje objašnjavaju ili slikovito prikazuju taj odnos.

Dijakronija je lingvistički termin uveden od strane Saussurea. Označava opis nekog lingvističkog sklopa kad ga se promatra s razvojno istorijskog stajališta odnosno u vremenskoj dimenziji.

Dijalektičan - koji se odvija po dijalektičkim zakonima. Što nije statično, nego u kretanju. Svako je postojanje u biti dijalektičko, tj. u kretanju, procesu. Statičnost je samo moment kretanja, dakle i moment koji dijalektički proces u sebi sadrži, iako se kao pojam suprotstavlja pojmu dijalektičnog.?!

Dijalektičar - prvobitno naziv za pristalice Euklida iz Megare, Sokratova učenika, koje su zvali i erističarima. Tim su imenom nazivali i skolastike (v.).

Dijalektička metoda , određeni način istraživanja i objašnjenja pojava, koji se zasniva na spoznaji dijalektike stvarnosti uopće. Takva metoda koja sve pojave promatra u procesu, u vezi s drugim pojavama, u uzajamnoj uvjetovanosti i determiniranosti uopće, otkriva u njima imanentne suprotnosti i protivrječnosti, uzajamna negiranja određenih stanja i nastajanja novih kvaliteta.

Dijalektika (grč. dialektiké tehné = vještina dijaloga i diskusije). Kod Platona dijalektika označava umjetnost diskutiranja na temelju pitanja i odgovora; vještinu podjele stvari na vrste i rodove da bi se o

∆ na vrh ∆

njima moglo raspravljati i diskutovati, da bi se od nižih pojmova strogim logičkim postupkom, definicijom, analizom i sintezom došlo do spoznaje najviših pojmova. Aristotel naziva Zenona iz Eleje dijalektičarem, jer pokazuje protivrječnosti kad se pretpostavi kretanje. Heraklitovo učenje naziva se također dijalektikom, jer je stvarnost shvatio u vječnoj mijeni, a protivrječnosti i suprotnosti kao izvore kretanja i razvoja. Dok Zenon u analizi mišljenja pokazuje protivrječnost kad se pretpostavi kretanje, da bi tada odbacio i protivrječnost i gibanje. Heraklit priznaje objektivno kretanje i protivrječnost u stvarnosti. Sam Aristotel upotrebljava taj pojam za postupak dokazivanja po vjerovatnosti, a katkad mu označava i »sofističnost«. Stoici tim pojmom označavaju ili gramatiku i retoriku ili logiku i teoriju saznanja. U srednjem vijeku dijalektika označava formalnu logiku, koja s retorikom i gramatikom sačinjava trivijum. Kant u svojoj Kritici čistoga uma pod »transcendentalnom dijalektikom« shvata kritiku dijalektičkog privida, tj. pokušaja da se razumske kategorije, koje vrijede samo za predmete mogućeg iskustva, primijene i na stvari po sebi, što dovodi do antinomija. Nakon Fichteove dijalektičke forme dedukcije pojmova (teza, antiteza, sinteza), Hegel stvara od dijalektike opštu metodu svoje filozofije i ujedno dijalektiku shvata kao put samorazvoja apsolutne ideje, prema tome stvarnosti uopće. Bitna je odlika toga shvatanja da svaki pojam implicite sadrži svoju suprotnost (antitezu), te se u sintezi dijalektički prevladavaju. Za Hegela mišljenje i bitak su identični,

Dijalela (od grč. diallelos trópos = način kretanja u krugu). Pogrešan način zaključivanja (v.) odnosno dokazivanja (v.), a ima oblik kretanja u krug. Takođe: definicija (v.) u kojoj se ono što treba odrediti određuje tim samim (v. circulus vitiosus).

Dijalog (grč. diálogos = razgovor) znači u filozofiji od Sokrata i Platona razvijanje filozofijskih misli u govoru i protugovoru, i time je nastala

∆ na vrh ∆

odgovarajuća umjetnička forma koja se održala sve do G. Bruna, Schellinga i Solgera. Dijalog znači u Platonovom mišljenju »govor duše sa samom sobom« i iz toga se razvija njegova koncepcija dijalektike. Za nastajanje takozvane dijaloške filozofije nije bilo primarno značajno grčko-rimsko kosmocentrično mišljenje već židovsko-kršćanski »personalizam« s jedne strane i metodološka i egzistencijalna problematika onog »drugog« kao posljedica kartezijanskog ego cogito. Početke dijaloškog mišljenja nalazimo kod F. H. Jacobija, J. G. Hamanna, W. v. Humboldta, Fichtea i Schleiermachera, a u 20. stoljeću kod H. Cohena, Rosenzweiga i M. Bubera. Dijaloško mišljenje ima poseban uticaj na pedagogiju i teologiju ali isto tako i na ontologijska i etička raspravljanja.

Dijanoetičke vrline u Aristotela (Nikomahova etika), za razliku od etičkih ili karakternih vrlina, koje su konstantno usmjerenje volje što se pridržava tzv. »prave sredine« i čuva mjeru (hrabrost, pravednost, umjerenost ili trezvenost, darežljivost, osjećaj stida i časti, otmenost, dostojanstvo, vladanje sobom, prijateljstvo i dr.), tiču se pravilnog odnosa razuma u spoznavanju, stvaralaštvu i djelovanju. Ostvaruju se na području nauke i umjetnosti, razboritosti ili uviđanju, mudrosti, promišljenosti i razumnosti.

Dijanoetički (grč. dianoétikós), umski, što se odnosi na razum odnosno na teoriju. (V. dijanoetičke vrline.)

Dijanoetika ili **dijanologija** (grč.), nauka o razmišljanju (dijanoja), umjetnost ili umijeće mišljenja, učenje o mišljenju.

Dijanoja (grč.), razum, razmišljanje, sposobnost ili moć mišljenja ili ono što je podvrgnuto razumu i njime upravljano (teorija, v.).

Dijetetika (grč. diaitetiké tehné). Od Hipokrata: učenje o potrebi primjene sredstava za održavanje vlastitog bića, i u tjelesnom i u duševnom pogledu, disciplina tijela i duše pomoću duha i viših

osječanja. Kod Kanta je predmet dijetetike moć volje nad nezdravim osjećajima.

Dilema (grč.), dvočlana pretpostavka. Situacija »U škripcu«, u kojoj se nameće izbor (alternativa) jedne od dviju (ponajviše neugodnih) mogućnosti izraženih riječima »ili - ili«. U užem logičkom smislu dilemom se označava hipotetično disjunktivni silogizam (v.) sa dva alternativna člana u prvoj hipotetičnoj disjunktivnoj premisi, pri čemu se negiranjem obiju mogućih tema negira i postavljeni uvjet (modus tollendo tollens) prema ovoj šemi: Ako je S onda je ili P^1 ili P^2, ali nije ni P^1 ni P^2, dakle nije ni S. Takav tzv. lematički silogizam često dolazi do izražaja pri dokazivanju u životnoj praksi, a može imati ponekad tri i više članova (v. trilema, polilema). Može druga premisa glasiti i S je P^1, iz čega slijedi zaključak: S dakle nije P^2 (ponendo tollens). S nije P^2 - dakle je S P^1 (tollendo ponens).

Dimenzija (lat. dimensio = izmjera), protezanje u prostoru koji ima tri dimenzije, tj. može se izmjeriti u tri pravca: po dužini, širini i visini. Linija ima samo jednu dimenziju, površina dvije a prostor tri. Teorija relativiteta = neznanja prihvata još vrijeme kao četvrtu dimenziju. I okultizam prihvata četvrtu dimenziju, pa je po njemu pojavni svijet samo sjena četverodimenzijonalnog realnog svijeta.?!

Dinamičan , snagom prožet; koji nastaje djelovanjem sila; pokretljiv; u kretanju. Moguće veze: statičan (v.), mehanički (v.).

Dinamika je za razliku od statike znanost o silama i kretanjima koja one proizvode. Osim na fizikalnom području, iz kojega je i preuzet, izraz dinamika pojavljuje se u psihologiji i sociologiji. U širem smislu znači cjelokupnost pokretačkih sila na određenom području stvarnosti.

Dinamis (grč.; lat. potentia), moć, snaga; po Aristotelu: puka mogućnost za razliku od samog čina i ostvarenja. Tako npr. mramorni stup sadrži u sebi moć (mogućnost) da postane kip (v. energia, entelehija).

Dinamizam - svaki filozofijski pogled na svijet po kojem se sve što postoji svodi prvenstveno, ili čak isključivo, na sile i uzajamne odnose među njima. Prema tome se i materija zamišlja samo kao oblik pojavljivanja sila, a ne kao troma masa koja bi se pokretala tek na osnovu posebnih vanjskih podsticaja nastalih kretanjem (v. mehanizam). Shvate li se sile ne naprosto u matematičko-fizikalnom značenju (fizikalni dinamizam), nego sa jače ili slabije izraženim psihičkim osobinama, tada se dinamizam lako ispaljuje kao panpsihizam (v.), volontarizam (v.), spiritualizam (v.), ontološki idealizam (v.). Među zastupnicima dinamizma ističu se Leibniz, Kant, Goethe, Schelling, Schopenhauer, i dr. (V. atom, monada, energija, materija.)

Diplopija (njem. Doppelsehen) - poremećaj vida koji se manifestuje dvostrukom slike predmeta koja se zdravoj osobi pokazuje kao jedna. Binokularna diplopija: pojava dviju slika gledanjem s oba oka; monokularna diplopija: pojava dviju slika pri gledanju s jednim okom. Uzroci binokularne diplopije: klijenut vanjskih očnih mišića; uzroci monokularne diplopije: početak sive mrene, dvostruka zjenica, poluiščašenje leće.

Disciplina (lat. disciplina = zapt, nauka), pojedina nauka ili samo jedna grana neke znanosti ili vještine koja se može naučiti. - U pedagogiji: stega kojom se učenik navikava na marljivost, urednost, ozbiljno učenje i moralnost. Prema Herbartu stega je prvo odgojno sredstvo.

Disimilacija (lat. dissimilatio), raspadanje. U biologiji: životni proces razgrađivanja žive supstance, protoplazme. Prema Verwornu to je sveukupnost svih onih pretvaranja od raspadanja biogenskih (v.) molekula sve do stvaranja produkata izmjene tvari. Riječ se

∆ na vrh ∆

međutim upotrebljava ne samo u biološkom, nego i u širem značenju (kao psihološkom i epistemološkom). Suprotno: asimilacija (v.).

Disipacija (!at. dissipatio = rasipanje), fizikalni proces kojim neka energija, postepeno sve više prelazi u toplinu koja se širi (rasipa) na sve strane, što bi konačno trebalo dovesti do potpunog izjednačavanja temperature. Stanje potpune izjednačenosti temperature dovelo bi do »toplinske smrti«, jer se toplina prema Carnotu može pretvoriti u energiju samo onda kad s toplijih tjela prelazi na hladnija. Ali to je nemoguće, ako je temperatura sasvim izjednačena a posljedica te izjednačenosti bio bi potpuni prestanak kretanja i života (v. entropija). Arrhenius međutim misli da ima i takvih događanja koja djeluju u suprotnom pravcu, tj. protiv disipacije (koncentracija) uspostavljajući tako opštu ravnotežu.

Disjunkcija je logička operacija povezivanja iskaza i označava se sa »ili« (neisključujuća disjunkcija) ili sa »ili - ili« (isključujuća disjunkcija). Kod Kanta disjunktivni sudovi stoje ravnopravno pokraj kategoričkih i hipotetičkih sudova.

Disjunktivan (lat. disiunctio = razdvajanje, isključenje) ili rastavljanje naziva se u logici složen sud sa više predikata koji se međusobno isključuju. Npr. »S je ili P^1 ili P^2 ili P^3«. »Tvari su ili u čvrstom ili u tečnom ili u plinovitom stanju.« Članovi disjunktivnog suda moraju se međusobno isključivati, a treba da budu i svi članovi potpuno, tj. do kraja navedeni. Ako je disjunktivan sud dvodjelan, nazivamo ga alternativnim (v.). Disjunktivnim se naziva i silogizam (v.) u kome je prva premisa (v.) disjunktivan sud.

Diskontinuiran (lat. dis = odijeljen, svaki za sebe i continuum = povezanost), prekidan, nepovezan. Suprotno: kontinuiran (v.). Svaka je veličina sastavljena od diskontinuiranih dijelova, kao što i svaki razvitak ima svoje momente u kojima se stari tok i razvoj kvaliteta

∆ na vrh ∆

prekida. Takvi prekidi su momenti nastajanja novih oblika i struktura.

Diskrepancija (lat.), međusobna neusklađenost, nepodudaranje, nepodnošljivost, nespojivost, odvojenost, naročito kad je riječ o odnosima dva poznata pojma.

Diskretan (lat.), odvojen, razdvojen, zaseban. Tako se naprimjer nazivaju diskretnim atomi u praznom prostoru, prirodni brojevi u nizu gdje medu njima ne postoji neprekinuti kontinuitet i sl.

Diskriminacija (lat.), ukidanje ili ograničavanje prava u društvenim, međunarodnim i međuljudskim odnosima (s obzirom na boju kože rasna diskriminacija, na vjeroispovijest vjerska diskriminacija, na nacionalnost ili nacionalne manjine nacionalna diskriminacija itd. - kolonijalizam, imperijalizam {v.), rasizam, fašizam, genocid itd.). Ideološka diskriminacija jest onemogućavanje grupa ili pojedinaca zbog njihovih idejnih stavova, shvatanja, uvjerenja i dr. u obliku ideološkog monopolizma (ateizam, inkvizicija, despotizam, etatizam, teror.

Diskromatopsija djelomična sljepoća za boje; nemogućnost doživljavanja i razlikovanja nekih parova boja (crveno-zeleno, žuto-modro).

Diskurzivan (lat.) - zasnovan na razmišljanju i zaključivanju, protkan i viđen logičkim operacijama, misaon, pojmovan, racionalan. Diskurzivno mišljenje ne dovodi do simultanog, neposrednog uvida u predmetnu cjelinu, već predstavlja sukcesivni logički proces od jednog logičkog elementa k drugom izgrađujući tako u postupnosti cjelinu iz dijelova. Izraz diskurzivan upotrebljava se često slično kao prema intuitivnom, stvarnom, empirijskom, neposrednom.

∆ na vrh ∆

Disocijacija (lat. dissociatio), razdvajanje, raspadanje; djeljenje elemenata koji su nekada pravili cjelinu. 1) U sociologiji znači otuđivanje od zajednice. 2) U hemiji, reverzibilno rastavljanje molekule na jednostavnije molekule, na atomske grupe, jone (termička, elektrolitička disocijacija). 3) U psihologiji: duševni proces kojim se doživljene cjeline radvajaju na pojedine kvalitete. Prema W. Jamesu »ono, što je povezano sad s jednim sad s drugim objektom, teži da se podijeli od jednog i drugog i da postane predmetom samostalnog (apstraktnog) misaonog posmatranja«. Pojam suprotan od asocijacije (v.).

Disolucija (lat. dissolutio = razrješenje), raspadanje.

Disonancija (lat. dissonantia = nesklad), neslaganje, neskladnost, razdor; naročito u muzici neslaganje dva ili više tonova.

Disparatan (lat.), nejednak, nespojiv, odvojen, različit. Disparatni osjeti pripadaju različitim osjetnim područjima (npr. crveno i kiselo). Disparatni pojmovi su ne samo raznovrsni već i različitog roda (heterogeni), iako se pri tom ne radi o direktnom negiranju pojma (npr. stolac - romantizam).

Dispozicija (lat. disponere = rasporediti); 1) potencijalni, naslijeđeni uvjet za neku aktivnost. Dispozicija ima svoju realnu osnovu u naslijeđenoj strukturi organizma, osobito u strukturi živčanog sustava. Dispozicije dolaze do izražaja u sposobnostima koje su rezultat i samoaktivnosti individue, različitih okolnih uticaja, odgoja i vježbe; 2) svaki čulni ili mentalni stav koji u nekoj mjeri određuje kakva će u određenoj situaciji biti reakcija; 3) sklonost ili tendencija prema određenoj vrsti aktivnosti; 4) sistematski raspored nekog materijala, npr. dispozicija nekog sastava ili predavanja.

Distanca (lat. distantia = razmak), udaljenost, odstojanje; dužina linije koja spaja dvije tačke.

∆ na vrh ∆

Disteleologija (grč. dís = ne, télos = svrha i lógos = nauka). Bez svrhe, učenje o nesavršenstvu, besciljnosti. Nasuprot teleologiji (v.) kao učenju o svrsi, disteleologija tvrdi da ne samo ljudski čini nego ni prirodno događanje u cjelini nije određeno nekom vrijednom svrhom ili nekim određenim završnim ciljem. Sve je nesavršeno i puno nedostataka, a u konačnom rezultatu besciljno i bezvrijedno.

Distinkcija (lat.), razlikovanje. Jedno od osnovnih značenja spoznaje svijesti, koja na osnovu uočavanja bilo stvarnih bilo pojmovnih razlika prema srodnim odnosno suprotnim predmetima postiže željeni stepen razgovijetnosti spoznaje. Vrijednost distinkcije uz definiciju (v.), odnosno ponekad umjesto nje, izražena je u poslovici: »ko dobro razlikuje, dobro nauči«.

Distinktan (lat.), razgovijetan. Po Descartesu je sadržaj svijesti distinktan kad je pored vlastite jasnoće pregledno razgraničen od svih drugih spoznaja.

Distribucija (lat. distributio), razdioba, podjela zajedničkog pojma na pojedinačne podređene mu pojmove. Prema Kantu razum stvara samo distributivno jedinstvo spoznaja (agregat), dok um zahtijeva sistematično jedinstvo po regulativnim (v.) principima.

Diš (sansk.) - prostor u empirijskom smislu, prvenstveno kao strana svijeta, smjer, smještaj i prostorni svijet kao cjelina. Za filozofsku kategoriju prostora i njegov odnos prema vremenu usp. âkâša.

Divergirati (v. divergencija), međusobno se udaljavati, odilaziti od jedne zajedničke tačke. Suprotno: konvergirati (v.).

Divergencija (lat. divergium = raskršće), razilaženje, međusobno udaljivanje ili kretanje u suprotnim pravcima. Divergentan znači usmjeren u suprotnom pravcu, koji se razilazi. Suprotno: konvergentan (v.).

Δ na vrh Δ

Divizija (lat.): dioba, podjela. Logički postupak kojim se određuje obim pojma (v.) njegovim raščlanjivanjem na podređene (vrste) pojmove. Svaka divizija sadrži (1) pojmovnu diobenu cjelinu (lat. totum divisionis) koja se prema (2) odabranom načinu diobe (lat. fundamentum ili principium divisionis) dijeli na određene (3) članove diobe (lat. membra divisionis). Stanje diobe kao najznačajnije svojstvo divizije može postati mnogo više ili manje bitna oznaka iz sadržaja pojma koji se podvrgava diviziji, pa se prema tome o istom pojmu mogu praviti različite divizije (paralelne ili ko-divizije). S obzirom na »prirodnost« diobe, neke su divizije prirodnije (tzv. prirodna divizija), a druge više izvještačene (tzv. umjetna divizija). S obzirom na broj članova diobe divizija može biti dvočlana ili dihotomija (npr. ljudi po spolu muškarci i žene, sudovi po kvalitetu afirmacije i negacije) tročlana ili trihotomija, četvoročlana ili tetratomija odnosno višečlana ili politomija (npr. ljudi po zanimanju). Divizija dolazi do vidnog izražaja kao značajno logičko-spoznajno sredstvo u različitim naučnim područjima kao i u praktičnom životu. Dvije najčešće greške kod stvaranja divizije: 1) ona ne smije biti konfuzna, već treba da bude u sebi dosljedno provedena prema jednom te istom načinu diobe, tako da se članovi diobe međusobno isključuju, 2) članovi diobe treba da potpuno »adekvatno« iscrpe diobenu cjelinu da ih ne bude ni premalo ni previše. - Težnja za sistematičnošću znanja često traži ne samo to da se određene pojmovne cjeline raščlane na različite načine u odgovarajućim paralelnim divizijama, već da se pojedini članovi diobe dalje raščlanjuju u podređenim divizijama (v. subdivizija) itd., što sve zajedno s početnom glavnom divizijom sačinjava klasifikaciju (v.). Pri tome je važno da klasifikacija bude postupno provedena bez preskakanja bilo koje subdivizije.

Dječja psihologija -psihološka disciplina koja se bavi izučavanjem karakteristika dječjeg duševnog života i njegova razvoja. Osnovna metoda prvog razdoblja dječje psihologije bila je biografska metoda - istraživači su obično pratili razvoj svoje djece. S pojavom

behaviorizma (v.) nastao je preokret i u dječjoj psihologiji. Ako je predmet psihologije ponašanje, reakcija organizma, onda je moguće izučavati i psihički život novorođenčeta, pa čak i djeteta u stadiju intrauterinog razvoja. Tako se dječja psihologija počela baviti razvojem djeteta od samog začeća. Odrediti vremensku granicu te discipline vrlo je teško, iz jednostavnog razloga što je teško reći kad dijete prestaje biti dijete i postaje odrastao čovjek. No obično se uzima do završetka puberteta. Dječja je psihologija dio opće razvojne psihologije, koja se bavi izučavanjem razvoja duševnog života čovjeka od začeća do smrti. Kao i u opštoj, tako i u dječjoj psihologiji postoji mnogo različitih shvatanja i metodskih postupaka. Za evropsku dječju psihologiju karakteristično je izučavanje nekih psihičkih osobina (K. Biihler, Ch. Biihler, W. Stem, J. Piaget) kao što je intelektualni razvoj djeteta, a posebno razvoj njegovih misaonih procesa: što malo dijete vidi i čuje, kako počinje razlikovati ljudska lica i glasove, itd. Naročito su značajna istraživanja J. Piageta, koji je ispitivao razvoj dječjeg govora i mišljenja, dječjih pojmova o svijetu i dječjeg moralnog rasuđivanja. Za američku dječiju psihologiju karakteristična su vrlo opsežna izučavanja dječjeg psihičkog razvoja (A. Gesell). Cilj je takvih izučavanja da se utvrde faze razvoja, karakteristične za svu djecu. U tu svrhu primijenjene su dvije metode: transverzalna metoda ili metoda presjeka (izučavanja nekih osobina kod djece određene dobi) i longitudinalna metoda ili metoda slijeđenja (praćenje razvoja određene djece kroz duže vremensko razdoblje). Rezultati dječje psihologije imaju danas veliku praktičnu i teoretsku vrijednost u pedagogiji, opštoj psihologiji, mentalnoj higijeni, medicini itd.

Djelomičan ili **partikularan** (lat. particularis) je pojam kojim se označava nešto što pripada samo jednom dijelu neke vrste. Ne odnosi se na pojedinačno ni na opšte nego na posebno. Djelomičan se u tradicionalnoj logici naziva onaj sud u kome se predikat odnosi samo na dio obima subjekta. Oblik mu je: Neki S su P ili Neki S nisu P. Suprotno: opšti (v.) ili univerzalan, a i pojedinačan (v.) ili singularan.

Δ na vrh Δ

Dobro - opšti problem u etičkom određenju i vrednovanju ljudskog djelovanja. Ideal dobra bio je u istoriji etike vrhovni smisao života, pa se jednom pod njim razumijevala sreća (eudaimonizan, v.) drugi put - ugoda (hedonizam, v.), a ponekad i korist (utilitarizam, v.). U savremenoj fenomenološkoj etici dobro znači realizaciju vrijednosti (Scheler). Npr. u prijatelju je realizovana ideja odnosno vrijednost prijateljstva.

Docta ignorantia (lat.), učeno neznanje, spoznaja da se o Bogu ne može ništa sigurno znati, da se apsolutno ne može pojmovno dohvatiti.

Dogma (grč.), 1. znanstveni stav, teza, tvrdnja ili pravilo pojedinog filozofa ili filozofske škole, koji se smatraju nepromijenjivim, ili se smatraju bitnim odnosno karakterističnim za određeni filozofijski ili naučni sistem; 2. u teologiji stav vjere koji se smatra objavljenom istinom, i pokušava se protumačiti racionalno; za objašnjenje dogmi mjerodavni su jedino njezini autoriteti; 3. u svom svjetovnom obliku i pojavljivanju dogma zadržava isti smisao neoborivosti i neprikosnovenosti.

Dogmatičan , nekritičan, neispitan, neprovjeren, protivan u racionalno-kritičkom razmatranju, koji se temelji na određenoj dogmi (v.) ili autoritetu i polazi od njih.

Dogmatik - 1. u suprotnosti naspram skeptika (v.) onaj grčki ili rimski filozof koji, umjesto da uporno ustraje u sumnji kao svom polazištu i završnoj konsekvenci, navodi određene tvrdnje, teze i sigurna načela; 2. prema Kantu: predstavnik dogmatizma (v.) u filozofiji; 3. koji u filozofiji, teoriji i znanosti nekritički polazi od određene dogme (v.) ne pitajući za mogućnost i održivost svojih vlastitih ili od drugoga preuzetih, misaonih pretpostavki.

Dogmatizam Pozivanje na neispitano i na nekritički preuzeto učenje (v. dogma, dogmatik). U kasnijoj grčkoj filozofiji: suprotno skepticizmu

(v.), suprotno njegovu kriticizmu (v.); prema Kantovu određenju: onaj filozofijski smjer koji polazi od pretpostavke da se pomoću uma, pukim pojmovnim izvođenjem, može dokučiti i spoznati ono što je po sebi (stvar po sebi, Ding an sich, v.), pri čemu Kant ima primarno u vidu filozofiju Chr. Wolffa i školsku filozofiju svoga vremena.

Dokaz (grč. apodeiksis, lat. demonstratio, argumentatio, probatio).

Logički postupak kojim se obrazlaže i utvrđuje istinitost nekog suda (tvrdnje, teze). To se postiže ponekad ukazivanjem na neposredna iskustva, a ponekad na temelju drugih priznatih odnosno prethodno dokazanih sudova. Sva ovakva iskustvena odnosno misaona uporišta služe kao dokazni razlozi, argumenti (lat. argumenta probandi, principa demonstrandi). O njihovoj dokaznoj snazi i uvjerljivosti (tzv. nervus probandi) ovisi solidnost dokaza i očitost tvrdnje koja se želi dokazati. Dokazno postupanje u nauci i životu zasniva se na nekim unaprijed prihvaćenim sudovima (principima) koji se dalje ne mogu, a i ne treba ih, dokazivati, jer su već sami po sebi očiti (aksiomi, v.), odnosno predstavljaju nužni zahtjev zdravog razuma (v. postulati). Dokazuje se ili u obliku jednostavnih ili u obliku složenih silogizama. Direktan (apodiktičan) dokaz ima oblik kategoričkog odnosno hipotetičkog silogizma, gdje iz prihvaćenih premisa nužno slijedi dokazana tvrdnja. Indirektan (apagogički) dokaz u obliku disjunktivnog silogizma, pobijajući raspoložive kontradiktorne suprotne tvrdnje, dokazuje njihovu neodrživost, nemogućnost, apsurdnost (lat. deductio ad apsurdum), te na taj način samo posredno utvrđuje dokazanu tvrdnju. Pri dokazivanju se mogu javljati različite nehotične (paralogizam, v.) i hotimične (sofizmi, v.) greške. O njima - u vezi s postavljenom dokaznom tvrdnjom - v. heterozetesis, ignoratio elenchi, mutatio elenchi, metabasis eis allo genos, a u vezi s dokaznim razlozima v. proton pseudos, petitio principii, hysteron proteron, circulus vitiosus. - Naročita vrsta više ili manje sigurnog dokazivanja jest tzv. dokaz po vjerovatnosti na osnovu uočavanja matematičkih odnosa, dakako medu istom vrstom pojava, pri čemu se stepen vjerovatnosti izražava razlomkom u

∆ na vrh ∆

kojemu nazivnik sadrži sve moguće slučajeve, a brojnik samo slučajeve u prilog postavljenoj tezi.

Doksologija ili **praktikologija** je Leibnizov termin (Rasprava o metafizici) i označava način govora prilagođen prividnosti u mišljenju. Npr. onda kada se kaže da se sunce rađa ili da umire.

Doktrina (lat.): učenje, teorija; logički utemeljeno i razrađeno učenje o prirodi i svijetu, teološko, filozofsko ili znanstveno. -Doktrinar - fanatičan branilac određene teorije ili učenja bez obzira je li ono održivo ili nije i protivi li se zbilji, umu, kritičkoj argumentaciji ili ne. - Doktrinarstvo (lat. doctrina = naučan je): slijepo pristajanje uz neko nekritičko učenje, uz neku pseudoznanstvenu tezu ili teoriju. Zbilji strano držanje koje se osniva na određenom nekritičkom stavu.

Dominacija (lat. dominatio), gospodstvo, nadmoć, prevladavanje jedne komponente, jednog faktora u nekom zbivanju.

Dominanta (lat. dominari = vladati, gospodariti) - što prevladava u nekom zbivanju, što mu daje obilježje, lik ili pravac kretanja; prevladavajuća oznaka, vladajuća sila u nekom procesu. Dominantan znači prevladavajući. Suprotno: recesivan (v.). - Dominantno obilježje: naslijeđena osobina koja potiskuje recesivno obilježje. Npr. pri križanju mužjaka i ženke različitih boja potomci prve generacije mogu svi biti boje jednog od roditelja (dominantno obilježje), ali u idućim generacijama pojavit će se i boja koja je u prvoj generaciji bila recesivna (Mendelov zakon). (v. recesivno obilježje.)

Doxometria (grč. doxai = mjera mišljenja) je metoda determinacije javnog mišljenja pomoću statističkih istraživanja. »Mišljenje« se tu uzima u širokom smislu i skoro je sinonimno s »karakterom«.

Doživljaj (prema »doživjeti«) je najosnovniji i najširi pojam psihologije, a ponekad i pojam ishodišta filozofije, koji se kao takav ne da

Δ na vrh Δ

definisati, iako se katkada u sklopu ontoloških razmatranja precizira kao »subjektivni odraz objektivne stvarnosti«. Obuhvata i »unutrašnja« stanja, kao osječanja i raspoloženja (doživljaj tuge), i svjesne odnose prema okolini (realnom, vanjskom svijetu), bilo da se ti odnosi shvataju kao subjektivne aktivnosti (doživljaj gledanja) bilo kao predmetni odrazi u svijesti (doživljaj boje). Shvatanje doživljaja kao »neposrednog podatka svijesti« (Bergson), koji je jedini pristupačan pravom spoznajnom shvatanju, bilo je ponekad uporište subjektvističko-idealističkim gledanjima u filozofiji. U psihologiji je ograničavanje znanstvenog interesa na neposredni (»svjesni«, »intimni«) aspekt doživljaja, odnosno zanemarivanje njegovih fizikalno-fizioloških uvjeta i korelata, dovelo do introspektivnih smjerova kao što su duho-znanstvena psihologija (Dilthey, Spranger), psihologija života (Müller-Freienfels), različite psihoanalitičke, individualno psihološke, dubinsko psihološke strukturalističko-holističke i sl. škole i učenja.

Društvo (lat. societas), kao poseban fenomen bilo je vrlo rano predmet filozofskog razmatranja. Grčki filozofi antropološkog perioda identifkovali su društvo s gradskom republikom, gradom (grč. polis). Kasnije društvo su definše kao djelo sa svrhom.

Država - cjelokupni mehanizam vlasti kojim održavaju i štite svoju vladavinu. Država je istorijski proizvod, nastao u razdoblju prilaza prvobitne zajednice, gentilnog i plemenskog društva u robovsko društvo. Vlasti preko državnog mehanizma (policije, vojske, sudstva, prosvjetnih i ideoloških institucija itd.) štite državu. Mijenjanje vlasti u državi je radi izgradnje novih i boljih društvenih odnosa.

Dualitet (lat.), dvojstvo, koje može da se očituje u smislu kopulativnom (i jedno i drugo) i disjunktivnom (ili jedno ili drugo). Dualitet se odnosi na dva različita svojstva, koja sačinjavaju određenu pojavu ili su za nju karakteristična, odnosno na dvije mogućnosti ili metode u rješavanju nekog zadatka ili problema.

∆ na vrh ∆

Dualizam (lat), za razliku od monizma i pluralizma, filozofski pravac koji sva očitovanja u svijetu i životu, kao što su osnovi svijeta, ljudsko biće, ljudska spoznaja i dr., svodi na dva samostalna, međusobno različna principa. S obzirom na različita predmetna područja postoje i različiti mogući dualizmi. Tako se već od davnine susreće dualizam u religiozno etičkom naziranju pri razlikovanju dobra i zla, odnosno svjetla i tame (mazdaizam [v.], maniheizam [v.], gnostici). Prvi izraziti metafizički dualizam nalazimo kod Platona (vječna ideja i prolaznost svih pojava). Dualizam objektivno postoji ukoliko se bitak svijeta svodi na dvije samostalne, kvalitativno različite manifestacije: duh (ideja) i materija. Budući da se duh i materija mogu shvatiti ili kao supstance ili kao zbivanja, moguće je razlikovati supstancijalistički i aktualistički dualizam. Sasvim filozofski dualist je Descartes. Takav se ontološki dualizam u antropološkom vidu ogleda kao dvojstvo duše i tijela u ljudskom biću. Ontološki i antropološki dualizam sadrži međutim u sebi problem međusobnog odnosa i veze ta dva samostalna principa. Ta se veza može objasniti bilo kao uzajamno djelovanje (Descartes), bilo kao funkcionalna ovisnost dva principa u međusobnom dinamičkom prepletanju, bilo kao paralelizam (v.) duha i materije uopšte, odnosno duševnih i tjelesnih pojava u ljudskom biću (psiho-fizički paralelizam). Pri takvom dualističkom paralelizmu ponekad se osjeća tendencija da se provede monistička redukcija i težište postojanja stavi na jedan princip (ili, materija, ili duh, ili nešto sveobuhvatno treće), a sva preostala pojavna različitost shvati kao paralelni popratni odraz jedne osnovne stvarnosti (v. monizam). Od ontološkog dualizma treba razlikovati fenomenalni dualizam koji dvojaku raznolikost pojava u iskustvu uzima kao metodološki oslonac pri uporednom proučavanju činjenica tjelesnog i duševnog života. Dualizam u spoznajnoj teoriji izražen je u shvatanjima o principijelnom razlikovanju osjetilnosti i razuma, osjetne i razumske spoznaje, subjekta i objekta, svijesti i bitka, stvari o sebi i pojave, intuicije i intelekta. U ostaloj filozofskoj problematici susreću se još dualističke postavke kao što su bitak i bivanje, živo i

neživo, priroda i duh, Bog i svijet, osjetnost i um, dužnost i sklonost, prirodna nužda i sloboda, vjerovanje i znanje, znanje i mnjenje.

Duh (grč. pneuma, nous, lat. spiritus, animus), kao psihološki pojam označava onaj dio psihičkog života koji se očituje kao mišljenje odnosno razum ili um, na ekspresiji kojega mogu u cjelini sudjelovati i druge duševnosti, što se ne događa kod osjetnog, a pogotovo kod osjećajnog i voljnog dijela psihičkog doživljavanja. Duhom se, dakle, naziva objektivno razumljivi sloj duševnosti, sloj koji, iako je nastao u imanentnoj individualnoj sferi, ima oznaku nadindividualnosti. Duhom se naziva i sam misaoni sadržaj. Upravo po tome prelazi taj pojam i u ontologiju, pa se razlikuje subjektivni, objektivni i apsolutni.

- Duhovna znanost naziva se u sistematizaciji odnosno klasifikaciji nauka kulture; obuhvata područja znanstvenih istraživanja, čiji su predmeti pojedini dijelovi ljudskog duhovnog stvaralaštva kao što su umjetnost, moral, odgoj, pravo, državno uređenje, religija i sl. Dilthey označava duhovne znanosti kao nauke koje imaju za svoj predmet društvenu stvarnost. One se razlikuju ne samo po posebnoj predmetnosti (religija, umjetnost, jezik, moral i dr.) koje su nastale, kao tvorevine ljudske svijesti, ljudskoga duha, nego i po svojoj znanstvenoj metodologiji od područja prirodnih (v.) znanosti. Drugačijim se kategorijalnim (v.) sistemom, drugačijim heurističkim (v.) metodama služe prirodne znanosti, a drugačijim duhovne. U kategorijalni sistem duhovnih znanosti svakako ulaze kategorije smišljenosti, svrhe, vrijednosti i sl., za koje su uz metode objašnjavanja potrebne i metode razumijevanja, a u cilju njihove spoznaje ne leži samo pronalaženje opštih zakonitosti nego i razumijevanje pojedinačnosti u njihovoj posebnosti. Jedan je od mogućih principa je podjela na duhovne i prirodne znanosti tj. divizije znanosti. Ima i drugih principa, po kojima se nauke dijele na: teorijske i praktičke (primijenjene), na apriorne i empirijske, na nomotetske (v.) i idiografske (v.), na one koje generalizuju i one koje individualiziraju i sl.

∆ na vrh ∆

Duplicirati (lat. duplico = podvostručiti), učiniti nešto dvaput, učiniti dvostrukim, dvojakim (v. duplicitet).

Duplicitet (lat. duplicitas = dvostrukost), podvostručenost, dvosmislenost. Pod duplicitetom događaja porazumijeva se bivanje dvaju jednakih događaja u isto vrijeme ili u kratkom vremenskom razmaku na različitim mjestima ili stranama. U to se ubraja i zakon serije, tj. sukcesivno gomilanje jednakih događaja u kratkim vremenskim razmacima (v. duplicirati).

Duša - sveukupnost životnih, posebno psihičkih pojava. Shvatanje duše kao vitalnog principa (»entelehije tijela«) stvoreno u antici (Aristotel). Mnoge pomisli vezane su uz dušu kao njen od tijela nezavisan materijalni bitak, njeno Božije porijeklo, besmrtnost itd. bitno su uticale na formiranje različitih shvatanja u filozofiji.

Duša svijeta (lat. anima mundi, anima orbis). Pojam se prvo pojavio kod pitagorejaca i Platona (Timej) i označava cjelokupni život svijeta ukoliko se svijet shvata kao organizam. Duša svijeta se kasnije pojavljuje u mnogim sistemima kao opšti život svijeta (kod Plotina, G. Bruna, Schellinga, Fechnera).

Duševne bolesti Trajniji i jači poremećaj u doživljavanju i ponašanju čovjeka, izazvana psihičkim (psihogenim) ili organskim (organogenim) putem. Očituju se u dubljim promjenama ličnosti i u težoj neprilagođenosti čovjeka njegovoj okolini. Ne postoje čvrste granice između zdravog (normalnog) i bolesnog (patološkog) načina doživljavanja i ponašanja. Tek izrazite promjene funkcionisanja u smislu hper-, hipo- ili para-. tj. pretjeranog, smanjenog ili krivog funkcionisanja, simptomi su odnosno sindromi iz kojih zaključujemo na patološke procese.

∆ na vrh ∆

Duševnost (prema duša); 1) sinonim za dušu (v.); sveukupnost ili karakteristika onoga što je - nasuprot tjelesnom - duševno, psihičko, duhovno; 2) plemenitost, savjesnost, čovječnost.

Dužnost (njem. die Pflicht): iz unutrašnjosti ljudskog bića proizišao zahtjev (postulat) ili zapovijed da se nešto učini u skladu s etičkim ili moralnim vrijednostima, normama ili principima, i da se vlastiti opstanak (život ili djelovanje) oblikuje prema njima. - Kod Kanta je dužnost osnovna kategorija etike (= nužnost nekog djelovanja iz poštovanja prema moralnom zakonu = moralitet, za razliku od legaliteta kao čina koji samo po efektu može da se podudara s moralitetom, ali svoj izvor ima u empirijsko nagonskoj sferi). - Za Fichtea je čak čitav svijet samo materijal za ispunjenje ili izvršavanje dužnosti, pa je dužnost jedina konačna svrha.

Dvojstvo ličnosti , v. dvostruko Ja.

Dvostruka istina (lat. duplex veritas). Shvatanje, nastalo u srednjem vijeku, po kome jedna te ista teza može biti i istinita i neistinita prema tome sa kojeg se gledišta polazi. Nešto može biti - govorili su srednjovjekovni mislioci (kao npr. Averoes, Duns Scotus, William Occam itd.) - filozofski istinito, a teološki neistinito. Teoriju o mogućnosti dvostruke istine iznosili su da bi odbranili slobodu filozofiranja. Filozofija je već u to doba često dolazila u sukob s religijskim shvatanjima, koje se kažnjavalo. S tezom o mogućnosti dvostruke istine filozofi su se spašavali od progona.

Dvostruko ja - patološko stanje koje se ogleda gubitkom normalnog doživljaja jedinstvenosti vlastitog Ja. Pojedinac osjeća neke svoje doživljaje kao njemu strane, nametnute, automatske, irealne, kao da su neposredno izazvani jednim drugim Ja, jednom drugom ličnosti koja živi u njegovoj ličnosti.

Δ na vrh Δ

Δ na vrh Δ

Đ

Đabariya (islam), predstavnici fatalističkog determinizma koji smatraju da su ljudska djela kao i zbivanje u ostaloj prirodi podložna prinudi (džabr) Božijoj. Osnivač ovog učenja bio je u 8. st. Džahm ben Safwân. U 11. st. njegovi su se sljedbenici priključili ortodoksnom nauku aš'aríta (v. kalâm). Džahm ben Safwân odbijao je sa svog stajališta antropomorfizam Božjih atributa kao i nauk o vječnom, raju ili paklu. - Stav suprotan ovom determinizmu zastupa kadaríya. (v.).

∆ na vrh ∆

E

Edukcija (lat. eductio = izvođenje), izdvajanje iz neke tvari sastojka, koji je već sadržan u njoj, dok se ono što se dobiva tek obradom, zove produkt (v.). Edukt je npr. škrob, koji je već gotov sadržan u pšenici, pa ga treba samo izdvojiti iz nje. - Kod skolastika: proizlaženje formi iz potencije (v.) tvari, u kojoj one prema svojoj dispoziciji već postoje.

Efektor - reaktivni organ koji je već prema svojoj građi i smještaju sposoban za aktivnost određene vrste. Glavni su efektori u organizmu mišići i žlijezde. Efektore aktiviraju živčani impulsi koji u njih dolaze iz živčanih centara preko eferentnih (v.) živčanih vlakana, ili neurohumoralnim putem.

Eferentan (lat. effero = iznosim, proizvodim), »iznoseći«; time se naziva impuls koji podražaj nosi od centra prema perifernim organima.

∆ na vrh ∆

Eferentni živci nazivaju se i centrifugalni živci. Suprotno : aferentan (v.).

Efulguracija (lat. effulgere = zasjati). iznenadani nastanak neke nove pojave, za razliku od postojanog pojavljivanja koji se naziva emanacijom (v.). Pojam koji nalazimo kod Plotina i Schellinga.

Egocentričan (lat. ego = ja i centrom = središte): čovjek koji svoj vlastiti »ja« stavlja u središte svega te od njega polazi u svom prosuđivanju, ocjenjivanju, vrednovanju, odnošenju i djelovanju. Sve što jest (svijet) sagledava se svjesno ili nesvjesno s uskog stava onoga što je neposredni okolni svijet oko »ja«. Suprotno: alocentričan (v.).

Egocentrizam (lat. ego = ja i centrom = središte) : životni pogled po kome se subjektivno (osjetno, misaono i vrijedno) doživljeni svijet smatra jedinim svijetom uopće. »Ja« je središte svega. Vlastiti svijet je svijet uopšte.

Egoizam (lat. ego = ja), samoljublje, sebičnost, pretpostavljanje isključivo svojih vlastitih interesa svim ostalim (pojedinačnim, posebnim i opštim) interesima (v. egocentrizam). Psihologijski: određenje za sva ona stremljenja i težnje koji su bez ikakvog obzira na drugog čovjeka ili čitavu ljudsku zajednicu (društva) usmjereni samo na održanje, očuvanje, potvrdu, osiguranje ili prosperitet vlastitog individualnog opstanka. U etici - suprotno altruizmu (v.) - ono moralno djelovanje koje je zasnovano na samoljublju i nošeno njime, te njegovo teorijsko ili filozofijsko (etičko) opravdanje u kojem »ja« igra ulogu vrhovnog principa ili najvišeg dobra.

Egzaktan , tačan, savršen, dovršen. Neki stav je egzaktan kad je adekvatan onome što treba da izogovari. Egzaktnost se sastoji u posjedovanju takvog kriterija pomoću kojega možemo nedvosmisleno spoznati ono što jest ili nije s obzirom na intencije koje imamo u određenom spoznavanju. U matematici je neka mjera

egzaktna ili apsolutno egzaktna kad nije ni veća ni manja od veličine koja se mjeri. U tom smislu postoji i termin egzaktne nauke čiji su stavovi tačno mjerljivi ili se mogu bilo kojim sličnim sredstvima verifikovati (v.), pa im matematika služi kao osnovica (npr. mehanika) ili princip kauzaliteta (v.) kao sredstvo sistematskog strogo pojmovnog dokazivanja.

Egzaltacija (lat. exaltare = uzvisivati). Abnormalni porast psihičkog uzbuđenja ili razine psihičnog funkcionisanja. Npr. egzaltacija pamćenja. Češće se upotrebljava kao oznaka za pretjerano, uglavnom ugodno čulno stanje u vezi sa ekspanzivnošću ili proširenjem ličnog osjećanja. To proširenje može ići do identifikacije s jednim »višim«, »irealnim« ili »kolektivnim« Ja. Egzaltacija je pojava koja ulazi i u oblast kolektivne psihologije, gdje uz »egzaltirane pojedince« postoje i »egzaltirane gomile«.

Egzaltiran - oznaka za osobu koja se nalazi, ili koja lako dolazi, u stanje egzaltacije (v.).

Egzemplaran (lat. exemplum = primjer), primjeran; prema Kantu, ono što u estetici može služiti kao uzor. Sud ukusa, ima po njemu egzemplarnu nužnost, a zajednički estetski osjećaj egzemplarnu vrijednost.

Egzistencija (lat. existentia) opstanak neke stvari za razliku od njezine biti (v.) ili esencije (v.). U skolastičkoj filozofiji egzistencija je uozbiljenje ili aktualizacija bilo koje biti, koja iz puke mogućnosti prelazi u stvarnost. U filozofiji egzistencije (v.) je posebni način ljudskoga opstanka ili bitak (njem. Da-sein, franc. âtre-là), nasuprot ostalom biću čiji način bitka odlikuje puka predručnost.

Egzistencijalan , koji se odnosi na egzistenciju nečega, a ne na njegovu esenciju. U filozofiji egzistencije (v.), oznaka koja se tiče egzistencijala (Heidegger), tj. fundamentalno-ontoloških struktura

bitka opstanka, npr. nalazâ, razumijevanja, bitka u svijetu, brige, propadanja, za razliku od kategorija (v.) kao ontoloških odlika svega preporučenog. Dok se sve egzistencijalno eksplicira iz strukture čovjeka kao takvoga i dobiva egzistencijalnom analitikom opstanka, ono, egzistencijalno se odnosi na ontičku strukturu ili neposredno iskustvo pojedinačnog opstanka.

Egzistencijalizam , v. filozofija egzistencije. Egzistencijalni sud. Bez obzira na oblik njegove konkretne jezično-gramatičke formulacije (npr. A jest, A postoji, A egzistira), izogovara, određuje egzistenciju nečega (zapravo »A jest egzistirajuće«.) Prema tome, riječ »jest« može u jezičnoj formulaciji sudova poprimiti dvojaku ulogu: 1) afirmisanja misaonog odnosa nekog subjekta i predikata (S jest P) bez obzira na eventualnu stvarnu egzistenciju, 2) određivanje egzistencije (S jest) (v. sud.).

Egzogen (grč. exo = izvana i genos = rod), što se nalazi ili što djeluje izvana. Npr. egzogeni uvjeti za razvoj sposobnosti su uticaji društva i okoline na čovjeka.

Egzoteričan , v. eksoteričan.

Eholalija - patološko ponavljanje riječi koje je pojedinac čuo izgovorene. Jedna vrsta perseverancije (v.) ili prisilne imitacije, tačnije mimetizma (v.), što se odigrava u stanjima psihičke ukočenosti ili u katatoničkim stanjima.

Eidetičar : osoba koja može neobično živo i određeno predstavljati prije percipirane sadržaje. Predodžbe eidetičara (tzv. eidetske slike) doživljajno se gotovo ne razlikuju od percepcija. Eidetske slike najčešće se ponavljaju kod djece između 10 i 14 godina.

Eidetika (grč. eidétiké epistéme) je nauka koja se odnosi na oblike zrenja, znanost čistih formi, bitnosti, ideja. Pojam je uveden od E. R.

Δ na vrh Δ

Jaenescha (1883-1940) na osnovu njegovih psihologijskih istraživanja. Pojmom eidetika označavaju se »eidetičke sposobnosti« i ono što je u tom pojmovnom krugu, a to je sposobnost pojedinca da proizvodi subjektivne slike zrenja (eidetičke fenomene) i njihove različite manifestacije. Također: oznaka za znanstveni smjer istraživanja eidetičkih fenomena; predstavnici su Jaenesch, O. Krah i dr.

Eidologija (grč. eidos = slika i logos = nauka): nauka o pojavama (slikama) u svijesti. Po Herbartu čini to izučavanje dio metafizike koja obrađuje i problem odraza predmeta u svijesti. Kod Husserla bi eidologija bila nauka o eidosu, koji osvjetljuju eidetske znanosti, a to su, za razliku od znanosti o činjenicama, neke o biti (eidos) stvari.

Eklekticizam (grč. eklegein = izabrati): filozofski pogled koji iz različitih filozofskih sistema u naročitoj složenosti izabire ono što smatra najopravdanijim. - Ponajčešće je takav pogled bez potrebne doze sistematičnosti i stvaralačke originalnosti. Ali važnije obilježje eklekticizma svojstveno je zapravo u hiljdugodišnjem razvoju filozofije svakom filozofskom sistemu i učenju. - Eklekticizam se javlja već kod antičkih grčkih i rimskih mislilaca, u skolastici, kod nekih mislilaca 18. stoljeća (prosvjetiteljstvo) kod V. Cousina i dr. (v. sinkretizam).

Ekologija (grč. oikos = nastamba i logos = nauka). Ekologija se bavi proučavanjem načina života, stanovanjem i odnosom prema živoj i neživoj okolini, kao i svim ostalim životnim pojavama koje su u bilo kakvoj vezi s time.

Ekonomija (,grč. oikos = kuća, dom, kućanstvo i nómos = zakon), 1. gospodarstvo, njegovo vođenje, organizovanje i racionalno upravljanje njime; 2. za razliku od pojma ekonomije ekonomika označava određenu ekonomsku strukturu društva; 3. politička ekonomija je adekvatan znanstveni izraz i odraz (građanskog)

∆ na vrh ∆

političko ekonomskog stanja i sistema u kojem su ostvareni društveni odnosi. Glavni predstavnici A. Smith i D. Ricardo.

Ekonomizam U teoriji: preuveličavanje, precjenjivanje tzv. ekonomskog faktora u tumačenju društvenih, političkih i idejnih pojava i procesa; u praksi: podređivanje čitavog društvenog života neposrednim potrebama određene ekonomije i svođenje svih sfera života na aktualne zahtjeve ubrzanja procesa materijalne proizvodnje, što je karakteristična pojava ponajčešće u nerazvijenim zemljama. U vezi je s tim tehnokratizam (v.) kao suvremeni oblik vjerovanja u svemoć tehničko znanstvenog upravljanja društvom i manipulisanja ljudstvom.

Ekonomski materijalizam Mehanički, vulgarno sve pojave društvenog života, ljudskih odnosa, čovjekove djelatnosti, stvaralaštva i mišljenja svodi na ekonomiju kao njihov direktni uzrok i porijeklo, kao njihov bitak. Uslijed ove apstraktne izoliranosti ekonomije - koja je međutim već sama oblik društvenog odnosa, a ne neka od čovjeka posve odvojena, njemu izvanjska »materijalna baza« - cjelokupnost se ljudskih odnosa svodi na njezin puki refleks i irealnost, čime se poriče ili potcjenjuje uloga i smisao ideja, mogućnost izmjene društva i čovjekova povijesnog svijeta u cjelini, budući da je na toj pretpostavci sve što jest apsolutno determinirano tzv. ekonomskom bazom.

Ekscentrično (lat. ex = iz i centrum = središte). U geometriji: »kružnice ili kugle koje nemaju zajedničkog središta. U psihologiji mišljenje ili djelovanje koje je po svom karakteru nastrano, jer obično proizlazi iz fantastičnih ideja.

Eksistencija (njem. Ek-sistenz), ne izostajanje opstanka, bitka, stajanje u rasvjeti, ekstatično u-stajanje u istini bitka. Tom oznakom Heidegger produbljeno označava egzistenciju tubitka kao ono Tu

Δ na vrh Δ

bitka samog, kako bi je još oštrije razlikovao od metafizički pomišljene existentiae (usp. »Pismo o humanizmu«, 1946).

Ekskluzivan (lat. exclusivus), isključiv; takav je sud koji nekom subjektu pridaje samo jedan predikat, isključujući sve druge (samo S je P).

Eksoteričan (grč.), izvanjski, prema vani, za one koji nisu upućeni, za laike, popularno, za javnost. Aristotelovi »eksoterički spisi « bili su napisani u obliku dijaloga, a namijenjeni čitačocima koji nisu išli u njegovu školu. Suprotno : ezoteričan (v.).

Eksperiment (pokus): namjerno stvaranje uvjeta za nastajanje određene pojave radi jasnijeg opažanja i proučavanja, često uz upotrebu prikladnih aparata. Naročito značenje i odlika eksperimenta u usporedbi s običnim neeksperimentalnim opažanjem jest u tome što se eksperimentom mogu proizvoditi pojave toliko puta koliko je potrebno, te u različitim, promjenljivim uvjetima; pa i takve pojave koje su u prirodi uopšte ne bi same od sebe pojavile. Eksperiment je najvažnije metodičko pomagalo u kvalitativnom i egzaktno - kvantitativnom analiziranju stvarnosti i ustanovljivanju uzročnih (kauzalnih) veza u njoj. U tome je i važnost eksperimenta u sastavu pojedinih metoda indukcije (v.). Eksperiment često služi i kao djelotvorno sredstvo da se nesumljivo riješe odnosno verifikuju neka naslućivanja o nužnim vezama i odnosima u stvarnosti. Takav eksperiment koji tako reči na ukrštavanju određenih pojava razotkriva njihovu uzročnu povezanost, dobio je po Baconu naziv »experimentum crucis« (eksperiment križa). Razumije se da se eksperiment ne može primijeniti u svim naukama (npr. u istoriji) i da svaka pojedina nauka, u kojoj se eksperiment primjenjuje, ima u tome svoje specifične mogućnosti i granice. Nauke u kojima se zbog naravi njihova predmeta eksperiment može uspješno primijeniti (eksperimentalne nauke), pokazale su veliki napredak, kakav se bez eksperimenta ne bi mogao zamisliti . Za razliku od stvarnih

eksperimenata, posebnu vrstu predstavljaju tzv. misaoni eksperimenti, tj. zamisli, pretpostavke, fikcije, na osnovu kojih se mogu jasnije razabrati neki odnosi, veze ili značenje nečega za nešto. Misaoni eksperiment često je osnova za izvođenje stvarnog, verifikacionog eksperimenta, odnosno potsticaj za praktično vrijedne akcije.

Eksperiment u psihologiji je metodski postupak koji se sastoji u namjernom izazivanju neke pojave, u kontrolisanim uvjetima, radi proučavanja. U eksperimentu se redovno mijenja samo jedan uvjet (tzv. nezavisna varijabla), da bi se proučilo djeluje li, i kako, taj uvjet na pojavu koja je predmet ispitivanja (tzv. zavisna varijabla). Eksperiment polazi od neke hipoteze, koju treba provjeriti, a uključuje pribor potreban za izvođenje, postupak izvođenja i kontrolu dobivenih rezultata.

Eksplicirati : rastavljajući objašnjavati, kauzalno - genetički izlagati. (v. eksplikacija.)

Eksplicitno ili **eksplicite** (lat. explicitus = razmršen, razvijen): razloženo, u dijelove potpuno rastavljena, nešto jasno razloženo (v. eksplikacija). Suprotno: implicitno (v.).

Eksplikacija (lat. explicatio = razlaganje) je misaoni postupak u kome se neki pojam, neka cjelina pojma kao misaona jedinstvenost objašnjava tako da se rastavi u dijelove.

Eksplikativan , razlažujuči, kauzalno-genetički izlažući.

Eksponibilan (lat. exponere = izložiti prikazati), izvediv, protumačiv, pojmom dohvatljiv, koji se može objasniti pojmom.

Ekspozicija (lat. expositio), izlaganje, razglabanje, određivanje mjesta nekog pojma u sistemu jedne nauke. Tačnije razjašnjavanje pojmova

u pojedinim dijelovima govora ili rasprave. Za ekspoziciju su potrebne prije svega ispravne definicije predmeta koje treba razjasniti, ali i razglabanje koje ističe njihove različne odnose, veze i primjene. Prema Kantu je ekspozicija jasna (ako i ne iscrpna) predodžba o onome što pripada nekom pojmu. Pod transcendentalnom (v.) ekspozicijom podrazumijeva razjašnjenje nekog principa kao takvog, na osnovu kojega se može uvidjeti mogućnost drugih sintetičkih spoznaja a priori. Ekspozicija je metafizička ako sadrži ono što neki pojam prikazuje kao a priori dato.

Ekspresija (lat. exprimere = prikazati, jasno izraziti, prisiliti). Uglavnom: izraz (riječima, držanjem, pokretima tijela, mimikom itd.), izražajnost; ekspresivan znači dojmljiv, izražajan, snažan. Ekspresija se uopšteno smatra za proces kojim se subjektivno stanje umjetnika »pretvara« odnosno »prevodi« u određena umjetnička djela. Po Croceu je, ekspresija identična s umjetničkom intuicijom, pa je stoga opšta lingvistika, kao nauka o ekspresiji onosno izrazu, ujedno i estetika. Ekspresionizam je pravac u likovnoj umjetnosti, književnosti i muzici koji se javlja na početku 20. st., a ogleda se u individualnom izrazu subjektivnih doživljaja te krši konvencionalne forme izražavanja naglašavanjem individualnog, osobnog faktora koji treba da dâ pečat čitavom djelu.

Ekstatičan , koji je u ekstazi (v.), u uzvišenom duševnom raspoloženju.

Ekstaza (grč. ekstasis = biti izvan sebe), izlaženje izvan sebe, zanos. U indijskoj filozofiji: ulaženje u nirvanu (v.), spajanje s Brahmanom (v.) U Plotinovoj filozofiji: stanje koje se postiže povlačenjem u samog sebe, tj. odvajanjem duševnog doživljaja od svega drugog. U filozofiji misticizma: maksimalni stupanj ostvarenja vlastite ličnosti. Ekstaza je izvan preciznog pojmovnog određenja.

∆ na vrh ∆

Ekstenzija (lat. extensio = protežnost). Prema realnom shvatanju: svojstvo koje pripada nekom tijelu. Prema Lockeu : jedna od primarnih kvaliteta tjelesnih stvari, dok je ona za Berkeleya kao i za moderne pozitiviste nešto idealno. Za Kanta: jedna od dviju apriornih formi zrenja i pripada samo pojavama, tj. predmetima našeg iskustva. - O ekstenziji pojma govori se kad se misli na primjenljivost na različite predmete.

Ekstenzivno (lat. extensivus = protegnut): što ima neko povećanje, bez obzira na to je li riječ o proizvodnji, tijelu, prostoru; uvećano.

Eksternalizacija (lat. externus = vanjsko), smještanje, uzroka nekog doživljaja na neko subjektivno vanjsko mjesto.

Ekstramentalno (lat. extra = izvan i mens = duh): nesvijesno, ono što je izvan svijesti, nedueševno. Pojam koji se upotrebljava kao suprotnost pojmu intramentalno (v.), a njime se označava sve što je izvan svijesti stvarno i ako se u svijesti kao intencionalni (v.) predmet doživljava.

Ekstramundan (lat. extra = izvan i mundus = svijet): koji je izvan svijeta, izvanjski.

Ekstrapolacija (lat. extra = izvan i polire = gladiti, kititi). Postupak zaključivanja kojim se iz poznatog reda vrijednosti zaključuje na neku graničnu, idealnu vrijednost, na završnu tačku nekog sve savršenijeg događanja.

Ekstrasubjektivno (od lat. extra = posebno). U filozofiji : sve ono što je neovisno od subjekta postoji u posebnoj, odvojenoj stvarnosti. Suprotno : intrasubjektivno (v.).

Ekstraverzija , v. introverzija.

Ekvilibrizam (lat. aequilibrium = ravnoteža), jednako važno, ravnoteža dva suprotna voljna motiva, mogućnost volje da između dva jednako vrijedna motiva bira slobodno koji hoće.

Ekvipolencija (novo lat. aequipollentia = jednaka moć, sila): jednaka vrijednost, odnos između ekvipolentnih pojmova ili sudova. - Ekvipolentni pojmovi: zamjenični ili jednakovrijedni pojmovi, pojmovi koji imaju različit sadržaj a isti obim. - Ekvipolentni sudovi: zamjenični, jednakovrijedni sudovi koji u različitoj formi izražavaju isti sadržaj, a na kraju sudovi koji imaju isti subjekt i istu kvantitetu, ali se razlikuju po kvaliteti, a predikati su im kontradiktorni pojmovi (dakle: »Svi S su P« i »Nijedan S nije Ne - P«; »Neki S su P« i »Neki S nisu Ne -P«; »Nijedan S nije P« i »Svi S su Ne - P«; »Neki S nisu P« i »Neki S su Ne - P«); u širem smislu: sudovi s istom istinitnom vrijednošću. - Neposredan zaključak ili izvod po ekvipolenciji: postupak kojim iz jednog suda izvodimo njemu ekvipolentni sud (npr. »Svi S su P. Dakle, nijedan S nije Ne - P«). Mnogi logičari smatraju da je tu umjesnije govoriti o promjeni oblika suda nego o »zaključku«.

Ekvipolentan (lat. aequus = jednak i polleo = mogu), istog značnja. Ekvipolentni su pojmovi istoga obima a različitog sadržaja i izraza. Npr. istokutni i istokračni trokut. Ekvipolentni su i pojmovi od kojih je jedan dvostruke negacije. Npr. sretan i »ne nesretan«. I sudovi mogu biti ekvipolentni. Ekvipolentni pojmovi i sudovi uvijek su zamjenični (v.).

Ekvivalentan (lat. aequus = jednak i valens = djelotvoran, silan), iste vrijednosti. Zapravo fizikalni pojam, kojim se označava mogućnost promjene jednoga oblika energije u drugi u istoj vrijednosti. Pojam dviju veličina različite vrste, koje imaju jednaku djelotvornost, pa može jedna drugu zamijeniti (ekvivalencija). Pojam se prenosi i u logiku i matematiku u područje skupova i funkcije sudova.

∆ na vrh ∆

Ekvivok (lat.), istozvučan; oznaka za riječi odnosno izraze koji uza svu svoju jezično - gramatičku identičnost mogu imati različita značenja i prema tome različitu logičko-spoznajnu ulogu (različite mogućnosti osnovnog kao i prenesenog značenja). (v. ekvivokacija.)

Ekvivokacija (lat.), istozvučnost, homonim; upotreba istih, ali višeznačnih riječi odnosno izraza u različitim značenjima, što unutar jednog zaokruženog logičkog procesa dovodi do pogrešnih zaključaka (v. ekvivok, amfibolija, quaternio terminorum).

Elan vital (franc.), životni poriv, životni polet, životni zamah.

Eleatizam (po grčkom gradu Eleji u južnoj Italiji): učenje elejske ili eleatske filozofske škole. Osnivač te škole bio je Ksenofan. On je postavio tezu o cjelini svijeta kao jedinstvu (Sve - Jedno). Istaknuti su filozofi te škole: Parmenid i Zenon. Parmenidova teza o jedinstvu bitka i mišljenja, o istinitosti mišljenja a varljivosti osjetila i o bitku i nebitku, uticala je na filozofski razvoj mišljenja. Zenonove aporije bile su argumenti za Parmenidovu filozofiju. Elejskoj školi pripada i Melisos. On je prvi u evropskoj filozofiji raspravljao o problemu Ništa. Eleatizmom se naziva u širem smislu svako filozofsko učenje koje osječanja odbacuje kao privid.

Elektra (grč.): ime sofizma (v.) koji znači nešto skriveno, a pripisuje se Megaraninu Eubulidu. Kod Lukijana je taj sofizam ovako zabilježen: »Elektra, Agamemnonova kćerka, isto zna i ne zna. Ona nije prepoznala svoga brata koji je bio pokriven, iako ga je prije znala jer joj je brat.« !?

Element (lat. elementum): osnovna stvar, koja se hemijskim putem ne da više rastaviti na jednostavnije. Moderna hemija poznaje gotovo već stotinu elemenata. Pojma element u smislu današnje hemije uvodi engleski fizičar Boyle (1627- 1691), ali se smatra da je pravi osnivač nauke o elementima Empedoklo (5. st. pr. n. e.). On je učio da se sva

∆ na vrh ∆

materija sastoji od četiri elementa: vatre, vode, zraka i zemlje. Pitagora i Aristotel dodali su tim četiri još peti element (quinta essentia), tj. eter, koji po njima sačinjava bit (kvintesenciju) ostalih. Prije njih jonski su filozofi prihvatali samo jedan osnovni ili iskonski element. Tako je za Talesa to bila voda, a za Anaksimena zrak ona pra-element od koga su se razvile sve druge stvari. Ta težnja da se sve stvari svedu na jedan jedini pra-element javlja se i u novije doba s hipotezom engleskog liječnika Prouta (1785 - 1850), prema kojoj su svi elementi nastali od vodonika kao zajedničkog pra-elementa. Danas se smatra da je to elektricitet od koga su stvorene sve osjetno primjetljive stvari (A. Haas). - O elementima se govori i kod onih složenih predmeta ili pojava koje nisu materijalne prirode, jer sve što je složeno može se rastaviti na elementarne ili osnovne sastavne dijelove koji sačinjavaju posljednju granicu nekog predmeta ili pojave. Prema tome »kasnije ću ti objasniti (S. Zajko)« znači neku stvar ili pojavu svesti na njene elemente kao posljednje.

Eliminacija je pojam koji se upotrebljava u takozvanom holizmu utemeljenom od J. C. Smuts i J. S. Holdane gdje se jednostavnija područja i cjeline izvode iz komplikovanijih; na primjer fizikalno iz biologijskog, a biologijsko iz psihičkog i to postupkom eliminacije i simplifikacije (pojednostavljenje). Pojam se još primijenjuje u matematici, psihologiji, medicini, genetici.

Emanacija (lat. emanatio = izviranje): proizlaženje svih stvari iz nekog najvišeg izvora, pra-bitka. Nauka o emanaciji, koja se najprije razvila kod lndijaca i Perzijanaca, a usvojili su je kasnije i kršćanski gnostici (v.) i neoplatonici (v.), uči da svijet nije stvorio Bog n.b. nego da je nastao nekim 'prirodnim' procesom. Kao što svjetlo postaje slabije što se više udaljava od izvora, tako i bića postaju nesavršenija što se više udaljuju od pra-bitka. Otuda postupnost opadanja u prirodi. Materija je ono najniže u produktima emanacije. Dok se proces kreće u emanaciji od savršenog ka sve manje savršenom.

∆ na vrh ∆

Emanatizam (lat. emanatio = izviranje): shvatanje da svijet bića isijava, proističe, izvire, proizlazi iz Jednoga kao pratemelja, prarazloga i prabitka u silaznim stupnjevima poput zraka svjetlosti: što su dalje od izvora, to su slabije. Na isti se način bića udaljuju od bitka kao svog iskona i bivaju sve nesavršenija sve do čiste materije kao nebitka (me on). Tragovi emanatističkih poleda mogu se sresti u starim religijama, dok se pravi emanatizam javlja tek u gnostika i novoplatonizmu. Tako Plotin razlikuje četiri stepena bitka: Iskonsko je svega Bog Jedno (Hen) kao izvor bitka, čemu kao prva emanacija slijedi svijest, um (noûs) ili duh što sadržava ideje kao uzore bića, druga je emanacija svijest, duša (psyche), i napokon dolazi puka materija (hyle) - nebitak. Čovjek pomalo pripada carstvu duha i duše, pomalo pukoj materiji, i kao što udaljujući se od Jednoga kao izvora svjetlosti sve biva tamnije, tako je i čovjek pomalo na granici carstva duha i stvari, svjetla i tmine. Ideju o sferi uma neki su shvatili kao Boga, Jedan je iznad, tako se emanatizam može shvatiti kao politeizam, panteizam i monoteizam. Obratan put od tmine do svjetlosti i njegovom izvoru polazi napor čovjeka da se uzdigne do Jednog kao iskona i istine, dobrote i ljepote, te se napokon u ekstazi, stanju izvan sebe, višem nego svaka umna spoznaja, identifikuje i stapa s Jednim. Emanatizam je zahvaljujući Plotinu i njegovim sljedbenicima uticao na mnoge. Porfirije, Jamblih i Proklo djelovali su na Pseudo-Dionizija Areopagita i kršćanstvo u doba Augustina, zatim na islamsku (Averoes) i židovsku filozofiju, na mistiku Skota Eriugene, Meistera Eckharta, Nikole Kuzanskoga, Jacoba Boehmea, te idealizam Schellinga i Hegela.

Emergencija (lat. emergens = onaj koji se pomalja). U botanici: izraslina na biljnim organima (emergencije).

Emocija , osječanje - v. čuvstvo.

Emocionalizam (prema emocija, v.) - u psihologiji i filozofiji: mišljenje da takvi doživljaji (emocije) prave osnovu svega psihičkog života. U

∆ na vrh ∆

novije vrijeme emocionalizmu se više ili manje priklanjaju različite škole i pravci psihoanalize i individualne psihologije (S. Freud, A. Adler, C. G. Jung, F. Alexander, O. Rank, E. Fromm, K. Horney, H. S. Sullivan i dr.). U emocionalnoj filozofiji pretpostavke često prave osnovu nekih oblika iracionalizma (v.).

Emocionalno : 1) ono što je obilježeno ili se odnosi na emociju odnosno osječaj; 2) oznaka za biće koje je sklono da na vanjske podražaje reaguje pretežno emotivno ili pretjerano emotivno.

Emotivnost , 1) skup procesa koji obuhvataju emotivne doživljaje, promjene i izražaje među kojima posebno mjesto zauzima emocionalna mimika; 2) oznaka za stepen spremnosti ili sklonosti da se na podražaj reaguje emotivno.

Empatija (grč. en = u i pathos = osjećanje, trpljenje), 1) uživljavanje ili projekcija pojedinca u neko umjetničko djelo ili u neki prirodni događaj; 2) u psihoanalizi empatija znači podsvjesni proces identifikacije vlastitih osječanja, želja i težnji sa osječanjem, željama i težnjama neke druge osobe, odnosno neke grupe ljudi.

Empirijski znači iz iskustva, iskustvenog porijekla, u skladu s iskustvom, u granicama iskustva, na iskustvu zasnovan. Slično: racionalan, spekulativan, aprioran, transcendentan, inteligibilan.

Empiriokriticizam spoznajnoteorijsko učenje R. Avenariusa i njemu bliskog filozofa E. Macha. Empiriokriticizam je pozitivističko (v.) - empiristička (v.) teorija »čistog iskustva« koja želi kritički očistiti naše iskustvo od svih nepotrebnih primjesa i dobiti ga kao čisto iskustvo. Ne valja razlikovati subjekt od objekta, vanjski od unutrašnjeg svijeta, budući da postoje samo individue sa svojim iskustvom koje nam je dato u osjetima - tvrdi empiriokriticizam. Čisto iskustvo sadrži samo komplekse »elemenata«, tj. kvaliteta datih u osjetima od kojih se sastoje stvari, tijela kao kompleksi

»karaktera«, tj. različitih doživljaja oblika. Po Machu fizika otkriva samo zakonite veze između predstava. To je teza da su stvari, tijela kompleksi osjeta, i vodi u krajnjoj liniji u subjektivni (lični) idealizam (v.). Glavni zastupnici uz navedene: J. Petzold, R. Willy, F. Carstanjen.

Empiriomonizam - radikalni spoznajno-teorijski pozitivistički pravac (zapravo ogranak empiriokriticizma, v.) koji isključivo iskustvu daje značenje izvora i krajnje granice spoznaje. Najizrazitiji predstavnik je ruski filozof i sociolog Bogdanov (1873-1928).

Empirioracionalizam - filozofski pravac koji pokušava sjediniti empiristijsko i racionalističko tumačenje spoznaje i stvarnosti uopšte. Glavni je zastupnik ovog pravca B. Petronijević, koji definiše ovaj stav ovako : Po empirioracionalizmu naša spoznaja, iako ima svoje porijeklo u iskustvu, ipak sadrži u sebi logički nužne istine. Porijeklo spoznaje je u iskustvu. U neposrednom iskustvu postoje dvije vrste činjenica: proste i složene, i to kvantitativno-numerički i logički proste i složene činjenice. Numerički proste činjenice iskustva predstavljaju logički proste odnosno aksiomatske istine, dok među složenim činjenicima iskustva ima i logički nužnih i logički slučajnih istina. Nadalje je moguće utvrditi kvantitativnu i kvalitativnu strukturu izvanjskog svijeta, a granice spoznaje granice su logičke analize činjenica iz iskustva. (Vidi: B. Petronijević, »Osnovi teorije saznanja«.) ?!

Empirizam - filozofski pravac koji svu teoriju i praksu izgrađenosti čovjeka izvodi iz iskustva (empirije), smatrajući da je novorođeno ljudsko biće kao još neispisani list papira (»tabula rasa«), bez ikakvih urođenih spoznaja, odnosno bez naročitih predodređenih mogućnosti za sticanje određenih znanja i navika. Empirizam je posebno izražen kao spoznajno-teorijski pravac koji nastoji ne samo izvor nego i logičku vrijednost naučne spoznaje objasniti iz iskustva zasnovanog na osjetima, priznajući više manje ili nikako misaono sudjelovanje u razrađivanju građenju iskustva. Ideal dosljedno

provedenog empirizma je čisto iskustvo koje se na kraju svodi na neodređene osjetne podatke, po čemu empirizam često poprima obilježje senzualizma (v.). Ekstremni empirizam svodi na iskustvo ne samo naučnu spoznaju o stvarnim činjenicama, nego i logičke i matematičke principe i pojmove, dajući im samo faktičnu (ne nužnu), jedino psihološki uvjerljivu vrijednost. Umjereni empirizam međutim daje logičkim i matematičkim principima i zaključcima apriorni značaj. Kao načine sticanja znanja empirizam naročito cijeni opažanje po mogućnosti uz primjenu eksperimenta (v.), a s time u vezi indukciju (v.), zanemarujući ulogu dedukcije. S obzirom, na različite moguće nijanse, empirizam se može ukrštavati s drugim spoznajno-teorijskim pravcima. Osim približavanja senzualizmu empirizam se može približiti i svojoj sličnosti racionalizmu (v.) pa poprimiti kompromisni oblik racionalnog empirizma. Shvati li se iskustvo isključivo kao racionalna manifestacija na nižem nivou, tada se i empirizam može shvatiti kao »racionalizam odozdo«. Stavljajući težište na pozitivne podatke unutar mogućeg iskustva, empirizam se može ispoljiti kao pozitivizam (v.). Polazeći od dane stvarnosti i stečenih iskustava empirizam je orijentisan realistički, ali se može prometnuti u spoznajnoteorijski idealizam shvativši podatke iskustva kao pojave doživljaja koji predstavljaju neprekoračiv sadržaj svijesti (v. fenomenalizam). S obzirom na njegov psihologizam (v.) i poteškoće u objašnjavanju iskustva i logičke nužnosti, empirizam se često približava skepticizmu. - Empirizam je istorijski uglavnom kasnija pojava s težištem u engleskoj filozofiji (F. Bacon, J. Locke, G. Berkeley, D. Hume, J. St. Mili i dr.). Empirizam ima naročito značenje u metodološkom pogledu kao princip da se stvarnost u njenim pojedinim viđenjima spozna empirijskim metodama na njoj samoj, bez obzira na zasebnu problematiku o logičkim odnosno meta-logičkim pretpostavkama koje tek omogućavaju iskustvo i nauku o njemu.

Enciklopedisti 1) solidni poznavaoci raznovrsnih enciklopedijskih znanja; 2) izdavači i suradnici velike francuske »Enciklopedije« (1751-

1777), koji su svojom naprednom prosvjetiteljskom aktivnošću utirati put francuskoj revoluciji (D'Alembert, Diderot, Rousseau, Voltaire, Grim, Holbach i dr.).

Endogen (grč. endo = iznutra i genos = rod) - koji se nalazi ili koji djeluje iznutra. Npr. endogeni su uvjeti za razvoj sposobnosti dispozicije.

Energetika (grč. energeia = sila) - nauka o energiji (v.), naročito o pretvaranju jedne forme energije u drugu, u čemu se isključivo sastoji svako zbivanje ovog svijeta. Ni sama materija nije ništa drugo nego prostorno grupisanje različitih energija. Prema tome energija je zapravo stvarna supstanca, koja je osnova svemu. Osnivač energetike je njemački liječnik J. R. Meyer (1814-1878), ali je glavni njen predstavnik W. Ostwald (1853 -1932) koji ju je dalje izgradio, proširivši je i na ostala bivanja. Po njemu je dakle energija ne samo materija, nego i duh. (V. energija.)

Energija (grč. energeia = sila): sposobnost koju ima neko tijelo da izvrši neku radnju. Energija može biti aktuelna, tj. da se već nalazi u stanju djelovanja (kinetička energija), ili potencijalna, kad se nalazi u stanju iz koga nastoji da izađe (statička energija). Uzrok kretanja, što ga pravi energija nekog tijela, može biti: 1) gibanje cijele mase, npr. pad kamena (mehanička energija); 2) gibanje molekula, npr. kad neko tijelo predaje toplinu drugome (fizikalna energija) i 3) kretanje atoma, npr. kod tijela, koje gori, spajanje njegovih atoma s atomima kisika (hemijska energija). Energija je konstantna, tj. ona se ne može ni smanjiti ni povećati, nego može samo preći iz jedne forme u drugu. Toplina je jedina forma energije koja ne može preći u drugu. Hladnije tijelo ne može predavati toplinu toplijem, a posljedica je toga da je izvjesna količina energije, koja je razdijeljena, zbog svoje udaljenosti izgubljena za druge radnje (disipacija, v.). Ta količina energije, koja se ne da pretvoriti u drugu formu, zove se entropija (v.).

∆ na vrh ∆

Energizam (grč. energeia = sila): Paulsenov etički nazor, po kome se najviše dobro ne sastoji u subjektivnom osjećanju nego u objektivnom životnom djelovanju. Prema tome treba u prvom redu težiti za tim da se razviju određene snage u čovjeku, što zapravo treba da sačinjava glavni cilj čovječje volje.

Ens (lat.) postojeće, ono što jest, biće, tj. svaka pojedinačnost u svojoj realnosti i stvarnosti.

Ensof (grč. énsofos = jednostavan). Prema Kabbali (v.), beskonačno, apsolutno, prajedinstvo, Božije svjetlo iz kojega nastaje svijet.

Enteizam (grč. en = u i theos = Bog): u Bogu. Učenje u filozofiji misticizma (Plotin, D. Areopagita, S. Eriugena, Eckhardt) da izvan Boga ništa ne postoji: sve je u Bogu.

Entelehija (grč. enteleheia), biti u svrsi oblikovan, imati svrhu. Kod Aristotela: potpuno poznato ostvarenje nečega što je prije bilo samo potencijalno. Entelehija je ono što je postiglo cilj. U daljem razvoju filozofskog mišljenja pojam entelehija postao je istovetan s teleološkim principom tumačenja svijeta. U biologiju uveo je taj pojam H. Driesch.

Entimema (lat. syllogismus imperfectus = nepotpuni silogizam). U stvari logički normalni silogizam, tek u jezičnom pogledu krnjav, tj. bez formulisane jedne premise, koja se međutim ima na umu. Npr. iz premise M a P (S a M) zaglavak S a P, ili iz premise (M a P) S a M zaglavak S a P.

Entitet (novo-lat. entitas, izvedeno od ens =biće, postojeće), postojanje nečega. Pojam entitet označava da nešto jest, za razliku od pojma kviditeta (v.) koji označava šta nešto jest.

Δ na vrh Δ

Entuzijazam (grč. entheos, enthusiasmos = pun svega). U početku je ta riječ označavala stanje čovjeka koji je pun svega. Danas se ona upotrebljava u značenju »oduševljenje«, »zanos«, »ushićenje«, »strastvena zagrijanost« za neku stvar ili ideju.

Epagoge (grč.): dovođenje; misaoni induktivni (v.) postupak kojim se tok misli dovodi od pojedinačnog i posebnog do opšteg.

Epagogički (grč. epagogé = dovođenje, uzdizanje), logički postupak u kome se mišljenje odnosno dokazni postupak kreće od pojedinačnog na potpuno, induktivan postupak (v. indukcija). Suprotno: apagogički (v.).

Epifanija (grč. epifaneia) znači: pojava, spoljašnost, a u Novom Zavjetu: pojavljivanje, javljanje, svečanost pojavljivanja Isusa, Tri kralja. U filozofiji misticizma je shvatanje da Bog, stvarajući svijet predstavlja sebe.

Epifenomen (grč. epifáinesthai = uz nešto se pojavljivati): pojava koju srećemo uz neku drugu osnovnu pojavu; popratna pojava.

Epifenomenizam (v. epifenomen): teorija koja tumači pojave svijesti kao popratne (sporedne) pojave uz fiziološke procese.

Epigeneza (grč. epi = k tome i génesis =nastajanje). Nastajanje novih oblika i formiranje novih organa koji nisu postojali u početku nego tek kao mogućnosti.

Epiherema - u novoj logici znači naročito obrazloženi silogizam koji se može shvatiti bilo kao prošireni jednostavni silogizam (uz posebno obrazloženje jedne ili obiju premisa), bilo kao (jezično) sažeti polisilogizam (v.). Oblik epihereme : premise M a P jer je X, S a M jer je Y, zaglavak S a P.

∆ na vrh ∆

Epikureizam : pogled na život grčkog filozofa Epikura i njegovih učenika, koji smatraju da je najviša vrijednost i smisao ljudskoga života u ostvarivanju ugode i sreće. U toku evropske kulturne povijesti taj je pojam često iskrivljivan u smislu ekstremnog hedonizma (v.).

Epistemologija (grč. epistéme = znanost i logos = nauka): teorija o znanostima, njihovim metodama i sistematici. U francuskoj i engleskoj filozofiji epistemološki znači isto što i spoznajno-teorijski. (v. spoznajna teorija.)

Epohe (grč. epohé): uzdržavanje od izricanja suda. Epohe je rezultat skeptične filozofije koja svakoj tezi suprotstavlja antitezu. U toj ravnoteži mišljenja epohe, tj. indiferentnost, omogućava postizanje duševnog mira. Kod Descartesa: metodska sumnja. Husserl uvodi taj termin u fenomenološku analizu predmeta, u smislu da taj predmet treba osloboditi svih mnijenja i opterećenja nastalih u povijesti.

Epsilogizam , za razliku od prosilogizma (v.), završni odnosno naredni silogizam u polisilogizmu (v.).

Eristici , učenici Euklida iz Megare (treba ga razlikovati od matematičara Euklida), koji su se služili eristikom (v.).

Eristika (grč. eristiké tehne). Vještina raspravljanja, često i prepiranja, koja se sastojala u vještoj, a ponajviše u dvosmislenoj upotrebi riječi, da bi se dokazala tačnost vlastite teze.

Eros (grč.), ljubav - Eros (Amor) prikazivan s lukom i strijelom. Kod Hesioda i u orfičkim teogonijama, svjetski princip stvaralačkog života (»kosmogonijski eros«). U Platonovoj filozofiji eros je filozofski nagon za spoznajom ideja.

Δ na vrh Δ

Erotematičan (grč. erotematikós), u obliku pitanja, pitajući. Obrađivati neki sadržaj u obliku pitanja i odgovora; posebno: vješta pitanja odvjetnika na sudu. Erotematika je umijeće pitanja. Suprotno: akroamatičan (v.).

Esencija (lat. esse = biti), bit, bivstvo (v.) za razliku od nebitnog, slučajnog, akcidentalnog (v.). Pojam obrađen u skolastici kao suprotnost egzistenciji (v.); esencijalan = bitan.

Esencijalizam (lat. essentia = bit). Shvatanje koje najoštrije odvaja bit (v.) ili esenciju (v.) od opstanka ili egzistancije (v.) i suprotstavlja osjetno i nadosjetno, naravno i vrhunsko, idealno i realno, jednostrano ističući nepomirljivost postojanog i promjenjivog i pridajući sav bitak, stvarnost i istinu poretku čistih bitnosti, dok u isti mah sve faktičko kao podložno bivanju (v.) i prolaženju obezvređuje kao nešto što zapravo ne pripada bitku. Najekstremniji je predstavnik toga shvatanja zacijelo Parmenid, a zatim Platon, premda već i on ponekad pokušava premostiti jaz između biti i pojave, što u potpunosti polazi za rukom tek Aristotelu koji svojim naukom o kategorijama i načinima bitka mogućnosti (v.) i zbiljnosti uspostavlja konačnu ravnotežu medu njima.

Eshatologija (grč. éshata = posljednje i logos = učenje): učenje o krajnjem cilju svijeta i života, o posljednjim stvarima svijeta. U grčkoj mitologiji: vjerovanje u način života duše poslije smrti tijela. U kršćanstvu : učenje da će doći dan zadnjeg suda, kad će uskrsnuti svi ljudi.

Estetičan U širem smislu, svaki pojam o estetici, dakle osim pojma lijepog i pojam komičnog, dražesnog, tragičnog, ružnog, uzvišenog i dr. U užem smislu pojam se estetičnog uglavnom poklapa s pojmom lijepog, ukusnog, s onim što je u skladu s određenim estetskim principima; estetičan tako može biti ne samo predmet ili pojava, već

je i ponašanje, reagovanje prema kvalitetetu svoje okoline i sam odnos prema cjelokupnom životu.

Esteticizam - filozofski životni pogled koji u estetici i umjetnosti nalazi najviše oblike ljudskog stvaralaštva, najboljeg kulturnog djela i svrhu čitavog života, kojoj treba da se podrede sve etičke, religiozne i druge svrhe.

Estetika (grč. aisthetos = osjetni, opažajni). Filozofska disciplina koja ispituje lijepo, odnosno vrijedno u umjetnosti i lijepo u prirodi, istražuje esencijalne preduvjete i kriterije umjetničkog doživljavanja, stvaranja i prosuđivanja, kao i uopšte smisao, značenje i bit umjetničkog. - Ime estetika neko se vrijeme upotrebljavalo isključivo za učenje o osjetnoj spoznaji. Tako je transcendentalna estetika još i za Kanta znanost o svim apriornim principima osjetilâ. Kod Baumgartena (1714-1762), koji je prvi upotrijebio taj termin, pod estetikom kao osjetilnom spoznajom (cognitio sensitiva) podrazumijevala se nauka o lijepom u umjetnosti i prirodi. Većina kasnijih estetičara (Schelling, Hegel i dr.) slaže se u tome da filozofija umjetnosti ne želi propisivati nikakva pravila i norme za stvaranje ili doživljavanje umjetnosti, već »uopće razjasniti što je lijepo«. - Za osnivače estetike smatraju se u antici Platon i Aristotel. I dok će Platonova metafizika lijepog preko Plotina, srednjeg vijeka, Kanta, Schellinga, Hegela i novijih zastupnika tzv. »estetike odozgo« i danas predstavljati bitnu osnovu spekulativne filozofije umjetnosti, Aristotelovo će djelo »Peri poetikos« ostati uzor onim teoretičarima koji će - polazeći s drugih pozicija i tražeći u samoj umjetnosti izvore estetskih normi - predstavljati suprotni smjer, osnovan na nekim empirijskim zakonomjernostima umjetničkog stvaralaštva. Iz antike preuzete kategorije »razmjera«, »sklada«, »savršenstva«, »cjelovitosti«, »jasnoće«, »sviđanja po sebi« dominiraju srednjovjekovnim pogledima o lijepom. Kantovi u biti formalno i subjektivistički zasnovani estetski pogledi, unutar analiza o moći suđenja (Urteilkraft), snažno su uticali na razvoj estetike (posebno

kod Schillera), a neke su njegove definicije (»Lijepo je ono što se sviđa samo po sebi, bez interesa za realnu egzistenciju i za posjedovanje predmeta«) ostale kao obrasci za sve kasnije spekulativno zasnovane estetike. I dok Schelling, nastavljajući na neke premise Kanta, pokušava postaviti umjetnost kao »apsolutnu sintezu međusobnog prožimanja« slobode i nužnosti, svjesne i nesvjesne djelatnosti, konačnog i beskonačnog, uzdižući je tako na pijedestal najviših vrijednosti, Hegel unutar svoje opšte konstrukcije razvoja duha u povijesti shvata umjetnost kao naporno (dakle i najniže) potragu za Apsolutom. Glavni predstavnik formalističke estetike Herbart definiše estetiku kao učenje o ocjenjivanju, tako da ona obuhvata i etiku. Preko Herbartova učenika R. Zimmermanna ostavile su neke Herbartove ideje svoj pečat u djelu » sklopovi opšte estetike« (1903) F. Markovića, koji je sastavio estetičku terminologiju i u svom djelu dao preglednu šemu estetskih teorija u toku povijesti. Novi pravac dao je estetici T. Fechner, zahtijevajući eksperimentalno empirijski i induktivni postupak u estetici i negirajući vrijednost cjelokupne »estetike odozgo« kao intelektualistički zasnovane, pojmovne, filozofske discipline. Njegovi učenici i nastavljači (Müller-Freienfels, Meumann, Lips i dr.) izvršili su brojna ispitivanja da bi eksperimentalno utvrdili neke pravilnosti estetskog sviđanja. Vrijednost te estetike kao i drugih socijalno-empirijskih i pozitivističko-historijskih pokušaja (među kojima je najznačajnija estetika H. Tainea) radikalno je odbio B. Croce, definišući estetiku kao »nauku o izrazu« odnosno »opštu lingvistiku« i identifikujući intuitivnu spoznaju s umjetnošću. Unutar antiteza subjektivističke (npr. Dietrich Kerler) i objektivističke (npr. Maximilian Beck) estetike javljaju se u nešto modifikovanoj formi stari problemi antičke misli o umjetnosti. Tako se ljepota pokušava tražiti bilo izvan suda, osjeta ili osjećaja što su sve samo »reaktivna stanja u subjektu, stanja izazvana objektima koji imaju posebnu estetsku vrijednost« (tzv. objektivistička estetika), bilo da se lijepo definiše kao »izvedeno svojstvo, vrijednost suprotna biću, zasnovana u subjektu« (tzv. subjektivističke estetike).

∆ na vrh ∆

Etatizam (franc. état = država), teorija o sve većem sudjelovanju i angažovanju države u svojini, ekonomskim odnosima i dirigovanju privredom, a isto tako i u drugim područjima društvenog života (političkom, kulturnom, prosvjetnom itd.).

Etičan , v. etika.

Etički (grč. ethikós). Pojam kojim se označava: 1) ono što se tiče etike (v.) kao nauke; 2) ono što je samo po sebi etički vrijedno i moralno, običajno.

Etika (grč. ethos = običaj, ethikós = moralan). Filozofska disciplina koja ispituje ciljeve i smisao moralnih htijenja, temeljne kriterije za vrednovanje moralnih činjenja kao i uopšte zasnovanost i izvor morala. U pogledu izvora morala i njegove osnovne orijentacije etika može zastupati heteromno (izvor morala izvan čovjeka) ili autonomno (izvor morala u samom čovjeku) takva može biti orijentisana aprioristički (v.) ili empiristički (v.), intelektualistički (v.), aksiološki (v.), naturalistički (v.) ili voluntaristički (v.). U pogledu svrhe i cilja moralnog htijenja i djelovanja unutar različitih etičkih koncepcija tzv. etika dobra može da se zastupa sa eudaimonizmom (v.), hedonizmom (v.), perfekcionizmom (v.) itd., a s obzirom na predmet svojih preokupacija može biti orijentisana individualistički (egoizam [v.], altruizam [v.] i sl.) ili imati kao objekt svojih ispitivanja socijalno-moralne probleme. - Povijest etike. Individualističkoj i relativističkoj = neznanoj etici sofista suprotstavlja se Sokrat svojim optimistički (v.) zasnovanim etičkim racionalizmom. Po njemu je vrlina identična znanju, jer spoznaja dobra upućuje na to da dobro postupamo, a spoznaja zla, da ga se klonemo. Grijeh je, dakle, zabluda i ko griješi, griješi svojevoljno. Platon idealističnom, rigoroznom - po kome je među idejama, tim vječnim uzorima svih pojava, najviša ideja, »kruna carstva ideja«, ideja »etika dobra«. - Aristotel, vrlinu definiše kao sredinu između dvije krajnosti. Uz etičke vrline (koje imaju voljni karakter) on je u svojoj čuvenoj »Nikomahovoj etici«

opisao i tzv. dijanoetičke (intelektualne) vrline. U Plotina se vrhovni cilj života postiže oslobađanjem od tijela pomoću askeze i ekstatičkog sjedinjavanja sa duhom. Stoici smatraju da moralno živjeti znači »živjeti u skladu s prirodom«, tj. umom, logosom. U svijetu potpunog duševnog mira, u apatiji koju ne može pomutiti nikakvo vanjsko dobro ili zlo, sadržan je osnovni smisao života stoičkog mudraca. Epikur i Epikurejci, nasuprot takvom idealu, smatraju da osnovni kriterij u opredjeljivanju za određeno činjenje može biti u osnovi samo ugoda ili neugoda. Ali izbjegavajući zlo valja se kloniti i prolaznog dobra, koje nije trajna sreća. Srednjovjekovne kršćanske etičke koncepcije orijentisane su u osnovi na preziranje tjelesnih ugoda, na askezu, odricanje od užitaka i ovozemaljskih dobara. Umjesto mudrosti i smionosti osnovne etičke vrline postaju poniznost, čednost, Bogobojaznost, a na mjesto autonomnosti grčkog morala dolazi kršćanska heteronomnost. Renesansa ustaje protiv tih pogleda, unutar kojih je moral postao sredstvom za ispunjavanje izvanljudskih i transmundanih svrha - i traži da se etika, nezavisno od religioznih dogmi, zasniva i razvija na »razumu«. Kod Thomasa Hobbesa se prvo stanje, stanje u kojem je čovjek sebičan, osamljeni vuk (homo homini lupus), mora u interesu svih prevladati, kako bi se osigurao mir čiji čuvar i garant postaje država.!? U Spinozinoj »Etici« (koja se etičkom problematikom bavi tek u posljednjim poglavljima) došli su ponovo do izražaja i neki stoički principi. U najvišoj, intuitivnoj spoznaji, u »amor dei intellectualis«, kad je prevladao afekte, čovjek nalazi u sebi mir, sigurnost i etičku ravnotežu. Potkraj 17. i na početku 18. st. engleski filozofi morala kao što su Shaftesbury, Hutcheson, Smith i dr. suprotstavljaju se Hobbesovim stavovima i ističu u prvi plan ili opštu dobrobit, »dobrobit vrste« (Shaftesbury), ili savjest kao prirođeni kriterij moralnosti (Hutcheson), ili simpatiju kao bit morala (Smith). Nasuprot tome, B. de Mandeville tvrdi kako svaki moral škodi progresu kulture.?! Dok francuski enciklopedisti i materijalisti istražuju prvenstveno evolucionističke i povijesne elemente morala, engleski i francuski socijalni utopisti smatraju da se etika zasniva na odnosima interesa koji mogu biti međusobno

Δ na vrh Δ

usklađeni samo potpunom preobrazbom društva na razumnim načelima.?! I. Kant prvi puta radikalno kritikuje dotadašnju etiku dobara, i za njega kriterij moralne vrijednosti i izvor morala može biti samo čista volja, nezavisna od konkretnih empirijskih uvjeta i motivacija. Moralitet je za razliku od legaliteta (kojim se označava djelovanje samo radi posljedica), etičko djelovanje iz čistog samocilja morala, zbog samog poštovanja dužnosti. Etički karakter vladanja pretpostavlja autonomiju volje jer jedino uz autonomnu slobodnu volju etička obaveza (imperativ) može imati bezuvjetan (kategorički) karakter.‼ Fichte, kao i Kant, pretpostavlja praktični um teoretskom, a Hegelova filozofija morala izložena je u njegovoj »Filozofiji prava« u kojoj je država (tj. ustavotvorna monarhija) realnost moralne ideje, a ova je u sebi uključila, prevladala i ukinula sve ranije stupnjeve razvitka (apstraktno pravo i moralitet). Engleska utilitaristička škola (npr. J. Bentham) smatra da je osnovni etički imperativ »najveća sreća najvećeg broja ljudi«. Po Schopenhaueru je najviše etičko djelovanje je: (Baš mi vas je žao, Ma! Vi nemate pojma koliko mi vas je žao.?!) dijeliti bol s drugim, identifikovati se s njim, pa je zato samilost najviša etička vrlina.

Etikoteologija (grč.), moralna teologija. Nasuprot fizikoteologiji. Po Kantu: teološka nauka u kojoj se iz moralnog zakona u nama zaključuje na Boga kao njegova tvorca i začetnika; ovaj moralni dokaz za Kanta je postulat praktičnog uma.

Etiologija (grč. aitia = uzrok i logos = nauka): izučavanje uzroka koji leže u osnovi određenih pojava. Termin se najčešće upotrebljava u medicini, gdje se odnosi na izučavanje uzroka različitih oboljenja.

Etografija (grč. éthos = običaj, moral i grafo = pišem): opisivanje moralnih običaja, navika i ocjena.

Etologija (grč. ethos = običaj i lógos = nauka) ima dvostruko značenje. J. S. Mill označavao je tom riječju deduktivnu karakterologiju (v.), a

Wundt povijesnu znanost koja se bavi istraživanjem različitih specifičnih oblika života.

Etonomija (grč.). U teorijskom razmatranju: povezivanje i sjedinjenje (kao srodnih ili istovjetnih) područja etike i filozofije prava.

Etos (grč. ethos): mjesto stanovanja i boravka. U filozofiji odnosno etici etos postaje oznaka ljudskih osobina i vrlina, tj. ljudskog karaktera, ljudsko moralno raspoloženje. Heraklit je spoznao da svaki čovjek ima svoju sudbinu u prirodi svoga etosa (fr. 119). U novijoj etici riječ etos označava sadržaj cjelokupnog moralnog ocjenjivanja i djelovanja.

Eudaimonistički (prema grč. eudaimonía), što se tiče sreće kao etičkog problema. Eudaimonija je cilj ljudskog djelovanja. Epikurovo učenje u etici može se označiti kao eudaimonizam. Pod to se određenje mogu uvrstiti i mnogi drugi filozofi (Sokrat, Aristotel, Descartes, Spinoza, prosvjetitelji). Eudaimonizam kao cilj društva ima na umu etičku i socijalnu sreću.

Eudaimonizam (grč. eudaimonía = blaženstvo, sreća, dobro), učenje o sreći ili blaženstvu. Etički nazor i pravac po kojem je motiv i svrha, cilj ljudskog (etičkog) djelovanja u postizanju ili unapređivanju vlastite ili tuđe sreće, odnosno objektivne dobrobiti. Također učenje da je zadatak moralne težnje i djelovanja u darivanju i uvećavanju sreće i zadovoljstva. Prema tome u čemu vidi pravu sreću kao najviše dobro vrijedno težnje (da bi se najbolje, moralno ispravno živjelo), eudaimonizam može biti hedonizam (v.), perfekcionizam (v.), utilitarizam (v.), altruizam (v.), egoizam (v.) a moguća su i njihova međusobna prožimanja.

Euforija (grč. eu = dobro i pherein = nalaziti se), 1) intenzivno osječaj ugode i zadovoljstva; 2) patološko stanje neopravdanog zadovoljstva u vezi s vlastitim zdravljem ili djelovanjem.

Δ na vrh Δ

Eukolija (grč. eukolia = zadovoljstvo), vedrina, veselost, životna radost. Suprotnost se označava pojmom diskolije (v.). Na eukoliji počivaju optimistička (v.), a na diskoliji pesimistički pogledi o životu.

Eukrazija (grč. eukrasia): što je dobro pomiješano. Liječnik Galen tumačio je da dobrim miješanjem sokova u organizmu nastaju dobre dispozicije (v.) za stvaranje temperamenta i karaktera. Suprotno: diskrazija (v.).

Eusebija (grč. eusébeia), pobožnost, vjersko osjećanje. Eusebija proizlazi iz ljudske vjere u postojanje Boga.

Eutanazija (grč.): laka, bezbolna smrt. U mnogim filozofskim sistemima smrt nije uzrok straha za čovjeka, jer on spoznajom prirode i njenih zakona dolazi do nužnog zaključka o neprekidnom mijenjanju svega.

Eutimija (grč. euthimia), dobra volja, radost, veselje. To je prema Demokritu cilj ljudskog djelovanja.

Eutonija (grč.), čvrstoća, snaga; kod stoika: svojstvo duše.

Evidencija (lat. evidentia), očitost, očigledno. Neposredni istiniti stvarni ili logički uvid. Duševno stanje u kome se neki sud, neka misao doživljava kao intuitivno jasno dana nesumnjiva istina. Doživljaj same po sebi neposredno jasne, sigurne i uvjerljive istine.

Evidentno (lat. evidens), očito, očevidno, jasno. Ono što je u mišljenju neposredno jasno bez svakog daljnjeg izvođenja ili dokazivanja. Što se neposredno razumije i uviđa kao sigurno istinito spoznato.

Evolucija (lat. evolutio = razvitak): razvijanje.

Evolucionizam (lat. evolutio = razvitak): nauka o razvoju. Teorija koji kaže da je sve nastalo razvojem.

Exclusi tertii sive medii (lat. znači [pravilo] »isključenje trećeg odnosno posredovanja«). Logično pravilo (princip odnosno aksiom) koje na osnovu pravila kontradikcije (v.) tvrdi da je između dva u istom smslu kontradiktorno suprotna suda (S jest P, S nije P) jedan svakako istinit, a drugi neistinit (»ili- ili«), te je isključena neistinitost obadva, koju bi nadomjestio neki treći posredni sud (lat. »tertium non datur« - trećeg nema).

Ex mere negativis et particularibus nihil sequitur (lat. »iz naprosto niječnih i djelomičnih ništa ne slijedi«)?!. Opšte silogističko pravilo koje uči da iz dvije negativnosti kao ni iz dvije partikularne premise ne može slijediti ništa sigurno ni nužno.

Ezoteričan (grč. esoterikós = unutarnji): samo za one koji pripadaju grupi, školi, sekti.

∆ na vrh ∆

F

Fakticitet (lat. factum = činjenica): faktičnost, činjeničnost, datost ustanovljiva u svom postojanju kakva stvarno jest, bez obzira na to kakva ona može, mora, odnosno treba da bude. Slično: mogućnost, nužnost, logicitet.

∆ na vrh ∆

Faktičan (lat. factum = činjenica): činjeničan, zbiljski, stvaran, na konkretnom iskustvu ustanovljen, prostorno-vremenski odrediv (»ovdje i sada«), za razliku od onoga što se naprosto pomišlja (idealno), odnosno onoga što se u teoriji ukazuje tek mogućim ili nužnim (»uvijek i svuda«). (V. empirijski, pozitivan.)

Faktum (lat. factum od facere = činiti): činjenica; - faktično. Od iste osnove potiče i faktor (činilac). Faktum je ono što je tako dano da se ne može osporiti njegovo postojanje. Faktum se može različito interpretirati i opisati u njegovoj genezi, ali se ne može logički dedukovati. U Bitku i vremenu Heidegger je prvi put postavio zahtjev za »hermeneutikom faktičnosti«. Faktičnost je prema Heideggeru utemeljena u faktumu opstanka. »Pojam faktičnosti uključuje u sebi: bitak u svijetu (das Inderweltsein) 'unutarsvjetovnog' bića, doduše tako, da to biće može sebe razumjeti kao u svom 'dešavanju' (»Geschick«) povezano s bitkom bića što ga ono susreće unutar svoga vlastitoga svijeta«. Ta »bačenost u svijet« sastoji se u tome, da čovjek vidi sebe rođenog u nekoj konkretnoj situaciji koju on sam nije oblikovao, ali je njegov zadatak da je dalje oblikuje. Kao »Onaj koji je bačen« u svijet »nabacuje« svoje mogućnosti na osnovi izlaganja (hermeneutike) svoje faktične situacije. U tom smislu »Opstanak egzistira faktički«. Kant faktum uzima prvenstveno u značenju koje on ima za praktično djelovanje i slobodu našega uma. Faktum čistog uma je moralni zakon koji omogućava čovjekovu slobodu. Naravno, osim značenja faktuma u području slobodnog djelovanja, faktičnost se često uzima kao slučajnost u suprotnosti prema logičnosti (logicitetu). O faktumu kao onome što je učinjeno i postavljeno često se govori u smislu pozitivizma puke empirijske činjenice bez obzira na njezinu bit. Kada se činjenice odvajaju od biti onda se faktum shvata kao slučajnost, koja prema svojoj biti može biti i drugačija nego što jest, a bit sama kao ono što ne može biti drugačije nego što jest, dakle kao nužnost. Još je i rani Husserl u tom smislu odvajao bit i činjenicu, da bi kasnije napustio ne samo tradicionalni esencijalizam biti i pozitivizam činjenice nego i dugo zastupani tzv.

»transcendentalni pozitivizam« i formalnu ontologiju, i zagovarao tezu, da svijet života istinski ne može biti bez posebno svjesnih bića i objekata u kojima se svijet pokazuje u perspektivi horizonta te da svijet nije za uvijek određen nikakvom ontologijom ili nekom mathesis universalis. To sa druge strane znači da ni faktum nije pozitivan ni zauvijek dan nego zavisi od svijeta kao horizonta horizonata. U skladu s tim, horizont horizonata Husserl naziva »apsolutnim faktumom« ili »prafaktumom« svijeta života. Taj »apsolutni faktum« Landgrebe posmatra ne samo kao činjenicu reflektovanja naše svijesti nego i kao način stvarne mogućnosti samokretanja tijela (Leib). Štaviše, apsolutni faktum kao način bitka subjektivnosti centriran je u tijelu, u »Ovdje« i »Sada«, pa nije svijest nego je tijelo ona »apsolutna nulta tačka« na kojoj je orijentisana sva faktičnost. Tijelo je »apsolutna nulta tačka« zbog toga jer iza njega se ne može ići dalje. U tijelu je centriran apsolutni faktum, to znači da od njega kao apsolutno određenog položaja i kretanja tijela u prostoru i vremenu polazi svaki posredovani faktum.

Falacije (lat. fallaciae) - logičke greške koje se vide u upotrebi neistinitog mišljenja pri izvođenju, induktivnom i deduktivnom zaključivanju i dokazivanju. Falacije mogu nastati slučajno (tzv. paralogizmi, v.) ili namjerno (tzv. sofizmi, v.). Ponajvažnije f.: quaternio terminorum, f. consequentis, f. disjunctionis (u silogizmima); f. fictae universalitatis, post hoc ergo propter hoc (u indukciji); circulus vitiosus, metabaza, heterozetesis (pri dokazivanju).

Falasifa ili falsafa (islam - falâsifa) - naziv za helensku filozofiju i pogled na svijet osnovan na naučnoj spoznaji za razliku od mudrosti osnovane na vjerskoj objavi (v hikma, išrâk, ma'rifa). Islam je iz perzijskih tradicija preuzeo i sačuvao do renesanse baštinu helenske kulture. Pod pojam falasifa spadaju i drugi strani uticaji koji pridonose naučnom razjašnjenju svijeta i života, a potiču redovno iz perzijskih i indijskih izvora. Takvim su uticajima otvoreni najprije liberalni teolozi škole mu'tazila (v.), a zatim skolastici

∆ na vrh ∆

aristotelovskog smjera. - Dva činioca određuju položaj i vrijednost falasife u islamskom svijetu: 1) Da se pravilno ocijeni važnost islamske filozofije, potrebno je poći od nedostataka aristotelovog sistema« (Horten). 2) U svladavanju tih nedostataka važan doprinos predstavljaju neposredni uticaji indijske skeptičke filozofije (sumanija, v.) i prirodoznanstveno-logičke škole nyâya-vaišešika (v.). Odatle bi se mogla tumačiti i pojava nearistotelovskih helenskih uticaja (Demokritov atomizam, Epikur) u predaristotelovskoj misli ranog islama, gdje su uhvatili dubok korijen kod prvih teologa. Islamski su filozofi upoznali aristotelizam u neoplatonskoj preradi. Opštćim pretpostavkama indo-iranske metafizike odgovara shvatanje da je svijet kao cjelina tok bitka koji proističe (faid, v.) ili očituje svoju skrivenu prirodu (ghâ'ib, v.) iz jednog vječnog izvora. Bivstvo tako proisteklih stvari razlikuje se od njihova pojavnog, kontingentnog (v.) bića. Kontingentnost bića potencira se indijskom pretpostavkom (budističkog porijekla) o trenutnoj, promjenljivoj i složenoj prirodi pojavnosti ili »Stvorenih stvari«. - Svijet je u potpunosti obuhvaćen uzročnom zakonitošću. I tu je indijski determinizam bliži izvornim islamskim stavovima nego problematika slobode u iranskom dualizmu. - Težnja za prevladavanjem aristotelovskog dualizma i za istovremenim održavanjem pretpostavke o kontingentnosti svijeta ili o razlici bivstva i bića osjeća se u formulaciji problema univerzalija kod lbn Sine (Avicenna): Božanski izvor svjetlosti je universale ante rem, kontingentne stvari osjetnog svijeta sadrže skrovito universale in re, a naše intelektualno zahvatanje doseže istinu kao universale post rem. Tako se problem stvarnosti svijeta (hakîka) nastoji riješiti pomoću aristotelovog pojma kontingencije. lbn Rušd (Averroes), koji se najviše udaljuje od istočnjačkih pretpostavki (išrâkîyûn) islamske misli, i tumači pojavnost svijeta kao njegovo izvođenje iz nebitka ('adam) čiste potencije u stanje opstanka. U takvim aristotelovim formulacijama problematike osjeća se tendencija koja lako vodi do panteizma islamskih mistika, do napuštanja ili nadilaženja spoznajnih sredstava helenske filozofije, koju primaju samo kao

∆ na vrh ∆

propedeutski stepen (Suhrawardt). S druge strane iransko-helenska ideja slobode uvijek se ponovo vraća s ortodoksnom reakcijom na latentnu opasnost da po fizičkoj nuždi svoga bića ne ostane lišen slobode uopće. Ghazali brani slobodu sa gledišta pedagoškog ideala oplemenjenja ličnosti.

Fana (islam – Fana'), uništenje, prestanak; osnovni termin sûfîjke (v.) mistike, izražava stanje savršenstva koje se uspoređuje s »utrnućem« (nirvana, v.) u budizmu. - I islamski i evropski prikazi koji polaze sa viđenja stranih sufizmu nastoje da istaknu pretežno moralni smisao termina i da potcijene njegove metafizičke implikacije, kao i u slučaju budizma. Hudžwîrî (11. st.) u jednom od prvih djela napisanih s takvog stajališta (»Kašf al-Mahdžub«) kaže da ne može biti riječ ni o gubitku supstance ni ličnosti u stanju fana', »kako vjeruju neke sufijke neznalice«. Isti autor piše o svojim raspravama s islamskim teolozima u Indiji, koji su svojim metafizičkim interpretacijama ovog stanja »dokazali da nemaju pojma o tome šta je fana'«. Prema tome bi se moglo raditi jedino o uništenju ljudske volje. - Polazeći od ove ortodoksne pretpostavke neki evropski autori zaključuju da izvor islamskog pojma fana' treba tražiti u kršćanskoj mistici. - Bitna razlika između islamskog i indijskog pojma sastoji se nesumnjivo u metafizičkoj pretpostavci prema kojoj je »Utrnuće« ili »uništenje« ličnosti za budiste nezavisno od apsolutnog bitka Božijeg, dok se u islamu (još izrazitije nego kod vedantinskog brahmanirvâne) on tološke pretpostavke te vrste ne daju do kraja fenomenološki redukovati. Imajući u vidu spomenuta ograničenja heterodoksnih (v.) stavova, vrijedno je citirati nekoliko bitnih obilježja ovog pojma prema istom Hudžwîrîjevu djelu : Siromaštvo sufija sastoji se »U okretanja pogleda od svakog stvorenog postojanja; u onom opštem uništenju, gdje se nazire još samo sveobuhvatno«. Ono znači »uništenje ljudskih atributa svojstvenih našem Ja«. - »Sufi je onaj koji niti posjeduje niti je posjedovan - to je bivstvo fana'a.« - Autentični predstavnik ove teorije u sufizmu, Bistâmi (9. st.), dolazi

∆ na vrh ∆

do ove krajnje formulacije pojma fana': »Nestajanjem nestanka nestao sam iz nestanka kroz ništa u ničemu.«

Fanatičan - zanesen, zaslijepljen, koji je obuzet fanatizmom, a time i netrpeljiv prema drugima.

Fanatik - zanesenjak koji se slijepo predaje nekoj stvari, ideji ili vjeri s potpunom netrpeljivošću naspram svega drugog, čime se posve negira i uništava humanitet. Fanatik je u odnosu na druge nacionalnosti (u politici) ekstremni nacionalist ili šovinist.

Fanatizam (lat.), zanesenost, zaslijepljenost, slijepa predanost, strastvena vezanost uz jednu stvar, ideju, uvjerenje, vjeru, koja u svojoj potpunoj nekritičnosti ide do ekstremne netrpeljivosti i mržnje naspram drugih shvatanja, stavova, mišljenja, uvjerenja i načina života (fanatizam srodan šovinizmu).

Fantazija (mašta). U širem smislu: sposobnost predstavljanja, reprodukcije upamćenih - naročito osjetnih - sadržaja. U užem smislu: misaona kombinatorika, sposobnost stvaranja novih cjelina (sinteza) od različitih elemenata reproduktivne i apstrahovane svijesti. S obzirom na udio koji u novostvorenim cjelinama imaju određene vrste predstava, i na šeme po kojima se one ujedinjuju, u fantaziranju pojedinaca postoje znatne tipske razlike; one su značajne ne samo za opšti psihički profil ličnosti nego i za razvitak specifičnog stvaralačkog interesa (tehničkog, muzičkog, pjesničkog, likovnog). U psihičkom životu čovjeka fantazija ima veliku i mnogostranu ulogu. U spontanom maštanju »iživljavaju« se i rješavaju različita stanja emocionalne napetosti, »ispunjenje želja«, »katarza« eidetizacijom emocijâ i raspoloženja), što se redovno odigrava u bizarnom svijetu sna, ali i u budnom »sanjarenju« i u procesu umjetničkog stvaranja. Kombnovanje detalja iz stvanog i misaonog pamćenja omogućava ne samo uspješna rješenja svakidašnjih životnih zadataka nego i stvaranje novih kulturnih

tekovina tehničkim pronalascima, izgradnjom naučnih sistema, teorija i hipoteza. Posebnono značenje ima fantazija u psihičkom životu djece, koja često zamjenjuju realno doživljeno s fantazijom, i pripadnika zajednica kod kojih je nedostatak kritičkih spoznaja nadomješten fantastičnim sintezama, objektivacijama elementarnih afekata. Patološka bujnost fantazije karakteristična je za različite oblike maničkih i depresivnih stanja, a posebno za histeriju (»fantazija lažljivosti« - pseudologia phantastica). Ali i kod normalnih pojedinaca aktivnost mašte može dovesti do negativnih posljedica, npr. tako što se uslijed slučajnog stapanja predstava sjećanja s fantastičnim motivima iskrivljuju uspomene na realne događaje (pogrešni podaci svjedoka na sudu, unakaženost vijesti koje idu od usta do usta, »romantična« obavještenja). Eksperimentalno se fantazija ispitivala često posredno, u okviru istraživanja »vjernosti pamćenja« i uticaja emocija na organizovanje predstavljenih sadržaja. Neposrednom ispitivanju fantazije kao sposobnosti predstavljanja kombinatorike služe različiti testovi kojima se od ispitanika traži dopuna fragmentarnih podataka, sastavljanje nepovezanih ili ispremiješanih elemenata u odeđene oblike (testovi dopunjenja, sređivanja, kombiniranja) ili interpretacije mnogoznačnih (smisleno neorganizovanih, »apstraktnih«) podataka (Rorschachove mrlje, »projektivni testovi«).

Fantazma (grč.), predstava; ponajčešće u smislu fantazijske predstave, varke izazvane unutrašnjim uzbuđenjem; halucinacija (v.).

Fašizam - najreakcionarniji politički oblik diktature u epohi imperijalizma. Najprije nastaje u Italiji (1922), a zatim u Njemačkoj (1933) pod nazivom »nacionalsocijalizma«. Politička ideologija fašizma je antiparlamentarizam, diktatura jedinstvene fašističke partije, zastupanje u osnovi interesa financijskog kapitala, veličanje vođa. Jedna od ideoloških osnova fašizma bila i teorija rasizma, koja proklamira nenaučnu i istorijski reakcionarnu tezu o superiornosti svoje rase. Fašizam pokušava da dobije i filozofsku zasnovanost u

∆ na vrh ∆

idealističkim filozofijama aktivnog subjekta (Gentile), veličanje vođa i države kao nekog sveopšteg arbitra.

Fatalizam (lat. fatum = udes): vjerovanje da je svako događanje u svijetu i svako ljudsko djelovanje unaprijed određeno i prema tome neizbježivo. Po fatalizmu bi čovjek bio automat; jer ako je sve unaprijed određeno, onda nema mjesta ni slobodnoj volji (v. fatum).

Fatum (lat. fatum = udes): viša sila koja upravlja svim zbivanjem i ljudskim djelovanjem, unaprijed tačno određenim. (v. fatalizam).

Faza (grč phasis = pojava); razvojni stepen u nekom zbivanju ili procesu; pojavna forma (npr. četiri faze Mjeseca).

Fenomen (grč. fainómenon), pojava; izraz koji je u razvoju filozofske misli poprimio različita značenja, kao: događanje za razliku od stvari; viđenje u svijesti nečeg izvan svijesti, a što je »o sebi« nepoznato; sadržaj svijesti; po Platonu: osjetni stvarni svijet kao refleks idejnog (inteligibilnog) svijeta; po Kantu: pojave, ukoliko se pomišljaju ne kao puko pričinjavanje već kao predmeti na osnovu jedinstva kategorija, a za razliku od »stvari o sebi« (»noumenon«).

Fenomenalan , pojavan; koji pripada području pojavnog iskustva; fenomenalni dualizam, stav da se u iskustvu javljaju dva različna principa postojanja: fizično i psihično (materija i duh).

Fenomenalnost (grč. fainómenon = pojavljujuće, pokazujuće). Sam izraz fenomen ima više filozofskih značenja. Prvo on znači neposrednu pojavu ili pokazivanje nečega u osjetilnom iskustvu. Drugo fenomen znači i ono što se nije potpuno pokazalo u neposrednoj pojavi nego se tek najavilo i naznačilo. Kada se to naznačeno samo pokaže tako da je prezentno na sebi samome, tada govorimo o pravom fenomenu u izvornom smislu onoga što se pojavljuje ili pokazuje. Fenomenologija nastoji oko dohvatanja tog

posljednjeg značenja fenomena, dok fenomenalizam shvata fenomenalnost (pojavnost) kao sferu predmeta iskustva i označava pojave stvari u suprotnosti prema samim stvarima. Fenomenalizam je u tom smislu gnoseološki pravac koji predmete iskustva posmatra kao pojave neprepoznatih stvari o sebi (Kant, Schopenhauer, Herbart, Lotze, E. v. Hartmann). Kada fenomenalizam predmete iskustva svodi samo na činjenice svijesti, na subjektivne osjete, tada on potpuno odbija postojanje stvari o sebi.

Fenomenalizam (fenomenizam) Izraz za spoznajnoteorijski stav, koji je izgradio Kant, da predmet spoznaje sačinjavaju fenomeni (v.), pojave. Shvati li se fenomen kao prepoznata pojava neke u sebi dublje, ali neprepoznate realnosti, tada je riječ o objektivnom fenomenalizmu koji je po svom agnostičkom obilježju svojstven ne samo Kantovom transcendentalnom idealizmu nego i oblicima realistički orijentisanog pozitivizma (A. Comte, H. Taine, Renan, H. Spencer, Ardigo, Diihring, Laas, Avenarius, Masaryk). Ali, ako se pod fenomenom zamišljaju isključivo pojave u svijesti, tj. svjesni sadržaji (osjeti, doživljaji) izvan kojih ništa drugo osnovnije ne bi postojalo, tada je posrijedi radikalni, subjektivni fenomenalizam. (Berkeley, Hume, J. St. Mili, E. Mach, Vaihinger).

Fenomenologija (grč. fainomenon = pojava i logos = znanost). U prvom i najširem značenju: znanost o fenomenima, o pojavama. Prvi joj je zadatak bio da otkrije razliku između privida i istine.?! A kako se pojave javljaju u svijesti, onda znači i znanost koja opisuje i objašnjava upravo te pojave. Ona označava i teoriju o empirijskim pojavama uopšte za razliku od nauke, o stvarima i o sebi. Kod Hegela (»Fenomenologija duha«) dobiva taj pojam već specifično, zapravo metafizičko značenje, jer se u njemu analiziraju oblici i načini pojave duha, koji su ujedno nužni razvojni stupnjevi individualne i povijesne svijesti u kojima se ogleda apsolutni duh.
Fenomenologijom se naziva i poseban pravac u filozofiji, kojeg je začetnik E. Husserl a koji je svojom tezom »natrag ka stvarima«

Δ na vrh Δ

otklanjao subjektivističko apstraktne spoznajno-teorijske rasprave i svojom »fenomenološkom metodom« stvarao kritičke temelje znanstvenom mišljenju. Husserl zapravo polazi od Brentanove »deskriptivne psihologije« koja se temelji na opisu i analizi pojava svijesti. Husserl je antipsihologist, ali prihvata od Brentana tezu o nužnoj predmetnoj intencionalnosti svjesnih doživljaja. Fenomenološkom metodom kao osnovnom opšteznanstvenom, a prvenstveno filozofskom, analizom dolazi se do biti, do suštine datih najrazličitijih pojava (fenomena) svijesti od kojih svaka ima svoj intencionalni predmet s vansvjesnim korelatom. Dvostrukom redukcijom (eidetskom i fenomenološkom) ispunjava se taj kritički zadatak. Eidetskom redukcijom kao specifičnom analitičkom deskripcijom isključuje se egzistencija subjekta i oblik njegovih spoznajnih akata, a traži se neovisno od bujne održivosti danih činjenica sama bit (eidos) predmeta o kome je riječ. Tako se dolazi do »eidetske ontologije« koja otkriva regione predmeta pojedinih znanstvenih disciplina (»regionalna eidetska znanost«). Dok fenomenološka redukcija, promatrajući predmete kao korelate svijesti, ispituje tu čistu (ali ne praznu svijest samu. Ona otkriva imanentna oblikovanja svijesti u kojoj se dohvataju predmeti. Razlikujući »noezis« i »noemu« razlikuje Husserl sam akt (svjestitost) od sadržaja svijesti (ono svjesno). Konstitutivni akt i svjestiti sadržaj (ideacija) međusobno se uvjetuju. Po tome onda Husserl i određuje da se zadatak filozofije sastoji u čisto deskriptivnoj znanosti o biti imanentnih oblikovanja svijesti, kao o istinskom i apsolutnom bitku uopšte. M. Scheler je proširio tematiku Husserlovu na područje aksiologije (a na kraju etike) i tu polemizira s Kantovim formalizmom u etici, pokazujući da se uz teoretsku ideaciju (koju obraduje Husserl) u ljudskoj svijesti očituje i »Vrijednosna osjećanje« koje ne predstavlja razumno otkrivanje vrednosti, ali se doživljava istom sigurnošću (evidencijom) kao misaonim aktom otkrivena istina. Heidegger stav je konačno doveo do ontološke konsekvence ove fenomenološke analize: da bit bitka nije nadvremenska svijest, nego povijesnost i vrijeme.

∆ na vrh ∆

Fenotip (grč. phainesthai = pojaviti se i typos = obilježje) - skup osobina neke individue, uvjetovanih ujedno njegovim nasljeđem i uticajima sredine u kojoj se razvija i u kojoj živi.

Fetiš (lat. facticius, franc. fétiche, portug. fetiiço): umjetan, kriv, čaroban. Portugalska oznaka za manje vrijednu zapadnoafričku umjetnost. Ch. de Brosses uveo je termin u znanost i njime označio vjerovanje neki naroda u neku posebnu moć sakralnih predmeta. U prenesenom značenju termin se javlja u filozofiji. U prvom smislu kod Schellinga, Hegela, A. Comtea, J. S. Milla; Schelling govori o »naivnom klanjanju« koje se izražava naspram »sirovih ili neorganskih tijela«. U prenesenom smislu govori se o fetišu kao o oznaci za objekte koji se izmiču kritičkom umu, koji su samovoljno postavljeni i posjeduju iracionalnu moć. U tom smislu su termin upotrebljavali Kant, Mane, Freud; kao primjer Kant je govorio o »popovima« koje određuje crkva gdje »vlada fetiška služba«, a ne »principi moralnosti već statutarne zapovijedi, pravila vjerovanja i opažanja. . .«

Fetišizam (portug. feitiço = čarobna moć): vjerovanje u čarobnu moć različitih predmeta u kojima nalaze duhovi, demoni ili magične sile koje čovjek može pridobiti za sebe. Fetišizam je forma religije. - Mane govori o fetišizmu robe, jer ovdje jedan društveni odnos ljudi poprima formu predmetnog odnosa.

Fiat (lat.): neka bude! U kršćanskom vjerovanju: stvaralačka riječ Boga.

Fideizam (lat. fides = vjerovanje), vjersko učenje da »više istine«, ne može shvatiti ljudski razum, bez vjere u »Otkrivanje«. Prema tom učenju vjera je osnov cjelokupnog ljudskog mišljenja i rada i spoznaje.

Figure zaključivanja (lat. figura = oblik) ili silogističke (v.) figure određeni su oblici, određeni načini po kojima se provodi logičko zaključivanje (v.). U tradicionalnoj logici nalazimo četiri takva osnovna oblika, a razlikuju se međusobno po tome koje mjesto u

premisama, u kojima se subjekt zaglavka označava sa S a predikat sa P, zauzima srednji ili središnji (v.) pojam M. Figure imaju ove oblike:

I.	II.	III.	IV.
M P	P M	M P	P M
S M	S M	M S	M S
S P	S P	S P	S P

Prve tri figure potiču još od Aristotela, a četvrta od Galena.

Fikcija - izmišljotina, svjesno zamišljanje neke situacije uz pretpostavku da zaista postoji, iako je očita njena nestvarnost, a ponekad čak nemogućnost i protuslovnost. Po tome se fikcija razlikuje od srodne joj hipoteze (v.) koja predstavlja zamisao sa stvarno više-manje vjerovatnim sadržajem. Fikcija dolazi do izražaja i u ljudskom životu uopšte i u pojedinim naukama kao što su matematika, geometrija, fizika, pravo, filozofija i dr. Ona je, ako se pravilno shvati, prikladno metodološko sredstvo da se u kontrastu s nestvarnim mislima sama stvarnost naučno potpunije ispita, osvijetli i shvati, te tako bolje svlada ne samo teorijski nego i praktično. Fikcija je kao svojevrsni fantazijsko-misaoni eksperiment dobila u filozofiji specifičan jezični izraz u vezniku »kao da« (»als ob«), pa se može reći: zamišlja se neki nestvarni, odnosno nemogući slučaj kao da postoji i na njegovim konsekvencama razmatra se i prosuđuje određena situacija odnosno problem, bilo u nauci bilo u životnoj praksi. Opravdano davanje važnosti fikciji za naučni napredak može međutim dovesti do njena precjenjivanja, pa čak i do svođenja čitave nauke i filozofijske svijesti i njenih kategorija na skup fikcija. Taj se filozofijski smjer naziva fikcionalizam (v.).

Fikcionalizam Filozofski smjer koji opravdanu ulogu fikcija (v.) u naučnom istraživanju i životnoj orijentaciji preuveličava do te mjere da sveukupnost teorijske i praktične svijesti svodi na skup fikcija.

Najpoznatiji predstavik fikcionalizma je H. Vaihinger (»Die Philosophie des Als ob., 1911).

Fiksna ideja - neka ideja ili skup misli koje se često ponavljaju i nameću u doživljavanju. To je jedan od simptoma opsesivne neuroze (v.)

Fiktivan , izmišljen, nestvaran, zasnovan na fikciji (v.)

Filantrop (grč. philos = prijatelj i anthropos = čovjek): ko u ljubavi prema čovjeku vidi najviši smisao djelovanja. Filantropizam kao poseban pravac u pedagogiji osnovao je na Rusoovim idejama Basedow. Taj pravac teži za tim da djetetu pruži takva znanja koja će u životu moći korisno upotrijebiti i za svoju sreću i za sreću čovječanstva, ali moralnom odgoju daje ipak veću važnost nego intelektualnom.

Filantropija , v. čovjekoljublje.

Filogenetično (grč. fyle = rod i genesis = porijeklo): ono što se odnosi na razvitak biološke jedinke od časa zametka).

Filogeneza (grč. phylé = pleme, koljeno i genesis = nastanak): morfološki i funkcionalni razvoj neke vrste živih bića. Vidi: ontogeneza.

Filozofem (grč. filosófema), određena filozofijska teza (mišljenje, učenje), određen stav prema nekom filozofskom problemu; također: neka filozofska izreka. Kod Aristotela: naučna, demonstracija dokazni postupak u vezi s retoričkim, dijalektičkim, erističkim, sofističkim - epiheremom (v.), aporemom (v.).

Filozofija (grč. philosophia, dolazi od philos = prijatelj i sophia = mudrost). Filozof je prijatelj mudrosti, ali sam nije sophós - mudrac. Kao sophistes on može biti i poznavalac praktičnih umijeća pravljenja i djelovanja, pa i učitelj takvih vještina. Platon je prvi razlikovao sofista od filozofa tako što je smatrao da prvi mnogo toga

može poznavati, ali takvo poznavanje zastaje kod stvari kakvim se one čine i zato je samo dóxa - mnijenje, a filozof pita o razlogu stvari uopće i, shvatajući ga, postiže spoznaju ili znanje - episteme. Ali i to znanje nije mudrost sama nego ostaje stalna težnja ka njoj, uz istovremeno oštro razgraničenje istine od tačnosti, filozofskog uma od svakidašnjeg razuma i njegovih zabluda. Filozofi Heraklit i Parmenid, a još više Platon i Aristotel, ističu da filozofsko mišljenje počinje divljenjem onome što se drugima čini razumljivim samo po sebi i beznačajnim, divljenjem da stvari uopšte jesu, a ne da nisu. Stvari »jesu«, a u isti se mah mijenjaju, nestaju i nastaju, odakle izvire pitanje: što je u toj mijeni postojano? Djelovanje čovjeka ne može biti bez čvrstog oslonca, bez mjerila za sve događaje i radnje koje odlučuju šta je ispravno a što neispravno, šta je pravedno a šta nepravedno. Obuzetost tim divljenjem stalni je zanos filozofije. Pitanje o porijeklu svih stvari obavezno vodi razlikovanju cjeline i dijelova u svemu. Otkriva se da se cjelina ne da izvesti iz pojedinačnog, da se istina ne uspostavlja naprosto u prepoznavanju, pravednost ne nastaje pukim djelovanjem, nego svemu u temelju leži Jedno što sve utemeljuje. Temeljno je iskustvo filozofije obuzetost tim temeljem svega, izvorom i porijeklom riječi i činjenja. Pokazuje se, kako to Jedno jedino u svemu, uglavnom, bitno i temeljno stoji u dodiru s biti čovjeka: bitak (v.) sam, biće (v.) i bit čovjeka neraskidivo su povezani. Svako izricanje da nešto »jest« ili pitanje »šta« je nešto, što ukazuje na bitak kao temelj. Osnovno pitanje filozofije tako započinje i završava kao pitanje: što »je« to ‚biti«? Bez razumijevanja toga »biti« nema istinitog mišljenja ni pravednog djelovanja. - Ali bitak se čovjeku ne nadaje samo »u vremenu« nego je sam tu kao povijest, i zato svako povijesno iskustvo bića pokazuje drugi lik i drugačije se artikuliše. Za predsokratovce bitak je phýsis (v.) - priroda kao iskon - arhé odakle sve niče, raste i na kraju se tamo vraća. Heraklit shvata u logosu - slogu, sam razlog svih stvari, a Parmenid u Jednome istinu svega. Platonu je bitak kao idéa - vidno stalno iza vidljivog svijeta, agathón - dobro čemu teži svaki čin. Aristotel je cjelinu bića razumijevao iz najviših uzroka, artikulisao ga

∆ na vrh ∆

kategorijama - najvišim rodovima, i vidio ga u stalnom kretanju, prelazu iz mogućeg u stvarno, čime se bavi fizika i »prva filozofija« - metafizika. Kant hoće da predmete shvati kao proizvode apriorne spoznaje, a Hegelov je bitak apsolutno mišljenje. Filozofija kao posmatranje svijeta zahtijeva mijenjanje u skladu da je istina moguća. - U skladu s različitim pojmovima filozofije ona se s vremenom grana u različite »discipline«, od kojih svaka temeljno filozofsko pitanje postavlja u odnosu na naročiti oblik susreta čovjeka sa svijetom. Pitanje o biću kao takvom razmatra ontologija, o najvišem biću - racionalna teologija, o biću u cjelini - racionalna kosmologija, a o duši kao mjestu gdje se ta cjelina ogleda - racionalna psihologija, kako je te discipline ispostavila metafizika. Iz njih su se kasnije razvile znanosti u skladu s premisom da je biće predmet misaonog subjekta. S vremenom se ispostavlja nova filozofska disciplina, teoriji saznanja ili gnoseologija, a razvitak posebnih znanosti nameće potrebu epistemologije, filozofske refleksije o nauci. Na koji način mišljenje može izgovoriti biće razmatra logika, norme pravednog i moralnog djelovanja etikâ, a pravila obrtničkog i umjetničkog proizvođenja - estetika. - Postavi li se pitanje koji je pojam filozofije »istinit« ili koja je filozofska disciplina zapravo »glavna«, nema odgovora, zato što se filozofija mijenja, a s njom i filozofska pitanja i odgovori. Dok posebne znanosti pokazuju neprekidni napredak s obzirom na nova područja istraživanja i razvitak tehnike, što uvjetuje stalno širenje fonda znanja, s filozofijom to nije slučaj. Kao misao iskona nijedna izvorna filozofija s vremenom ne zastarjeva, niti se može kasnije prevladati, zato što se uvijek vraća istim problemima koje čovjeku nameće njegov opstanak u svijetu. Najstarija je filozofija tako jednako »savremena« kao i današnja, a pitanje o smislu, istini, razlogu i početku svega ostaje isto pitanje za različite generacije. Upravo u tome i leži sva »bruka« povijesti filozofije na misaona raspravljanje čovjeka sa samim sobom i svijetom.

Filozofija egzistencije - skupna oznaka onih filozofskih struja koje se izvanjski-formalno podudaraju u tome što pod egzistencijom (v.) ne razumiju naprosto opstanak uopće, nego način bitka osobno, posebno i naročito izvršenje ljudskoga opstanka u njegovoj jednokratnosti, konačnosti i povijesnosti. S obzirom na središnje filozofsko pitanje o bitku ta se filozofska nastojanja dijele u tri skupine: 1. filozofiju egzistencije u pravom smislu te riječi (K. Jaspers, G. Marcel), 2. egzistencijalnu filozofiju (M. Heidegger i sljedbenici) i 3. egzistencijalizam (J. P. Sartre, djelomično A. Camus, M. Merleau-Ponty). Dok su Jaspers i Marcel teisti i zastupaju filozofsku vjeru ili obnovu religioznog čovjeka, Heidegger je u tom pogledu manje određen, a Sartre propovijeda postulatorni ateizam. Bliski su filozofiji egzistencije religiozni mislioci kao M. Buber i F. Rosenzweig, egzistencijalni teolozi R. Bultmann i K. Barth, a posebno takvi pisci i pjesnici kao E. Jiinger, R. M. Rilke, F. Kafka, A. Malraux i S. de Beauvoir. Kriza građanskog svijeta i potres prvoga svjetskog rata tvore svjetovno ishodište filozofije egzistencije koja od tridesetih godina ovoga stoljeća izbija na čelo svih filozofskih strujanja u Njemačkoj, a teško iskustvo izgubljenog rata, okupacije i otpora (»Resistance«) pruža realno tlo za njezin nagli uspon u Francuskoj poslije 1945. Ona ima svoje predstavnike u Italiji (N. Abbagnano, E. Grassi) i Španjolskoj (M. de Unamuno), Južnoj Americi i Japanu, ali na manji odjek nailazi u anglosaskim zemljama. Misaoni korijeni filozofije egzistencije sežu u 19. stoljeće i izrastaju iz reakcije na spekulativnu preuzetnost hegelovskog idealizma. Kierkegaardov »protest« protiv svođenja pojedinca na razvojni moment apsolutne ideje ističe u prvi plan individualnu slobodu i općenito se suprotstavlja esencijalizmu tradicionalne metafizike, što ukazuje i na dodirne točke s romantikom, »pozitivnom filozofijom« kasnoga Schellinga. Tome se u 20. stoljeću priključuju motivi Bergsonove filozofije života, Diltheyeve hermeneutike povijesti, Husserlove fenomenologije s njenim obratom stvarima, Schelerove antropologije i obnove ontologije N. Hartmanna, dok u Francuskoj jače djeluje nacionalna tradicija i utjecaj Freudove psihoanalize. -

∆ na vrh ∆

Najznačajniji predstavnik filozofije egzistencije u užem smislu K. Jaspers polazi od iskustva »Sustajanja« pojedinačnog opstanka u njegovu naporu da postane vlastit i samovojan. - Filozofsko orijentiranje u svijetu vodi rasvjetljenju srži egzistencije koja se otkriva kao transcendencija u ono nadegzistencijalno. »Granične situacije« (borba, trpljenje, smrt, krivnja, savjest) ukazuju na ono »obuhvatno« iznad subjekt-objekt rascjepa što se može doseći samo metafizikom »Čitanja šifara«, nečega što se ne da do kraja racionalno znanstveno iskusiti. Posljednja je poruka metafizike »filozofska vjera« egzistencije u transcendenciju. Egzistencijalna filozofija M. Heideggera započinje kao »fundamentalna ontologija«, tj. analizom onoga bića gdje pitanje o bitku započinje i završava, a to je čovjek. Egzistencijalna analitika ispituje opstanak u predontološkom iskustvu rukovanja stvarima kao oruđima, i kao hermeneutika ispostavlja ontološke značajke tubitka kao egzistencijale: bitak-u-svijetu, razumijevanje, nahođenje, itd., koji se sastaju u brizi. Pravi smisao brige kao »priskrbe«, »skrbi« i »zabrinutosti« otkriva se kao konačnost tubitka u »bitku k smrti«. »Savjest kao zov brige« poziva opstanak na »odlučnost« da se ne izgubi u bezličnosti »onoga«, nego da bude vlastit i izabere autentičnu egzistenciju kako bi njegova vlastita vremenost postala prava povijesnost. Analize o bitku tubitka (Sein und Zeit, I, 1927) Heidegger smatra samo pripremom za novo mišljenje bitka, a »destrukciju povijesti ontologije« prvim korakom u temelj same metafizike kao epohe povijesti bitka. Čini mu se da je to jedini način prevladavanja metafizike kao novovjekovnog subjektivizma volje za voljom, put da se čovjek vrati iskonu koji svijetli na početku grčke povijesti, gdje se bitak raskrivajući prikriva. Svoj »obrat« Heidegger tumači kao nužnu posljedicu prve faze svojega mišljenja i u svrhu toga neprekidno poduzima nove autointerpretacije. On odbija svaku vezu svojih misaonih nastojanja s filozofskom antropologijom ili filozofijom egzistencije, a još više s egzistencijalizmom. - Egzistencijalizam J. P. Sartrea polazi od Heideggera prve faze, ali sam pojam egzistencije određuje obrtanjem tradicionalnog odnosa esencija-egzistencija i davanjem primata

egzistenciji kao bezrazložnoj bačenosti u svijet. Boravak u njemu izaziva mučninu, ali apsolutna sloboda kao osuđenost na ništenje bitka nužno proizlazi iz fundamentalnog besmisla svijeta što čovjeka-kopilana nagoni da stalno iznova pokušava biti jedinim kreatorom smisla, (•L'être et le néant«, 1943). Tu glavnu temu Sartre-pisac na različite načine varira u svojim novelama, romanima i dramama. Pretjerani politički angažman Sartreov udaljio je od njega A. Camusa koji svijet doživljuje kao apsurd i čovjeka kao Sizifa, i M. Merleau-Pontya koji je svojim interesom za percepciju i kritikom dijalektičke ideologije bliži fenomenologiji (v.). - Zajednička je težnja svih filozofija egzistencije nastojanje da se pojmom egzistencije pomire tradicionalne sličnosti duha i poriva, racionalnog i iracionalnog, znanstveno-objektivnog i umjetnički-subjektivnog, da se na taj način prodre s onu stranu besmislena trajanja osamljenog pojedinca kao jedinog poprišta zbivanja novovjekovne povijesti, da se postigne takav iskonski obzor mišljenja koji bi mogao pružiti izlazište punoga življenja. Svojim tematiziranjem posljednjih pretpostavki novovjekovnog mišljenja filozofije egzistencije makar i na negativan način donose neke elemente za prevladavanje jednog dotrajalog zbivanja.

Filozofija povijesti : filozofska disciplina koja sebi stavlja u zadatak da spozna bit i smisao povijesti u cjelini.!? Teškoća toga pitanja je u tome što su početak i kraj povijesti nepoznati i nedostupni. Svaki misaoni pristup povijesti, razmišljanje o njoj, pa čak i istoriografski pokušaj, ma kako bio empirijski orijentisan, prešutno pretpostavlja već neko filozofsko razumijevanje biti povijesti, makar toga i nije svjestan ili se od toga brani. Filozofsko shvatanje povijesti obično je neka metafizika povijesti, i ona teži pronalaženju razlike između povijesti i prirode, istražuje pokretne snage povijesnog zbivanja, i na kraju se pita o njegovu cilju. U antičkoj filozofiji, međutim, nema posebne filozofije povijesti ni eksplicitnog pitanja o njezinu smislu. Neki su smatrali da se povijest događa analogno prirodi kao kružno kretanje, uspon, procvat i pad (Hesiod, Herodot, Tukidid, Polibije).

∆ na vrh ∆

Kršćanstvo prvi put unosi ideju svrhe u razmatranje povijesti na temelju biblijske vjere u stvaranje svijeta, objavu Božju u liku Isusa, njegovu žrtvu, otkupljenje i ponovni dolazak. Augustinova teologija povijesti (De civitate Dei) poima povijest ne kao kružno, nego kao usmjereno pravolinijsko i jednosmjerno zbivanje, kao povijest spasa i izbavljenja. Samo ime filozofija povijesti potiče od Voltairea (Philosophie de l'histoire, 1756), i ona započinje kao ideja spasa na mjesto koje dolazi ideal neograničenog napretka. Prosvjetiteljstvo s Vicoom (Scienza nuova, 1725), Montesquieuom i Rousseauom uzima kao ciljnu tačku povijesti napredovanje čovječnosti. Lessing, Herder, W. von Humboldt, Schiller, Kant i Fichte određuju smisao tog zbivanja kao ostvarenje ideje humaniteta u moralnoj državi. Dok romantika stavlja naglasak na »pravo individue«, Hegel vidi svrhu svjetske povijesti u napredovanju svijesti duha o svojoj slobodi.⁈ Polazeći od Condorcetove vjere u linearno-beskonačno⁈ napredovanje ljudskoga roda, pozitivistička filozofija povijesti A. Comtea shvata cilj povijesti kao vladanje nad prirodom koje prolazi tri stadija (v.). Spenglerova »kulturna morfologija« proriče »propast Zapada«, dok Toynbee svojom teorijom ciklusa završava kao konvertit s vjerom u spasonosnu i sintetičku snagu kršćanstva. - Za razliku od »metafizike povijesti«, u 19. st. prestaje kontakt s pitanjem o biti i smislu povijesti, i javlja se takzvana »logika povijesti« koja neće više da ispituje vrijednost, granice i doseg istorijske spoznaje tj. istoriografije. Posljednji njezin izdanak i univerzalni istorizam je Diltheyev koji se zadovoljava »razumijevanjem svijeta u duhovnim znanostima«.⁈

Filozofija Života ; 1) dio filozofije koji se odnosi na vrijednost, ciljeve, smisao ljudskog života; u svakidašnjem govoru često isto što i »životna mudrost«, realistična, razborita, uspješna orijentacija u životnim situacijama i zadacima. Tako shvaćenu filozofiju života nastoje izraziti, najčešće u obliku aforizama, sentenci, maksima takozvani »moralisti« (Montaigne, La Rochefoucauld, Vauvenargues, La Bruyere itd.); 2) (njem. Lebensphilosophie) pravac u novijoj

∆ na vrh ∆

filozofiji, suprotan metafizicizmu i racionalizmu (»filozofiji svijesti«), koji za ishodište filozofiranja uzima fenomen doživljaja (Erlebnis) odnosno »život« kao potpunu manifestaciju (čime se razlikuje od biologizma koji nastoji razviti do filozofskog značenja zakonitosti biologije). Tipičnim predstavnikom takve filozofije života smatra se W. Dilthey, koji život smatra najneposrednijom stvarnošću (»iza života ne može se ići«)!?. H. Bergson, polazeći od »neposrednih podataka svijesti« kao jedinog izlaza istinske filozofske misli, dolazi do »životnog poleta« (élan vital) kao sveobuhvatnog kosmičkog i ontološkog principa. Klages suprotstavlja emocionalno-intuitivnu sferu života racionalnoj sferi »duha«. Među predstavnike filozofije života mogu se ubrojiti i neki predstavnici iracionalizma (R. Miiller-Freienfels), metalogične filozofije (A. Bazala), dubinske psihologije (A. Adler, C. Jung itd.).

Finalan (lat.) na vrhu, krajnji, prema cilju upravljen; sa vrhom određeni događaj. Suprotno: kauzalan (v.).

Finalitet (lat.), finalnost, završno djelovanje; shvatanje da su stanja i zbivanja do kraja udešena. Suprotno : (mehanički) kauzalitet. (V. teleologija svrha,)

Finalizam , stav po kojem je stvarnost i sva kauzalnost u njoj krajnje udešena. (v. teleologija).

Finitizam (lat. finis = završetak). učenje o konačnosti, o ograničenosti svijesti ili konačnosti i ograničenosti veličina kao što su prostor, vrijeme, masa, sila itd. Suprotno: infinitizam (v.).

Fizički (gr. fysis = narav) objekt ili tjelesni nasuprot psihičkom i duševnom jest pojam kojim se u filozofiji označavaju svi predmeti čije se postojanje ne iscrpljuje u doživljaju i duševnoj datosti, nego joj odgovara nešto u objektnom, svijetu.

∆ na vrh ∆

Fizičko-teološki dokaz postojanje, se svodi na pretpostavku opšte svrhe u cjelokupnom djelovanju, iz koje se zaključuje na nužnost nekoga umnog bića (kao stvoritelja). Dokaz je dao Kant u svom djelu »Kritika čistog uma«. Prema Kantu fizičko-teološki dokaz može biti samo subjektivne prirode (pojedinca, grupe, masâ, narodâ) u razmišljanju o svrsi, ali nema mogućnost da postane objektivna, a što je subjektivno a šta je objektivno istina određuje snaga individue (objekta), subjektivno (Vjerovanje u Boga nije objektivno jer »istina je« da »Bog nije objekt«).

Fizikalizam Pogled koji se pojavljuje pod uticajem razvoja fizike, a nastaje iz težnje da se filozofska pa i ostala naučna problematika rješava na osnovu metoda i rezultata fizike i kao slike svijeta. Takav »fizikalni racionalizam« npr. u psihologiji, teoriji saznanja, logici, etici, sociologiji poznat je još iz vremena klasične mehanike. Određena jednostranost takvog stava, koji u svojoj ograničenosti određenih (fizikalnih) znanstvenih kategorija zanemaruje specifičnosti drugih znanstvenih područja i metoda, osjeća se i u nekim nastojanjima (neopozitivizam, neorealizam) da se kao »besmisleno« odbaci sve ono što se ne može ustanoviti i verifikovati objektivnim fizikalnim metodama, kao i u nastojanje da se sve nauke pod tim fizikalnim vidom povežu u tzv. »jedinstvenu nauku«.

Fizikoteologija (grč.): teologija iz prirodnih osnova. Sve u prirodi događa se sa svrhom, iz čega se zaključuje na postojanje Boga.

Fiziognomika (grč. phýsis = priroda i gignosko = poznajem). Pokušaj da se odrede psihičke osobine i sposobnosti ljudi na osnovu oblika i strukture njihova lica.

Fiziokrat (grč. phýsis = priroda, krateo = vladam): pristalica fiziokratizma (v.).

Δ na vrh Δ

Fiziokratizam : učenje francuskih ekonomista druge polovice 18. st. (takozvani politički filozofi). Osnivač i glavni teoretičar F. Quesnay. Razvija se u antitezi prema merkantilizmu (v.). Polazi od dva načela: 1) priroda je jedini izvor bogatstva i 2) postoji proizvodni i sterilni rad. Poljoprivredni rad je jedini proizvodan rad, zato što se odvija neposredno u prirodi i priroda s njim zajedno djeluje na stvaranje viška proizvoda. Višak proizvoda je dar prirode. - Na ekonomskoj teoriji izrađena je fiziokratska podjela društva na klase. Klase su funkcionalno podijeljene prema svom položaju u procesu proizvodnje na proizvodnu, sterilnu i klasu zemljovlasnika.

Fiziologija je prirodna nauka koja se bavi proučavanjem funkcije različitih organa i njihove međusobne povezanosti u cjelinu organizma.

Fiziomonizam (grč. phýsis = priroda i mónos = jedini). Ontološki (v.) monistički (v.) pravac koji uzima prirodu kao sveobuhvatni i jedini princip svega stvarno postojećeg.

Fizioplastičan (grč. physis = priroda i plastikós = oblikovan), oblikovan prema prirodnim oblicima, imitacija prirodnih likova.

Fizis (grč. phýsis, od phyein = rasti) priroda, narav, bitak, izvor i porijeklo svega što jest. U terminologiji prevodi se kao »jestastvo«. - Za predsokratsko mišljenje »kosmološkog perioda« fizis je ključna riječ i označava bitak bića, koji se prvenstveno predaje kao nicanje, rast i život, dospijevanje u neskriveno prisustvo, izvođenje na svijetlo skrivenoga (Heraklit: phýsis kryptesthai philei - priroda voli da se prikriva), proizvodnja u bitnom smislu ili poiesis. - Aristotel dijeli bića u dva temeljna područja: samonikla bića, koja imaju svoje porijeklo u sebi, pripadaju fizisu, a ona koja dobivaju svoje porijeklo po drugome pripadaju u téchnê (v.), i to su umjetna bića. - Shvatanje bitka kao fizisa sačuvale se i u latinskom »natura« od »nasci« - nastati, roditi se kao i u slavenskom »priroda« - ono što rađa i rodi,

odakle sve potiče, ili »narav« - od koje su sve naravi: biljke, životinje, čovjek i narodi. Platon prvi puta degradira fizis na odsjaj ideje, Bog stvara prirodu. Priroda znači isto što i »bit stvari«.

Flegma , prema Hipokratu jedan od tjelesnih sokova. Ako prevladava u organizmu, dovodi do flegmatičnog temperamenta (v.) Flegmatičan čovjek: koji se teško emocjonalno uzbuđuje i koji sporo i mlako reaguje (v. temperament flegmatični).

Fobija (grč. fobos = strah). Bolesna duševna pojava koja se ogleda u doživljajima neobrazloženog straha od izvjesnih predmeta ili situacija. Već prema predmetu ili situaciji, koja izaziva strah, postoje različite vrste fobija, npr.: agorafobija = strah od praznog prostora (trgovi, ulice); klaustrofobija = strah od skučenog prostora; niktofobija = strah od mraka; zoofobija = strah od životinja; tanatofobija = strah od smrti; itd. Pobija je često jedan od simptoma neuroze.

Fonacija (grč. fone = glas), izgovaranje, govor, zvuci govornih organa u čovjeka, čin predavanja i primanja glasova slušnim organima (u fiziološkom i akustičkom smislu).

Fonizam (grč. foné= glas), osjet zvuka izazvan neadekvatnim (v.) podražajem svjetla i boja. Vrsta sinestezije (v.).

Forenzična psihologija Disciplina psihologije (grana primijenjene psihologije) vezana uz kaznenopravnu, istražiteljsku i sudsku praksu. Proučava psihološke aspekte svjedočenja, vođenja istrage, odmjerivanja kazne i njenog izdržavanja (kaznenopravne institucije).

Forma (lat. forma, grč. eidos, morfé), oblik, način na koji su dani različiti stvarni predmeti. Kod pomišljenih predmeta forma predstavlja pojmom stvorena potpuno jedinstvo značenja. I kod stvarnih i kod zamišljenih predmeta forma je uvijek redni jedinstveni princip koji

povezuje. Odgovara na pitanje »kako« za razliku od pitanja »što«. Tako razlikujemo vanjski oblik predmeta i njegov unutrašnji oblik, strukturu. Za razliku od amorfne (v.) građe nalazimo u stvarnosti i mišljenju oblikovane, oformljene predmete (objekte). Govorimo i o formama, oblicima mišljenja, osjećanja, o estetskoj, socijalnoj itd. formi. U antici nasuprot Platonu, koji ideje kao suštinu stvari shvata kao »Čiste forme« koje postoje izvan promjenljive zbilje, Aristotel ih prenosi u same stvari te postaju principi, suštine stvari. Forma je kod Aristotela dakle aktivni princip, materija pasivni princip stvari. Kant razlikuje materiju spoznaje i forme (koje su apriorne) i osjetila i razuma kojima se oblikuje materija spoznaje. Hegel nije dijelio materiju i forme, nego ih je shvatio kao jedinstvo dano u razvoju duha. U mišljenju razlikujemo sadržaj i formu mišljenja (sudovi, zaključci itd.) Logika koja se ograničava samo na ispitivanje forme jest formalna logika (v.) Materijalistički gledano forma je nedjeljiva od sadržaja, i obratno. Mišljenje je da forma nije u principu nešto suštinski heterogeno od samog sadržaja. Pogrešno takođe formu svoditi samo na nešto vanjsko. Tako je forma umjetničkog djela jedan od bitnih elemenata umjetničkog djela, tj. način eksponiranja jednog sadržaja, koji taj sadržaj i čini posebnim, umjetničkim.

Formalan (lat. formalis): koji pripada samoj formi, koji se tiče same forme apstrahirane od nekog sadržaja. U skolastičkom smislu ono što egzistira formalno jest ono što egzistira aktualno, u suprotnosti virtualnoj ili idealnoj egzistenciji. U tom se smislu kaže formalna izjava, tj. ono što je izrečeno izričito, a ne implicitno. U kolokvijalnom govoru znači sve ono što je apstraktno i životu strano. U odnosu na forme mišljenja, v. formalna logika.

Formalističan : koji zastupa formalizam (v.) u prestavljanju nauke i kulturno-filozofskih fenomena uopšte; koji drži samo do forme ponašanja, umjetničkog djela, itd. ne uzimajući u obzir sadržaj, smisao i vrijednost.

∆ na vrh ∆

Formalizam : svaki stav koji isključuje sadržaj iz posmatranja ili interpretacije, a naglašava samo formu (oblik). Jednostrano naglašavanje forme kao jedino bitnoga u postojećem. Formalizam odbija 'materijalističku istinu' u nauci i smatra da se ona zasniva samo na konvencijama (v.). Formalizam nalazimo u logici, etici, estetici, sociologiji. Formalna logika ne samo da negira važnost sadržaja mišljenja, nego smatra same forme, mišljenja za apriorne i nezavisno dane. U estetici formalizam daje važnost samo formi umjetničkog djela i naglašava samo forme simetrije, harmonije itd. U etici razmatra problem morala samo s obzirom na formu čiste volje, bez obzira na svrhu i cilj djelovanja.

Foronomija (grč. forá = kretanje i nómos = zakon), zakonitost kretanja, a i nauka o kretanju koja sačinjava dio mehanike. Prema Kantu to je dio prirodnih znanosti, koji posmatra kretanje kao čistu količinu bez obzira kakav je kvalitet toga što se kreće.

Frenologija (grč. phren = um, pamet i logos = nauka). Učenje po kome se razvoj duševnih moći čovjeka može odrediti na osnovu izbočina i udubina njegovih lubanjskih kostiju. Prema frenologiji pojedine su duševne moći čovjeka oštro lokalizovane u specifičnim dijelovima mozga i njihova razvijenost ovisi o stupnju razvijenosti tih mozgovnih područja, što se može odrediti iz građe lubanje. Začetnik frenologije je F. J. Gali (sinonim: kranioskopija).!?

Fundament (lat. fundamentum = temelj). Osnov na kojem se nešto temelji, na kojem se može dalje graditi. Tako i mišljenje mora imati svoj fundament. On se sastoji u naporu i predstavama pomoću kojih razum apstrakcijom stvara pojmove, a oni sačinjavaju elemente mišljenja. Radi toga je važno, kako to Schopenhauer ponavlja, da svoje pojmove neprestano kontrolišemo, upoređujući ih sa naporima i predstavama od kojih su apstrahovani. U suprotnom slučaju, mišljenje mora zastraniti, jer pojmovi nemaju više nikakvog fundamenta, pa su samo još prazne ljuske bez sadržaja.

∆ na vrh ∆

Fundamentalna ontologija - Uglavnom: temeljna ontologija. Termin sugeriše da ontologija nije nedjeljiva filozofska disciplina (kako se to tradicionalno u pravilu pretpostavljalo), nego se dijeli na više ontologija (kao npr. u Husserlovoj fenomenologiji, gdje se provodi razlika između formalne i regionalnih ontologija), pri čemu je jedna određena ontologija temelj svih ostalih. - U filozofiji termin »fundamentalna ontologija« najčešće se upotrebljava u onom smislu što ga je dobio u misli M. Heideggera, odnosno u njegovom glavnom djelu »Sein und Zeit«. Fundamentalna ontologija u ovom smislu dio je »univerzalne fenomenološke ontologije«, što nije naziv za neku posebnu filozofsku disciplinu, nego za bit i cjelinu filozofskog poduhvata. Osnovno je pitanje filozofije po ovom shvatanju pitanje o smislu bivstvovanja bivstvujućeg (die Frage nach dem Sinn von Sein des Seienden), a metoda, način tretiranja (die Behandlungsart) ovog pitanja je fenomenologija (čija je bit izražena maksimom: »k samim stvarima!«). Ontologija i fenomenologija ne mogu se odvojiti, jer je ontologija moguća samo kao fenomenologija, a fenomenologija je po svom sadržaju ontologija. Izrazi »ontologija« i »fenomenologija« tako karakterišu jedinstvenu filozofiju po »predmetu« i »načinu tretiranja«. Fundamentalna ontologija kao dio »univerzalne fenomenološke ontologije« nije jedina ontologija, ali je po rangu iznad svih ostalih. Ona je ontologija »iz koje tek mogu proizaći sve ostale« koje zajedno s njom čine »,univerzalnu fenomenološku ontologiju«. »Fundamentalna ontologija« fundamentalna je prije svega zato što se bavi pitanjem o smislu bivstvovanja uopće, no pogrešno bi je bilo shvatiti kao neku »opštu ontologiju« koja se bavi samo pitanjem o smislu bivstvovanja uopće dok bi se posebne ontologije bavile smislom bivstvovanja svih posebnih oblika ili regija bivstvujućeg. Po Heideggerovoj koncepciji (kako je izložena u »Sein und Zeit«-u) put ka razumijevanju smisla bivstvovanja uopšte vodi preko razumijevanja smisla bivstvovanja onog izuzetnog bivstvujućeg koje smo mi sami, a Heidegger ga naziva izrazom »tubivstvovanje« (»Da-sein«). Fundamentalnu ontologiju treba stoga potražiti u »egzistencijalnoj analitici tubivstvovanja«, koju međutim

ne treba shvatiti kao »filozofsku antropologiju« ni kao »ontologiju čovjeka«, nego kao takvo pitanje o smislu ljudskog bivstvovanja koje je otpočetka usmjereno na pitanje o smislu bivstvovanja uopće (!? i vodi ka razumijevanju tog pitanja?!). Mišljenju koje se kreće u tradicionalnim distinkcijama moglo bi se učiniti da je »fundamentalna ontologija« svojevrsna sinteza dviju tradicionalnih filozofskih »disciplina«, tradicionalne ontologije i filozofske antropologije. Međutim kako fundamentalna ontologija odbacuje i osnovnu pretpostavku tradicionalne ontologije (da je moguće zasebno raspravljanje o smislu bivstvovanja uopšte) i osnovnu pretpostavku tradicionalne filozofske antropologije (da se pitanje o smislu čovjekovog bivstvovanja može raspraviti u okviru neke »posebne« filozofske discipline) može se reći da fundamentalna ontologija nije sinteza tih tradicionalnih filozofskih disciplina, nego jedno bitno 'novo', jedinstveno (!? istraživanje !?), koje ima za temu ontološki-ontički izraženo bivstvujuće (tubivstvovanje), ali ujedno dopire do kardinalnog problema, do pitanja o smislu bivstvovanja uopće. mrnjau, krnjau. Osnovna je ideja sadržana u Heideggerovoj koncepciji fundamentalne ontologije: probiti se preko analitike tubivstvovanja do smisla bivstvovanja uopće. Budući da je egzistencijalna analitika tubivstvovanja po ovoj koncepciji otpočetka usmjerena na pitanje o smislu bivstvovanja uopće (i nužno vodi njemu), to pitanje o čovjeku kako se tu shvata nije antropološko. Isto tako pitanje o smislu bivstvovanja uopšte koje je ovdje otpočetka neodvojivo od pitanja o smislu bivstvovanja tubivstvovanja bitno je različito od tradicionalnog ontološkog pitanja. Otvoreno je pitanje, naravno, koliko je ovo intendirano nadilaženje tradicionalne ontologije i filozofske antropologije nečim principijelno drukčijim u potpunosti uspjelo.?! Ostajući pri tezi o jedinstvu pitanja o čovjeku i pitanja o smislu bivstvovanja uopće, sam je Heidegger kasnije pokušao da jedinstvo ta dva pitanja odredi još dublje i neposrednije, a u uvjerenju da se njegov misaoni pothvat razlikuje od tradicionalne ontologije radikalnije nego što to iskazuje naziv »fundamentalna ontologija«, kasnije je napustio taj naziv.?! Ali termin je ostao kao

naziv za koncepciju, koju Heidegger nije prosto odbacio i koja je do danas ostala ishodište mnogih značajnih filozofskih rasprava.?!

Fundiran (hit. fundo = osnivam), osnovan, koji ima dobar temelj. Taj se izraz javlja već kod Meistera Eckharda (1260- 1327). Prema Meinongu (1853-1920) fundiraju se predmeti višeg reda (»superiora«) pomoću predmeta nižeg reda (»inferiora«). Ziehen (1862 - 1950) razlikuje fundirane i fundirajuće predstave. Ono što fundira zove se »fundalno«, a ono fundirano edukt (v.).

Funkcija , 1) (biol., psihol.) proces ili aktivnost nekog organa ili organizma. Npr. funkcija mišića, funkcija mozga; 2) aktivnost; 3) (mat.) ovisnost vrijednosti neke varijabilne veličine od vrijednosti jedne ili više drugih varijabilnih veličina.

Funkcionalizam , od funkcija i fungirati (lat. fungi = vršiti, obavljati), ima više značenja. Tako se govori o biološkom, fiziološkom, psihološkom, sociološkom funkcionalizmu pri čemu se misli na specifičnu djelatnost ili funkciju pojedinog organa ili čina (akta) koji je u službi nekog organizma ili cjeline. U matematici funkcija označava odnos zavisnosti dviju promjenjivih veličina (varijabla) za koje je karakteristično da promjena jedne veličine ima za posljedicu promjenu druge veličine. Uglavnom se pod funkcionalizmom misli učenje prema kojem određena bića nisu supstancialnosti jer svoj bitak nemaju u sebi nego u drugome. Ona su samo funkcije drugih bića. Takvo shvatanje pojavilo se tek na prelazu iz 19. u 20. vijek naročito u pragmatizmu W. Jemesa i instrumentalizmu J. Deweya prema kojima je svijest samo instrument za obradu stvarnosti. Funkcionalizam danas ima svojih predstavnika posebno u teorijama socijalnog djelovanja, u teoriji uzajamnog djelovanja institucija i teoriji sistema (T. Parsons, N. Luhmann). Funkcionalno biće unutar nekog sistema je određeno relaciono (v. relacija).

∆ na vrh ∆

∆ na vrh ∆

G

Gajb (islam). U kur'ānu : ono što osjetila ne vide, ili što um neposredno ne spoznaje; ili ono što je sakriveno od Boga (usp. nespoznatljivi atributi Spinozina »Boga«). Kod Averroesa u kritici Avicenne, termin se javlja u, smislu noumenon (v.) ili transcendentni (v.) bitak stvari.

Ganglije (grč. ganglion = izraslina, izbočina): nakupine živčanih stanica koje se nalaze izvan centralnog živčanog sustava (mozga i leđne moždine). Neki autori nazivaju bazalnim ganglijama i nakupine živčanih stanica koje se nalaze u srednjem mozgu.

Geneonomija (grč. genea = rod i nomos = zakon): nauka koja se bavi skupom svih pojava civilizacije i kulture u vezi s održanjem i razvojem ljudske vrste.

Generacija (lat. generatio = rađanje): rod jedne epohe koju u izvjesnom pogledu karakteriziraju približno jednake potrebe i težnje. Po nekima epoha od 30 godina predstavlja jednu generaciju.

Generalizacija , uopštavanje, logički postupak zaključivanja indukcijom (v.) od pojedinačnih slučajeva na opštu spoznaju, pravilo, zakon. Generalizacija je naročito svojstvena metodologiji prirodnih znanosti.

Generalno (lat. generalis): što se odnosi na rod, uopšte; slično: specijalno odnosno individualno; generalni je sud, za razliku od univerzalnog suda, opšti sud s obilježjem nužne veze subjekta s određenim

∆ na vrh ∆

predikatom (npr. »Čovjek je smrtan« prema univerzalnom sudu »svi ljudi su smrtni«).

Generički (franc. générique): što pripada rodu, vrsti; slično: specifično.

Genetički : što se odnosi na postanak i razvitak; genetička metoda istražuje, prikazuje i tumači neku pojavu s obzirom na uvjete i faktore njenog razvoja ne zadovoljavajući se tek opisivanjem i izlaganjem same datosti. Genetički aspekt ogleda se u znanstvenoj biologiji, psihologiji, itd.). Za razliku od transcendentalne metode u teoriji saznanja smatra se genetička metoda psihološkom. Pod genetičkim znanostima Baldwin podrazumijeva znanosti o životu i duhu, koje se služe takvim kategorijama, za razliku od agenetičkih ili mehaničkih znanosti. Genetička definicija prikazuje postanak sadržaja definisanog pojma.

Genetika (grč. genetikós), Nauka DNK.

Geneza (grč. génesis), potanak, razvitak, života (biogeneza), duševnog života (psihogeneza).

Genij (lat. genius): osoba izvanrednih duševnih sposobnosti, kod koje je naročito istaknuta inteligencija i natprosječna sposobnost za veći broj različitih aktivnosti (umjetničkih, naučnih).

Genijalnost - oznaka za izvanredne sposobnosti koje omogućavaju odličan stvaralački uspjeh, na polju nauke i umjetnosti.

Genotip : skup naslijeđenih osobina neke individue (osobe).

Genus (lat.), rod, vrsta, rodni pojam; ima relativnu ulogu: isti pojam može biti rod u odnosu na niže (podređene) pojmove, a vrsta (species) u odnosu na više (nadređene) pojmove; genus proximum: najbliži nadređeni rodni pojam (v. definicija).

Δ na vrh Δ

Geocentričan (grč. gê = zemlja i lat. centrom = središte) je Ptolomejev stav po kojem je naša zemlja središte svemira. Suprotno: heliocentričan (v.) sunce kao središte svemira.

Geopsihologija (grč. gê = Zemlja): dio psihologije koja proučava kako različite klimatske i meteorološke prilike i promjene djeluju na ponašanje ljudi i životinja.

Gerontologija (grč. geron, gen. gerontos = starac i logos = nauka): nauka o različitim tjelesnim pojavama koje su u vezi sa starenjem. Bolestima, karakterističnim za starije ljude, bavi se gerijatrija.

Gimnosofisti , »goli mudraci«. Ime za indijske filozofe, a i za neke druge istočne mudrace-askete među kojima se spominju posebno etiopski. Gimnosofisti i njihovo učenje postaju popularni u helenističkom i aleksandrijskom razdoblju grčko-rimske filozofije. (v. sarmanes).

Gibanje (grč. kinesis, lat. motus) kretanje je filozofski prvi put razmatrano kod Parmenida i Heraklita kao razmišljanje o biću i nebiću, jednom i mnoštvu, i time je dat okvir problema kretanja kao prelaza od bića k nebiću i od nebića k biću, a s druge strane kao održanje, istrajavanje nekog kretanja kroz mnoga stanja njegovog kretanja. Razrađen pojam kretanja dao je Platon razradivši suprotnost tjelesnih pojava kao takvih naspram njihovog bitka, »ideja« tako da je ono pojavno u području nastajanja i kretanja, dok je bitak nepromjenjiv i identičan sa samim sobom. Bit tijela je njegovo biće (vrijeme života), i time podložnost promjenama i kretanju, a kasnije smatra da je samo kretanje ideja koja u sebe uključuje i promjene. Nastavljajući Platonova razmišljanja Aristotel utvrđuje da je kretanje oznaka trajnog u promjenjivom i promjene u trajnom, kao i odnosa bitka naspram nebitka i obratno. Pod pretpostavkom temeljnih principa mogućnosti (dinamis) i uozbiljenja (energea) kretanje je određeno kao izvršenje uozbiljenja mogućnosti nekog bića u pravcu stvarnosti. U tom određenju kretanje je pokušaj

∆ na vrh ∆

dostizanja cjeline ukoliko se ide u budućnost od sadašnjeg k budućem, odnosno ukoliko je budućnost došla tada je sadašnjost uozbiljenje. Primjereno poznatom objašnjenju da se bitak iskazuje u mnogim značenjima Aristotel u skladu sa svojim kategorijama označava slijedeće načine kretanja: kvaliteta, kvantiteta i promjena mjesta. Savršeno kretanje je kružno kretanje koje pretpostavlja ideju nepokretnog pokretača (v. prvi pokretač) koji pokreće samo težnjom bića k njemu samom. - Ova Aristotelova određenja kretanja su i za Hegela dobra ali sa različitim modifikacijama, (v. kretanje). Tek je M. Heidegger pokušao destrukciju Aristotelovog, tj. pojma kretanja.?!

Gild - socijala. Socijalni pokret u Engleskoj. iniciran radovima S. G. Hobsona i G.D.H.Colea. Osnova ovog socijalnog koncepta je upravljanje radničke klase organizovane u gildama. To su udruženja za upravljanje i rukovođenje raznim industrijskim granama, a oslanjaju se na trade-unione. Gild-socijalisti ne odbacuju ni državu ni politiku. Organizacija gildi proizvođača i potrošača ide od baze (tvornice) do kongresa gildi. Gilde surađuju i međusobno, kao i tvornice sa tvornicama; izbor rukovodioca vrše sami radnici, a finansiranje poslovanja je banka koja mora biti integralni dio organizacije gildi i pod kontrolom gildi.

Gjainizam , u indijskoj filozofiji učenja gjine ili »pobjednika«, nazvano po nadimku Nâtaputre Varddhamâne, Mahâvîre ili »Velikog junaka« među Tîrthankarama ili »utemeljiteljima« puta koji vodi k asketskom oslobođenju iz svijeta pojavnosti. Živio je u 6 st. p.n.e., a propovijedao je u isto vrijeme i u istom kraju kao i Gautama Buddha. Od Budine nauke gjainizam se razlikuje na moralnom području po ekstremnim oblicima asketizma. Mahâvirîno učenje dobilo je svoj kanonski oblik tek u prvom vijeku n.e. u jeziku nazvanom gjainski prâkrit. U međuvremenu je nastalo više sekti, a učenje se mijenjalo, posebno u teoretskim stavovima. Dvije su glavne sekte, švetâmbara (obučeni u bijelu odjeću) i digambara (obučeni u nebesku odjeću, tj. goli asketi). - Gjaini kao i budisti negiraju autoritet Veda, pa se

∆ na vrh ∆

ubrajaju u skupinu nastika (v.). Najkarakterističnije gjainsko filozofsko učenje je syâd-vâda ili »učenje o može-biti«, teorija o relativnosti=neznanje spoznaje, koja se osniva na ovih sedam principa ove logike: »možda jest«, »možda nije«, »možda i jest i nije«, »možda se ne može izložiti«, »možda jest, a ne može se izložiti«, »možda nije i ne može se izložiti«, »možda i jest i nije i ne može se izložiti«. - U novoplatonizmu kasnije aleksandrijske škole, pod uticajem orijentalnih ideja, među čijim su se nosiocima isticali, posebno budistički i gjainistički gimnosofisti (v.) na iranskom području, isti je stav zastupao Damascije (6. st.n.e.), polazeći od metafizičkih pretpostavki identičnih s indijskim advaita-monizmom (v.). Umjesto da tvrdimo da postoji mišljenje, istina, bitak itd., prema Damasciju možemo tvrditi jedino da postoji »nešto kao« mišljenje, istina, bitak itd. - U novijoj komparativnoj filozofiji zapažena je idealna srodnost syâd-vâde s Vaihingerovim stavom »Als-ob«. - Gjainizam se inače ističe svojom atomističkom teorijom (v. anu), koja se proširuje u metafizički monadizam. Teorija karmana ili moralnog kauzaliteta tumači se hipotezom o karmičkim atomima koji »obljepljuju« duhovnu monadu. Psihičke monade kao i fizički atomi mogu postojati u stanju infinitezimalnih komprimiranih energija velike potencije. Psihički atomi te vrste zovu se nigoda. Oni postoje svuda, pa je zato ortodoksnom gjainu zabranjeno ne samo ubijati živa bića svjesno, nego treba da bude snabdjeven cjediljkom za vodu, koju pije samo kuhanu, velom kroz koji diše i sličnim rekvizitima. Gjainska etika odlikuje se prema tome ekstremnom asketskom primjenom principa ahimse ili nenasilnosti, pa se i relativizam=neznanje syâd-vâde može tumačiti kao oblik duhovnog nenasilja i tolerancije.

Gjhana (gjhâna pali; v. sansk. dhyâna), metoda budističke meditacije, a sastoji se u postepenoj redukciji stanja i sadržaja svijesti na nulu. Reduktivni niz stanja ili »oblika« (rûpa) subjektivne svijesti naziva se rûpa-gjhâna, a reduktivni niz sadržajnih ili kategorijalnih područja arûpa-gjhâna. Samim izrazom gjhâna označava se redovno prvi od

∆ na vrh ∆

ovih reduktivnih nizova, koji se smatra osnovnim. Njega Buda na mnogim mjestima formuliše ovako: »Učenik, koji se odvojio od strasti, odvojio od onoga što je nevalja, dostiže i zadržava prvi stepen meditacije koji nastaje iz odvojenosti, a uključuje razmišljanje i dozrijevanje, zadovoljstvo i sreću. - Zatim, odvrativši se od razmišljanja i dozrijevanja, učenik doživljava radost u sebi, usredotočenost duha u jednoj tački, pa tako dostiže i zadržava drugi stepen meditacije, gdje nema razmišljanja ni dozrijevanja, a nastaje iz sabranosti, popraćen zadovoljstvom i srećom. - Zatim napušta zadovoljstvo, te ostaje ravnodušan, pažljiv i sabran. Tu tjelesno doživljava onu sreću koju su oplemenjeni označili riječima: 'Ko je ravnodušan i pažljiv, taj živi sretno'. Tako dostiže i zadržava treći stepen meditacije. - Zatim, odbacivši sreću i patnju, pošto su iščezla prijašnja veselja i žalosti, učenik dostiže i zadržava četvrti stepen meditacije, bez sreće i patnje, potpuno pročišćen svjesnom ravnodušnošću.« - Pošto je tako reducirao misaone i emocijonalne stavove i postigao usredotočenost duha i ravnodušnost, učenik dozrijeva i redukuje čista kategorijalna područja prostora, spoznaje svijesti i ništavila, koja predstavljaju stepene arûpa-gjhâna, od kojih je posljednji, četvrti stupanj »ni primjećivanja ni neprimjećivanja«. - Nakon toga slijedi zahvatanje u subliminalni tok svijesti (bhavanga-gjhâna); ili zadržavanje na pragu svijesti »radi uvida u zadubljenost«. - Krajnja je svrha meditativne zadubljenosti »Utrnuće« fenomenalne svijesti, koje se kao trajno stanje naziva nibbâna (sansk . nirvâna). - Reduktivno i intuitivno prodiranje do subliminalnog »toka svijesti« ili »doživljajnog toka« opisali su u evropskoj filozofiji Husserl i Bergson. Jungova teorija podsvijesti traži u indijskim i kineskim metodama meditacije svoje uzore.

Gjiva (sansk.), život, živo biće, individualna duša kao nosilac života. - Posebno u gjainizmu (v.) gjiva je duševna monada kojoj se pripisuje besmrtnost. - Materijalisti nasuprot tome formulišu svoj stav u izreci: »Tam gjîvam tam šariram« (»duša je isto što i tijelo«).?!

∆ na vrh ∆

Gnomici (gnomičari, prema grč. gnóme = umna spoznaja, uvid, mudra izreka), opšti naziv za najstarije predstavnike etičke filozofije (»sedam mudraca«) koji su svoje misli izricali u obliku sentencija. Među gnomike ubrajaju se obično: Solon iz Atine (»Ni u čemu ne pretjeruj!« - »Ako si naučio slušati, znat ćeš i zapovijedati«), Tales iz Mileta (»Upoznaj sam sebe!« - »Radije nek ti zavide nego da te sažaljevaju!«), Hilon iz Sparte (»Pokoravaj se zakonima!« - »Mrtvog smatraj sretnim!«), Pitak s Lesbosa (»Uoči pravi čas!« - » Ne bori protiv onoga što mora biti«), Bias iz Priene (»Ljudi su većinom zli« - »Početak otkriva čovjeka«), Kleobul iz Linda (»Najbolje je držati mjeru« - »Rado slušaj i ne govori mnogo!«), Periander iz Korinta (»Zanos može sve« - »Užici su prolazni, časno ime je besmrtno«). Sedam mudraca: SOLON iz Atene, TALES iz Mileta, HILON iz Sparte, PITAK s Lesbosa, BIAS iz Priene, KLEOBUL iz Linda, PERIANDER iz Korinta.

Gnomički (grč. gnóme = umna spoznaja, uviđanje, mudra izreka): izrečena u obliku sentencije (poslovice). Gnomičko izražavanje karakteristično je za čitavu kinesku filozofiju i za stariji period grčke filozofije (v. gnomici).

Gnoseologija (grč. gnosis = spoznaja i logos = riječ, nauka), isto što i teorija saznanja (v.).

Gnosis (grč.), spoznaja, znanje, težnja, želja da se sve dokaže u pogledu duhovnog. U problemima teologije gnosis se odnosi na spoznaju dogmi i »Objavljene istine«.

Gnostici (grč. gnosis = znanje), pripadnici kršćanske sekte koja je htjela teološke dogme misaono istraživati. Gnostici su u kršćanstvo unijeli mnogo sadržaja iz orijentalnih religija i mitova. Velik uticaj imali su u Siriji i Mezopotamiji. Poznatiji su gnostiti: Simon Magus, Basilid, Kerint, Kerdon, Marcion, Appelles, Karpokrat i drugi.

∆ na vrh ∆

Gnosticizam (grč. gnosis = znanje): učenje gnostika (v.) je da se čovjek može spasiti samo ako spozna Boga. Protiv gnostika istupili su crkveni apologeti (branioci) koji su zahtijevali vjerovanje bez ikakvog znanja. Najistaknutiji apologet bio je Justin pogubljen u Rimu oko god. 166.

Govor (grč. logos, glossa; lat. lingua, sermo), sposobnost čovjeka da osjetnim primjetljivim likovima - gestama, znacima, slikama, riječima, izrazi smisao i značenja koja se samo razumom i duhom mogu razumjeti kao govor gest, znak, slika, riječ. Fenomen govora na svim nivoima otkriva svoju duhovnost. Čovjeku govorom obilježava sva viđenja i nalazi svoje središte u duši i duhu kao moći razumijevanja (v.) smisla i značenja, pa je stoga prvenstveno hermeneutički fenomen - iskon same hermeneutike (v.) i njezina prva tema. Kao jedinstveni sklop govor izvorno povezuje svijest, stvari i nešto drugo u jednu cjelinu, i tada duh tek biva svjestan sebe i svojih odnosa prema stvarima i drugim ljudima. U svom iskonskom obliku govor nije neka predstava ili reprezentacija nečega već otkrivenoga i poznatog, nego izvorna prezentacija prisutnog. Između govora i svijeta nema ničega »trećeg« poput nekog psihološkog međusloja predstava koje bi duhu po sebi predstavljale neki svijet stvari za sebe, nego je govor sam artikulisani bitak bića. Tek u govornom izrazu misaoni duh raščlanjuje osjetne stvari i sabire ih u cjelinu. pamti i utvrđuje njihov poredak u vremenu i prostoru, i tako slažući i razlažući ih razumije njihovu bit u cjelini bića. Zato i pri svakom susretu sa stvarima oslovljajući ih govor svaku stvar može uklopiti na svoje bitno mjesto ili odatle izdvojiti, pa govor pokazujući uvijek i ukazuje. Imajući u vidu taj bitan položaj govora u životu i njegovu istovjetnost s biti čovjeka nastala je i Aristotelova odredba čovjeka kao bića koje ima um i govor ali odjednom (zoon logon ehon). Kao što se čovjek u govoru susreće sa stvarima i drugim, tako se u govoru sjedinjuje duh u jednom svijetu kao smišljenoj cjelini što je duh otvara, a ovaj mu za uzvrat pruža biće u svojoj biti i istini. - Staro pitanje o odnosu govora i mišljenja i prvenstvu među njima također

∆ na vrh ∆

nalazi svoje rješenje: oni se izvorno zbivaju ujedno, i kao što nema govora bez mišljenja, tako nema ni mišljenja bez govora. U odnosu prema stvarnosti govor nije tek njezina predstava, odraz ili preslika, nego se uspostavlja zajedno s njom unutar čovjeka. Po ontološkom temelju govor je u uglavnom izraz i izrijek, kao zbor on je slaganje i razlaganje, način bitka i njezin uvjet i rezultat. On nije ništa gotovo niti mirujuće, nije završeno djelo (ergon), nego djelatnost (energeia), kako ističe W. von Humboldt, nipošto samo proizvod, nego proizvođenje (Erzeugung) smisla i na taj način samo jedan bitan vid ili aspekt čovječje slobode. Javljajući se na fonološki kao artikulacija glasova i na leksičkoj razini kao artikulacija riječi govor tek na razini izrijeka ili rečenice nešto govori i u njemu progovara smisao. Ako je on izraz trenutnog emocijonalnog raspoloženja, on je isto tako spoznajna intencija od primjedbe do pojma kadar da bitne sklopove radvoji od nebitnih, »pa prema tome uvijek i pojmovni govor. Utoliko on nije samo više ili manje tačno predočavanje bića nego istinski dodir sa samim bitkom, i u tome leži mogućnost njegovog prostornog i vremenskog, horizontalnog i vertikalnog diferenciranja koje se opet zbiva na nekoliko nivoa. - Svaki je govor (franc. langage) uvijek konkretan poseban jezik (langue) ovoga ili onog naroda. Jedinstveno značenje pojma pruža mogućnost da se isti pojam i ista misao na različitim jezicima izovara drugim riječima. Svaki jezik, nikad dovršen otvoren je način predstave nekog dijela svijeta, njegovih mogućnosti i nemogućnosti, pa se nikad potpuno ne može prevesti ili nadomjestiti drugim jezikom, što možda najbolje ilustruje primjer klasičnoga grčkoga i latinskog. - Materinski jezik je nezamjenjiv. On prenosi predaju kulture naroda i pojedinaca koji su ga obogatili svojim izrazom i obilježili svojom riječju. U sporazumijevanju potpuno je od presudne važnosti da istim značenjima odgovaraju i iste riječi, no budući da je govor kao razgovor uvijek konkretan, pojedine riječi s vremenom često gube svoje izvorno značenje pa se ne može izbjeći dvoznačnost ni višeznačnost?!. To se smanjuje time što se značenje u konkretnoj situaciji pomaže s kontekstom u sporazumijevanja. Nema idealnog sporazumijevanja, i zato je moguć

Δ na vrh Δ

i nesporazum među sagovornicima Kao što se govor uvijek događa kao jezik, tako se u isti mah ostvaruje i kao pojedinačan događaj, govorna riječ (parole) što faktički odgovara konkretnoj situaciji. I taj se izgovor opet ne javlja samo kao apstraktna individuacija govora posebna jezika, nego je izgovor uvijek određen i vertikalnom diferencijacijom pa se događa kao književni i pučki govor ili dijalekt, govorenje pokoljenja, društvenih klasa, zanimanja, diskurs znanosti i filozofije. Najveću izvornost i vlastitost svaki govor, jezik postiže onda kada više ne služi nikakvu korisnu obavještenju nego se vraća samome sebi te najčišće iskonski progovori kao pjesništvo. - Na svakom nivou svog predstavljanja, govor nikada nije samo govor o nečemu što se i o čemu se govori, nego je i govor o samome sebi, on se javlja kao refleksija o sebi, ili kako bi se to reklo, on je i svoj vlastiti meta-jezik. Samo zahvaljujući tome mogla je nastati i filozofija kao meta-fizika, filozofija govora i govorna znanost ili lingvistika. Dok se u naše doba pitanje o biti i bitnom porijeklu govora često zamjenjuje empirijskim pitanjem o njegovu vremenskom postanku kako to zamišljaju razne psihološke teorije imitacije, ekspresije, komunikacije itd. Dok filozofsko pitanje o govoru ide drugim putem. Prvo se postavlja problem porijekla govora, a zatim pluraliteta jezikâ, i to prvi put već u grčkom mišljenju i iskustvu svijeta: taj svijet okružuju oni koji ne govore grčki. Ako jedna od temeljnih grčkih riječi glasi logos, ona u isti mah znači (raz)um i govor, pa već Heraklit smatra da je on svima zajednički (xynós logos), pri čemu se dakle otkriva da su mišljenje i govor kao razumijevanje jednako prisutni uspostavljajući ljudsku zajednicu. Ali ako je um prisutan kao jedan te isti a govor se javlja kao različiti jezik, onda se čini da je u pitanju samo različitost imena (onomata) kao znakova (semeia), govor se svodi na znak i označavanje i pita se samo kako su ta imena nastala: prirodno (physei) ili dogovorom (thesei), pri čemu veliku ulogu igra i jezik „barbara“, kako to Platon izvodi u Kratilu, da bi svoje rješenje za različitosti našao u idejama kao vječnim uzorima značenja. A u Sofistu produbljuje se jaz između mišljenja i govora tezom da je mišljenje moguće i odvojeno kao »bezglasan razgovor duše sa samom

Δ na vrh Δ

sobom« (263 d), čime govor spada u oruđe misli, a pitanje o ispravnosti imena sada se povečava pitanjem o istini iskaza što se sastoji u ispravnom povezivanju imenice (onoma) i glagola (rhema). U Aristotela to se povezivanje subjekta i predikata zove suđenje i prerasta u odvajanje logike kao oruđa (organona) ispravna mišljenja i uvjeta postizanja istine u govoru koji nešto tvrdi kao izrijek i nijek, i zahvaljujući takvom meta-jeziku nastala je i meta-fizika kao temelj i znanstvenog dokazivanja. Kao što se iz logike kasnije razvila gramatika, tako drugi načini govora omogućuju poetiku i retoriku. Redukcija govora na oruđe mišljenja omogućilo je i srednjovjekovni nominalizam i današnji instrumentalizam koji posve izrasta u Leibnicovoj ideji jednog umjetnog apsolutno preciznog govora znakova poznatog pod imenom characteristica universalis. Pozitivizam svake vrste slijedi tu tendenciju kako to pokazuje primjer Wittgensteina, Carnapa i Ch. Morrisa te završava semiotikom kao opštom teorijom znakova koja ujedinjuje sintaktiku, semantiku i pragmatiku, ili na drugi način u tzv. filozofiji običnoga jezika (philosophy of ordinary language). U skladu s time postupa i strukturalna lingvistika od Saussurea do Chomskog gubeći iz vida da govor nije samo jezik kao skup znakova, dio opšte semiologije, a još manje proračunljivi broj iskaza, kao što smatra generativna gramatika. Naprotiv, kao određena intencija i rečeno govor se i jezik uvijek odvija i kao dijalog, jednokratni događanje proizvođenja, a ne samo reprodukcirja gotovih šema, pa je stoga i sam sistem moguć samo kao događaj a struktura kao akt istog zbivanja. - Polazeći od tih premisa razvila se i filozofija govora kao samostalna disciplina u sklopu govorne nauke Humboldta uzimajući svoju inspiraciju i iz filozofije njemačkoga klasičnog idealizma što se sažima u tezi da je govor energeia, a različitost jezika izraz specifičnih svjetovnih pogleda (Über die Verschiedenheit des menscblichen Sprachbaues, 1836). Tome se priključuje fenomenologija Husserla i Merleau-Pontyja i novija hermeneutika (v.) od Diltheya do Heideggera, Gadamera i Ricoeura. Ona više nije samo nauka o tumačenju spomenika i tekstova, a još manje tek puka

metodika duhovnih znanosti, nego i pristup govoru kao »kući bitka« i ljudskog opstanka, tj. razumijevanju istog.

Grafologija , 1) disciplina koja se bavi proučavanjem rukopisa bilo kao grafičkog procesa bilo kao grafičkog produkta. Sudska grafologija sastoji se u proučavanju karakteristika rukopisa radi utvrđivanja ko je autor potpisa ili pisma; 2) pokušaj upoznavanja ličnosti na osnovu karakteristika rukopisa.

Granični pojam U teoriji saznanja (kod Kanta): pojam kojim se određuju granice nekog područja ljudskog saznanja, a sam taj pojam kao sadržaj nije pozitivno nikako određen, nego tek sugeriše na nešto neodređeno, što leži s onu stranu granice naše moći saznanja (v. transcendentan). Takav je kod Kanta na primjer pojam »stvari o sebi« ili pojam »noumenona« (v.).

Granična situacija (njem. Grenzsituation), pojam koji je u filozofiju uveo K. Jaspers, a njime označava životni položaj u kome se čovjek našao pred nekom neotklonjivo teškom situacijom svoje održivosti. Tu situaciju on doživljava kao antinomiju (v.), kao neuspjeh koji neočekivano izaziva posebni, drugačiji oblik njegove održivosti. Takve granične situacije su na primjer: trpljenje, krivnja, borba, smrt i sl., koje se kao neminovne u nekom času javljaju i ljudsku akciju, koja je nečim neugodnim zatečena, uvijek pojedinačno, neplanski i na poseban način usmjeravaju.

Guna (sansk. - guṇa), »Struna« ili »potka«; kategorija kvalitete u indijskoj filozofiji prirode. - Škola vaišešika polazi od tablice 24 kvalitete fizičke i psihičke prirode (prakriti). - U školi sâmkhya, a kasnije i vedânta, guna se nazivaju tri osnovna modaliteta pojavnosti: najniži je tamas, »tama« ili inercija, za njim je ragjas, maglovito stanje vitalnih pobuda, a najviši sattva, stanje potpune čistoće i dobrote bića. U moralno-filozofskom smislu razvoj duha u srodnim yoga

metodama treba da teži od savladavanja stanja tamas do konačnog postizanja stanja sattva.

Δ na vrh Δ

H

Habitus (lat.), kakvo je stanje tijela ili duše, držanje tijela, spoljašnost. Kod Aristotela habitus (grč. héksis) označava stalno stanje, držanje, djelovanje. U srednjovjekovnoj filozofiji, kod Tome Akvinskog: podloga (sposobnost) nečega, svojstvo. Uglavnom: skup tjelesnih i psihičkih osobina.

Haecceitas (novo-lat. haec = ova), individualna oznaka po kojoj se razlikuju pojedina bića. Termin u fiozofiji Dunsa Scota, kojim se označava princip i osnov individualiteta, princip individuacije.

Halucinacija , doživljaj s obilježjima osjetne percepcije, koji nije izazvan odgovarajućim objektivnim vanjskim podražajima. Halucinacija se može javiti u svim osjetnim modalitetima, najčešće kao popratna pojava psihotičnih stanja.

Haos (grč.), bezdan, prazan prostor. Kosmogonijsko učenje tražilo je u haosu početak svega kasnijeg sadržaja, a taj je početak shvaćen kao nesklad i neoblikovanost. (Suprotnost: kosmos, v.) U kolokvijalnom govoru riječ haos znači nered.

Haptički , dodirni, (haptički prostor = područje dohvatanja) taktilni.

Δ na vrh Δ

Harmonija (grč. harmonia = sklad), sklad dijelova, koji pobuđuje osjećaj ugode, dok disharmonija (v.) pobuđuje osjećaj neugode. Za pitagorejce (v.), za koje je princip filozofije broj, svijet je brojčana harmonija. Za Heraklita se harmonija svijeta sastoji u nekoj napetosti različitih suprotnosti i sila. Prema Leibnizu ima prestabilirana (v.) harmonija između duše i tijela, koje ne stoje u kauzalnoj vezi nego se njihova djelovanja odvijaju samo paralelno, kao što je to Bog unaprijed odredio.

Heautognozija (grč. heautu i gnosis): samospoznaja. Teorijski i etički problem grčkog pogleda na svijet i život.

Heautologija (grč. heautu = sebe i logos = učenje), učenje da sebe možemo sami spoznati.

Heautonomija (grč. heautu = sebe i nomos = zakon), samostalno davanje zakona. Sofist Protagora postavio je tezu da su svi zakoni (nomoi) ljudsko djelo, te da je čovjek mjera svega.

Hedonist , zastupnik hedonizma (v.).

Hedonistički : što se odnosi na hedonizam (v.).

Hedonizam (grč. hedoné = naslada, ugoda, uživanje), etički stav po kome je pozitivno uživanje tijela najviša životna vrijednost, te predstavlja motiv, cilj i mjerilo etičkog djelovanja. To je ustvari ekstremni senzualistički oblik eudaimonizma (v.). Osnivač hedonizma je grčki filozof Aristip Kirenjanin. Različite modifikacije hedonizma usmjeravaju ga u obliku eudaimonizma, priznajući udio razuma u postizanju prave ugode, koja neće biti samo tjelesna i trenutna nego duševna i trajna. To stanje predstavlja sposobnost uživanja, a to može postići samo mudrac. Tzv. negativni hedonizam smatra da se životna ugoda sastoji u samoj odsutnosti neugode. Do krajnje pesimističke konsekvence doveo je hedonizam Hegezija koji pravu i

potpunu bezbolnost nalazi u smrti. Hedonistička viđenja javljaju se i kasnije a naročito kod francuskih materijalista 18. stoljeća (Helvetius, Lamettrie).

Hegelizam : filozofski pravac koji polazi od osnovnih principa Hegelove filozofije. Ima mnogo škola i pravaca, koji se tako nazivaju. Prema vremenu, kad su se te škole javljale dijele se njihovi predstavnici u »starohegelovce« i »novohegelovce«. No najpoznatiji su predstavnici hegelizma »hegelova desnica« (»konzervativci«) i radikalna »hegelova ljevica« (»naprednjaci«).

Hegemonija (grč.), prevlast jednoga nad drugim, prevladavanje, rukovodstva nad ostalim; hegemonija jedne grupe nad drugim.

Heimarmene (grč. - Heimarméne), usud, određenje, suđeno, moranje (moira). U stoičkoj filozofiji: zakonska nužnost. Hrizip je objašnjavao da je heimarmene logos kosmosa, a stoičar Zenon je pod tim pojmom pomišljao moć kretanja materije. U rimskom stoicizmu: fatum kome je sve podređeno. Senekina izreka je: »Sudbina vodi one koji to hoće, a vuče one koji to neće«.

Heliocentričan (grč. helios = sunce i lat. centrum = središte), stav po Koperniku po kome se zemlja kreće oko sunca. Suprotno: (v. geocentričan.) (grč. gê = zemlja i lat. centrom = središte) Ptolomejev stav po kome se sunce kreće oko zemlje.

Hen kai pan (grč.): jedno i sve. Taj pojam u grčkoj filozofiji označava jedinstvo i totalitet svijeta, kosmosa. Cjelina (hen = jedno) je beskonačno mnoštvo pojedinačnog. Jedno i sve označava sintezu predmetnih sadržaja, koji postoje u svojim vlastitim razlikama. Ta je misao najprije oblikovana kod Heraklita, koji kaže da jedno nastaje iz svega, i sve iz jednoga (fr. 10). U novijoj filozofiji hen kai pan je istovjetan s panteizmom (v.).

∆ na vrh ∆

Henoteizam (grč. hen = jedan i theos = Bog), obožavanje jednog vrhovnog Boga, pored kojeg postoji i mnoštvo drugih. Henoteizam je suprotnost monoteizmu (v.).

Heraklitizam , pojam izveden od imena grčkog filozofa Heraklita. Označava mišljenje da se u svijetu sve kreće (panta rei) na osnovu postojanja stalnih, objektivnih suprotnosti. Pojam za dijalektičko shvatanje svijeta i života. Glagol »heraklitizirati« (herakleitizein) upotrijebio je Aristotel (Met. 1010 a 12) kao sinonim za učenje o stalnoj promjenljivosti svega što postoji.

Hereditamo (lat. hereditas = nasljedstvo): što je determinisano genotipom organizma, skupom svih naslijeđenih osobina.

Hereditet , biološko nasljeđe pojedinca. Skup tjelesnih i psihičkih osobina koje potomci nasljeđuju od svojih roditelja i svojih predaka.

Heretički (grč. hairesis = izbor): što se odnosi na herezu (v.), krivo vjerovanje. Heretik: krivovjernik.

Hereza (grč. hairesis = izbor), krivo vjerovanje, odstupanje od nekog učenja, odstupanje od neke dogme. Nadalje hereza znači slobodno izabrano učenje uz koje tko pristaje, a označava i filozofsku školu ili sektu.

Hermeneutika (grč. hermeneutiké tehné), vještina tumačenja, interpretiranja, dokazivanja, način na koji interpretator iznosi svoje misli u vezi s određenim problemom. U novijoj filozofiji metoda izlaganja i objašnjenja smisla bitka. Za Heideggera je fenomenologija postojanja (Dasein) hermeneutika u prvom značenju riječ kojom se označava tumačenje (Sein und Zeit).

Heterodoksan (grč. héteros = drugi i doksa= mnijenje, mišljenje), drugačijeg mišljenja, drugačijeg vjerovanja, drugom vjeran, heretičan. Suprotno: ortodoksan (v.).

Heterofinalno (grč. héteros = drugi i lat. finis = završetak), kad se nešto završi drugačije nego što je predviđeno sa postavljenim ciljem na početku djelovanja.

Heterogen (grč. héteros = drugi, gene = porijeklo), koji pripada drugom rodu, raznorodan, od raznolikih (nejednakih) elemenata složen. Slično: homogen (v). Heterogeni pojmovi pripadaju različitim rodovima, te su međusobno različiti, disparatni (v.).

Heterogonija (gr. héteros = drugi i gonia = nastajanje), nastajanje iz nečega što nije istovrsno. »Heterogonija svrhâ« je pojam koji je izložio W. Wundt, a označava proces u kome krajnja svrha nije ista s onom koja je bila zamišljena na početku.

Heterologija , heterologijski princip: shvatanje da se unutar procesa saznanja zajedno pojavljuju dva različita elementa međusobno stranog porijekla: mišljenje i nešto mišljenju strano (logično i nelogično), tj. mišljenje i njegov predmet, koji nije strukturiran po principima logičnog mišljenja (nročito u teoriji saznanja Rickerta).

Heteronoman , koji se odnosi na heteronomiju.

Heteronomija (grč. hêteros = drugi i nómos = zakon), zakonitost koja proizlazi od nekoga ili iz nečega drugog, a ne iz sebe sama; suprotno: sam sebi zakon (autonomija, v.). Heteronomija predstavlja pokoravanje volje nekom zakonu koji potiče iz jedne druge volje, npr. heteronomna etika (najvišeg dobra) za razliku od (Kantove) autonomne etike dužnosti, gdje sam um postavlja zakon, a ne nešto izvan njega.

∆ na vrh ∆

Heterotelija (grč. héteros = drugi i télos = svrha), druga svrha, podređivanje tuđoj svrsi (npr. prilagođavanje u prirodi). Suprotno: autotelija (v.).

Heteroteleologija ili heterotelija (grč. héteron = drugo i télos = svrha), suprotno od autotelije (v.) znači podvrgavanje neke akcije tuđim ciljevima, svrhama. Kad smisao nekoga djelovanja leži izvan samog tog djelovanja. Hegel je u tom smislu govorio o »lukavstvu uma« u svjetu.

Heteroteza , za razliku od »antiteze« (v.), koju prema Hegelovoj dijalektici mišljenje proizvodi i pred-meće (»predmet«) kao svoju zamjenu, izraz je kod novokantovaca za nešto što se ne izvodi iz mišljenja, već se u njega upliće kao misaono netaknuti strani princip. »Jedno i drugo« uvijek pripadaju zajedno, ali se ne mogu prebaciti na isti princip. Narav saznanja ne svodi se prema tome na monističko porijeklo, već na dualistički »heterologijski princip«. (v. heterologija.)

Heterozetesis , 1) višeznačno pitanje s mogućnošću različitih odgovora (sofističke upitne zamke); 2) greška u dokazivanju, koja se sastoji u skretanju od osnovne teme i zaobilasku sporne točke, tj. u dokazivanju nečega drugog mjesto onoga što treba dokazati (v. metabaza, mutatio elenchi, ignoratio elenchi).

Hetu (sansk.): uzrok u teoriji kauzaliteta i razlog u teoriji zaključka (v. anumâna). U pojmu uzroka pojedine škole i razdoblja indijske filozofije razlikuju različite specifičnosti. - Vaišešika (v.) razlikuje materijalni uzrok, odn. uzročnika ili činioca (kârana) od uzročne osnove ili povoda (nimitta). Ta se razlika ističe posebno u vezi s problemom inherencije (v.). Uzrok je inherentan (samvâyi-kârana) kad je dio prouzrokovane cjeline. - U budističkoj logici definiše se pojam hetu kao najvažnija vrsta rodnog pojma paććaya (sansk. pratyaya) ili dovoljnog razloga. Medu 24 vrste razložnosti hetu postaje bitni kauzalni antecedens, dok su 23 oblika prema njemu u

∆ na vrh ∆

odnosu medolnosti. (v. paććaya.) - Budistička realistička škola sarvâsti-vâda (v.) naziva se i hetu-vâda zbog stava prema problemu kauzalne inherencije. - Indijski sofisti nazivaju se haituka, tj. pronalazači (fiktivnih) uzroka i opravdanja za proizvoljne teze.

Heuristički , što se odnosi na pronalaženje i otkrivanje novih činjenica i spoznaja; heuristički principi su smjernice koje služe pronalaženju novih vidika pri istraživanju i objašnjavanju (v. hipoteze, fikcije); heuristički postupak, za razliku od sistematskog izlaganja, prikazuje puteve i načine postizanja rezultata neke znanosti.

Heuristika (grč. heurisko = nalazim, lat. ars inveniendi = vještina iznalaženja), znanost o metodičkom pronalaženju i otkriću novoga.

Hic et nunc (lat.), ovdje i sada. Trenutna prostorno-vremenska određenost nekog konkretnog, faktičnog stanja stvari, određenje neke individualne postojanosti za razliku od nužnih i opštih određenja (npr. prirodni zakoni, matematičke istine) koje vrijede »uvijek i svuda« (»semper et ubique«).

Hijerarhija (grč. hierarhia), poredak vlasti; Otuda se u proširenom značenju govori i o političkoj hijerarhiji itd. Hijerarhija znači na kraju poredak bića ili vrednosti. - Hijerarhiju vrednosti postavio je Scheler suprotstavljajući Kantovoj formalnoj etici svoju etiku o 'materijalnim' vrednostima koje imaju i svoj poredak vrijednosti.?!

Hikma (islam), mudrost; u kur'ānu se odnosi na objavu. Kasnije se proširuje na pojam unutrašnje duševne kulture. Saznanja u smislu neoplatonske, gnostičke i istočne mistike naziva se hikmat al-išrâk (v. išrâk) za razliku od helenske filozofije - falâsifa (v.), ali s vremenom termini hikma i falâsifa dobili su isto značenje.

Hilemorfizam (neo-skolas. od hýle = materija, i morphe = oblik) je oznaka za učenje koje se zasniva na principima Aristotelove

∆ na vrh ∆

filozofije, po kojem se supstance tjelesnih, materijalnih stvari zasnivaju na »prvoj materiji« kao principu prostorno-vremenskog određenja tijela, i principa »bitnih formi« koje daruju tjelesnim supstancama izgled, tj. logos vrste. Hilemorfizam je novo-skolastički stav s konca 19. stoljeća kao oznaka sudjelovanja oba Aristotelova principa u cilju stvaranja jednog zatvorenog pogleda na svijet.

Hilijazam (grč. hilias = hiljada), vjera u ostvarenje mira i blagostanja na zemlji u vremenu od hiljadu godina i to od završetka 'današnje' povijesti do dolaska Božijeg carstva. to razdoblje sreće čovječanstva trajat će hiljadu godina. Taj izraz upotrebljava se da označi konstantni napredak ljudskog roda. Njime se označava i ideja vječnoga mira i sreće ljudi.

Hilizam (grč. hýle = građa), pogled po kome je bit odnosno supstanca svijeta sama materija (npr. materijalizam, v.). ?!

Hilogen (grč. hýle = materija i génos = rođen), materijalan, iz materije nastao. Hilogeneza: nastanak materije.

Hilozoizam (grč. hýle = materija i zoé = život), učenje da je materija oživljena, pa se zbog toga može i kretati. Grčki filozofi (hilozoisti) uzimali su kao pra-princip svega u svijetu oživljenu materiju. Npr., Tales misli da magnet ima dušu jer privlači željezo. Hilozoizam je oblik tumačenja kretanja (»sve se kreće« ili »nema života bez kretanja«).

Hinduizam , naziv za indijsku religiju u kasnijem, posebanom stadiju razvitka višnuitskih i šivaitskih kultova na osnovu eposa i purana., »Hinduizam je kao vjera neodređen, amorfan, mnogo-stran, sveobuhvatan. Njega je gotovo nemoguće definisati i uopšte reći jeli religija ili filozofija. U svom sadašnjem obliku, pa i u prošlosti, on obuhvata mnogo vjerovanja i običajo, od najviših do najnižih, često međusobno suprotne«. (Dž. Nehru, »Otkriće Indije«). -

∆ na vrh ∆

Neohinduizam je pokret indijskih intelektualaca, koji u doba kolonijalizma i pod uticajem zapadne civilizacije polazi od pretpostavke o univerzalnoj misiji indijske kulture za duhovnu obnovu svijeta. Smatra da može dati bolju filozofsku podlogu nego što se danas nalazi u bilo kojoj tradiciji evropske kulture.

Hiperalgezija (grč. hyper = iznad i algesis = bol), značajno povećana osjetljivost za bol (sinonim: hiperalgija).

Hiperestezija , značajno povećana osjetljivost u bilo kojem osjetnom području.

Hiperfizično , što fizika ne može protumačiti, nadnaravno, iznad prirode.

Hipnotizam , disciplina koja se bavi proučavanjem hipnoze i različitih pojava s njom u vezi.

Hipnoza (grč. hypnos = san), stanje slično snu, koje je izazvano sugestijom. U hipnozi je povećana sugestibilnost ispitanika odnosno pacijenta tako da se nad njim može lakše sugestivno uticati. Prema mišljenju Charcota, hipnoza bi bila patološko (v.) stanje slično histeriji, naprotiv, prema mišljenju Bernheima, koje je danas usvojeno, hipnoza je učinak sugestije (v. sugestija).

Hipokeimenon (grč.), ono što ostaje ispod, u osnovi, podmet (subjekt) supstanca.

Hipokrizija (grč. hypokrisis = pretvaranje), licemjerstvo, osobina ljudi koji se pretvaraju.

Hipologično (grč. hypó = ispod), podlogično ili predlogično, a to je ono što nije ušlo ili nije sposobno da uđe u logičnu sferu.

Δ na vrh Δ

Hipostaza (grč. hypóstasis, lat. suppositum = podloga, osnova), bit, pojedinačna supstanca. Hipostazirati znači pretvoriti u samostalnost, u supstancijalnost, tj. u nešto što ne postoji materijalno, na primjer pojmove o predmetima; Platonove ideje su hipostazirani rodovski pojmovi.

Hipotetičan (v. hipoteza), uvjetovan, pretpostavljen, koji vrijedi samo uz neki uvjet, uz neku pretpostavku. U logici se hipotetičnim naziva sud u kome se predikat predaje subjektu uz neki određeni uvjet (Ako je A onda je i B), a silogizam (v.) se naziva hipotetičnim ako je bar gornja premisa hipotetičan sud.

Hipoteza (grč. hypóthesis), pretpostavka, zamisao nekih znanstvenih postavki i rješenja koja, iako su još neprovjerena i nesigurna, imaju svrhu da premoste praznine u iskustvu i da ukažu na vjerovatno zajedničke osnove, uzroke i zakone određenih skupina pojava i tako zadovolje opravdanu težnju za 'jedinstvom' naučnog saznanja. Svaka hipoteza je neka vrsta misaonog eksperimenta, stvaralački pokušaj koji se ne može potpuno svesti na logičke operacije. Ponekad se hipoteza ispoljava u smislu postulata (v.). Kao manje-više tek vjerojatna zamisao, hipoteza nosi u sebi tendenciju za sve intenzivnijim provjeravanjem (verifikacijom) i po tome se razlikuje od fikcije (v.). U dinamici ljudske svijesti hipoteza međutim, može poprimiti karakter bilo fikcije bilo dogme. Za napredak znanstvene spoznaje hipoteze imaju u principu veliku važnost; one su potsticaji i vodiči za plodonosno znanstveno istraživanje, i po tome je njihova uloga izrazito heuristička. Bez stvaranja hipoteza nezamisliv je i bio bi nemoguć znanstveni napredak uopšte. U tome je smisao Newtonovih riječi: hypotheses non fingo (hipoteze ne izmišljam)?!!. Ponekad se o istom problemu može pojaviti više različitih hipoteza, pa od njihove prikladnosti uz ostale rezultate znanstvenog nastojanja ovisi koja će se u datoj situaciji smatrati za vjerovatniju i prihvatljiviju. .!?!. Pravo shvaćena naučna hipoteza ima svoje opravdanje ako je zamišljena u skladu sa svima iskustvenim

činjenicama i ostalim spoznajama, ako je sama u sebi što jednostavnija ne iziskujući neke pomoćne hipoteze i ako je plodonosna, tj. ako može dati objašnjenja za što šire područje činjenica. .!?!. Takva hipoteza, koja se u daljnjem istraživanju na osnovu novih opažanja i eksperimentisanja dovoljno utvrdila (verifikovala), postaje teorija (v.). Iako je svakoj hipotezi svojstvena heuristička uloga pri naučno istraživačkom radu, pa je prema tome svaka ujedno radna hipoteza, ipak se izrazom »radna« hipoteza posebno označava hipoteza koja se ograničava samo za regulisanje i olakšavanje znanstvenog rada, a bez namjere da uz to posluži kao tumačenje stvarnosti. - Hipoteza u korelaciji hipoteza-teza znači pogodbeni dio hipotetičkog suda.

Hipotipoza (grč. hypotýposis = naslikavanje), stvarno prikazivanje nekog pojma, predočavanje neke misli.

Histerija (grč. hystera = maternica), 1) duševno oboljenje, poremećaj živaca, a ogleda se u emocionalnoj razdražljivosti i velikom broju drugih simptoma, kao npr. u anesteziji (v.), paralizi, halucinacijama (v.), sklonosti autosugestiji (v.), gubitku pamćenja, gubitku apetita, mučnini, lokalnim bolovima i ostalim simptomima koji liče na simptome organskih oboljenja. Prema jednom shvatanju kod histerije su se motivi konflikta preobrazili u tjelesne simptome. Histerični napadi mogu poprimiti dramatične oblike: bolesnik se valja po podu, viče, postaje agresivan i sl. Do napada dolazi redovno u prisustvu publike, a sam bolesnik pri tom nije opasan za okolinu; 2) u običnom govoru histerija znači također i svako masovno izbijanje simptoma intezivnih emocija: ratna, praznična histerija i sl.

Holizam (grč. to hólon = cjelina, »biologija cjeline«), smjer u biologiji, zasnovan u pravilu da svako biološko istraživanje treba da ima u vidu organsko jedinstvo živog bića, koje kao »cjelina« predstavlja više nego njegovi dijelovi (organi, tkiva i sl.). Prema holizmu upravo »cjelina« vrši funkciju usmjerenja onih fizikalno-kemijskih procesa

na kojima se osnivaju životne pojave. Tim svojim stavom holisti nastoje da se odvoje od vitalizma (jer ne priznaju posebne »Vitalne sile«), a suprotstavljaju se i mehanicizmu, jer kažu da determinističko tumačenje fizikalnih znanosti ne pristaje biološkom istraživanju. Začetnik je holizma J. C. Smuts; zastupaju ga J. S. Haldane, A Meyer-Abich B. Dürken; na područje medicine primjenjuje ga V. Weizsäcker. U širem smislu naziva se danas holizmom svaka tendencija da se znanstveno istraživanje usmjeri na »Cjelinu« (strukturalizam, gestaltizam, psihologija lika).

Homeomerije (grč.), jednako djeljive čestice bitka i materije, istodjelnice, kvalitativno potpuno određene. Grčki filozof Anaksagora postavio je svoju ideju kosmosa, po kojoj se sve sastoji od najmanjih dijelova koji u sebi sadrže dio svega. Naziv hemeomerije potiče od Aristotela.

Hominizam (lat. homo = čovijek), izvedeno od humanizam, engl: humanism; filozofski pravac po kome je svo saznanje i istina samo ljudsko, tj. zasnovano na ljudskim iskustvima, motivima, potrebama, interesima, i ciljevima, te nema nikakva osnova ni valjanosti izvan čovjekova života i aktivnosti. Predstavnik hominizma je F. C. S. Schiller.

Homofinalan (grč. homos = isti, jednak i lat. finis = cilj), svrha, istim ciljevima podređen, koji ima istu svrhu, jednosmislen.

Homogen (grč. homogenês), istorodan, iste vrste, u sebi jednak, istog porijekla. Suprotno: heterogen (v.). Po Kantu je princip homogeniteta princip istovrsnosti pod višim vrstama. Sve su vrste podređene jednoj najvišoj prema regulativnom principu sistematičnog jedinstva upotrebe razuma. Kod svakog filozofiranja treba prema Kantu jednako zadovoljiti princip homogeniteta (istovrsnosti) kao i princip specifikacije (v.).

∆ na vrh ∆

Homo homini lupus (lat.): čovjek je čovjeku vuk; teza koju je postavio engleski filozof Th. Hobbes (1588-1679) na temelju svog znanstveno orijentisanog empirizma, da je izvorno odnosno osnovno društveno stanje čovjeka: »rat svih protiv sviju« (»bellum omnium contra omnes«), a on se prevlada samo razumnim uvidom da takvo stanje dovodi do uništenja sviju. Čovjek je po prirodi nemilosrdni egoist, ali egoist koji razumno uviđajući mogućnost svoje propasti traži upravo iz egoističkih motiva pomirenje sviju. Prirodno nepodnošljivo i opasno stanje prevlada se razumnim, prosvjetiteljskim (v.) putem.

Homologan (grč.), istosmislen, istoimen, podudaran, odgovarajući, s istim odnosima. (v. homologija.)

Homologija (grč.), podudaranje, skladnost, suglasnost; U stoičkoj filozofiji: podudaranje djelovanja čovjeka s njegovom umnom prirodom (lat. convenientia po Ciceronu odnosno aequalitas po Seneki);

Homo-mensura (lat.), kratica za relativističku=neznalačku tezu sofista Protagore: »Čovjek je mjerilo svih stvari«. Teza dobiva različit smisao prema tome shvati li se čovjek individualno ili generički.

Homo sapiens (lat.), razuman čovjek, razumom obdaren čovjek. Naziv je uveo Linne, koji je u stepenjevanju organskoga života. Ovom diferencijalnom razlikom od životinja odredio ljudsku vrstu. Danas se značenje toga pojma proširilo u smislu tradicionalne evropske antropološke teze koja tvrdi da je čovjek u svojoj biti razumno odnosno umno biće. (v. antropologija.)

Htijenje (prema htjeti), naziv za one psihičke procese koje karakteriše svjesna usmjerenost prema akciji. Ti procesi, koji imaju više oblika (pristajanje, odbijanje, izbor, odluka), svode se na misaono i odnos - pozitivan ili negativan - između zamisli o nekoj mogućoj akciji i zamisli o njenom ostvarenju vlastitom aktivnošću. Budući da je

zamisao o vlastitoj aktivnosti redovno prožeta specifičnim doživljajima emocionalnog karaktera (emocijama »spremnosti«, »lične angažovanosti«) i preplavljena evokacijama psihičkih stanja doživljenih uz bivše akcije. Tradicionalna psihologija je smatrala htijenje zasebnom kategorijom doživljaja (uz spoznaju i emocije). Htijenje se definiralo kao čovjeku svojstvena sposobnost da se na osnovu motiva uz svjesno zauzimanje stava opredjeljuje za akciju.

Humanitet ili **humanost** (lat. humanitas), čovječnost, ljudskost, bit čovjekova, ono što čovjeka čini čovjekom. Svojstvo i sposobnost čovjeka. On sam (slobodno, smišljeno) mora te vrijednosti uvidjeti, izboriti, proizvesti, »Stvoriti«, praktično potvrditi na djelu. Pojam humanitet često se shvata u etičkom smislu kao ideal ili postulat (moralizam, v.), po kojem čovjek treba da bude humano biće, biće ispunjeno vrijednim ciljevima po kojima pojedinac, individua, postaje ličnost i vrijedan član društvene zajednice (v. humanizam).

Humanizam 1. kalturno istorijska epoha (14-16. st.) koja dijelom prethodi renesansi, a dijelom s njom koincidira. Za tu je epohu karakteristično buđenje živog interesa za klasičnu filozofiju, antičkih pravnih i etičkih shvatanja s kršćanskim, pozitivan stav prema vrijednostima života, prirodi i umjetnosti, borba za slobodu mišljenja, težnja za svestranim razvijanjem »ljudskog« elementa na svim kulturnim područjima. Prvi počeci humanizma javljaju se u Italiji (Dante, Petrarca), ali se on proširuje na sve evropske zemlje. 2. u filozofiji: a) etički stav prema kojem svi društveni odnosi moraju počivati na uvažavanju ljudske prirode kao specifične vrijednosti u svakom čovjeku pojedincu. »Humanizam je svjesno razrađeni antropocentrizam. b) U teoriji saznanja stav prema kojem svaka spoznaja može vrijediti isključivo za čovjeka. Taj stav formulisao je već Protagora poznatom izrekom da je »čovjek mjera svih stvari«. Prema Le Dantecu »ono što čovjek sazna, to su samo odnosi stvari i čovjeka, a ono što mi zovemo stvarima, to su samo elementi ljudskog opisivanja.«. Po F. C. S. Schilleru »cijeli mentalni život je orijentisan

∆ na vrh ∆

prema nekim ciljevima. A kako naši ciljevi mogu biti samo ciljevi bića kakvo mi jesmo, očito je da je svako saznanje podređeno ljudskoj prirodi i njenim osnovnim potrebama.«

Hybris (grč.), zla upotreba snage, oholost, obijest, prkos naročito prema Bogu. (grč. nemesis).

Hysteron - proteron (grč.): »kasnije« - »ranije«; logička greška koja nastaje kad se još nedokazanom tvrdnjom (tezom) dokazuju odnosno potkrepljuju razlozi za nju umjesto obratno. Budući da na taj način dokazni razlozi nisu još dovoljno očiti, riječ je o nedostatku dokaznog uporišta (v. petitio principii).

∆ na vrh ∆

I

I , u sastavu S i P označava djelomično-jasni (partikularno-afirmativni) kategorički sud (Neki S jesu P) (v. A.).

Ideacija (grč. idea), gledanje bili. To je osnovni pojam fenomenologije (v.). S njom se neovisno o indukciji dohvata esencija (v.) istinskih likova i stvari duhovnog i materijalnog svijeta; dohvata se šta je što (v. štastvo) kao ideja. Naziva se i »idejna apstrakcija«.

Ideal (grč. eidos, novo-lat. idealis), uzor, cilj, svrha, smisao, misao vodilja, regulativ života, opstanka, htijenja, djelovanja. Ideja ili predodžba maksimalnog savršenstva ili potpunosti nekog predmeta u svojoj vrsti (ličnosti, svojstva, stanja, stvari i dr.) kao najvišeg cilja (ili dobra)

kojem treba težiti da bi se dostigao, dokučio, »progres, napredak«. Ako je takav ideal samo apstraktni postulat, koji će se događati vječno, tada je to samo (neozbiljna) »loša ili tamna beskonačnost« (Hegel). Istinski i stvarni ideali su oni koji se neposredno ostvaruju i potvrđuju u sadašnjosti (i malo sutra) kojim je nošeno svako djelovanje.

Idealan (lat. idealis), 1) primjer je idealu, uzoran, savršen, potpun; 2) suprotnost realnom, nerealan, nestvaran, duhovno ili nematerijalno, samo zamišljen, bez opstanka izvan svijesti; i 3) koji ne postoji empirijski - realno, nego samo iznad iskustva kao platonska ideja - uzor, norma, koja pokazuje ne kako jest, nego kako bi trebalo biti.

Idealist , pristalica idealizma: 1) u ontološko-gnoseološkom smislu, pristalica subjektivnog, objektivnog ili apsolutnog idealizma (v.); 2) u etičko-praktičkom smislu, onaj koji nasuprot realisti ne uzima stvarnost kakva jest nego teži njenom uzdizanju na stupanj idala.

Idealističko shvatanje istorije : svako tumačenje istorije i istorijskog kretanja koje osnovu toga kretanja nalazi u različitim duhovnim ili psihološkim događanjima. Suprotno: materijalističko shvatanje istorije (v.). Idealisti u shvatanju istorije bili su i francuski materijalisti 18. st., koji su taj razvoj svodili na razvoj ideja. Idealistička koncepcija dobila je kod Hegela sistematski oblik, pri čemu je i istorija samo moment razvoja apsolutne ideje u obliku (objektivnog duha !?!). U 19. i 20. st. razvijale su se različite idealističke koncepcije, u sociologiji i u filozofiji istorije. Tako su nastale koncepcije o ulozi velikih ličnosti, elite (Carlyle, Pareto), što je dobilo svoj radikalni oblik u teoriji viših rasa (Gobineau, Lapouge, Chamberlain i poslije njemački fašizam). U idealističke interpretacije istorije možemo ubrojati i različite psihologističke sociologije (v), formalističke i, naravno, teološke koje još egzistiraju u neotomizmu. Idealističke koncepcije istorije spoznale su neke od faktora koji djeluju u istorijskom kretanju.

∆ na vrh ∆

Idealitet : 1) idealni bitak predmeta samo u svijesti spoznajnog subjekta. Tako Kant uči »transcendentalni idealitet« prostora i vremena kao proizvoda i nerazdvojnih dijelova transcendentalnog subjekta ili nadindividualne svijesti uopšte, na čemu se temelji nužnost i važnost sklopa iskustva. Ova nezavisnost prostora i vremena od empirijsko-psihološkog subjekta pruža garanciju za njihov »empirijski realitet« u individualnom saznavanju; 2) idealni bitak idealnih predmeta (v. fenomenologija, teorija predmeta) kao što su matematičke i logičke vrijednosti, koje kao predmeti opstaju u mišljenju i važe vanvremenski; 3) bitak u svom totalitetu i savršenstvu, ideja kao ideal u 'apsolutnom' idealizmu (Hegel) (idealitet = bitak ?!!?). (v. apsolutno)

Idealizacija (od novo-lat. idealis), čin kojim se neka stvar, stanje ili osoba prikazuje kao savršenstvo i samim tim postavlja kao uzor ili ideal (v.) sebi ili drugima. U moralnom životu kao i u pedagogiji idealizacija ima veliko značenje pri aktiviranju volje za samoizgrađivanje. U filozofiji ima specifično značenje. Tako se taj pojam u Hegela javlja u problematici odnosa stvarnosti i ideje ne kao 'negativni odnos' u suprotstavljnju stvarnosti i ideje nego se sam proces događanja shvata kao 'idealiziranje'. Jasnije je to izraženo u Hegelovom tumačenju individualnog ljudskog organizma koji je »u sebi stalni proces idealizacije, u kojem se upravo objavljuje živa duša«. U Husserla to znači proizvodnju i stvaranje 'ideala' kroz koje zapadno-evropsko naučno mišljenje vidi svijet našeg iskustva kao ukupnost o sebi određenih i postojećih bića. Naučno stvaranje idealizacije nije iskonsko, prvobitno (primordijalno) jer polaze od ranijih očiglednosti samorazumljivog zadanog nam svijeta. Idealna djela objektivne znanosti omogućena su, utemeljeno i motivisano 'boljom idealizacijom' (idejom) neposrednog životnog svijeta (Lebenwelt) koja se usavršava, organzuje i raščlanjuje u 'kompleksne' i naročito specifične (npr. logičke, matematičke, matematičko-prirodo-naučne) idealna djela. . !?. (v. Contradictio in adjecto, v. Idealan) »»idealno djelo«« - »drvena peć«

∆ na vrh ∆

Idealizam Filozofski pogled prema kojem je cjelokupna stvarnost samo izraz ideje kao jedinoga pravog bitka. Taj izraz ideje omogućava opstanak svijeta bića i njegova saznanja - Izraz idealizam dolazi od pojma »ideje«, koji je postao bina za naučna mišljenja, i u njegovom se razumijevanju uvijek ogleda bit i domet takve pozicije. Pojam »ideje« vuče svoje porijeklo od indoevropskoga korijena »vid«, od kojega potiče i staroindijsko shvatanje Veda, latinsko »videre« i slavensko »vidjeti«, (po)vijedati, znati. »Ideja« izvorno znači lik ili izgled viđenoga, ono vidljivo u viđenome, njegov oblik, dok Platon tome pojmu prvi puta daje značenje metafizičkog stvorenog počela (idéa, eīdos), i shvata ga kao »bitkujuće biće« (ontōs on), ono što zapravo 'jest i nije' više priroda (physis), nego je iznad nje i nad njom (metàphysis). Ideje su nepromjenljivi likovi bića, vječne bitnosti, a vidljiva bića u svijetu jesu po tome što njih »nasljeđuju« i »sudjeluju« u njima, pa se samo zrenjem biča i »sjećanjem« na njih, na pojedine ideje mogu i prepoznati. - Platonizam je tako prototip svakoga idealizma, i dok Aristotel ovaj jaz između pravoga i prividnog svijeta pokušava smanjiti premještanjem ovih u sama bića, Plotin ga povećava određujući ideje kao misli što zrače iz »Jednoga«, izvanjskog duha. - Ovo »subjektiviranje« pojma ideje, što u Platona lebdi između lika samoga bića, i viđenja, doživljava daljnje »humaniziranje«: za Descartesa ideje su misli čovjeka koje on neposredno zna, za Lockea oznake svakoga sadržaja svijesti, osjeta, predodžbi i pojmova. Na taj način iskrsava pitanje odakle one potiču - jesu li prirođene (racionalizam) ili stečene iskustvom (empirizam), što Kant rješava »sintetički« kompromisno: one su ograničene na ljudsko iskustvo, ali apriorne. U njemačkom idealizmu opet dolazi do jedne metafizike ideja: za Schellinga one su »duše stvari«, za Hegela je ideja »živi pojam« i »apsolutno jedinstvo pojma i objektivnosti«. - Pokazuje se, dakle, da trojako značenje pojma ideje kao objektivne stvarnosti, subjektivne datosti i uzora u smislu ideala pruža mogućnost za tri tipa idealizma: 1) ontološki ili objektivni (odn. apsolutni) kakav zastupaju Platon, platonizam i njemački idealizam; 2) spoznajnoteorijski ili subjektivni, koji može biti čisti empirizam

∆ na vrh ∆

ako se stvarnost odredi kao »idejni agregat« osjetilnih danosti, odn. »kompleks osjeta« (Mach) kako tvrdi pozitivizam, ili racionalizam ako se stvarnost shvati kao »idejno djelo« koju konstituira razum ili mišljenje svojom apriornom sintezom, kako su to zamišljali Kant i novokantizam; i naposljetku 3) etičko-praktički idealizam uči da suu sva ljudska djelovanja usmjerena prema jednom idealu, a ne prema materijalnoj koristi. - Nasuprot kontemplativnom materijalizmu, koji stvarnost poznaje samo u obliku materijalnog objekta i njegovog odraza u svijesti, što je imalo za posljedicu da je njezinu subjektivno-djelatnu stranu razvio idealizam.

Idealrealizam , filozofski pogled: 1) da je idealno u isti mah i realno (idealno=realno!?!); 2) da idealni principi, oblici i norme mišljenja i saznanja imaju svoj temelj u stvarnosti i u njoj su ukorijenjeni, i 3) realno zasnovani idealizam ili takav realizam koji uzima u obzir i 'idealna djela'. - Fichte svoju nauku naziva ideal-realizmom i real-idealizmom, dok Schelling u identitetu idealnog i realnog u apsolutnom kao jedinstvu duha i prirode nalazi istinu idealizma i realizma i naziva taj nazor idealrealizmom.!?!

Idealtip , temeljni pojam poredbene sociologije (M. Weber), kojim se označava idealno pojačana i do ideala uzdignuta zajednička obilježja tipično srodnih društvenih djela, (djelatnosti i misli) (npr. idealno tipični radnik [rob], grad [geto], itd.)!?. Idealtipovi služe kao modeli kojima se mjere i opisuju konkretne društvene pojave, već prema tome koliko se individualno približe do pretpostavljenih idealnotipičnih struktura.

Ideja (grč. idein = vidjeti, odnosno : idea i eidos = lik, izgled, lice, spoljašnjost, oblik (forma). Demokrit govori o ideji atoma, što znači : oblik ili forma atoma. Korijen riječi ideja izvodi se iz: vid (isto u lat. vidio, ili vidjeti). Prenešeno s osjetilnog na misaono područje, ideja označava misao ili paradigmu. U Platonovoj filozofiji ideje su sagledljive (viđene) stvari, i važe kao jedini bitak. One su samo

duhovno vidljive, a ne osjetno. Sve što jeste samo je sjena ideje. Po Aristotelu ideje su identične s pojmovima koji izražavaju pretežnost (gotovo sve). U Augustinovoj filozofiji Platonove ideje tumače se kao ljudsko saznanje o određenoj stvari. U Kantovoj filozofiji ideje su otkriveni pojmovi čistog uma. Sadržaj ideje ne može nikada biti dat u iskustvu, ali ipak služi kao način regulisanja u praksi. U Hegelovom sistemu ideja je 'Apsolut' koji se dijalektički (pričom, govorom i mišljenjem) razvija. (v. dijalektika).

Identičan , istovjetan, potpuno jednak, jednoznačan, istoznačan.
Identično je ono što se ni u kom pogledu ne razlikuje od nečeg drugog ili se u najmanju ruku ne razlikuje u 'relevantnom' pogledu. (v. identitet).

Identičnost , v. identičan.

Identifikovati (lat. idem = isti i facere = činiti), poistovjetiti, ustanoviti identičnost (v.), u prenesenom smislu prepoznati; pojmove ili predmete posmatrati kao jedne te iste, identične (v.).

Identifikacija (lat. idem = isti i facere = činiti), utvrđivanje identičnosti.
Kao naučni pojam učvrstio se u psihologiji ličnosti i znači proces sazrijevanja, pronalaženja samog sebe. U psihoanalizi znači proces preuzimanja načina ponašanja, motiva, stavova, karakternih osobina druge osobe s kojom se želi identifikovati.

Identitet ili identičnost (lat. identitas od idem = isto), istovjetnost; odnos po kome je neko biće, pojava, svojstvo jednako samom sebi. Fenomenološki i logički: jedinstvo značenja, istovjetnost pomišljenog, potpuna suglasnost, nasuprot raličitosti misaonih i predstavljenih akata i procesa koji se odnose na isti idealni predmet. Identični su oni pojmovi koji imaju isti sadržaj i obim. Stav identiteta – (v.) je načelo logičkog mišljenja. Psihologijski: kad svijest ostaje u sebi ista kao jedinstvena cjelina u različitosti psihičkih

uvjeta i situacija. Istovjetnost stvari ili bića u mijenjanju njihovih stanja u toku njihovog razvoja. Dvije stvari, međutim, mogu biti međusobno manje ili više slične ali se nikad ne mogu bez ostatka poklapati, pa stoga i ne mogu biti apsolutno identične. Pa čak ni jedna te ista stvar ne može ostati trajno sa sobom identična. Postulat identiteta može tako vrijediti u potpunosti samo u području misaonosti. - Po filozofiji identiteta, kako je zastupao i razradio F. W. Schelling, mišljenje i bitak, subjekt i objekt, duh i priroda, idealno i realno, dva su pola, dvije strane, dvije pojavnosti (dva atributa, »indiferencije«) jedne stvarnosti. Taj se termin upotrebljava i za mnoge monističke filozofije (od Spinoze do Hegela) koje materiju i duh, objektivno i subjektivno i slobodu smatraju samo prividnim suprotnostima jedinstvenog, bitka, a pripisuje se i nekim filozofima engleskog i američkog neorealizma (Alesander, Moore, Wodbridge, Fullerton i dr.).

Identitetna filozofija (identitetna teorija) predstavlja oblik filozofskog monizma (v.) po kome su sve moguće pojave suprotnosti u biti identične, te ih svodi na apsolutni osnov svijeta. Na taj se način prevladava dualistička sličnost između bitka i mišljenja, objekta i subjekta, prirode i duha, realnog i idealnog, fizičkog i psihičkog. Identitetna filozofija može se javljati ne samo u realnom obliku (obje suprotnosti 'kao' podjednako realne pojave jedne neutralne apsolutne zbilje), nego i u idealističkoj odnosno materijalističkoj modifikaciji – 'ukoliko' se jednoj od pojavnih sličnosti 'prida' bar donekle apsolutno značenje. S obzirom na određeni joj paralelizam (v.) identitetna filozofija ponekad ima izrazito panteističko, panpsihičko odnosno (pan) logističko obilježje. Javlja se već kod Parmenida, zatim u renesansi, a naročito kod Spinoze i Schellinga od kojeg i potiče naziv identitetna filozofija.

Ideologija (grč. idéa = ideja i lógos = nauka), nauka o idejama. Tako su je nazvali Destutt de Tracy (Les élements d'idéologie) i grupa filozofa potkraj 18. st., koji su svoju filozofiju nazvali ideologijom, a sebe

ideolozima. Ideologija ima ovdje značenje nauke o osjetima, senzacijama, predstavama (franc. idées), na čijim se odnosima i spajanjima zasniva čitavo naše saznanje. Ona treba služiti pronalaženju praktičnih pravila za odgoj, moral, pravo, državu, političko djelovanje i dr. - Pežorativni smisao dobiva pojam ideologija po Napoleonu, koji je ideologe (svoje kritičare) nazvao »Zanesenim političkim idealistima«, životu stranim teoretičarima.

Ideomotorična (grč. idéa = misao i lat. motum = kretanje) radnja koja izvjesne predstave izaziva nesvjesno, bez učešća naše volje. Po Jamesu radnja koja je postala automatska.

Ideoplastičan (grč. idéa = misao i plasso = oblikujem). Prema Verwornu (1863-1921) ideoplastična je umjetnost koja prikazuje ideje ili koja stoji pod uticajem ideja. Suprotno: fizioplastičan, v.

Ideotelija (grč. idéa = ideja i télos = cilj, svrha), upravljanje prema idealnom cilju, određenje nekog toka događaja prema svrsi.

Idiografija (v. idiografski), metodološki pojam koji označava način opisivanja povijesnog događanja.

Idiografski (novo-grč. idiós = svojevrstan i grafeín = pisati), pojam koji su u metodologiju naukee uveli novokantovci (W. Windelband); označava postupak kojim se opisuje, jednom dani povijesni događaj, za razliku od nomotetskog (v.) postupka kojim se služe prirodne nauke. Dok prirodne nauke nemaju interesa da uoče pojedine događaje, nego opšte (generalne) zakonitosti toga zbivanja, povijesne znanosti imaju kao predmet svoga opisivanja upravo ono pojedinačno i posebno.

Idiosinkrazija , 1. stanje pojačane osjetljivosti organizma (alergije) na neke podražaje i agense; različita jela, lijekove, supstance biljnog i životinjskog porijekla i sl. Očituje se u bolesnim promjenama kože i

sluznice, u kihanju, bronhijalnoj astmi itd.; 2. u prenesenom smislu: trajno ili prolazno stanje specifične psihičke osjetljivosti, u kojem pojedinac - bez uočljivog razloga - ne podnosi određene motive, situacije, zanimanja, osobe, sredine itd., te na njih reaguje snažnim uzbuđenjima: bijesom, strahom, gubitkom orijentacije i sl.

Idiot , osoba koja je u najvećoj mjeri mentalno defektna. Idioti su redovno nesposobni za bilo kakav organizovani posao, a često nisu sposobni ni da nauče govoriti.

Idiotizam , najteži stupanj intelektualne defektnosti, uzrokovan naslijeđenim ili stečenim malformacijama mozga.

Idol (grč. eídolon, lat. idolum), slika, sjena, utvara. Kod Demokrita su idoli sličice koje izlaze iz predmeta i ulaze u ljudska osjetila. F. Bacon u svom djelu »Novum Organon« razlikuje četiri vrste idola, tj. lažnih, obmanjujućih predstava koje ometaju spoznaju. To su: idola tribus (idoli plemena), idola specus (idoli pećine), idola fori (idoli trga) i idola theatri (idoli teatra). Idoli plemena leže u samoj ljudskoj prirodi (npr. zaključivanje po neosnovanoj analogiji, zamjena pojmova i sl.). Idoli pećine (jer nema dovoljno svjetlosti) su individualne ograničenosti koje čovjek u sebi podržava. Idoli trga su predrasude koje se oblikuju iz zajedničkih nekritičkih shvatanja. Idoli teatra su zablude iz različitih teorija i učenja koja su lažna a pojavljuju se kao autoritativna. Razum se oslobađa idola ako se drži iskustva.

Ignorabimus (lat.), nećemo znati; tom uzrečicom označava se agnostičko-skeptička teza po kojoj bi postojeće ograničenosti u saznanju ostale nepromijenjene i u budućnosti. Izraz potiče od Du Bois-Reymonda (1872).

Ignoratio elenchi (lat.), greška u dokazivanju (v. heterozetesis) koja se pojavljuje nehotice, za razliku od mutatio elenchi (v.).

Δ na vrh Δ

Igra , djelatnost duha i tijela bez koristi, cilja i svrhe, za razliku od činjenja ili rada (v.) djelatnosti sa svrom; rasterećenje od svih svrhâ i razbibriga. Imajući u vidu upravo odsutnost svake svrhe, često se taj pojam prenosi i na ponašanje životinja pa i neživu prirodu (npr. »igra valova«). Ne znači da je igra isto što i puka igrarija, samovolja i iluzija. Kao igra ona ima vlastita pravila koja je određuju u njenom odvijanju i time omeđuju od svake ne-igre. Igra, nadalje, nije ni čisti privid, ona ima vlastitu stvarnost koja zahtijeva i igračku ozbiljnost te poštivanje pravila igre, te premda se odvija u realnom prostoru ona svojim načinom bitka doseže i u imaginarni prostor mašte. Dok smišljeni niz odrđenih radnih postupaka radi zadovoljenja neke potrebe mora biti ponovljen radi zadovoljenja nove potrebe itd. u beskraj. To je Schillera navelo da jedinstvo supstance i nagona čovjeka razumije kao nagon igre (Spieltrieb) koji teži ljepoti kao najvišem očitovanju ideje čovječnosti u njezinu totalitetu (Briefe über die iisthetische Erziehung des Menschen). !?! - ima tezu da je život igra, a da je igra isto što i kretanje (v. gibanje). Svako kretanje ima svoju svrhu, a ako se Zemlja kreće znači da je živa (giba se). Ne postoji ništa što se nije gibljivo; (tz. neživa priroda - kamen, voda, itd. pa i sve ostalo u osnovi su »ili čestice, valovi ili sl.« koje se gibaju u svome postojanju u vremenu). Naša čula a ni naša 'ovakva' pozicija u vremenu ne omogučava takvo iskustvo iako je (v.) a priore tačno. Vrijeme je isto što i kretanje i jedno drugo uslovljavaju. Nestankom vremena neče biti gibanja a nestankom gibanja nestati će i vremena; stati će vrijeme, pa i »Igra«. (Vrijeme = Gibanje = Igra). . . Bitna je samo u kvaliteta i kvantiteta gibanja (npr. Čovjek zna za kamen; pitanje je: Da li kamen zna za čovjeka? A odgovor je čovjek ima veću kvalitetu - znanja) dok apsolut sve zna (v. apsolutno).

Ilegalan (lat.), nezakonit, suprotno od legalan (v.), koji nije u skladu s postojećim (dogovorenim zakonom) poretkom ili je protiv njega. U etici: suprotno legalitetu (v.). Ilegalno zbog toga može biti moralno.

Δ na vrh Δ

Iluzije , greške u interpretaciji objektivno danih ili prethodno doživljenih podataka. U percepciji to je subjektivno iskrivljavanje neposredno datih objektivnih podataka, do kojeg dolazi zbog određene konfiguracije podražaja u stavu ili očekivanju. Kod pamćenja, iluzije nastaju ispuštanjem, dodavanjem ili zamjenjivanjem nekih elemenata u originalnom sadržaju. (v. osjetne varke.)

Iluzionizam (lat. illusio = varka, tlapnja, pričin), pogled koji u mnogim filozofskim varijantama i često na različitim osnovama svu istinu, ljepotu i ćudnost proglašava iluzijama, prividom, obmanom. Teorijski iluzionizam smatra osjetni svijet pričinom, a praktični iluzionizam vrednosti, subjektivnim iluzijama. Jedna varijanta iluzionizma je i fikcionalizam (v.) i solipsizam (v.).

Imaginacija (lat. imaginatio = mašta, zamišljanje), moć zamišljanja; predodžba; izmišljanje; slikovito predstavljanje. Za Leibniza je prazan prostor imaginacija. Spinoza naziva imaginacijom najniži stepen saznanja koji se osniva na osjetilnim utiscima i koja stoga nije adekvatna, jer do adekvatne, tj. apstraktnog saznanja pojma možemo doći samo pomoću uma. (v. imaginaran, fikcija.)

Imaginaran (lat. imago = slika), koji se zasniva samo na uobrazilji, koji nema stvarnog osnova, koji je samo izmišljen. - U matematici: veličine koje zapravo ne opstaju, npr. korijeni iz negativnih brojeva. (v. imaginacija.)

Imanencija (novo-lat.), biti imanentan, biti sadržan u nečemu (v. imanentan, panteizam, sud).

Imanentan (lat. immanens) koji ostaje unutar određenog područja, koji je u nečemu sadržan. Slično: transcendentan (v.). Po Kantu su saznanja imanentna iskustvu, tj. ne prekoračuju granice mogućeg iskustva (v. imanentna filozofija). Imanentna kritika prosuđuje neki

misaoni sistem s obzirom na njegove vlastite pretpostavke i unutrašnju dosljednost.

Imanentna filozofija (filozofija imanencije), naziv za ontološko i teorijsko učenje po kojem je svaki bitak imanentan (v.) svijesti, tj. dat kao sadržaj spoznajne svijesti. Prema tome nema objekta bez subjekta. Stvari o sebi bez saznanja subjekta su nezamislive (monizam svijesti). Imanentna filozofija kao teorijski stav prepliće se sa određenim idealnim shvatanjima, a lako dovodi do solipsizma (v.). Izraziti predstavnici filozofije imanencije su Schuppe, Ziehen i drugi.

Imaterijalan , bez tijela, nestvaran; kao suprotnost materijalnom znači duhovan.

Imaterijalizam , duh stvara djelo (materijalno, oblik, formu, ideju itd). Sve stvoreno je proizvod duha jer duh kao misao, ideja predhodi pojavljivanju materijalnih djelâ. Koncepcija koja se suprotstavlja materijalizmu (v.) i negira materiju kao samostalnu supstancu.

Imbecil , osoba čija se intelektualna defektnost nalazi između debila i idiota.

Imoralizam (lat.), etički smjer ili stanje morala koji odbacuje vladajući, postojeći moral ili mu se suprotstavlja, a može biti i ravnodušan prema svakom moralu (v. amoralizam). Odbacivanje može imati smisao amoralnosti ili zasnivanja novog moralnog pogleda (etike) i etičkih principa, normi, kategorija, »novih tablica vrijednosti«, nove etičke pozicije uopšte. moralizam (v.).

Imperativ (lat.), izraz zapovijedi, nalaganja, norme trebanja (»treba da«), zapovjedna forma. Po Kantu: 1) hipotetički (imperativ - spretnosti, snalažljivosti, umješnosti, propis razboritosti); nalaže se pod nekim uvjetom: ako želiš ovo, onda moraš učiniti ono; nešto se čini radi nečega drugog. 2) Kategorički (moralni) imperativ, je neposredni

zakonski, bezuvjetni i svojom se formom postavlja kao zapovijed (zakon): »Koji kategorički i maksimalno postaje opšti zakon« (Kant).

Imperijalizam , monopol kapitala. Analizu i ocjenu imperijalizma dao je Hilferding u djelu »Financijski kapital«. Definicija imperijalizma trebalo bi da sadrži ova obilježja: l) koncentracija proizvodnje koja je došla do tako visokog stupnja razvitka da je stvorila monopol koji igra odlučujuću ulogu; 2) stapanje bankovnog kapitala s industrijskim; 3) izvoz kapitala; 4) stvaraju se međunarodni monopolistički savezi kapitalista, 5) teritorijalna podjela zemlje od strane najkrupnijih kapitalističkih država. Imperijalizam je monopol kapitala, a izvozom vrijednosti došlo je do podjele čitavog teritorija zemlje od strane najkrupnijih kapitalista, i do militarizacije i stvaranja multinacionalnih kompanija.

Impersonalni sud , gramatički tzv. bez-subjektna rečenica (npr. »grmi«, »sijeva«, »Sniježi«), a zapravo sud normalne logičke strukture kao misaono reagiranje na doživljenu situaciju koja poprima obilježje logičkog subjekta. Bilo je pokušaja u logici da se impersonalni sud protumači kao egzistencijalni sud (npr. »grmi« - »grmljavina jest«).

Implicite (lat.), nerazloženo, isprepleteno, uključeno u poimanje nečega bez izričitog ukazivanja na dotična svojstva. Slično: explicite.

Implikacija (lat.), takva »isprepletenost« dva suda da istinitost jednog uključuje u sebi odnosno uvjetuje istinitost drugog. Ako sud P implicira sud Q, tj. P -› Q, onda je, ukoliko je istinit sud P, istinit i sud Q. Naročito obrađen problem u matematičkoj odnosno algebarskoj logici (v. logistika).

Imponderabilije (lat. imponderabilia = neizmjerljive stvari), što nema težine, što se ne da izmjeriti, kao što je to po starom shvatanju bila materijalna baza topline, elektriciteta, magnetizma, svjetla. ?! U prenesenom smislu: nevažne, beznačajne stvari, malenkosti, sitnice.

∆ na vrh ∆

Impresija , neposredno doživljeni utisak, osjet, primarni svjesni sadržaj, koji djeluje na emocije.

Impresionizam U filozofiji: idealističko-pozitivistički; teorija saznanja koja smatra da su samo osjetni utisci realni i ne pobija nikakve druge za spoznaju odlučne transcendentne (v.) predmete. - U umjetnosti se impresionizmom naziva pravac koji zadatak umjetničkog stvaranja vidi u realizaciji neposrednih objektnih utisaka.

Impuls , 1) nagli, intenzivan i redovno kratkotrajan potsticaj na neku aktivnost. Do impulsivne akcije dolazi bez prethodnog razmišljanja i odlučivanja; 2) živčani impuls (v. uzbuđenje).

In abstracto (lat.), mišljenjem izolovano, odijeljeno od stvarnih činjenica i bez obzira na njih, samo za sebe. Slično: in concreto (v.).

Inadekvatan (lat.), neizjednačen, neodgovarajući, neprimjeren. Suprotno: adekvatan (v.).

In concreto (lat.), u stvarnosti, stvarno, u vezi s pojedinačnim činjenicama. Slično: in abstracto (v.).

Indefinitan (lat.), neodređen, neizvjestan, nejasan. To se kaže za neki niz, za koji se ne zna je li konačan (finit) ili beskonačan (infinit). U logici: sudovi neodređene kvantitete.

Indemonstrabilan (lat.), nedokaziv, koji se ne da demonstrirati, tj. potkrijepiti dokazom, 1) jer se ne može prikazati stvarno, 2) toliko je očigledan te mu nije potreban nikakav dokaz, ili se 3) apsolutno ne da diskurzivno izvesti, tj. obrazložiti, jer je razlog sam. To se može reći za bitak (v.), kategorije, rodne pojmove, aksiome svake vrste i principe logičkoga mišljenja uopšte: stavovi istovjetnosti, protivrječja, isključenja trećega zbog važnog razloga, koji služe kao temelj svake demonstracije.

∆ na vrh ∆

Indeterminizam (lat. indeterminatus neodređen), 1) teorija o apsolutnoj slobodi volje, prema kojoj čovjek u svojim odlukama nije determinisan (v. determinizam) nikakvim motivima ni uzrocima, nego potpuno spontano odlučuje nezavisno od bilo kakvih unutrašnjih ili vanjskih faktora; 2) shvatanje kvantne fizike, da inter-atomni procesi nisu kauzalno određeni, nego podliježu Heisenbergovoj relaciji neodređenosti (neznanja), prema kojoj se u isti mah ne može odrediti brzina i veličina odnosno položaj neke elementarne čestice.?!

Indiferencija (lat.), nerazlikovanost, lišenost razlike, »nevažnost«; ravnodušnost, nedostatak sklonosti, interesa, pretpostavljanja jednog na račun drugog u odnosu na nešto određeno, ili emocionalno nevezivanje i neangažovanje za bilo šta, nezainteresiranost za neke određene stvari, događaje, vrijednosti ili čak za naauku.

Indiferentan (lat.), ravnodušan, nezainteresiran, kome je svejedno

Indiferentizam (lat.), stav ravnodušnosti (ili potpune neutralnosti) u odnosu na etičke vrednosti, religioznu emotivnu vezanost, političku i socijalnu angažovanost i uopšte naspram određenih stvari, znanosti, stavova, stanja, događaja; stanje lišenosti bilo kakvog stava u vrednovanju tuđih djelovanja, predmeta, pogleda itd. (v. skepsa, epohe.)

Indirektan , neupravan, zaobilazan, izokola, posredan dokaz (v. dokaz) indirektna metoda u psihologiji (v. psihologija).

Individuacija (lat.), prelaženje u posebno, iz opšteg (bitka, biti) u individue ili pojedinačna bića i stvari (npr. supstance svijeta u pojedinačne stvari, kod Spinoze u moduse, ili čovječanstva u pojedine narode i ljude i dr.). Princip individuacije (principium individuationis) jest osnov, razlog egzistencije pojedinačnih bića (pojedinaca, stvari) ili posebnosti, koji određuje, omogučava, čini

∆ na vrh ∆

individue i objašnjava mnoštvo i različnost (Za Aristotela je princip individuacije stvaranje materija).

Individualan (lat. individualis), 1) pojedinačan, koji postoji sam kao zasebna nedjeljiva jedinica, različit od svih ostalih (npr. individualno biće); 2) koji pripada pojedincu (individualne karakteristike, individualan rad), 3) naročit, neobičan (individualno ponašanje).

Individualizam (lat.); izraz potiče iz 18. st., a javlja se s filozofijom Descartesa, znanosti i umjetnosti (humanizam i renesansa, prosvjetiteljstvo), stav koji primarno ili isključivo naglašava značenje, ulogu, vrijednost i važnost individualnog, važnost pojedinca, a naročito pojedinačne posebanosti naspram opšteg, generalnog, u kojem se gubi pojedinačno. Pojedinac je zajednici, društvu i državi nadređen. On je ono primarno i izvorno. Opšte je sastavljeno odnosno konstruisano od pojedinačnog. Zbog toga se interesima, pravima, zahtjevima, potrebama, razvitku pojedinca ili razvijene individualnosti, mora podrediti država, zajednica, društvo i potrebe. Razlikujemo 1) ontologijski individualizam (koji zastupa realnost mnoštva individua = pluralizam, v.); 2) logički individualizam (u stvarnosti postoji samo individualno, pojedinačna bića, a ne univerzalno, opšte); 3) etički individualizam (vlastito ja pojedinca kao unapređenje i razvitak individualnosti kao najviši cilj, naglašavanje vrijednosti individue); 4) istorijski individulizam (uočava stvaralačku, originalnu, odlučnu ulogu tzv. velikih ličnosti u istoriji, čije je djelovanje jedini pokretač istorijskih zbivanja, razvitka i progresa); 5) sociologijski individualizam (koji tretira pojedinca kao svrhu, a društvo i državu kao sredstvo koje mu služit). U svom ekstremu individualizam se pretvara u egoizam (v.), u anarhizam (v.) i nihilizam (v.). Suprotnost, antitezu predstavlja u politici kolektivizam (v.) koji pojedinca i njegovu ličnost apsolutno podvrgava kolektivu, njegovim interesima i neposrednim potrebama.

∆ na vrh ∆

Individualiziranje (novo-lat. individualis = nedjeljiv), prelazak ili pretvaranje u pojedinačno i njegovo naglašavanje u suprotnosti naspram generalizacije (v.); oblikovanje i stvaranje sve raznovrsnijih, bogatijih, svjesnijih i brojnijih posebnosti, individualnosti (v.) u prirodnom, društvenom, stvaralačkom i duhovnom razvitku živog bića, čovjeka i njegovih djela. Suprotno tome: kočenje individualnosti u razvitku i njezino gubljenje u »jedinstvenom« (amorfnom, apstraktnom, nediferenciranom) kolektivu.

Individualna etika , etika pojedinca; učenje o moralnom djelovanju kod kojeg su principi izvedeni iz autonomne svijesti pojedinca; učenje o dužnostima svake individue u odnosu na njega samoga; suprotno: socijalna etika (v.).

Individualna psihologija (njem. Individualpsychologie), varijanta introspektivističke (»analitičke«) psihologije kojoj je začetnik austrijski liječnik Alfred Adler (1870 - 1937), disidenta psihoanalitičke škole S. Freuda. Opšta je koncepcija psihičkog života u individualnoj psihologiji, organsko-teleološka: To je proces koji, polazeći od prirođene psihičke strukture (Anlage), prilagođavanjem pojedinih funkcija, sposobnosti ostvaruje jedan individualni životni plan težeći k zadovoljenju čovjeku svojstvene težnje za moći i socijalnoj važnosti (Machtstreben, Geltungsstreben). Prepreke na koje ta težnja nailazi (realni i zamišljeni organsko-funkcionalni nedostaci, podređen položaj u društvu, sukobi s okolinom itd.) razvijaju u pojedincu emocije i komplekse »manje vrijednosti« (Minderwer-Tigkeitsgefühle), a ujedno i uporno nastojanje da se defektne strane i nepovoljni odnosi ličnosti, naročito u očima društvene okoline, »kompenzuju«. Težnja za kompenzacijom razvija kod pojedinca »Životnu strategiju« (Leitlinie) koja se može odraziti pozitivno (intenzivno odavanje znanstvenom, umjetničkom, socijalnom radu), ali i negativno (neuroze, manija veličine, prkos, povlačenje u sebe, hipohondrija itd.). Zadatak je individualnog psihologa da liječi psihičke anomalije nastale iz kompleksa manje

vrijednosti, podižući u pojedincu emocije samosvijesti i prilagođujući ga njegovoj socijalnoj okolini. Ali ipak pojedinim ispravnim opažanjima, individualna psihologija predstavlja jednostrano gledanje na cjelokupnost ljudske psihe, a dijagnoze i terapeutske metode individual-psihologa često su smjesa fantastike i neznanstvenosti. Individualna psihologija je bila prilično proširen pomodni, salonski surogat znanstvene psihologije; u isto vrijeme ona se razvila u pokret.

Individualno , oznaka kojom se karakteriše neko biće kao pojedinac, a može značiti i ono što pripada nekom pojedincu (npr. predstava je individualni doživljaj, iako ne karakteriše pojedinca, jer predstave imaju svi ljudi).

Individualnost (lat. individualis = pojedinačnost), 1) »Svojstvo« po kojem je nešto ili neko pojedinačno biće (individua); zapravo apstrakcija izvedena iz činjenice da postoje pojedina (međusobno neidentična) bića. Prema skolastici individualnost počiva na »principu individuacije«; za taj princip uzima se, katkad materija obilježena osjetnim svojstvima (materia signata, Toma Akvinski), a katkad »naročiti oblik ovoga« (forma haecceitatis, Duns Scot). Schopenhauer identifikuje individualnost s prostorno-vremenskom određenošću bića; 2) posebnost; zaseban, naročit oblik (sklop svojstava, karakter) kojim se neko ili nešto odvaja od opšteg, prosječnog, običnog. U tom se smislu ponekad originalne i istaknute ličnosti nazivaju individualnostima.

Individua (lat. in = protiv, ne i dividere= dijeliti), nedjeljiv, nerazdruživ, nedjeljivo, pojedinačno biće. Dijeljenjem ono gubi ne samo svoju posebnost i jedinstvenost, u čemu je njegova bit, nego i svoje postojanje. Od renesanse naovamo primjenjuje se taj pojam specijalno na čovjeka kao samostalno biće, koje upravo u svojoj pojedinačnoj, nedjeljivoj datosti, i složenosti duševnih dispozicija i doživljaja ostvaruje svoju zasebno strukturiranu pojedinačnost koja

se razlikuje od svih ostalih. Pojmom individua nije odredena i kvaliteta čovjeka koji, tek kad je nosilac vrijednih osobina, dobiva odredenje kao »ličnost« (v.).

Indolencija (lat. indolentia = neosjetljivost), tupost, nemarnost, ravnodušnost. Indolentan, koji ima svojstva indolencije.

Indriya (sansk.), sposobnost, moć; naziv za sposobnost osječanja, koji se dijeli na: pet osjetnih organa, pet djelatnih sposobnosti, kojima se dodaje jedna ili više spoznajnih sposobnosti ili »unutrašnjih«, psihičkih organa. Svaka od tih sposobnosti u vezi je s planetom i fizičkim elementom. (v. o tome pobliže kod sâmkhya i vaišešika.) - Terminom indriya nazivaju se i moralne moći i sposobnosti koje se stiču asketskom vježbom duha, odn. meditacijom.

Indukcija Logičan postupak zaključivanja od pojedinačnih iskustava prema opštim saznanjima. Ogleda se kao induktivni zaključak i kao naučno-empirijski postupak koji, služeći se induktivnim zaključcima, dovodi do ustanovljavanja opštih zakonitosti. Oblik induktivnog zaključka jest: M^1 i M^2 i M^3... je P, M^1 i M^2 i M^3... je S, zaključak: Svi S jesu P. Ideal indukcije jest doći ne samo do opštih nego ujedno do nesumnjivo sigurnih saznanja. Medutim, jednostavnim nabrajanjem (lat.: per enumerationem simplicem), makar i vrlo velikog ali ipak ograničenog broja pojedinačnih slučajeva (nepotpuna indukcija), indukcija može pružiti samo manje-više vjerovatan, a ne siguran zaključak za sve slučajeve, jer nije isključeno drugačije iskustvo (lat.: instantia negativa). Siguran zaključak mogao bi se postići bilo iscrpnim navođenjem doista svih pojedinačnih slučajeva (potpuna indukcija), što je često u iskustvu nemoguće, bilo uspješnim ustanovljavanjem nužne veze između S i P, barem na osnovu razmjerno malobrojnih iskustava, a ponekad možda samo jednog jedinog iskustva, dakle na osnovu nepotpune indukcije. I dok bi zaključak potpune indukcije imao značaj registrovanja zbira svih činjenica i uvjerljivost konstatacije

faktičnog stanja stvari, zaključak nepotpune indukcije imao bi značaj nužne i potpune spoznaje. Zato upravo takva nepotpuna indukcija ima pravu logičku i spoznajnu vrijednost, jer proširuje znanje o stvarnosti od partikularnih do generalnih (v.) sudova. Po tome je indukcija jedan od osnovnih postupaka u znanstvenom istraživanju, a i u prirodnim znanostima. Ta uloga indukcije priznata je naročito u engleskom empirizmu (F. Bacon, J. S. Mili i dr.). Nužna je pretpostavka indukcije da stvarnost kao predmet saznanja nije nesređena, haotična, već da, naprotiv, u njoj postoji određena pravilnost, jednobraznost, uzročno-posljedična zakonitost (kauzalitet), i da su prema tome pojedinačni, u iskustvu upoznati slučajevi, zapravo izraz uopšteno valjane zakonitosti. Pri analiziranju stvarnosti i njenom induktivnom istraživanju treba međutim paziti da se slučajna povezanost nekih činjenica ne shvati kao nužna uzajamnost, i iz toga pogrešno izvedu preuranjene generalizacije (lat.: »fallaciae fictae universalitatis«) odnosno, da se bar i česta vremenska sukcesija među određenim pojavama ne shvati pogrešno kao uzročno-posljedična veza (lat.: post hoc, ergo propter hoc). Zbog toga se induktivno istraživanje provodi na osnovu kritičkog opažanja uz primjenu eksperimenta, ako je to moguće i po ustanovljenim metodama (po J. S. Millu metoda suglasja, razlike, popratnih promjena i ostataka). Induktivno dobiveni zaključci dalje se utvrđuju deduktivnom primjenom na nove još nepoznate slučajeve i njihovom naknadnom iskustvenom verifikacijom.

Induktivan , koji se zasniva na indukciji, u obliku indukcije.

Inegzistencija (lat. inexistentia = postojanost u nečemu), pojam kojim se označava da je nešto samo u svijesti, a da mu ne odgovara ništa u realnosti. To je nešto pomišljeno, a istovremeno nestvarno.

Inercija (lat. inertia = tromost), nedjelatnost, nepokretnost. Tendencija svakog tijela da ostane u stanju gibanja.

∆ na vrh ∆

Inervacija , veza između živčanih vlakana i osjeta, mišićnog ili žljezdanog tkiva. Suprotno: denervacija, prekidanje takvih veza.

Infantilan (lat. infans = koji ne može govoriti, malo dijete), nedorastao, djetinjast. (V. infantilizam.)

Infantilizam , oblik zaostalosti u razvoju osobe, koji se ogleda u načinu doživljavanja ili ponašanja koje je karakteristično za dijete.

Infinitezimalan (prema franc. calcul infinitesimal = infinitezimalni račun), beskonačno malen, onaj koji mijenjajući se teži nuli kao granici; takođe onaj koji se bavi beskonačno malim i beskonačno velikim veličinama. Npr.: infinitezimalni, diferencijalni i integralni račun.

Infinitizam (lat. infinitus = beskonačan), učenje o beskonačnosti, o neograničenosti svijeta odnosno veličina kao što su prostor, vrijeme, sila i dr. Suprotno: finitizam (v.). ?!?

Infinitum (lat.), u beskonačnost; u logici: misaoni proces pri zaključivanju odnosno dokazivanju produžen u beskonačnost, bilo u smislu napredovanja od razloga na posljedice, od uzroka na učinak itd. (progressus in infinitum), bilo u smislu nazadovanja od učinka na uzrok itd. (regrssus in infinitum). ?!?!

Influxus physicus (lat.), »prirodni 'uticaj duše'«, termin iz skolastike (T. Akvinskog) za označavanje uzajamnog djelovanja tijela na dušu i duše na tijelo, zatim isto kod (Descartesa). Protivnici tog shvatanja su: Spinoza (paralelizam, v.), Leibniz (samo idealan uticaj) i okazionalisti (Božija intervencija v.). ?!?!

Informacija (lat. informatio = oblikovanje, predstava). U običnom govoru: obavijest, izvještaj, podatak o nečemu. Pojam informacije određuje se prema aspektu s kojeg se fenomen informacije proučava

(tehničkom, logičko-semantičkom i drugim aspektima). U filozofiji ima specifično značenje. Tako u skolastici ima etimologijsko, po sadržaju ontologijsko značenje: oblikovanje materije formom, pri čemu se misli kako na sam proces tako i na rezultat. Javlja se i u značenju oblikovanja uma od strane predmeta saznanja. (Kod Descartesa npr., informatio znači oblikovanje svijesti od strane fizičke strukture mozga, što se ogleda, vidi u percepciji ?!?).

Inherencija (lat. inhaerere = držati se nečega), nesamostalno, u nešto uključeno postojanje. Biti u nečem ili na nečem drugom. Odnos svojstava i njihova nosioca. Inherencija je odnos akcidencije (v.) prema supstanci (v.). Suprotno : subzistencija (v.).

Inherentan (lat. inhaereo = visi na; visi u nečem), nerazdvojno povezan s nečim, nerazdvojiv od nečega, povezanost svojstva s nekom stvari, akcidencija (v.) sa supstancom.

Inhibicija (lat. inhibitio = zabrana, prepreka; njem. Hemmung). U psihologiji: djelomično ili potpuno ometanje (potiskivanje, kočenje) jednog psihičkog procesa drugim. Tako npr. snažne emocije (strah, bijes, strast) sprečavaju ili usporavaju normalni tok asocijacija, dovode do amnezija, netačnih orijentacija i sl.; perseveracija određenih sadržaja u svijesti ili živo pobuđene asocijacije narušavaju redovno odvijanje mentalnih operacija, situacijama neprimjereno reagovanje i sl. Pozitivno je inhibitorno djelovanje stečenih dobrih navika i aktivno-voljnih stavova koji, potiskujući surove nagone i neumjerene želje, omogućavaju etičke, socijalne i kulturne odnose u društvu.

Inicijacija (lat. initiare = posvetiti, uputiti), uvođenje u misterije, tajne kultove. Taj termin antičkog kultnog jezika (grč. mýesis od gl. mýeo = posvetiti, uvesti u misterije) preuzela je nauka o etnologiji i proširile mu značenje tako da se njime obuhvataju svi rituali uvođenja i ceremonije. U prenesenom značenju »posvećivanje« u smislu

∆ na vrh ∆

upućivanja u tajne nauke, okultne znanosti kako bi se postigla ezoterička mudrost. Pri tome se uz racionalne postupke vezuje ideja »nadnaravnog prosvijećenja« kao i primanje u tajne saveze ili društva. Sociologija i psihologija proširuju mu značenje te danas označava rituale vezane uz promjenu društvenog statusa i uloge pojedinca u njegovu psihosocijalnom razvoju. ?!?

Inkluzija (lat. inclusio = uključenje), uključenost nečega u nečemu drugome, npr. posljedice u razlogu.

Inkoherencija (lat. incohaerentia = nepovezanost). U psihologiji: slabljenje ili razrješavanje asocijacije ideja koje pripadaju zajedno. Uglavnom: nesklad, pobrkanost.

Inkoherentan (lat.), nepovezan, suprotni pojam koherenciji (v.), povezan.

Inkomenzurabilno , što se ne može s nečim drugim mjeriti zajedničkim mjerilom; neusporedivo.

Inkompatibilan , nespojiv s nečim drugim, nepodnošljiv, nesjedinjiv.

Inkompatibilnost , nespojivost, nesjedinjivost.

Inkongruentan , neskladan, nepodudaran. Slično: kongruentan.

Inkongruencija , neskladnost, nepodudarnost. Slično: kongruencija.

Inkonsekvenca , nedosljednost, nepostojanost. Slično: konsekvenca.

Inkonsekventan , nedosljedan, nepostojan. Slično: konsekventan.

Inovacija (lat. innovare = obnoviti), znači novost na tehničkom i tehnološkom području. U filozofiji se prema pojmu inovacije kao svijesnom proizvođenju i uvođenju novog na bilo kom području,

∆ na vrh ∆

posebno na političkom, kritički reagovalo (F. Bacon, enciklopedisti). Suzdržanost filozofije prema tom pojmu kao eventualnom regulativnom principu djelovanja neki tumače činjenicom da je teško izraditi nove filozofske kriterije.

Inspiracija (lat. inspiratio = udisaj) u teologiji prosvjetljenje duha milošću Božijom, koje čovjeka čini sposobnim za više spoznaje volje (grč. teopnestija). U vjerovanju starih Grka igrala je inspiracija značajnu ulogu, naročito u mantici (v.) i misterijama (v.). - Nadahnuće koje iznenada zasvijetli, prosvjetljujući um umjetnikov ili misliočev. Inspiracija ne dolazi bez svake pripreme a nju dovode različita podsvjesna zbivanja.

Instinkt (lat. instingare = podsticaj, nagon), složeni poredak reakcija, kojim se udovoljava nekoj nagonskoj potrebi. (v. nagon).

Institucija (lat. instituere = utemeljiti), u širem smislu znači sve oblike u kojima se ljudski zajednički život ustanovljuje, konkretizuje, reguliše i stabilizuje na dugu stazu (npr. brak, obitelj, preduzeće, politička zajednica, svečanosti), dok u užem smislu znači ustanove pomoću kojih se organizuje i održava neko društvo (sudstvo, školstvo, uprava, vlasništvo i novac i dr.). Institucije imaju svoj funkcionalni (v. funkcionalizam) i svoj reprezentativni smisao. Time što pružaju trajne oblike ponašanja institucije funkcionalno daju snagu pojedincu za savladavanje zajedničkih zadataka, a time što reprezentuju stvarni zajednički život one su oblici života i djelovanja ljudi. Institucije u užem smislu su pravno konstituirane; svrha im je uredan i slobodan zajednički život. Kada se precjeni njihov uticaj na ponašanje pojedinaca i njihova valjanost za razvitak društva, institucije prelaze u institucionalizam, koji onemogućava samostalno djelovanje i slobodu čovjeka.

Instrumentalizam , srodno pragmatizmu (v.) po kome se tumači da su svi pojmovi ljudskog mišljenja i inventar zapravo samo njegov alat i

sredstvo, instrument za uspješno sređivanje podataka kao i za teorijsko i praktično svladavanje životne stvarnosti. On se pojavljuje uz nominalizmu (v.), empirizmu (v.) i pozitivizmu (v.).

Integracija (lat. integratio), sjedinjenje, povezivanje različitih elemenata u jedinstveni sistem. Spencer je posebno upotrebljavao pojam integracije u smislu prelaza nekog difuznog i homogenog (v.) stanja u koncentrirano i heterogeno (v.) stanje, pri čemu nastaje disipacija (v.) kretanja. Integracija znači takođe i ostvarivanje neke određene (društvene, ekonomske, političke) zajednice. Suprotno: dezintegracija (v.). U matematici se integracijom naziva operacija izračunavanja integrala (v.).

Integralan (lat. integralis), potpun, cjeli, sveobuhvatan. U tom smislu može se filozofija nazvati »integralnom« za razliku od posebnih znanosti koje istražuju pojedine aspekte ili pojedine odlomke iz cjelokupne stvarnosti. Integralni račun u matematici je dio više analize.

Integrisati (lat. integrare = obnoviti), sjediniti, povezati različite elemente, stvoriti jednu cjelinu. U matematici: operacija koja se sastoji u određivanju konačne promjenljive veličine iz njenih malih dijelova.

Integritet (lat. integritas), cjelokupnost, cjelovitost, potpunost, nedirnuto, jedinstveno stanje.

Intelekt (lat. intellectus = um), u početku (u lat. jeziku) glagolska imenica sa značenjem »razabiranje«, »razumijevanje«; kasnije postaje psihološko-filozofski termin kojim antičko-skolastička tradicija označava kao najvišu ljudsku spoznajnu moć (»um«), stavljajući je iznad percepcije osjeta (sensatio), a ponekad i iznad »razuma« (ratio) kao sposobnosti stvaranja pojmova na neposrednoj osnovi perceptivnih podataka. To razlikovanje »razuma« i »uma« rezultat je

jedne stare dualističke teorije o toku intelektualne aktivnosti. Aristotel, razlikuje u čovjeku dva intelekta : 1) pasivni nus pathetikós, intellectus passibilis ili possibilis) koji - slično praznoj, neispisanoj ploči - prima (odnosno u logičkoj transpoziciji registruje) »oblike« bića koje mu donose (»utiskuju«) iskustveni dojmovi, osjetila i 2) aktivni nus poietikós, intellectus agens) koji operiše s pasivno stečenim pojmovnim elementima (»razumskim likovima«, species intelligibiles) u živim aktivnostima misaone analize i sinteze. Precizni Aristotelovi tekstovi, koji govore o aktivnom intelektu kao »opštem« i »vječnom«, izazvali su među predstavnicima filozofije (aleksandristima, averoistima itd.) poznatu polemiku »O besmrtnosti aktivnog intelekta«. Dualistička teorija intelekta, koju je u engleskoj empirijskoj filozofiji zamijenio dualizam iskustvenog podatka i refleksije, našla je svoj odraz kod Kanta (razlikovanje »verstanda« i »vernunfta«), a javlja se i kasnije, posebno u njemačkim idealističkim sistemima. Savremeni osjećaj za jezik redovno suprotstavlja intelekt kao racionalnu (logičku) funkciju takozvanim iracionalnim komponentama doživljavanja: nuždi, emociji, volji itd.

Intelektualan (lat. intellectualis), koji pripada intelektu (umu, razumu), koji ima razum. U neoplatonizmu je intelektualni svijet (grč. kósmos noetós, lat. mundus intellectualis) svijet nadosjetnih, duhovnih bića i sila. Kod Spinoze je intelektualna ljubav prema Bogu (lat. amor dei intellectualis), osjećaj predanosti i smirenja, koji se u čovjeku rađa iz filozofske spoznaje o dubokoj identičnosti vlastitog i svakog pojedinačnog bića s vječnim prabitkom »Božijom supstancom«. Kod Kanta i u postkantovskim idealističkim sistemima (kod Fichtea, Schellinga, Hegela) javlja se pojam intelektualnog zrenja (intellektualle Anschauung) kao neke sposobnosti boljeg sagledavanja bitka Apsoluta.

Intelektualitet : pripadnost intelektu, primjerenost razumu; kod Schopenhauera je npr. intelektualitet kao »napor određen razumom u njegovoj biti«.

∆ na vrh ∆

Intelektualizam (prema lat. intellectus = razum), smjer filozofiranja koji preferira misaone, teoretske, diskurzivne (v.) aktivnosti; često se upotrebljava i u negativnom smislu prevelikog, jednostranog pridavanja važnosti intelektu, a zapostavljanju drugih (emocionalnih, nagonskih, intuitivnih, praktičnih) djelatnosti. U spoznajnoj teoriji intelektualizam je pravac koji faktoru razuma daje temeljno značenje, negirajući vrijednost osjetima (v. senzualizam), a u etici smjer koji smatra da sve moralne vrijednosti određuje razum, da razum isključivo upravlja svim moralnim djelima pa je tako čistoća stvar znanja (npr. kod Sokrata, stoika, Spinoze, itd.). Estetski intelektualizam tumači da se umjetničko stvaralaštvo i doživljavanje temelji na idejnim, opštim, apstraktnim, misaonim elementima. Intelektualizmom u psihologiji nazivamo tumačenje da su predstave temeljni, a emocije i volja samo sekundarni derivati svijesti.

Inteligencija (lat. intellegere = razumjeti, razabrati): sposobnost pronalaženje novih prilagođenih reakcija u novim prilikama bilo koje vrste. Za razliku od nagonskih reakcija inteligentne reakcije su plastične, a ne stereotipne. Od stečenih oblika kao (navika, vještina i znanje) razlikuju se inteligentne reakcije po tome što one nisu naučene i što dolaze do izražaja u novim situacijama. Inteligencija je je sposobnost koja se zasniva na misaonom zahvatanju bitnih odnosa među podacima nekog problema i u reorganizovanju tih podataka u oblik koji nameće problemska situacija. Kao opšta intelektualna sposobnost, inteligencija značajno određuje razinu uspjeha čovjeka u čitavom nizu djelatnosti, posebno onih koje zahtijevaju razumijevanje, inventivnost i kritičnost. Inteligencija učstvuje i u procesu učenja i sticanja iskustva, a posebno u upotrebi stečenog znanja. Inteligencija se razvija u prvom razdoblju života, od rođenja do približno 18. godine života, kad dostiže svoju maksimalnu, stabilnu razinu. Okolne prilike, u kojima se pojedinac razvija i živi, mogu djelovati na razvoj inteligencije posebno u razdoblju između njegove treće i sedme godine.

Δ na vrh Δ

Inteligibilan (lat. intelligibilis), pomišljen, iznad osjeta, dohvatljiv samo razumom. Suprotno: senzibilan (v.). Inteligibilan svijet - npr. Platonove ideje. Pojam inteligibilan odnosi se na nerealno.

Intellectus agens/possibilis (lat.) su od vremena srednjovjekovnog pokušaja svatanja Aristotela uobičajni termini, srodni sa stručnim terminima intellectus acquisitus, materialis i posivus. To su teško prevodljivi termini za Aristotelove pojmove (nus poetikos i nus dinamai), odnosno nus pathetikos razrađeni u Aristotelovom spisu »o duši«. Mogući prevodi su »istinski mogući um« i »određujući razum«. Da bi učinio shvatljivim postupak umne spoznaje koja ide naspram onog opšteg, Aristotel je uspoređuje s opažanjem koje zahvata ono pojedinačno. Na primjer ruka koja osjeća toplinu, osjećajući vodu, ne konstruiše se kao opažanje preko osjetilno datih objekata već je samo determinisana i konstituisana u svom stalno datom, apriornom osječanju. Bit osjeta je u njegovom proizvođenju osječanja, analogno znanju u kojem onaj koji zna, zna bez da se to njegovo znanje odvija u »posmatranju«. I kao što je kod osjetila, na primjer ruka što uvijek osjeća, već kao organ opažanja bez da vidi nešto pojedinačno osjetilno tako je i umu osobina prema njegovoj biti isto savršenstvo, odnosno po svojoj biti um misli uvijek. Um ne prepoznaje neprestano svoje objekte, opšte bitnosti stvari ali, dakako, um je neprestalno djelatni um ali i istovremeno u mogućnosti naspram umno spoznajnih bitnih formi koje on u toj spoznaji u sebe receptira spoznajući ih, i time je um sam postao »na određeni način bitna forma«. Međutim, aktualizacija i konkretizacija uma ne događa se isto kao kod opažanja preko predmeta koje treba shvatiti, jer to osječanje samo od sebe upada u osjetilo i time determiniše i odeđuje događaj. Ono opšte koje se zahvata umom, bitne forme, sadržano je u materijalnim stvarima samo kao »potencijalno inteligibilno«, a to znači samo je po mogućnosti ono što se zahvata umom, odnosno to ne dolazi do uma kao osječaj do osjetila. Šta više, um mora biti aktivan u tom umnom zahvatanju onoga što on i jeste. Kao što svjetlo omogućava opažanje boja tako se

u svjetlu uma pojavljuju opšte bitnosti sadržane u predstavama osječaja kao aktuelno inteligibilne pa ih um može receptirati i spoznati. Sva ta pitanja izazvala su čitav niz kontraverzi u tumačenju Aristotelovog učenja o 'duši' koja je izvanredno složena i komplikovana.

Intellectus archetypus (lat.): »uzorni um«, um koji izvorno bez izvođenja razumije i shvata sve. Oslanjajući se na skolastičku tradiciju (i.a., intuitivus, originarius) Kant ovim pojmom označava moć intelektualnog dozrijevanja, što 'opažajući misli' i 'misleći opaža', za razliku od ljudskog diskurzivnog mišljenja, upućenog na sintezu dva izvorno razdvojena stabla saznanja, osjeta i razuma.

Intencionalan (lat. intendere = na nešto se usmjeriti), na nešto usmjeren, upućujući na nešto. (v. intenacionalnost).

Intencija (lat. intentio). Može se uglavnom prevesti kao »namjera«. Toma Akvinski definiše intenciju: 1) kao oznaku nekog duhovnog akta, 2) kao oznaku pojma bića kojim se daje definicija, a sam pojam je dvoznačan. Huserl u »Logičkim istraživanjima« definiše intenciju na subjektivni način kao ono što se u mnogostrukim aktima usmjerava, bez prisile i opšte razumljivo, naspram teoretskog i praktičnog. - U skolastici se razlikovala intencija prima i secunda; »intentio prima« je direktna, a »intentio secunda« refleksivna spoznaja, odnosno »intentio secunda« je misaona stvar što čini predmet logike.

Intencionalnost (lat. intentio = namjera), svojstvo doživljaja da svojim sadržajem upućuje (»intendira«) na neku izvan doživljajnu odnosno od doživljaja kao akta različitu predmetnost (»intencionalni predmet«). Pojam intendiranja (intentio) javlja se već kod skolastika; oni ga definiraju (Goclenius) kao »akt kojim svijest teži k objektu« (actus mentis quo tendit in obiectum) razlikuju »primarnu intenciju« (intentio prima), pri kojoj razum svoj predmet zahvata izravno, od »sekundarne« (intentio secunda), kojom spoznajna moć

∆ na vrh ∆

refleksno zahvata objekt primarne intencije kao misaoni bitak (ens rationis). Obnovio je i razvio taj pojam F. Brentano, koji ističe da je karakteristika psihičkih akata upravo to da imaju svoj intencionalni predmet. E. Huserl, osnivač fenomenologije, koji je dalje razvio Brentanovo učenje o intencionalnosti, određuje intencionalni predmet kao »identičan smišljeni sadržaj nasuprot raznolikosti doživljaja«.

Intendirati (lat. intendere), usmjeravati prema nečemu, upućivati na nešto. Izraz ima specifično značenje kad je riječ o usmjeravanju doživljaja prema svom intencionalnom predmetu (v. intencionalnost). Taj je pojam razradila fenomenološka filozofska škola, ukazujući na to da ne samo misaoni nego i čulni akti (ljubavi i mržnje) imaju svoje specifične doživljajne predmete (Brentano).

Intenzitet : veličina ili stepen kvantitete nekog fenomena, bez obzira na njegovu kvalitetu.

Intenzivan (lat. intendere), konstantan, napet, upet, sa svim unutarnjim snagama. Suprotno: ekstenzivan (v.).

Interakcija (od lat. inter + actio), djelovanje dvoje među sobom. Interakcija je moguća tek pomoću razumijevanja i pretpostavlja neke norme kao pravila komunikativnog djelovanja. Ta se pravila kao priznate norme djelovanja ljudi među sobom razlikuju kako od pravila instrumentalne djelatnosti pri obradi materijala rada tako i od pravila djelatnosti pri tehničkom, racionalnom korištenju sredstava proizvodnje. Dok instrumentalna i strateška djelatnost počivaju na tehničkom znanju ili »saznanju« i predstavljaju uvjete ekonomske reprodukcije života, u komunikativnom djelovanju ili interakciji riječ je o »povezivanju radi obostranih očekivanja ili interesa«. Interakcija ili »interes« (inter-esse = međubitak kao inter - actio = međudjelovanje) kao i svi »socijalni sistemi uloga« počiva na intersubjektivnom priznavanju nekih normi i očekivanja u

ponašanju i djelovanju. U vezi s tim Habermas kaže, da »socijalne uloge mogu kondicionalno povezati dva različita očekivanja u ponašanju tako da se stvara sistem uzajamne motivacije. Drugi smije računati s time da ja ispunjavam njegova očekivanja ponašanja, jer ja računam s time da i drugi ispunjava moja očekivanja ponašanja«. Na osnovu »uzajamne motivacije« interakcija se odvija u »idealnoj govornoj situaciji«, tj. pomoću »umnog konsensa« u praktičnom diskursu. Otuda rad i interakcija skupa čine »specifično ljudski oblik reprodukcije života«, pa se, da bi bila moguća reprodukcija ljudskog roda, moraju ispuniti oba ta uvjeta. Jer, »rod ne uči samo u dimenziji tehnički upotrebljivog znanja koja je odlučujuća za razvoj proizvodnih snaga, nego i u dimenziji moralno-praktične svijesti koja je presudna za strukture interakcije. Pravila komunikativnog djelovanja, dakako, razvijaju se u reakciji na promjene u području instrumentalnog i strategijskog djelovanja, ali ona pritom slijedi jednu vlastitu logiku«.

Interes (lat. inter esse = biti između, biti kod), određeni stav koji zauzimamo prema nekom predmetu, osobi ili događaju. Taj je stav obično praćen emocijama, te se izražava u upravljenosti prema predmetu kojemu pridajemo vrijednost, a očituje se u detaljnijem primjećivanju nekih karakteristika tog objekta ili događaja. Prema sadržaju za šta se ima interes, razlikujemo duhovni, materijalni, naučni, umjetnički, praktični itd. interes. Pojam interes ima u praktičnom životu nekoliko sinonima: težnja, sklonost, simpatija, pažnja itd.

Interferencija , 1) (psih.) pojave kočenja području učenja do kojih dolazi zbog ranije stečenih navika odnosno zbog novih učenja. Npr. ako smo stekli naviku da neki posao obavljamo na određeni način, sticanje nove tehnike za vršenje istog posla može biti usporeno (tzv. proaktivna inhibicija). Slično mogu nova učenja ubrzati zaboravljanje prethodno usvojenih vještina, navika i znanja (tzv. retroaktivna inhibicija). 2) (fiz.) pojava neutralizacije, slabljenja ili

pojačavanja amplitude valnih procesa uslijed simultanog djelovanja dviju ili više ondulatornih serija iste ili različite frekvencije ili faznog pomaka (svjetlo, zvuk);

Intermundija (lat.), međusvjetovi, prostori među dva svjeta.

Internacionalizam , socijalno-politička koncepcija o međunarodnoj solidarnosti i međunarodni pokret radi izgradnje boljeg društva. Pružanje podrške (moralne i materijalne). - Internacionalizam je poštivanje slobode i ravnopravnosti svih naroda, međusobno upoznavanje, saradnja i dobrovoljno ujedinjavanje naroda i mir u svijetu; protiv je nacionalnih i rasnih predrasuda i svih oblika neravnopravnosti i hegemonizma.

Internacionalno , međunarodno.

Interpolirati (franc. interpoler = umetnuti, ubaciti), naknadno uklapanje, umetanje; pronalaženje meduvrijednosti u nizu određenih vrijednosti. U prenesenom smislu interpolirati znači i mjenjati određeni tekst ubacivanjem novih rečenica ili riječi u originalni rukopis.

Interpretacija (lat. interpretatio), postupak tumačenja, objašnjavanja, shvatanja smisla i značenja neke misli, izjave, događaja, podatka i sl. Po Baconu interpretacija je »objašnjavanje pomoću metodičke generalizacije i indukcije«. U pozorištu, muzici interpretacijom se naziva način izvođenje, poseban oblik kojim glumac prikazuje neku ulogu, ili muzičar svoj način muziciranje. U povijesti filozofije postoje dvije temeljne orijentacije u interpretaciji filozofske tradicije: tzv subjektivna, koja veću važnost daje vlastitoj kreativnoj komponenti u interpretiranju, koja želi iz određenog teksta samostalno filozofirati i tzv. objektivna koja traži striktno držanje uz određeni original i što vjernije interpretiranje teksta koji se tumači (v. hermeneutika).

∆ na vrh ∆

Intersubjektivno , između pojedinih subjekata, što im je zajedničko. U užem značenju ono što je zajedničko za sve subjekte. Suprotno: intrasubjektivno (što se nalazi samo unutar jednog subjekta) i transsubjektivno (što je s onu stranu, izvan subjekta ili svih subjekata).

Intolerancija (!at.), netrpeljivost, mržnja (vjerska, staleška, klasna, rasna, medu narodima itd.); suprotno: tolerancija (v.).

Intramentalno (lat. intra = unutra i mens = duša), sve ono što se doživljava kao sadržaj svijesti (duše); sve duševno doživljavanje za razliku od tjelesnog koje je vanduševno, ekstramentalno (v.).

Intramundan (lat. intra = unutar i mundus = svijet), unutrašnji-svjet. Suprotno: ekstramundan (v.).

Intranzigentan (lat. in = ne i transigo = pogađam se), nepomirljiv, nepopustljiv, uporan.

Intranzitivan (lat. intrasitivus = neprelazan), u gramatici oni glagoli koji ne mogu imati objekt (npr. ležati, stajati), a u logici odnos pojmova kod kojih je tranzitni (prelazni) odnos nemoguć. Npr. otac stvara sina, sin unuka, a ne otac unuka. Odnos između oca i sina, i sina i unuka postoji, ali se on ne može prenijeti na odnos otac-unuk.

Intrasubjektivan (lat. intra = unutra) ili u subjektu, koji se nalazi u samom pojedinačnom subjektu, koji je o njemu ovisan ili samo za njega vrijedi, koji se samo u njemu nalazi i u njemu događa. Suprotno: intersubjektivan (v.) i ekstrasubjektivan (v.).

Introjekcija , 1) (psihoanal.) tendencija identifikacije vlastite ličnosti s drugim osobama ili stvarima; 2) (filoz.) teorija o odnosu između saznanja i vanjskog svijeta, koja pretpostavlja da su vanjski objekti predstavljeni u svijesti preko unutrašnjih slika tih objekata.

∆ na vrh ∆

Introspekcija (lat. introspicere = gledati u, gledati unutra), samoopažanje; psihološka metoda koja se sastoji u opažanju vlastitih doživljaja bilo za vrijeme dok ih imamo bilo naknadno, na osnovu pamćenja. Cilj je introspekcije upoznavanje i opisivanje unutrašnjeg ili psihičkog života. U staroj filozofskoj psihologiji introspekcija je bila glavna psihološka metoda. Introspekcija u kombinaciji s metodom objektivnog posmatranja je nužna pri prepoznavanju činjenica i zakonitosti psihičkog života. Behavioristički prigovor introspektivnoj metodi je - da je subjektivni život svakog pojedinca nepristupačan objektivnom posmatranju ljudi, te da prema tome ne može biti predmet naučnog proučavanja - može se odbaciti, jer svi ljudi imaju sličnu anatomsko-fiziološku nervnu strukturu pa je prema tome može zaključiti da je i njihovo doživljavanje kvalitativno 'slično'. Na osnovu vlastitog doživljavanja možda možemo dobiti uvid i u doživljavanje drugih ljudi.

Introvertiran , ličnost okrenuta prema sebi, prema »unutra«, koja se uglavnom bavi vlastitim problemima, a nema mnogo interesa za vanjski život i zbivanja. Izraz potiče od Junga, koji ljude dijeli u »introvertirane« i »ekstrovertirane« (zatvorene i otvorene tipove ličnosti).

Introverzija (lat. intro = unutra, vertere = okrenuti), 1) (psihol.) zainteresovanost za vlastiti unutrašnji život, za vlastita unutrašnja iskustva, za razliku od ekstraverzije koja znači zainteresovanost usmjerenu prema vanjskoj prirodi i ostalim događanjima; 2) (psihoanal.) usmjeravanje libida prema samom sebi i gubljenje interesa za vanjski svijet.

Intuicija (lat. intuor = oko, okolo, naokolo), primjetiti nešto; kao neposredno gledanje, sagledavanje, viđenje, opažanje. Javlja se u više značenja: neposredno sagledavanje cjeline jedne složene situacije čiji se elementi ili aspekti mogu opaziti osjetilima; neposredno

Δ na vrh Δ

sagledavanje biti nekog predmeta ili zbivanja u nekom aktu; neposredno sagledavanje takvih biti koje su inače u načelu nepristupačne (nedokučive) čulnom opažanju i mišljenju. Pojam intuicije igrao je važnu ulogu kod mnogih značajnih filozofa. Već kod Platona on znači »duhovno gledanje ideja«. Za Descartesa je intuicija (uz dedukciju) jedna od dviju radnji razuma pomoću kojih možemo postići jasna, razgovijetna saznanja, i to je ujedno osnovna takva radnja, jer se ona druga (dedukcija) zapravo svodi na niz sukcesivnih intuitivnih akata. Kod Spinoze je intuicija, uz mnijenje i razum, jedan od tri stupnja saznanja, i ujedno najviši takav stepen, jer ona ide »od adekvatne ideje o formalnoj biti nekih Božijih atributa, do adekvatnog saznanja biti stvari«. Za Lockea je intuitivna spoznaja takođe najviši od tri stupnja saznanja (preostala dva su demonstrativna i senzitivna spoznaja), a sastoji se u tome da duh neposredno bez pomoći neke treće ideje opaža slaganje ili neslaganje dviju ideja. Kant identifikuje intuiciju s neposrednim opažanjem (naporom), a suprotstavlja je razumnom diskurzivnom mišljenju; u njegovoj koncepciji intuicija nije najviši oblik spoznaje ali je nužna pretpostavka i element svakog saznanja. Kod Fichtea i Schellinga intuicija se identifikuje s »intelektualnim opažanjem« i dobiva veliko značenje kao sposobnost kojom duh neposredno opaža svoju djelatnost. Intuicija igra važnu ulogu u filozofiji Bergsona. Kod njega je intuicija osječaj koji je postao nezainteresovan za samog sebe, i koji s »intelektualnom simpatijom« prodire dublje u bit stvarnosti nego inteligencija koja svojom diskurzivnom djelatnošću ne dopire dalje od opšteg saznanja; za razliku od inteligencije intuicija je sposobna da shvati život. Intuicija igra značajnu ulogu u filozofiji života, kao i u Husserlovoj fenomenologiji; pored empirijske intuicije kojom spoznajemo pojedinačne predmete, po Husserlu, postoji i eidetska intuicija kojom sagledavamo čiste biti.

Intuicionizam To je svaka teorija koja ističe značenje intuicije (v.) i daje joj prednost pred posrednim, diskurzivnim mišljenjem. - Po teoriji saznanja: shvatanje da je intuicija osnovna moć ili izvor saznanja,

∆ na vrh ∆

shvatanje da intuicijom možemo spoznati i one bitne aspekte stvarnosti koje ne možemo postići osjetilima, ni razumom, ni njihovom saradnjom. - U etici: shvatanje da se razlika između dobra i zla djelovanja ne može otkriti umovanjem, nego samo neposredno sagledati intuicijom; takođe shvatanje da ocjenjujući neki postupak kao dobar ili loš uopšte ne primjenjujemo nikakve opšte principe, nego neposredno osjećamo koji je postupak dobar a koji nije. - U matematici: shvatanje (Brouwera, Heytinga i dr.) da matematika nije zasnovana na filozofiji ili logici, nego na intuiciji. Po ovom shvatanju matematika je duhovna djelatnost koja se sastoji u intuicijom kontrolisanoj konstrukciji matematičkih sistema, pa je jedino opravdanje njenih teza intuitivna izvjesnost da je konstrukcija ispravno izvršena. Intuicionistička matematika rekonstruiše mnoge dijelove tradicionalne matematike, a odbacuje one dijelove koji se ne mogu izvesti intuitivno izvjesnim konstrukcijama. - U logici: s intuicionizmom u matematici povezano shvatanje logičkih teorema kao krajnje uopštenih matematičkih teorema koji, kao i svi druge matematičke teoreme, počivaju na intuiciji. Jedna je od karakteristika intuicionističke logike je odbacivanje principa isključenja trećeg, odnosno njegovo ograničenje na samo one sudove čija se istinitost ili neistinitost može utvrditi.

Intuitivan , onaj koji nešto neposredno evidentno sagleda ili ono što je neposredno evidentno sagledao; onaj koji posjeduje prirodu intuicije ili ono što predstavlja rezultat intuicije (v.). Suprotno: diskurzivan (v.).

Intuitivizam , isto što i intuicionizam (v.).

Invarijabilan (lat. invariabilis), nepromjenljiv. Invarijabilna je konstanta u matematičkim, fizikalnim i logičkim operacijama. Konstanta je prema tome nepromjenljivi ili invarijabilni strukturni moment unutar neke promjenljive različitosti.

∆ na vrh ∆

Invarijanta (lat. in = ne i varius = različit), sve što ima trajnost koja može poprimiti različite forme ali je neuništiva. Konstanta u promjeni operacije, relacije ili procesa.

Invencija (lat. inventio), 1) otkriće, izum; 2) sposobnost otkrivanja i stvaranja novog. Psihološki se ta sposobnost redovno objašnjava kao postupak fantazijsko-misaone sintetičke djelatnosti koja na temelju poznatih elemenata, sredstava i modela konstruiše novu - prije neostvarenu - cjelinu. Međutim, iako se svaka konkretna invencija da bar djelomično svesti na prethodno poznate podatke, sam čin invencijske sinteze krije u sebi često posebnu ireducibilnu kvalitetu »stvaralaštva«, te se ponekad u filozofiji smatra odrazom jedne ontološke dimenzije u cjelokupnom razvoju svijeta (Bergson, različite teorije »emergencije«).

Involucija (lat. involutio = umatanje u sebe), proces suprotan »evoluciji«, tj. proces vraćanja razvijenijih, diferenciranih struktura na jednostavnije; nazadovanje (regresija), opadanje, (degeneracija); u biologiji: posebno »retrogradne promjene koje se javljaju u tijelu i nekim organima u doba starosti« (Murray). Pojave involucije poznate su i u istoriji kulture, posebno u razdobljima gubitka nacionalne samostalnosti (kineska kultura nakon provale Mongola. U intelektualnom životu pojedinca i zajednice involucija često koincidira s pojavama pasivne adaptacije na okolinu, uznapredovalim procesima generalizacije, šematizacije, dogmatskog ujednačavanja mišljenja i sl.

Involvirati (lat. involvere = zaviti nešto u), obuhvatiti, sadržavati u sebi.

Ipse dixit (lat): Sam je rekao. Latinski prevod grčke izreke: autos epha, a to je bila formula kojom se označavao Pitagorin autoritet u njegovoj školi.

Δ na vrh Δ

Iracionalan (lat.), nerazumski (nekad u smislu nadrazuman odnosno protiv razuma), koji je izvan razuma, razumom nedostižan, mišljenju stran, logički neodrediv, koji se ne može iscrpsti razumnim (racionalnim) pojmovima ni misaonim razglabanjem. Termin iracionalan dolazi do izražaja ne samo u filozofiji, nego u specifičnom smislu i u matematici (iracionalni brojevi). (v. supraracionalan, iracionalizam.)

Iracionalizam , filozofijski stav koji, kao više ili manje sličan pojedinim oblicima racionalizma, logicizma, intelektualizma, pri rješavanju filozofskih problema ukazuje na odlučujuću ulogu poznatih iracionalnih (v.) elemenata. Iracionalizam može poprimiti različite modifikacije, i s obzirom na slična problemska područja i s obzirom na mjeru u kojoj priznaje iracionalni princip u odnosu na racionalno-logički. Tako se u saznanju iracionalizam može ispoljiti u shvatanju, 1) da pored racionalne spoznaje, pa i unutar nje, postoje kao jednakopravni neizbježni faktori određeni iracionalnim saznanjima sa mogućnostima (ućućivanja, emocionalnog mišljenje, intuicije), ili 2) da uz racionalnu spoznaju iracionalna predstavlja saznanje višeg reda (supraracionalnu) s dubljim, realnijim dometom, ili, napokon, kao najekstremniji stav, 3) koje potpuno odbacuje vrijednost racionalne spoznaje te priznaje iracionalnu kao jedinu spoznajnu mogućnost (antiracionalizam). Ontološki iracionalizam shvata stvarnost kao nešto što je razumno, logički neodređeno i neodredivo, često upravo kao odeđenu modifikaciju volje (volontarizam, aktualizam), te se stavlja u izrazitu vezu prema shvatanju o primarnosti logosa, odnosno prema različitim varijacijama elejske formule o identičnosti mišljenja i bitka.

Iradijacija , 1) (neurol.) proširenje živčanog uzbuđenja s manjeg na veći broj neurona (živčanih stanica). Iradijacija može biti uvjetovana divergentnom neuronskom artikulacijom ili velikom frekvencijom živčanih impulsa, kako je to kod intenzivnih podražaja; 2) (psihol.) u vidnom području iradijacija označava pojavu da nam se svijetli

∆ na vrh ∆

predmeti čine veći od tamnih. Npr. svijetli kvadrat na tamnoj pozadini učinit će nam se veći od tamnog kvadrata jednake veličine na bijeloj pozadini.

Irealan , nerealan, neistinski. Irealnim se označava kod nekih filozofa područje idealnog važenja i značenja. Rickert tako govori o carstvu irealnog smisla. Po njegovom tumačenju pojmom svijeta obuhvaćeno je ne samo sve istinsko (realno) nego i ono irealno. Husserl transcendentalnom redukcijom dolazi do doživljaja koji su zapravo irealni.

Ireducibilan (lat. irreducibilis = nesvodljiv), koji se ne da svesti na drugo, na manje ili jednostavnije dijelove.

Irefleksivan (lat. irreflexivus = nepromišljen). Irefleksivan je svaki akt koji je izvršen bez razmišljanja ili razmatranja.

Iregularan (lat. irregularis = nepravilan), bez pravila, koji se ne drži pravila, neredovan.

Irelevantan (lat. irrelevans = neznatan), beznačajan, nevažan, sićušan, sporedan.

Ireverzibilan (novo-lat.), koji se ne može okrenuti, nepreokretljiv kao npr. razvojni tok života ili tok ljudske povijesti, razvojni smjer koji se ne može izmijeniti; njihove se razvojne faze ne mogu obratnim putem razvijati. Suprotno: reverzibilan.

Iritabilnost , podražljivost predstavlja, 1) mogućnost reagovanja živog tkiva na podražaj. Iritabilnost je jedna od osnovnih karakteristika žive tvari, a posebno je izrazita kod živčanih stanica; 2) (popularno) laka i jaka emocionalna razdražljivost neke individue, koja dolazi do izražaja u ljutnji i lošem raspoloženju.

∆ na vrh ∆

Ironija (grč. eironeia, lat. ironia), irečeno suprotno od onog što se misli, učiniti smiješnim u vidu odobravanja). Ironija je Sokratova metoda rzgovora. U dijalogu nastaje zamjena u kojoj se vidi da ono što je u početku shvačeno kao pravo postaje neodrživo. Time se prividna istina kritikuje imanentnom analizom i suprotnim sadržajem. U filozofiji ironiju kao problem i metodu filozofije obnovio je S. Kierkegaard (nasuprot romantici). Romantičari (naročito Solger, Tieck, Schlegel) smatrali su da je ironija potrebna umjetniku da bi se mogao slobodno odnositi prema svome djelu. Umjetnik je time iznad svega, te ga ne obavezuje ništa. On postaje sam sebi dovoljan.

Iskustven , onaj koji pristiće iz iskustva ili se zasniva na iskustvu (npr. iskustveni pojam, iskustveni sud, iskustvena spoznaja, iskustvena nauka).

Iskustvo (grč. empeiria, lat. experientia, njem. Erfahrung, engl. experience), neposredno doživljavanje, ono što je neposredno doživljeno. Takođe: skup svih neposrednih doživljaja zasnovanih na saznanju. Najčešće se suprotstavlja tradiciji, autoritetu, nekritičnom prihvatanju nedoživljenog, s jedne strane, a razumu (v.) i umu (v.) s druge strane. Neki shvataju taj pojam vrlo usko, identifikujući iskustvo gotovo potpuno s osjetnim opažanjem. Drugi ga shvataju šire, tako da uz »vanjsko iskustvo« (osjetnost ili senzaciju), kojim stičemo ideje o vanjskim stvarima, stavljaju i »unutrašnje iskustvo« (refleks) kojim stičemo ideje o radnjama našeg duha. Postoje razilaženja i u tome je li iskustvo nešto posve subjektivno ili je ono nužno odnos prema nečemu što postoji nezavisno od iskustva. O ulozi iskustva u saznanju neslažu se pristalice empirizma (v.), racionalizma (v.), kriticizma (v.) i drugih pravaca teorije saznaja (v.).

Ispravan (lat. correctus; korektan), u širem smislu oznaka za svaki čin, postupak, proces ili njihov rezultat koji je u skladu s nekim propisanim oblikom djelovanja, ponašanja, i sl. (ispravno tumačenje, ispravno pisanje). U etici se ponekad razlikuje ispravan čin, kao

formalno istovjetan s nekom djelujućom 'naročito pravnom' normom od moralnog čina kao izraza svjesne moralne volje.

Istina (grč. aletheia), jedan od temeljnih pojmova filozofije. Vode se veliki sporovi oko pitanja šta je istina. Najproširenija je dosad bila teorija adekvacije ili teorija korespondencije (nazivaju je i »klasičnom« teorijom istine). Prema toj teoriji istina je svojstvo suda, a sastoji se u »slaganju misli i stvari« (»adaequatio intellectus et rei«), u slaganju suda s onim o čemu sudimo, a što je onakvo kakvo jest bez obzira na to kako mi o tome sudimo. Ovako shvatanje istine nije neko interno svojstvo suda, nego svojstvo koje on posjeduje u odnosu prema realnosti (stvarima, predmetima, objektivnom stanju, onome što jest). Teorija korespondencije potiče od Aristotela. U jeziku sa specifičnom strukturom »rečenica je istinita ako je zadovoljavaju svi objekti, a inače je neistinita. Kod nekih predstavnika teorije korespondencije nalazimo već i začetke drugih teorija istine. To vrijedi npr. za Aristotela, Descartesa, Spinozu, a naročito za Kanta i Hegela, koji od klasične teorije korespondencije kreću u suprotnim smjerovima. Za Kanta istina ne može biti slaganje s nespoznatljivim »stvarima o sebi«, već samo s predmetima mogućeg iskustva, a ti nisu drugo nego fenomeni ljudske svijesti, i slaganje s njima svodi se u krajnjoj liniji na slaganje misli jednih s drugima i sa zakonima mišljenja. Istinit je sud koji je opšte-važeći. Iz drugih razloga teorija korespondencije ne zadovoljava Hegela. Slaganje predstave s predmetom po Hegelu je moguće, ali to je samo »tačnost« (die Richtigkeit) ili »istina u subjektivnom smislu«. Istina u pravom, objektivnom značenju nije slaganje predodžbe s predmetom, nego slaganje predmeta sa samim sobom (moja istina)?!?. Istinit je predmet koji je stvaran, čije se realno postojanje slaže s njegovim pojmom. Medu savremenim teorijama istine ima mnogo takvih koje potpuno odbacuju teoriju korespondencije. Slažući se u kritici teorije korespondencije, ti se kritičari razlikuju po pozitivnim doktrinama koje joj suprotstavljaju. Teorija evidencije (F. Brentano i njegovi učenici) usvaja tradicionalno mišljenje da je istina u sudu, ali smatra

Δ na vrh Δ

da ona nije u slaganju suda sa stvarnošću, već u jednom internom ?!? (unutrašnjem, lokalnom) svojstvu suda, u očiglednom, neposrednom uviđanju, »evidenciji«. Teorija koherencije (F. H. Bradley, H. H. Joachim i dr.) slaže se da je istina interno svojstvo misli, ali smatra da to svojstvo ne može pripadati pojedinim sudovima uzetim izolirano, već samo jednoj misaonoj cjelini. Istina je »sistematska koherentnost« koja je karakteristična za takvu cjelinu, a pojedini sud može biti relativno istinit samo kao dio koherentnog sastava. Treće karakteristično shvatanje istine nalazimo kod pragmatista (W. James, J. Dewey itd.) i njima srodnih filozofa. Prema njihovom shvatanju istina nije ni u međusobnom slaganju ideja ni u njihovu slaganju sa stvarnošću, nego u njihovom slaganju s čovjekovim potrebama, u njihovoj praktičnoj korisnosti. Je li ideja istinita ili neistinita, to se vidi po njenim posljedicama. Istinita je ideja koja »radi«, koja nam u praksi donosi plodove. Pri tom neki pragmatisti shvataju te plodove vrlo široko, kao sve što koristi ljudskom rodu i proširuje njegovo spoznanje, a neki vrlo usko, čak i kao ono što materijalno koristi pojedincu. - Nasuprot »Subjektivističkim« teorijama, koje nastoje definisati istinu bez pomoći pojma o stvarnosti nezavisnoj od čovjeka, nalaze se različite »Objektivističke« teorije koje pokušavaju odrediti istinu kao nešto što je potpuno nezavisno o čovjeku i o njegovom mišljenju. U ovu grupu ulazi npr. eidetska ili logicistička teorija istine, teorija »istine po sebi« karakteristična za B. Bolzana i za rane radove E. Husserla. »Istina o sebi« (»die Wahrheit an sich«), koja je to da nešto jest i da je tako određeno, predstavlja nužan korelat bitka o sebi, i postoji vječno, tačnije: izvan vremena, bez obzira na to da li je neko zna ili nezna. Slično je ovom shvatanju i ono neokantovaca aksiologa Badenske škole (W. Windelband, H. Rickert, B. Bauch), prema kojima je istina vrijednost, pa kao takva ne postoji ni u stvarnosti ni u mišljenju, već zajedno s ostalim vrijednostima čini posebno treće carstvo idealnog važenja. Najnoviju ontološku varijantu »objektivističke« teorije istine nalazimo kod filozofa egzistencije (M. Heidegger, K. Jaspers). Istina je za njih samo bivstvovanje u svojoj nesakrivenosti (očito).

∆ na vrh ∆

Grčka riječ »aletheia« prvobitno znači »nesakrivenost« (»die Unverborgenheit«) i mi je, po Heideggeru, pogrešno tumačimo prevodeći je sa »die Wahrheit«. Bivstvujuće je za Grke baš kao bivstvujuće istinito, i Heidegger se slaže s tim. »Istina kao nesakrivenost nije dodatak bivstvovanju. - Istina pripada biti bivstvovanja«. - Premda se kritičari teorije korespondencije mnogo razlikuju u svojim pozitivnim definicijama istine, oni se u velikoj mjeri slažu u načinu na koji kritikuju tradicionalnu definiciju istine kao slaganja suda i stvarnosti (»sud nije istina«). Pogrešnost ove definicije dokazuje se uglavnom na dva načina. S jedne strane dokazuje se da je određenje istine kao »korespondencije suda i stvarnosti« neodrživo, jer je ili unutrašnje protivrječno ili praktično neupotrebljivo. S druge strane priznaje se da to određenje može biti prikladno za neke vrste sudova, ali ne za sve, jer je kod nekih vrsta (npr. kod istinitih negativnih egzistencijalnih sudova) ne samo praktično već i logički nemoguće zamisliti stvar s kojom bi se slagao istinit sud te vrste. Treba dodati da neki filozofi nastoje pomiriti različite teorije istine tako da razlikuju metafizičku ili ontološku, gnoseološku, formalno-logičku, aksiološku, antropološku, psihološku i druge vrste istina, i nastoje da odrede međusobni odnos tih različitih »istina«. - Pored pitanja što je istina, od početka filozofije sporna su i pitanja je li istina jedna ili mnogostruka, objektivna ili subjektivna, apsolutna ili relativna=nepoznata, apstraktna ili konkretna, vječna ili prolazna itd., kao i pitanja je li, i u kojoj mjeri i kako moguća spoznaja istine, postoji li i u čemu je kriterij istine itd. - Pod subjektivnom istinom obično se misli istina kojoj ne odgovara ništa objektivno i koja vrijedi samo za jednog ili za neke subjekte, dok se pod objektivnom istinom misli istina koja odgovara nekim objektivnim odnosima i koja jednako vrijedi za sve ljude. Neki misle da je svaka istina »Subjektivna«, tj. da svaki čovjek ima svoju istinu, i da su te različite istine međusobno ravnopravne i jednako vrijedne. Drugi smatraju da samo objektivna, za sve jednaka, opštevažeća istina zaslužuje da se zove istinom. Treći traže »srednje« ili »Sintetičko« rješenje tvrdeći da je svaka istina »subjektivna po

formi«, a »objektivna po sadržaju«. - Apsolutna ili bezuvjetna istina bila bi potpuna, sveobuhvatna i iscrpna istina, kojoj se ne može ništa dodati i koja je zato nepromjenljiva i vječna. Relativna= Nepoznata ili uvjetna istina bila bi naprotiv nepotpuna, djelomična istina, koja sadrži i elemente neistine, pa može biti korigovana, dopunjena i usavršena. Neki smatraju da je samo apsolutna istina »prava«, a da relativna istina nije nikakva istina; drugi misle da je moguća samo relativna=nepoznata istina, a da je »apsolutna istina« idealistička-metafizička iluzija. Treći smatraju da se apsolutna i relativna istina ne isključuju, nego da svaka relativna=neznam istina sadrži djelić Apsolutne istine ili predstavlja put ka istini, pa smo u napredovanju ljudskog saznanja sve bliže da je saznamo.

Istinitost , svojstvo onoga što je istinito. Dok izraz »istina« primamo znači ono što je istinito (npr. »ta je misao velika istina«), ali može značiti i svojstvo onoga što je istinito (npr. »ta se misao odlikuje dubokom istinom«), izraz »istinitost«, ne može značiti ono što je istinito (ne možemo reći, npr.: »ta je misao duboka istinitost«) nego samo svojstvo ili odliku istinitoga (npr. »ta misao odlikuje se dubokom istinitošću«).

Istinoljubivost , ljubav prema istini (v.), odanost istini, nastojanje ili težnja da se spozna istina, odbojnost prema neistini.

Istovjetan , v. identičan.

Istovjetnost , v. identičnost ili identitet.

Istozvučan , v. ekvivok.

Išrak (islam - išrâk), prosvjetljenje, svjetlosna emanacija Apsolutnog bitka, po kojoj metafizička spoznaja (ma'rifa = grč. gnosis) postaje sredstvo identifikacije s tim bitkom. Spoznaja o kojoj je ovdje riječ intuitivna je i ekstatička »mudrost srca« (usp. Pascalovu ,logique du

coeur«) i postiže se postepenim pročišćenjem duše na takvom putu (tarîka). Išrak se u najširem smislu može identifikovati s pojmom emanacije (faid, v.). U užem smislu išrâki je naziv za učenje o prosvjetljenju čiji je najistaknutiji predstavnik Suhrawardi (12. st.). Ta se »prosvjetiteljska mudrost« (hikmat ališrâk) naziva i mašrakîya ili »istočna mudrost«. O stupnjevima gnostičkog pročišćenja i »vezivanja« (ittisâl = yoga) s apsolutnim bitkom, v. ma'rifa.

Izlaganje (lat. expositio; njem. Auslegung}, u kolokvijalnoj upotrebi znači predavanje, referat odnosno sam čin predavanja, držanja referata. Kao stručni termin sa specifičnim značenjem ušao u naš suvremeni filozofijski jezik prevodom njemačke riječi Auslegung uz koju su se vezala značenja riječi lat. porijekla kao što su eksplikacija, interpretacija i egzegeza, dakle objašnjenja, tumačenja i razlaganja u prvom redu nekog teksta. Aktualizacija problema hermeneutike (v.) i interpretacije (v.).

Izogen (grč. isos = jednak i genos = rođenje), jednak po rođenju, jednak po postanku, istoga porijekla.

Izomorfan (grč. isos = jednak i morfe = oblik), jednak po obliku.

Izreka (grč. apófansis, lat. enuntiatio, praedicatio). U logici: govorom izrečen sud, izraz suda u rečenici; tvrdnja - za razliku od pitanja, želje ili zapovijedi - iako u lingvistici ima i šire značenje po kome se i izrečena pitanja, želje i zapovijedi mogu nazvati izrekama. Ulazi u logiku, a pogotovo u logistiku, kao značajan problem o načinu odnosno mogućnostima izražavanja smisla i logičke razložnosti.

Izvanjski svijet , skupna oznaka za, 1) sve stvari izvan vlastitoga tijela; 2) u psihološkom smislu, skup svih predmeta, uključujući vlastito tijelo, što se prostorno-vremenski pružaju našem opažanju, za razliku od unutrašnjeg svijeta, sadržaja svijesti vlastitoga ja ili empirijskoga subjekta. - Na razlikovanju unutrašnjeg i vanjskog

svijeta počiva pojam samosvijesti, osobe i ličnosti s jedne, i svijesti o predmetnosti s druge strane. - Naivni realizam pripisuje stvarima vanjskog svijeta kvalitete sadržaja našeg subjektivnog opažanja; prihvaćajući tu osjetilnu predmetnost, kritički realizam od nje ipak razlikuje neki pojmovno određeni bitak; subjektivni idealizam vidi u vanjskom svijetu samo skup predstava empirijske svijesti ili »kompleks osjeta«; transcendentalni idealizam promatra empirijsku stvarnost kao proizvod transcendentalno-logičkoga subjekta ili svijesti uopće, dok objektivni idealizam određuje vanjski svijet kao »drugačije-bitak« (Anderssein) ideje. - »Problem« vanjskog svijeta tipičan je produkt subjektivističkog filozofiranja racionalizma i empirizma, koji čovjeka podjednako najprije izoluje kao promatralačko biće izvan svijeta, da bi ga zatim tek naknadno stavili u svijet predmeta, čudeći se pri tom kako to svijest iznutra dolazi do svijeta vani ?! Izrastajući tako iz faktične otuđenosti čovjeka i svijeta, »subjekt-objekt-problem« pokazuje se kao nerješiv, što sa ove pozicije doista i jeste.

Izvjesnost ili sigurnost (lat. certitudo), karakteristika stanja svijesti, odnosno doživljaja koji neki sud prihvaća kao posve istinit, nesumnjiv. Izvjesnost redovno prati sudove koji su očiti (evidentni) sami po sebi ili sazdani na neposrednom iskustvu (neposredna, intuitivna izvjesnost), ali može postojati i za sudove koji su dokazani ili se smatraju dokazanima (posredna, diskurzivna izvjesnost). Iako je doživljaj izvjesnosti psihološki jedinstven, ponekad se »subjektivna« izvjesnost vjerovanja razlikuje od »objektivne « sigurnosti znanja; ali i psihološki i metodički treba razlikovati izvjesnost od različitih stanja vjerovatnosti. Descartes smatra kriterijima izvjesnosti »jasnoću« i »razgovijetnost«; prema Kantu izvjesnost imamo onda kad »uviđamo da je nemoguće da bi saznanje bilo lažno«; Avenarius ubraja izvjesnost medu »karaktere« spoznaje.

Izvod , u tradicionalnoj logici neposredan zaključak (v.), izveden samo iz jednoga suda (v.), pri čemu se nije bitno izmijenio sadržaj, već samo

oblik suda. Vrijednost takvog izvođenja može biti značajna ne samo sa gramatičkog, psihologijskog odnosno retoričkog gledišta, već je u određenoj mjeri neosporna i za svestranije uočavanje misaonih veza kojima se potpunije i intenzivnije osvjetljava smisao sudova s obzirom na njihovu logičko-spoznaju ulogu. Zapravo je pri tzv. izvodima riječ o odnosima medu sudovima, koji se mogu posmatrati u različitim vidovima: 1) Istoznačnost ili ekvipolencija postoji medu dva istinita suda, koji se po obliku razlikuju protivnom kvalitetom i kontradiktornim predikatom (npr. S a P - S e non P). 2) Podređenosti ili subalternacija postoji između sudova iste kvalitete, a različite kvantitete (S a P, S i P, te S e P - S o P) pri čemu istina opštih sudova nužno uključuje u sebi istinu djelomičnih (izvođenje a maiori ad minus), ali ne obrnuto, a neistina djelomičnih neistinu opštih (izvođenje a minori ad maius), ali ne obrnuto. 3) Sličnost ili opozicija postoji medu sudovima kvalitativno različitim u tri mogućnosti, koje se prikazuju u tzv. logičkom kvadratu (v. šemu na kojoj se razabire i subalternacija). - Kontradiktorna (dijagonalna, dijametralna) sličnost je logički najizrazitija, te nužno sadrži istinitost jednog suda uz istodobnu neistinu kontradiktorne sličnosti (»ili-ili« - trećega nema). Kontrarna sličnost sadrži mogućnost istine jednog suda uz neistinu suprotnog, ali postoji mogućnost i neistine obadva kontra suda. Supkontrarna sličnost nužno sadrži istinitost bar jednog suda uz moguću neistinitost drugoga, ali postoji mogućnost da oba suda budu istinita. 4) Obrat ili konverzija postoji među sudovima gdje je drugi sud nastao zamjenom subjekta i predikata prvog suda. Istinitost oba suda moguća je bilo uz potpun obrat (conversio simplex) bez izmjene kvantitete (S i P - P i S, S e P - P e S), bilo samo uz nepotpun obrat (conversio per accidens) uz izmjenu kvantitete S a P - P i S, a tek izuzetno je moguće S a P - P a S). 5) Izmjena ili kontrapozicija postoji medu sudovima gdje je drugi sud nastao pored zamjene subjekta i predikata još i izmjenom predikata u kontradiktornu mu sličnost i davanjem protivne kvalitete čitavom sudu. Istinitost oba suda moguća je ponekad u potpunoj izmjeni (S a P - Non P e S, S o P - Non P i S), ponekad samo u nepotpunoj izmjeni (S

Δ na vrh Δ

e P - Non P i S). 6) Valjanost ili modalitet zasniva se na snazi važenja medu sudovima problematičnim (S može biti P), asertornim (S jest P) i apodiktičnim (S mora biti P). Istina snažnijeg suda uključuje istinu slabijeg, ali ne obratno, a neistina slabijeg uključuje neistinu snažnijeg suda, ali ne obratno.

Izvođenje , logički postupak u kome se iz jednog suda izvodi drugi, ponajčešće samo oblikom novi, sud. (V. izvod.)

∆ na vrh ∆

J

Jasnoća (lat. claritas), prezentnost, evidentnost. U filozofiji, evidentna spoznaja na koju bi se mogao osloniti siguran i nesumnjiv sud. Prema R. Descartesu, »jasna spoznaja jest ona koja je živa i otvorena pažljivom duhu. Jasno vidimo ono što je pred našim okom koje posmatra i što dosta snažno i otvoreno na njega djeluje« (Osnovi filozofije). Za G. W. Leibniza, svojstvo koje neki pojam razlikuje od drugog, za razliku od razgovijetnosti.

Jastvo , riječ načinjena prema njem. Ichheit; u našoj filozofskoj literaturi upotrebljava se uglavnom u dvojakom značenju: 1) kao supstantivacija zamjenice »ja«, odnosno »ja« mišljeno kao supstancijalno biće (njem. das Ich, franc. le moi), 2) kao apstrahovano svojstvo (karakteristika) onoga što je »ja« (Ichheit, Charakter des Ich-Seins).

∆ na vrh ∆

Jedinstvo , 1) općenito: karakteristika onoga što je jedno ili ujedinjeno (jedinstvo prirode, jedinstvo teorije i prakse, narodno jedinstvo); 2) kategorija suprotna kategoriji mnoštva (pluraliteta). Iako postavljena u objektivnim odnosima (jednostavnosti, prostorne i vremenske sudatosti, doživljajne, funkcionalne ili logičke supripadnosti), jedinstvo realnih ili misaonih predmeta ne može se odvojiti od ujedinjujuće (unifikatorne, sintetičke) funkcije svijesti koja, po potrebama teoretskih i praktičkih situacija i zadataka, predstavlja misli i tretira iste podatke sad kao razlučene u »mnogo«, a sad opet okupljene u »jedno«. Zbog presudne uloge ujedinjavajuće svijesti u našem shvatnju svijeta u jedinstva, već je Descartes zamišljao jedinstvo isključivo kao »način mišljenja«, a Kant ga ubrojio u temeljne apriorne funkcije (kategorije) razumnog saznanja. U filozofiji je često izneseno mišljenje da jedinstvo kao kategorija objektivnog svijeta ima svoj izvor i uzor u jedinstvu svijesti (grupiranju doživljaja oko jednog »ja«).

Jednakost , 1) apstraktna imenica načinjena prema pridjevu »jednak«; odnos izmedu dva međusobno uspoređena relata koji su međusobno »jednaki«; termin može značiti sasvim podudaranje u karakteristikama uspoređenih relata - »kvalitativnu identičnost« (kakva npr. postoji izmedu dva geometrijski jednaka kvadrata) ili samo u pojedinim od njih (kakva postoji medu predmetima jednake dužine, jednake boje i sl.). Katkada je termin jednakost istoznačan s terminom »ekvipolencija«; 2) društveni ideal izjednačenosti svih ljudi u dužnostima i pravima; taj ideal posebno se često ističe kao negacija klasnih i staleških privilegija te je sadržan u lozinci francuske revolucije: »Liberte, egalite, fraternite!« (Sloboda, jednakost, bratstvo.

Jednostavnost (lat. simplicitas), 1) svojstvo nečega što je »jednostavno«, tj. što nije sastavljeno od dijelova ili se ne da rastaviti na dijelove; također ono na čemu se ne mogu razlikovati različita svojstva. U metafizičkim razmatranjima, pripisivala se jednostavnost ljudskoj

duši, iz čega se izvodilo da je ona - nasuprot tijelu, - neraspadljiva, odnosno besmrtna. Jednostavnost se također pripisivala atomima (Demokrit), monadama (Leibniz) i drugim »zadnjim« elementima bitka (npr. »realima«, Herbart); 2) lakoća; svojstvo onoga što nije »Zamršeno«, »teško izvedivo«, »komplikovano« (jednostavan zadatak, jednostavan postupak); 3) priprostost; karakteristika čovjeka koji je u svom vladanju, držanju, odijevanju i sl. prirodan i skroman; slobodan od složenih zahtjeva društvenih konvencionalnosti, težnje za isticanjem i sl. Δ na vrh Δ

Jednota , 1) isto što i jedinstvo (v.); 2) svojstvo po kojem je nešto »jedno«. Sinonim: unicitet.

Jednoznačnost , 1) u logici: sistematsko svojstvo nekog termina da u nizu logičkih operacija u kojima je upotrijebljen, održi isto (nepromijenjeno) značenje (isti pojmovni sadržaj i obim). Postulat jednoznačnosti izražen je u logičkom principu identiteta; 2) u logici i matematici : (njem. Eindeutigkeit, franc. uniformité), pojam koji izražava poseban odnos (odnos »preslikavanja« među relatima-skupovima; npr., a) da svakome elementu prvoga skupa odgovara samo jedan element drugoga skupa (A je otac B-a, C-a i D-a), b) da svakom elementu drugog skupa odgovara samo jedan element prvog skupa (B, C i D su sinovi A-a), c) da svakom elementu prvog skupa odgovara jedan elemenat drugog, i obratno, svakom elementu drugog skupa jedan element prvog (A je bračni drug B-a, a B je bračni drug A-a); 3) u lingvistici: isto što i istoznačnost (sinonimnost), tj. jednako značenje dvije riječi ili izraza (vatra - oganj; hladno mi je - zima mi je).

Jezik , v. govor.

Δ na vrh Δ

∆ na vrh ∆

K

Kabala (hebr. kabbala = primanje, usmena predaja, sadržaj preuzet tradicijom), židovska srednjovjekovna mistika koja u sebi sadrži novoplatonske (v.), gnostičke i novopitagorejske predstave o čovjeku, svijetu i životu. Djelovanje u svijetu tumačena je mistikom brojeva i slova. Prema kabali svijet je nastao spajanjem 10 Božijh emanacija. Kabala je oblikovana i sistematizovana od 9. do 13. st. Neki elementi tajnog učenja kabale nalaze se već kod Filona. Utjecaj kabale osjeća se u filozofiji renesanse. Kabala je preuzeta u prvi dio talmuda (v.).

Kabalisti , vračevi koji su uz kabalu (v.), na način novopitagorejaca, tumačili brojeve i slova, a brojevi i slova bili su za njih bit i osnov svih stvari i pojava.

Kabalistika , istraživanje i tumačenje značenja i smisla kabale (v.), ali znači i izvođenje nekih činova kojim su se bavili kabalisti (v.).

Kadariya (islam - kadarîya), indeterministi, koji čovjeka smatraju »tvorcem njegovih djela« (kadar je moć, ili moralna autonomija subjekta). Već ih je Muhamed obilježio kao mazdaističke dualiste (madžus) u svojoj zajednici. Suprotni nauk u ekstremnom fatalističkom obliku zastupa džabarîya (v.), dok se druge ortodoksne škole (mu'tazila i aš'ariti) brane od napada da usvajaju fatalistički nauk. ?!?

Kala (sansk.), vrijeme u empirijskom i matematičkom smislu; termin izveden iz korijena kal koji se nalazi u riječi - kalkulisati (= računati). - Za odnos prema kategoriji prostora usp. âkâša.

∆ na vrh ∆

Kalam (islam - kalâm), govor, logos, argumentacija; naziv za spekulativnu teologiju koja se služi metodama dijalektičke filozofije, posebno helenske. U užem smislu kalam označava učenje škole mutakallimun (v.), koja je nastala odvajanjem ortodoksnih teologa, najprije Aš'arâja u 9. st., od teološkog »liberalizma« škole mu'tazila (v.). - Racionalna teologija ovih dijalektičkih smjerova razlikuje se od teoloških stavova iracionalističkih škola koje polaze od intuitivnog iskustva (ma'rifa, v.), i među kojima se posebno ističe misticizam sûfija (v.).

Kalkil (franc. calcul), račun, metoda zaključivanja i dokazivanja koja se sastoji u operisanju simbolima prema formalnim pravilima. Upotrebljava ga nauka, a proučava ga simbolička logika i matematika.

Kalokagatia (grč. kalós = lijep i agathós = dobar), »lijepa dobrota«, kategorija u kojoj se sjedinjuju i najuže povezuju ljepota i dobrota. Neodvojivost oba pojma u antici, kao specifični ideal njihova načina života, obrazovanja i odgoja, ukazuje na izvornu (sadržajnu) nediferenciranost i neodvojivost etičkog i estetskog područja (koja se često jezički zadržala do danas: lijep za dobar i obratno.

Kalpa (sansk.), kosmička mjera vremena od nastanka jednog sistema svjeta do njegove propasti; dijeli se na noć i dan stvaraoca Brahme ili na četiri razdoblja yuga, koja se kao cjelina nazivaju i mahâ-yuga ili manvantara. Kalpa iznosi 8 milijardi 640,000.000 godina, a trajanje pojedinih yuga nije jednako nego postepeno opada, jer njihov tok predstavlja involuciju svijeta. - Prvo razdoblje, krita-yuga, zlatni vijek, traje četiri desetine kalpe; to je doba apsolutne pravednosti, gdje postoji samo jedna kasta. Drugo razdoblje tretâ-yuga, traje tri desetine kalpe; to je doba interesovanja za djelatnosti, gdje pravednost opada za jednu četvrtinu, a ostale tri održavaju se prinošenjem žrtava. Uz brâhmansku javlja se i druga, ratnička kasta kšatrija. Treće razdoblje, dvâpara-yuga, traje dvije desetine kalpe;

∆ na vrh ∆

pravednost u svijetu smanjena je na polovicu; četiri kaste i različiti kultovi; javlja se bijeda i bolest, dužina ljudskog života je postepeno opala. Četvrto razdoblje, kali-yuga, traje jednu desetinu kalpe; to je razdoblje čovječanstva u kojem živimo. - Ovaj sistem ne postoji u doba Rig-vede, ali je u doba eposa i starijih filozofskih sistema, tj. nešto prije 5. st. pr. n. e., potpuno razvijen u Indiji.

Kanon (grč.), pravilo, propis ili skup propisa (zakona, pravila) koji tradicijom ili pravno normirani - vrijede za određeno područje (kanon crkvenog prava, kanon arhitekture); kod Kanta: učenje o metodici, odnosno sistem principa koji regulišu pravilnu upotrebu razuma.

Kapital - za razliku od kapitalističke ekonomije koja pod kapitalom shvata sumu materijalnih novčanih sredstava za proizvodnju, Mane je pod kapitalom shvatao bitni društveno-ekonomski odnos u kapitalizmu. A to je odnos između jedne strane koja je vlasnik sredstava za proizvodnju (kapitalist ili država) i radnika koji prodaje svoju snagu.

Kapitalizam Društveno-ekonomska formacija za koju je karakterističan odnos slobodnog radnika i kapitaliste. Radnik je slobodan utoliko što nije vlasništvo nikoga, ali na tržištu prodaje svoju radnu snagu. Vlasnik - kapitala - kupuje radnu snagu za određeno radno vrijeme. Budući da radnik radi više nego što je plaćena njegova radna snaga, stvara višak vrijednosti i time omogućava akumulaciju kapitala. Karakteristika liberalnog kapitalizma je konkurencija kapitala, koja je imala za posljedicu da su veliki kapitali uništavali male, a zatim i hiperprodukciju robe, a ona je dovodila do periodičkih ekonomskih kriza i ratova. U 19. st. dolazi do stvaranja velikih monopola i do srastanja industrijskog i financijskog kapitala. Za ovaj period, (v. imperijalizam) naročito su karakteristični vlast kapitala i izvoz kapitala. Razvoj kapitalizma karakteriše razvoj državnog kapitalizma i sve većeg uplitanja države

u život nacije, i to ne samo u politici nego i duhovnom i kulturnom životu. Tako država i državni aparat, u težnji da održe svoju vlast, nastoje da, ograniče ulogu privatnosti.

Karakter (grč. haraso = urezano), 1) (psihol.) struktura onih osobina ličnosti koje su u vezi s osnovnim stavovima, sentimentima v.) i usvojenim vrijednostima, a dolaze do izražaja u djelovanju čovjeka prvenstveno na društvenom i etičkom planu; 2) (etik.) moralna strana čovjeka; 3) (biol.) svaka izrazita osobina nekog organizma po kojoj se on može uspoređivati ili razlikovati od nekog drugog organizma.

Karakteristika (grč. harakter = obilježje), opis oznaka ili osobina kojima se stvar ili osoba odlikuje.

Karakterologija Grana psihologije, koja se bavi proučavanjem karaktera ljudi. Glavni zadaci karakterologije je da utvrdi osnovna karakterna obilježja čovjeka i njihove međusobne veze, a da bi pronašli prikladne metode za proučavanje i mjerenje tih karakternih obilježja. U proširenom smislu uključuje i proučavanje ličnosti čovjeka. Razlikujemo karakterologiju sa znanstvenim pretenzijama od pučke karakterologije, koja ulazi u parapsihologiju (v.).

Kardinalan (lat. cardinalis = vrsni), temeljan, osnovan. Kardinalnim vrlinama nazivaju se one koje prave osnovu etičke ličnosti; prema Platonu te su vrline: mudrost, hrabrost, umjerenost i pravednost.

Karma (ind. karma = djelo), budističko učenje prema kojem su naš sadašnji život i osnovni karakter, a prema tome i naše događanje, određeni djelima što smo ih izvršili u svom pred životu (v. metempsihoza, palingeneza).

Karman (sansk.), »djelo«; u filozofskom smislu djelatnost kao pokretna snaga moralnog determinizma u individualnom životu, a takođe i

opšteg kauzalnog zbivanja u svemiru. Zakon, moralnih posljedica ili »dozrijevanje plodova« (vipâka). To shvatanje karakteristično za Budino učenje, gdje se istovremeno djelatnost identifikuje s voljom. Sve teorije o karmanu smatraju vezanost za tok zbivanja (samsâra) izvorom patnje iz koje se traži put oslobođenja (mukti). Oslobođenje se postiže odricanjem. Ideal slobode tu odgovara idealu u helenskoj filozofiji, ali mu je karakteristična pretpostavka da se njegov cilj određuje izričito kao stanje »onkraj zla«. - Karman je ujedno kauzalni zakon kosmičkog zbivanja, jer su ne samo pojedinci nego i svjetovi kao cjelina, podređeni kružnom zakonu nastajanja i propadanja. Ovo se uvjerenje razvilo iz uvida u kosmičku zakonitost (rita, v.) u ranim vedskim himnama.

Kartezijanizam (od lat. transkripcije imena Descartes: Cartesius), smjer racionalizma koji polazi od njegovog osnivača, francuskoga filozofa i matematičara Renea Descartesa (1596-1650), i doživljava mnoge izmjene i dopune od njegovih sljedbenika. Kao novator i »otac nove filozofije« Descartes počinje sasvim ispočetka i polazi u potragu za sigurnim temeljem saznanja. Taj se temelj sastoji u novoj metodi radikalne sumnje u sve osim izvjesnosti vlastita opstanka u aktu mišljenja: cogito, ergo sum. Ovaj stav nije silogizam, nego neposredno znanje ili samoizvjesnost. Odatle proizlaze i kriteriji istine kao izvjesnosti: jasnoća i razgovijetnost. Iz samoizvjesnosti Descartes neposredno izvodi izvjesnost prirođenih ideja: pojma matematičkih i geometrijskih aksioma, i ove su nužno istinite. Matematička je egzaktnost uzor istinitosti i mjerilo svakog bitka: što se ne da tačno izmjeriti, nije izvjesno i ne može biti, budući da se ne može jasno i razgovijetno vidjeti. !?!? Mehaničko-racionalistički pristup stvarnosti prisiljava Descartesa da sve što jest mora sagledati samo kvantitativno kao stvar (res): unutrašnji svijet duše javlja se kao »res cogitans«, a vanjski tjelesni svijet kao »res extensa«, te obje supstance bivaju funkcijom apstraktnog geometrijskog prostora. Taj dualizam Descartes pokušava premostiti intervencijom treće supstance: Boga. Polazeći od ovih principa on je izgradio i nove

znanosti: analitičku geometriju koja svijet posmatra kao sistem čvrstih tačaka u prostoru, prema tome i klasičnu mehaniku. Filozofija i egzaktna znanost duguju svoje porijeklo kartezijanizmu, a ne manje i tehnika u težnji da ovlada prirodom kao pukim objektom. Medu nastavljače kartezijanizma treba ubrojiti Spinozu i spinocizam (v.) kao i okazionalizam (v.) Geulinxa i Malebranchea, a ne manje i francuske prosvjetitelje.

Kasta , nasljedna staleška organizacija društva. Indijski je termin vama ili »boja« puti po kojoj su se arijski osvajači po dolasku u Indiju razlikovali od dravidskih starosjedilaca. Četiri glavne kaste određene su u Manuovu zakoniku, tradicionalnom osnovu indijskog društvenog poretka: 1) brâhmana, kasta sveštenika; 2) kšatriya, kasta plemića i ratnika; 3) vaišya, kasta seljaka i trgovaca; 4) šûdra, kasta sluga. Izvan kasti nalaze se parije. Kastinski sistem postao je u svom razvoju vrlo kompleksan, tako da se razlikuje više od 3000 kasti. Mitološka slika o nastanku kasti iz Puruše nalazi se u himni Rig-vede 10, 90.

Katalepsija (grč. katalepsis = hvatanje), patološko stanje koje se očituje u nehotičnom zadržavanju tijela ili udova u položaju u koji smo ih postavili.

Katarza (grč. katharsis = očišćenje), u prvom glavnom moralnom značenju čišćenje duše od određenog osječanja, što djeluje na cjelokupnu čovjekovu ličnost. U estetskom značenju prema Aristotelovoj »Poetici« umjetničko djelo (npr. drama) izaziva kod gledalaca osjećaje (afekte) sažaljenja i straha te ih oslobađa od tog stanja. Time se čovjek uzdiže iznad egoizma, jer spoznaje da se životne promjene događaju i bez naše volje. Katarza znači i čišćenje duše od grijeha.

Katasilogizam (grč. kata = protiv), protu-silogizam, protudokaz, silogizam (v.) koji se suprotstavlja nekom drugom silogizmu.

∆ na vrh ∆

Kategorematično (grč. kategorema = ono što je od nekog iskazano), ono što nešto određeno znači, ono što i posebno uzeto ima značenje, za razliku od sintegorematičnog (v.) što nema samostalno značenje, nego ga ima samo u vezi s drugim značenjima.

Kategoričan (grč. kategorikós), koji izjavljuje, tvrdi; u vezi prema hipotetičkom (v.) znači bezuvjetan. Kategoričan sud postavlja bezuvjetnu tvrdnju te ima oblik S jest P (S a P), odnosno S nije P (S e P). Kategoričan silogizam (v.) ima kao premise samo kategorične sudove. Kategorični imperativ znači bezuvjetan zahtjev za određeno postupanje, a kao izraz naročito je poznat u vezi s Kantovim formulacijama moralnih normi (v. imperativ).

Kategorija (grč. kategoreín) izreći = načini izraza). Pojam kategorija uveo je u filozofiju već Aristotel kao glaavnih oznaku bića. U logičko-rečeničnom iskazu to su najopštiji predikati. Pomoću kategorija sve je određeno prostorno i vremenski u svojim stanjima. Aristotel je postavio ovih 10 kategorija: 1) podmet, supstanca (npr. čovjek); 2) kvantiteta (dva lakta dugo); 3) kvaliteta (bijelo)?!; 4) odnos, relacija (dvostruko, pola); 5) mjesto (u Likeju); 6) vrijeme (jučer); 7) položaj (on leži); 8) imanje (naoružan); 9) djelovanje, činjenje (siječe); 10) trpljenje (biva siječen). Od svih kategorija najvažnija je supstanca, koja je uvijek nosilac (subjekt) svojstava, a ostalih devet kategorija su oznake (predikati) supstance i zovu se akcidencije (grč. symbebekóta). Stoici su sveli Aristotelovih deset kategorija na svega četiri i to: supstanca, svojstvo, stanje i odnos Descartes i Spinoza razlikovali su samo supstancu i njena svojstva (atribute, moduse). Kant je dao drugačije tumačenje kategorija. On smatra da su kategorije forme mišljenja pomoću kojih shvatamo predmete. One su čisti pojmovi razuma. Sve se kategorije osnivaju na logičkim funkcijama u sudovima. Na osnovu svoje teze, da vrste kategorija odgovaraju vrstama logičkog suda, Kant je dao ovu sistematizaciju kategorija: 1) kvantiteta: jedinstvo, mnoštvo, sveukupnost; 2) kvaliteta: realitet, negacija, limitacija; 3) relacija: inherencija i

supstanca, kauzalitet i dependencija (uzrok i posljedica), zajednica (uzajamnost između onoga što radi i onoga što trpi); 4) modalitet : mogućnost-nemogućnost, egzistencija-neegzistencija, nužnost-slučajnost. Kantove kategorije ostaju samo u subjektivitetu mišljenja.

Kategorijalan , koji se tiče kategorija (v.), s kategorijama u vezi.

Kauzalan (lat.) uzrokovan, koji biva po uzrocima, bez obzira na eventualnu bitnu svrhu (finalnost). Suprotno: finalan.

Kauzalitet (lat. causalitas), kauzalnost, uzročna veza, odnos uzroka i učinka (posljedice), uzročno-posljedična nužda. Kauzalitet u različitim oblicima prožima sve pojave u prirodnoj i društvenoj stvarnosti: prije svega u direktnoj, neposrednoj uzročno-posljedičnoj vezi medu pojedinim pojavama, koja nije naprosto linearna i jednosmjerna, jer se određena posljedica može odražavati ne samo na daljnjim posljedicama, nego i na samom svom uzroku odnosno su-uzrocima pa i na ostalim prethodnim uzrocima. U stvarnosti postoji bezbroj »kauzalnih lanaca«, često međusobno isprepletenih, pri čemu su uzrok i posljedica jedan nedjeljiv fenomen, jer svaka pojava predstavlja ujedno posljedicu (nekog uzroka odnosno nekih uzroka), kao i uzrok (neke posljedice odnosno nekih posljedica). Međutim nije svaka pojava sa svakom pojavnom izrazito kauzalno povezana, nego se mnoge pojave s različitih kauzalnih lanaca često »slučajno« nađu zajedno, te se bez ikakve veze osim prostorno-vremenske, odnosno samo u prividnoj nestvarnoj ovisnosti, nizaju jedna iza druge kao npr. uzimanje beznačajnog lijeka i ozdravljenje bolesnika, zapažena crna mačka i nezgoda. Prema tome, iako se kauzalitet ostvaruje u vremenu, ipak nije svaki »post hoc« (»poslije toga«, vremenska uzastopnost) ujedno i »propter hoc« (»poradi toga«). Osim toga, ima pojava koje se bez međusobne neposredne uzročne veze ipak redovno, stalno pojavljuju zajedno, bilo u vremenskom slijedu tj. sukcesivno, dijahrono (npr. dan i noć), bilo istodobno,

simultano, sinhrono, »paralelno«, i to zato što se mogu shvatiti kao svojstva određenih složenijih pojava, odnosno nekih bića i predmeta, te na taj način svoditi na zajednički uzrok. Zadatak je pojedine znanosti da na pretpostavci kauzaliteta istražuje i ustanovljuje konkretne uzročne veze u bogatom i raznovrsnom iskustvenom materijalu (v. uzrok, uvjet, kauzalni zakon, kauzalni neksus, determinizam).

Kauzalizam , filozofijsko stav prema kome je sve određeno uzročno-posljedičnim vezama bez svršnog, finalnog, teleologijskog usmjerenja.

Kauzalni neksus (lat.), uzrok povezanosti dvije pojave, dva događaja, djelatnosti i sl., koji se međusobno odnose kao uzrok i posljedica (v. kauzalitet).

Kauzalni zakon (princip kauzaliteta) kaže da svaka pojava, promjena, događaj, ima svoj uzrok, da se promjene u stvarnosti odvijaju u obliku kauzaliteta (v.). Bez kauzalnog zakona, takoreći zakona nad zakonima, svijet i život ostali bi za čovjeka haotični i neshvatljivi, a znanstvena spoznaja stvarnosti nemoguća. Stoga se kauzalni zakon shvata kao jedna od spoznajnih kategorija (v.), kao neophodna pretpostavka odnosno postulat (v.) znanstvenog mišljenja, kao princip istraživanja i tumačenja stvarnosti. Kauzalni zakon predstavlja osnovu za proširenje i uvečavanje znanja induktivnim zaključivanjem (v. indukcija). Na osnovu kauzalnog zakona moguće je razumjeti s jedne strane pravilnost, postojanost, jednoobraznost, uniformnost prirodne stvarnosti (prirodni zakoni), a s druge strane povijesno kretanje i svjesne akcije u društvenoj stvarnosti. Kauzalni zakon formulisan je u antičkoj filozofiji (Demokrit, Aristotel, stoici, Epikur), i istaknut u filozofiji kao neophodna pretpostavka naučne (prirodo-znanstvene) spoznaje. Međutim, načini njegova filozofijskog opravdanja s obzirom na izvor, valjanost i granice razlikuju se kod pojedinih filozofskih pravaca u njihovim spoznajnoteorijskim

stavovima (v. empirizam, senzualizam, skepticizam, racionalizam, kriticizam, apriorizam, pragmatizam, instrumentalizam, fikcionalizam, kondicionalizam).

Kazuistika (lat.), tradicionalni naziv za razmatranje pojedinačnih mogućih slučajeva stanja savjesti, pri sukobu medu različitim dužnostima (borba motiva), s uputama kako bi u dotičnom slučaju trebalo postupiti u skladu s moralnim propisima.

Khandha (pâli), skupina, odsjek ili odlomak; u Budinoj nauci naziv za pet osnovnih skupina ili dijelova (pañća-khandha) psihofizičkih pojava, posebno u učenju o ljudskoj ličnosti koja se smatra složenom pojavom bez posebnog metafizičkog nosioca individualnosti. U tom smislu budistička teorija o pañća-khandha zamjenjuje vedantinsku teoriju o âtmanu (v.), »kao što se određeni sklop dijelova naziva »kola«, tako se u upotrebljava uobičajeno ime Čovjek kad se pojave ove skupine«. Tih pet skupina, koje se definišu i kao »elementi prijanjanja« (uz egzistenciju), jesu: 1) tjelesni lik (rûpa), tj. četiri materijalna elementa i od njih zavisna tjelesnost«; 2) osjeti (vedana), tj. vid, sluh, miris, okus, opip i predodžba; 3) primjedbe (sanna) na istih šest osjetnih područja; 4) ostvarenja (sankhara), tj. šest vrsta ispoljavanja volje; i 5) svijest (vinnanâ) na istim područjima. - Pojedini od tih elemenata ne posjeduju nezavisnu stvarnost, nego se pojavljuju samo u momentanim skupovima: »Ono što postoji kao osjet, primjedba i svijest, to je povezana pojavnost, a ne nezavisna, pa se te pojave ne mogu pojedinačno odvajati da bi se pokazala njihova različitost. Jer, ono što osjećamo, to i primjećujemo, a što primjećujemo, toga smo i svjesni« (Magjgjhima 43). - Među ovim skupinama najkarakterističnija je za budističku filozofiju sankhâra (v.). - Osim ove glavne podjele psiho-fizičkih elemenata na pet skupina, postoji i dihotomijska podjela na »ime i lik« (nâma-rûpa - prevodi se kao »subjekt i objekt« ili »forma i materija«), koja ima više logički nego psihološki smisao. - Odgovarajući sanskrtski izraz

skandha upotrebljava se kao filozofski termin samo u ovom budističkom smislu.

Kibernetika (grč. kybernetike tehne = kormilarska vještina), znanstvena disciplina koja istražuje »dinamičke samoregulirajuće i samoorganizirajuće sisteme« (G. Klaus, Kybernetik in philosophischer Sicht). Sastavna ili granična području su joj teorija sistema, teorija upravljanja, teorija informacije i teorija igre. Platon je toj riječi, polazeći od njena osnovna značenja kao vještinu upravljanja brodovima, dao opšte značenje u smislu umijeća upravljanja naprosto i često primijenjivao na upravljanje državom. Osnivačem kibernetike u navedenom današnjem smislu smatra se Norberta Wienera koji je, shvativši žive organizme i strojeve kao sisteme, istraživao njihove analogne karakteristike u njihovom ponašanju i funkcionisanju.

Kinematika (grč. kinema = kretanje), učenje o gibanju bez obzira na sile koje pri tom djeluju. !?!

Kinestetičko , ono što je u vezi s kinestezijom (v.).

Kinestezija (grč. kinein = pokretati i aisthesis = osjećanje), skup osjeta pomoću kojih individua dobiva podatke o pokretima i položaju različitih dijelova svoga tijela. Osjeti toga područja uvjetovani su funkcijom proprioreceptora, koji se nalazi u zglobovima, mišićima i tetivama.

Kinici (ime od gimnazije posvećene Heraklu u Kinosargu - sjeverno od Atine). Pripadaju Sokratovoj školi. Oni su učili da svaki čovjek može postići blaženstvo ako živi tako da ima što manje potreba. Osnivač škole je Antisten. Majka mu je bila tračka robinja, pa stoga nije imao puno građansko pravo. Antisten je učio da je traženje zadovoljstva neprirodno i da je to bolest. Platon u Fedonu (59 B) kaže da je Antisten bio prisutan u času Sokratovog umiranja. Na području etike

Δ na vrh Δ

Antisten je učio da je vrlina dovoljna za blaženstvo (eudaimonia), može se naučiti (didakte) i ne može se izgubiti (anapóbletos). Ko to nije postigao, bolje da ne živi. To je smisao kinizma. Antisten je bio poznat i po alegorijskom tumačenju Homera. Antistenov nastavljač bio je Diogen iz Sinope (sjev. obala Male Azije). Na pitanje što ja najbolje odgovorio je: parresia (sloboda govora).

Kinizam : učenje kinika. Osnovni je problem etike da se ostvari najviše dobro. Prema kinicima to čovjek može postići ako u životu ima što manje potreba. Samo će tada imati vremena za svoj duh i sve što je trajno. Kinizam je bio reakcija na neumjeren i nerazuman život. Ističući vrijednost duha nasuprot hedonističkom egzistiranju kinici su postali nosioci prirodnih vrednosti pomoću kojih čovjek može ostvariti smislen život.

Klasa (grč. i lat.), razred (školski), vrsta (biljaka, životinja, pojava itd. s određenim podudarnim, zajedničkim oznakama). U logici: grupa pojedinačnih predmeta koji se unutar jednog mnoštva podudaraju u određenim obilježjima i karakteristikama i kao takvi se mogu pojmovno svrstati u sređenu ili raspoređenu cjelinu (klasifikacija, v.). U prirodnim znanostima sistematično jedinstvo između rodova, vrsta, podvrsta i grupa po nekom planu ili zajedničkom (unutrašnjem ili vanjskom) principu.

Klasifikacija (lat). U logičkom smislu: postupno provedena divizija nekog višeg pojma kroz sve skale nižih pojmova do potpunog sistematskog pregleda pojmovnog materijala kao što je to naročito svojstveno nekim prirodnim znanostima (zoologija, botanika, mineralogija). Klasifikacija zapravo predstavlja sve divizije s glavnom divizijom na vrhu u smislu piramide pojmova (v. pojam, divizija, subdivizija).

Klaustrofobija , duševna smetnja koja se sastoji u bolnom strahu i zebnji kod osobe koja se nalazi u zatvorenom prostoru, pa čak i u slučaju da je sama izvan svake opasnosti.

Koadaptacija (lat. co = sa, zajedno i adaptare = prilagoditi), istovremeno međusobno određeno prilagođavanje organa i njihovih funkcija na vanjske uvjete života. Korelativno prilagođavanje.

Koan (Japanski; kineski: kungan - kôan), »javno svjedočanstvo« koje »služi kao mjerilo sposobnosti rasuđivanja« učenika u školama zen (v.). Sastoji se redovno od izjava ili odgovora slavnih učitelja zena, a svrha mu je »da na umjetni način, ili sistematski, izazove u svijesti učenika ono (kritično stanje) koje su stari učitelji spontano stvarali u sebi« (D. T. Suzuki). Stanje svijesti o kojem se ovdje govori odnosi se na satori (v.) - doživljaj intuitivnog »prosvjetljenja«. Pomoću kôama učitelji zena žele da izgrade sistem analogan racionalnom (v.) izvodu na području koje je po definiciji krajnje iracionalno (v.), jer kôan treba da »usmrti proračunatost duha«, da »potpuno istrgne iz korijena duh koji je od pamtivijeka djelatan« u konstruktivnom svjetovnom smislu. Prema skolastičkoj teoriji postoji niz od 1700 kôana ili zadataka koje učenik postepeno treba da riješi da postane kvalifikovani učitelj zena. Doživljaj satori vezan je međutim za potpunu koncentraciju na jedan jedini kôan. - Savremeni japanski filozof K. Tsudimura, iz Suzukijeve škole, nastoji ovako razjasniti dvostruki smisao termina kôan u duhu današnje evropske filozofije: 1) »Kôan je didaktičko sredstvo kojim se želi dovesti učenika u bivstvo ishodišnog samosvojstva, tj. ništavila. - 2) Kôan nije samo didaktičko sredstvo, nego i eksplikacija određenog bivstva svakidašnjeg opstanka. Njegova paradoksna aporetičnost (v.) nije ništa drugo nego bivstvena bezizlaznost ljudske svagdašnjice.« - Primjeri Kôan: Na pitanje: »što je tao?« Nan-ts'uan je odgovorio: »Tvoj svakidašnji duh, to je tao.« - Na pitanje: »Koji je smisao dolaska prvog patrijarha u Kinu?« Čao-čeu je odgovorio: .čempres u dvorištu.« - Na pitanje: »što kažete nekome ko nema što nositi? »isti je mudrac

∆ na vrh ∆

odgovorio: »Nosi to i dalje!« - Na pitanje: »Kako to da onaj ko ne razumije nikada ne sumnja?« Feng-hsi je odgovorio: »Kad kornjača hoda po zemlji, ne može izbjeći da joj tragovi ostanu u blatu.« - Na pitanje: »Šta da se radi kad se nigdje ne vidi granica, ma koliko raširili oči?« Jun-men je odgovorio: »Gledajte!« - Neki je učenik upitao Hsing-hua: »Nisam sposoban da razlikujem crno od bijeloga. Molim vas, razjasnite mi to bilo kako!« Tek što je to izrekao, učitelj je počeo da ga mlati svom snagom.

Koegzistencija (lat. coexistentia), istovremeno postojanje, postojanje više stvari u isto vrijeme. Istovremeno postojanje dviju ili više država s istim ili različitim društvenim uređenjima. Koegzistiranje može biti aktivno i miroljubivo kao i u obliku sukoba.

Kognitivan (lat. cognitus = poznat, dokazan), prepoznat, koji se tiče saznanja, odnosno primjeren spoznaji, spoznatljiv. Po H. Maieru taj je pojam suprotan emocionalnom (v.).

Koherentnost (lat. cohaerentia = povezanost) označava opštu povezanost, među-pripadnost pojedinih elemenata i faktora. Pojam dobiva filozofsko značenje kod N. Hartmanna koji, ukazujući na Platonovu misao o »Zajedništvu ideja«, pojmom koherencije označava jedinstvo nekog kategorijalnog sloja. Pojam se također upotrebljava i u psihologiji.

Koincidencija (lat. coincidentia = podudaranje), vremensko poklapanje različnih pojava, istodobnost. U psihologiji: jedan od četiri načina asocijacije (v.) predstava ili ideja koje su istovremeno stupile u svijest, tako da se i kod njihove reprodukcije kad jedna od njih stupi u svijest, istovremeno pojave i sve druge skopčane s njom. U filozofiji kod N. Kuzanskoga osnovni problem filozofije je »Coincidentia opositorum« (v.), tj. prevladavanje ograničenih suprotnosti u apsolutu, u apsolutnom jedinstvu. U Hegelovoj dijalektici nalazimo

dijalektičku koincidenciju protivrječnosti, koja se prevladava u višim pojmovima i konačno u jedinstvu ideje.

Kolektivan (lat. collectivus), zajednički, zbirni, skupni. U filozofiji: pojam koji obuhvata više predmeta u jednu cjelinu (narod, svemir). Kolektivno vlasništvo - zajedničko, suprotno od privatno.

Kolektivizam (lat. colligere = sabrati, sastaviti).

Koleričan , v. kolerik.

Kolerik , čovjek nagla i razdražljiva temperamenta, koji lako zapada u ljutnju. Izraz potiče od Hipokrata i njegove podjele temperamenata (v.).

Koligacija (lat. colligatio = sabiranje), ujedinjavanje određenih objekata pod jednim te istim rodnim pojmom.

Kolizija (lat. collisio), sudar, razlaz dva tvrda tijela kod udarca. Preneseno značenje, sukob raličitih stvari ili interesa. U etici, sukob nespojivih, međusobno isključivih dužnosti, prava ili interesa.

Kombinacija (lat. combinatio = sastavljanje), redanje i povezivanje različnih okolnosti ili činjenica da bi se dobila neka cjelina. Fantazijom se tako kombinuju predstave u nove kompleksne predstave, a mišljenjem, pojmovi u sudove a sudovi u zaključke.

Kombinatorika (lat. ars combinatoria), udruživanje predmeta koji na taj način poprimaju posebna obilježja (predmet matematičke znanosti). G. W. Leibniz je kombinatoriku primijenio na studij pojmova (jedan dio logike), a svojim nastojanjem oko matematičkog jezika znakova i metode filozofskog računa, anticipirao modernu simboličnu logiku. Kombinatorika je često elemenat umjetnosti i obilježje izuma. U

psihologiji, ona je misaoni proces udruživanja različitih dijelova iskustva odnosno kreativne mašte u jedinstvenu cjelinu.

Komično (grč. komikos = veseo, šaljiv), označava određeno stanje ili zbivanje koje pobuđuje smijeh ili veselje. Prema Aristotelu komična može biti samo ona greška ili zabluda koja je bezbolna i neškodljiva. Različite estetske teorije komičnog zasnivaju taj pojam često na pokušaju povezivanja nečeg protivrječnog i nespojivog. Tako Kant drži da se komično temelji na osjećaju besmisla (Widersinniges), a Schopenhauer na iznenada uočenoj nepodudarnosti (lnkongruenz) između pojma i realnog predmeta. Lips smatra da se komične situacije stvaraju kad nešto malo i beznačajno, zahtijeva da bude veliko i značajno, pa komično definiše kao »iznenađujuće malo«. Osjećaj ugode kod komičnog objašnjava on time što postoji, u očekivanju nečega teškog i značajnog, određena psihička prenapetost koja se pretvara u osjećaj lagodnog veselja i zbog toga što se dogodilo nešto mnogo lakše i beznačajnije od očekivanog. Pojmu komičnog posvetili su posebnu pažnju i mnogi drugi estetičari i psiholozi (S. Freud, H. Bergson, M. Dessoir, N. Hartmann , Ch. Lalo i dr.).

Komparacija (lat. comparatio), poređenje, uspoređivanje; istovremeno, odnosno naizmjenično posmatranje dva ili više predmeta, podataka, smisljenih sadržaja i sl. da bi se uočite njihove podudarnosti i razlike. Kao elementarna psihička aktivnost, koja se javlja još na nivou osjetne percepcije, komparacija je bitno važna za nastanak duševnih oblika nositelja karaktera (tipskih, šematskih predstava, pojmova itd.) koji, smisljeno sređujući neposredne podatke objektivnog i subjektivnog porijekla, omogućavaju životnu orijentaciju i stvaranje slike o svijetu.

Kompenzacija (lat. compensatio = izjednačenje, izravnanje), u vrlo raširenoj upotrebi u pravu, ekonomiji, socijalnoj etici, individualnoj psihologiji, biologiji itd. U teodicejskim diskusijama u 18. st. oko

Δ na vrh Δ

pitanja dobra i zla u svijetu, javlja se optimistička teza o unutarsvjetskoj kompenzaciji putem Božije dobrote (Kant: »Jer upravo ta kompenzacija zla jest zapravo cilj koji je Bog imao«). U raznim značenjima pojam kompenzacije prisutan je, prema nekima, čak kao »fundamentalna filozofijska kategorija.

Kompetentnost ili **kompetencija** (lat. competere = težiti; biti prikladan za nešto) u običnom govoru nadležnost rješavati ili raditi nešto, znanje koje nekoga osposobljva da mjerodavno sudi o nečemu. U pravu: određena nadležnost pojedine pravosudne instance. Vrlo je raširena upotreba te riječi u raznim naučnim područjima (biologiji, imunologiji, psihologiji, lingvistici i njezinim granama kao što su psiho-lingvistika, etno-lingvistika, socio-lingvistika). U svim tim pojmovno sadržajnim određenjima dominira osnovno značenje »moći nešto« ili »biti sposoban« za nešto.

Kompleks (lat. complexus = obuhvat), stvarna povezanost raznih dijelova u jednu cjelinu, potpuno strukturan skup različitih psihičkih ili fizičkih elemenata. Organska povezanost neke cjeline koja predstavlja više nego zbir elemenata od kojih je sastavljena. Npr. u psihoanalizi se otkrivaju kompleksi različito povezanih grupnih predstava, koje su stvorene podsvjesnim afektivnim uzrokom.

Kompleksan (v. kompleks), sazdan iz raznih dijelova, od različitih elemenata.

Komplementarne boje Svaki par boja koje, kad se pomiješaju u jednakom odnosu, daju neku drugu neutralnu, akromatsku (v.) kvalitetu. Npr. komplementarne su boje : plavo i žuto, plavo i crveno, zeleno i ljubičasto itd.

Komponenta (lat. componens), sastavni dio, sastojak; ono što ulazi u sastav nečega, što sačinjava jednu stranu (aspekt, faktor, parcijalni uzrok) nekog predmeta, pojave ili čina (npr. »subjektivna

∆ na vrh ∆

komponenta« nekog suda o činjenicama; »lirska komponenta« nekog književnog djela).

Komposibilitet (lat. compossibilitas, compossibilis, grč. sindinatos), mogućnost istovremene realizacije dva fakta, dvije stvarnosti, prvi je taj naziv upotrijebio G. W. Leibniz, smatrajući međutim kako sve što je »moguće« nije i »komposibilno«, tj. ostvarljivo u isto vrijeme i u istom svijetu.

Komprehencija (lat. comprehensio = obuhvatanje) shvatanje, mnoštva i različitosti kao jednog i cjelog.

Kompromis (lat. compromissum = uzajamno obećanje), u izvornom rimsko-pravnom smislu dogovor dviju ili više stranaka koje su u sporu da će poštivati presudu suca kojega same izaberu. Uglavnom znači rezultat nagodbe u kojoj stranke u sporu čine ustupke da bi se sporazumijele. Iako je konotacija u popularno moralnoj ocjeni kompromisa često negativna, kompromis se ipak u društvu smatra važnim racionalnim sredstvom rješavanja individualnih, grupnih i međunarodnih konflikata.

Komunikacija (od lat. communicare = učiniti zajedničkim, saopštiti; communicatio = zajednica), saobraćanje ljudi među sobom, a u filozofiji egzistencije, aktivna otvorenost čovjeka za drugog čovjeka. U toj otvorenosti pojedinac postiže svoju vlastitost time što se on predstavlja drugome. Tako je otvorenost čovjeka kod Jaspersa u isto vrijeme borba, ljubav i solidarnost sudionikâ u komunikaciji. Kod Sartrea komunikacija kao upućenost na otvorenost s drugima je pranesreća za samobitak. Nasuprot tome u kibernetici se pod komunikacijom razumije plansko i egzaktno prenošenje vijesti među ljudima. Socijalna komunikacija se vrši posredstvom masovnih medija (štampa, radio, video itd.). Komunikacija obogaćuje pojedinca, ali stvara i mogućnosti manipulacije ljudima. U svojoj »transformaciji filozofije« K. O. Apel nastavlja na Habermasov pojam

interakcije (v.) te zagovara »realizovanje idealne komunikativne zajednice« i komunikativnog djelovanja kao »napretka u sporazumijevanju« pomoću umnog konsensa i praktičnog diskursa u zajednici slobodnih ljudi.

Komunizam (lat. communis = zajednički), socijalna i politička koncepcija o društvu koja je ukinula privatno vlasništvo. Podjela rada na fizički i duhovni rad.!?

Komutativan (lat. commutare = promijeniti), koji se odnosi na promjenu, izmjenu, zamjenu.

Konačnost je ograničenost bića s obzirom na prostor, veličinu, vrijeme, snagu itd. U grčkoj filozofiji konačnost pripada svim oblikovanim bićima koja se time razlikuju od bezgraničnog apeirona. I dok prema prvom shvatanju konačnost izražava savršenost bića, ukoliko je ona uozbiljila svoju bitnu mogućnost i svrhu, u srednjem vijeku ona je izraz slučajnosti i nesavršenosti bića koje svoj posljednji temelj nema u samom sebi nego u beskonačnom i savršenom Bogu. U filozofiji egzistencije, konačnost se shvata kao bitno određenje čovjeka. Nasuprot nastojanju njemačkog klasičnog idealizma da čovjek odbaci odnosno ukine svoju konačnost, Heideggeru je stalo do toga »da upravo postane izvjestan konačnosti, kako bi se u njoj držao«. S tim u vezi »pokonačenje« (Verendlichung) je »briga« (Sorge) da se može biti konačan. Konačnost kod Heideggera gubi kako svoju tradicionalnu upućenost na beskonačnost tako i puku antropološku određenost, jer je pokušava misliti na sebi samoj kao konačnost bitka.

Koncentracija (lat. con + centrom = usmjeriti ili postaviti prema središtu), akt ili proces skupljanja ili usmjeravanja prema nečemu: 1) (psihol.) usredotočenje, usmjerenje psihične aktivnosti (pažnje) na, a) neke vanjske pojave ili b) dijelove subjektivnog iskustva; 2) (hem.) relativna gustoća rastvora (otopine).

∆ na vrh ∆

Koncepcija (lat. conceptio = primanje), shvatanje, poimanje pojma; postavljanje neke osnovne teze koja predstavlja početak naučnog ili umjetničkog djela; nacrt za neko umjetničko ili naučno djelo; u širem smislu, svaki pismeni sastavak. U fiziologiji koncepcija znači začeće, početak graviditeta.

Koncept (lat. conceptus) se kao termin pojavljuje u 4. st. i označava, u prenesenom smislu, imanentne proizvode duhovne djelatnosti. U čitavoj skolastičkoj filozofiji sve do Wolfa i Leibniza termin ima široku ali i nejedinstvenu primjenu s obzirom na različit broj elemenata spoznaje i načina njihovog povezivanja. Od Boetija teorija koncepta bavi se pitanjem da li su glasovi, simboli pojmova (tj. koncepata) ili se na različit način od pojmova kojima su subordinirani, posebno odnose naspram predmeta koje označavaju. Termin ima upotrebu u psihologiji za označavanje pojmova koji su naučeni u eksperimentalnim uvjetima. Također se upotrebljava kao sinonim za »pojam« ili teoretsku konstrukciju«.

Konceptualizam (lat. conceptus = pojam), jedno od osnovnih pogleda u sporu o prirodi univerzalija (v.) (opštih pojmova). Osnovna je teza konceptualizma da opšte, opštost ne postoji u samim stvarima, kako to tvrde realisti (v.), ali nije ni puka riječ kako to tvrde ekstremni nominalisti (v.), nego postoji u duhu kao pojam (conceptus). Neki smatraju da je konceptualizam umjerena varijanta nominalizma, a neki ga klasifikuju kao poseban treći pravac koji posreduje između logičkog realizma i logičkog nominalizma.

Kondicionalan , uvjetan, hipotetičan.

Kondicionalizam (kondicionizam, od lat. conditio = uvjet), učenje koje tradicionalni pojam uzroka (pripisujući mu natruhe antropomorfizma) zamjenjuje skupom uvjeta, ukazujući na to da nijedna pojava ne ovisi samo o jednom uzroku. Objašnjenje neke pojave sastoji se prema tome u navođenju svih uvjeta o kojima ona

ovisi i pod kojima se javlja. Kondicionalizam zastupa fiziolog Verworn, empiriokriticist (v.) Mach i dr.

Konflikt (lat. conflictus), sukob, spor, borba suprotnih ideja ili moralnih načela (v. kolizija).

Konforman (lat.), »S jednakom formom«, koji se oblikovno podudara s drugim i njemu odgovara; konformitet je npr. svojstvo mišljenja ili saznanja (pojmova i predstava) i da odgovaraju onome na što se odnose (v.) gnoseologija. Konformist je onaj koji se nekritički odnosi prema vladajućem mišljenju svoje sredine. Konformizam je stav konformiste.

Konjunktivan (lat.), koji povezuje; konjunktivnim sudom naziva se sud koji ima uz jedan subjekt više predikata (npr . S je P^1 i P^2 i P^3. . .).

Konkluzija (lat. conclusio), izvođenje, zaključak; u silogizmu, zaglavak.

Konkordancija U logici: jedna od metoda eksperimentalnog istraživanja koja omogućava otkrivanje uzročno-posljedične povezanosti pojava. Kod F. Bacona, jedna od tri tablice kojima se proučavaju forme, tablica upoređenja (declinatione sive comparativae). Osnovni princip metode konkordancije definiše J. S. Mill: »Ako dva ili više slučajeva pojave koju istražujemo imaju samo jednu zajedničku okolnost, ta jedna okolnost u kojoj se svi slučajevi slažu jest uzrok (ili posljedica) date pojave«. Tu metodu dopunjavaju druge: moguče razlike, kombinovana mogučnost slaganja i razlike te mogučnost popratnih promjena koje, prema Millu, omogućavaju spoznaju prirodnih zakonitosti.

Konkretan (u vezi prema apstraktnom), stvaran, sa stvarnošću srastao, u stvarnosti sadržan s tačnim prostorno-vremenskim određenjem (hic et nunc, v.), pristupačan osjetnom doživljavanju. Tzv. konkretni pojmovi odnose se na pojedinačne stvarne predmete.

Δ na vrh Δ

Konkupiscencija (lat.), vruća želja, žudnja, libido, pohota, požuda. Ona ima i šire značenje, pa su već srednjovjekovni psiholozi razlikovali kod čovjeka tri vrste konkupiscencije ili libida, i to: libido sciendi, libido sentiendi et libido dominandi, što je označavalo težnju za znanjem, osjećanjem i vladanjem.

Konscijencijalizam (lat. conscientia = svijest), idealističko teorijsko saznanje koje smatra stvarnim samo svijest i njene sadržaje izvan kojih nema druge istine [(v.) imanentna filozofija, solipsizam (v.), fenomenalizam (v.)].

Konsekutivan , izveden; u logici je konsekutivna oznaka nekog pojma ona bitna oznaka koja slijedi iz druge bitne oznake (npr. iz istostraničnosti nekoga trokuta slijedi i njegova istokutnost) (v. konstitutivan).

Konstanta (lat. constans = postojan), stalna, nepromjenljiva veličina.

Konstantan (lat. constans = postojan), stalan, nepromjenljiv, čvrst.

Konstelacija (lat. constellatio), Znači svako grupiranje političkih, socijalnih, psihičkih i svih mogućih drugih faktora, koji onda imaju određen utjecaj na neko zbivanje. Položaj zvijezda po astrologiji (v.) sudbina je svakog čovjeka tačno unaprijed određena konstelacijom na dan njegova rođenja.

Konstitucija , struktura svih faktora i elemenata koji sačinjavaju karakterističnu građu nekog bića ili stvari.

Konstitutivan , koji u osnovi određuje bivstvo nečega. Po Kantu je kategorijalni sustav konstitutivan za iskustvo, tj. tek on omogućava iskustvo. Slično kod Kanta: regulativan (v.). U logici konstitutivna oznaka nekog pojma znači osnovnu bitnu oznaku za razliku od

manje bitnih (konsekutivnih, v.) i slučajnih (akcidentalnih, v.) oznaka.

Konstrukcija (lat. constructio = sklop), u najširem, naročito tehničkom, smislu svaka cjelina koja je prema određenim principima složena od različnih pojedinosti. - U matematici: prikaz nekog pojma pomoću napora koji mu odgovara. Taj je napor, kaže Kant, pojedinačan objekt, ali kao konstrukcija pojma on je ipak opšte vrijedan za sve moguće napore koji potpadaju pod taj pojam. Konstruisati se mogu samo matematički pojmovi, tj. veličine. - Filozofska konstrukcija pojma je postupak da se logičkim razvijanjem pojmova odredi, odnosno konstruiše, stvarnost. Tom se metodom služi spekulativna filozofija.

Konstruktivizam (constructio = gradnja, sklop), likovni pravac. Smjer u umjetnosti koji se javlja prije I svjetskog rata (1913. u Rusiji) i dominira između dva rata. Afirmirajući funkcionalnost, praktičnost i utilitarnost, konstruktivisti posebnu pažnju poklanjaju materijalu i njegovim vrijednostima (željezo, beton, žica, staklo, bronza). Glavni nosioci konstruktivizama u arhitekturi, kiparstvu i slikarstvu su pod uticajem kubizma i futurizma. Osnivač konstruktivizama je V. Tatljin.

Kontekst (lat. contextus = povezanost, sklad), tekst koji se nalazi prije i iza nekog izrečenog ili napisanog odlomka te daje tome odlomku potpuni smisao i značenje. Pitanje konteksta je veoma važno kod psihologije prevođenja, jer se tek po njemu i prema njemu može uspješno izvršiti zadatak prevođenja.

Kontemplacija (lat. contemplatio = razmatranje), u prvom redu, misaono posmatranje i udubljivanje u sebe, koje traži saznanje i istinu. Prema nekima kontemplativan je život (vita contemplativa) onaj koji je posve stremi na kontemplaciju. Kao takvi, oni su zamjena svjetovno nastrojenim ljudima čiji je život upravljen više na vanjski svijet. Taj se pojam međutim upotrebljava i u filozofiji. Prema

Schopenhaueru čovjek se drži čisto kontemplativno u zrenju lijepoga, koje je slobodno od svake žudnje i interesa. U starom i srednjem vijeku riječ kontemplacija bila je latinska zamjena za grčki izraz »teorija«.

Kontemplativan (lat. contemplatio = gledanje, posmatranje), misaono posmatranje, onaj koji razmišlja bez posebnih aktivnih poriva i bez svakog vanjskog uticaja, koji ponire do najdubljih spoznaja bez potrebe za praktičnom djelatnošću. U estetici kontemplativno je ono promatranje objekta koje je oslobođeno interesa (Kant) odnosno bilo kakvog htijenja ili želje (Schopenhauer).

Kontigvitet (lat. contiguus = susjedni, bliži), granična dodirnost, prostorni ili vremenski kontakt.

Kontingencija (lat. contingentia), slučajnost, kao suprotnost nužnosti. Kontingentno je sve ono što može biti ovako ali i drugačije, tj. ne postoji unutrašnja nužnost da nešto jest ili nije. Može biti i ne biti. Može se događati i ne događati. Filozofija kontingencija (E. Boutroux) smatra da prirodni zakoni ne djeluju nužno, te postoje procesi koji nisu determinisani prethodnim, nego su slučajni. Izviru iz široke mogućnosti iz koje se tek nešto ostvaruje.

Kontingentan (lat. contingere = doticati se; dogoditi se), onaj koji se dodiruje, susjedan (u tom su smislu kontingentni koordinirani pojmovi koji nisu kontrarni, npr. žuto i zeleno); takođe: slučajno, ono što nije nužno, ono što može, a ne mora biti, odnosno ono što se može ali se ne mora dogoditi. Nešto što je kontingentno u ovom drugom smislu, može biti kontingentno logički (kad ne protivrječi logičkim principima niti iz njih nužno proističe) ili fizički (kad niti protivrječi prirodnim zakonima niti iz njih s nužnošću proističe).

Δ na vrh Δ

Kontinuiran (od lat. continuere = nastavljati), neprekidan, postojan, onaj čiji se dijelovi tako nastavljaju jedan na drugi da među njima ne ostaje nikakva praznina. Suprotno: diskretan (v.).

Kontinuitet (lat. continuitas), osobina onoga što je konstantno, što pravi povezanost; nastavljanje, produživanje, rast, odvijanje bez prekida u prostoru, vremenu, nizanju po veličini (matematički kontinuitet), događanju, životu, doživljavanju, logičnom mišljenju, pripovijedanju itd. Leibniz tako smatra da je u prirodi sve redom povezano, te da ona ne pravi skokova (»Natura non facit saltus«). Suprotno: diskretnost (djelomičnost).

Kontinuum (lat. continuum), tok ili cjelina u kojoj nema praznine, prekida ili intervala; čiji su dijelovi virtualno odjeljivi, a ne realno odijeljeni; takvi da je kraj jednog dijela ujedno i početak drugog. Cjeline i tokovi koji prave kontinuum mogu biti različitog reda (biološki, istorijski, logički, narativni kontinuum). Razlikujemo statički kontinuum, koji sav postoji istovremeno (npr. crta ili površina u geometriji), i sukcesivni kontinuum kao što je samo vrijeme i svaki neprekinut proces koji se odvija u vremenu (kretanje). Prema Aristotelu koji je pojam kontinuiteta prvi fiksirao u izrazu sinekés (»Što se zajedno drži«), kontinuum ima jedinstvenu granicu i može se neograničeno dijeliti (»ne može se podijeliti na nedjeljive dijelove«). Leibniz drži da su svi prirodni procesi kontinuirani (»priroda ne pravi skokove«); stvarnost je podređena univerzalnom »Zakonu kontinuiteta« (lex continui) po kome je svako aktualno stanje neke jednostavne supstance (monade) prirodni nastavak njena prethodnog stanja. Novija fizika smatra naprotiv da se atomski procesi zbivaju u skokovima (kvantna mehanika) i da načelo kontinuiteta vrijedi samo za prosjek zbivanja u prirodi.!?

Kontradikcija , v. protivrječje.

∆ na vrh ∆

Kontradiktoran , protuslovan; kontradiktorni pojmovi; jedan je negacija drugoga (A, ne A); kontradiktorni sudovi sadrže uz iste subjekte međusobno kontradiktorne predikate (S je P, S je ne-P); u tzv. logičkom kvadratu (v.) postoji kontradiktorna (dijagonalna) sličnost između sudova a-o te e-i (v. a, o, i, e).

Kontrapozicija , suprotstavljanje; izvođenje novog suda tako da subjekt i predikat zamijene mjesta, predikat se prometne u kontradiktornu zamjenu, a čitav sud promijeni kvalitetu (npr. S a P -> ne-P e S).

Kontraran , drugačiji, ali ne u kontradiktornom smislu već u smislu manje ili veće razlike međusobno koordiniranih (v.) pojmova unutar nekoga višeg pojmovnog područja. Tako su međusobno kontrarni pojmovi npr. crveno i zeleno unutar pojma boje. U ligičkom kvadratu (v.) kontrarna razlika postoji između sudova a-e (v. a, e).

Kontraselekcija (lat. contra = protiv i selectio = izbor), proces održanja slabih i manje vrijednih.

Kontrast , fenomen pojačanja ili isticanja kvalitativnih odnosno kvantitativnih razlika medu psihičkim podacima koji su pokrenuti događajima u prostornoj ili vremenskoj blizini. U osjetilnom području posebno je izrazit tzv. vidni simultani (istovremeni) i sukcesivni (naknadni) kontrast.

Kontroverza , sporno pitanje u kome se jedna teza u polemici suprotstavlja drugoj.

Kontroverzan (lat. controversus), polemički suprotstavljen, sporan.

Konvencija (lat. conventio = sastanak, dogovor, sporazum), dogovor po kojem se prihvaćaju izvjesni pojmovi ili principi samo kao podloga za znanstveno istraživanje, a da sami po sebi ne predstavljaju apsolutnu vrijednost, npr. pravila mjera.

Δ na vrh Δ

Konvencionalan (lat. conventionalis = dogovoren), koji je u skladu s nekim prešutnim dogovorom, sporazumom ili običajem.

Konvergencija (lat. convergere = zajedno se naginjati), zajedničko približavanje, sakupljanje oko jedne tačke, ujedinjavanje. Težnja k istom cilju. Konvergentan = usmjeren na istu tačku. Suprotno: divergencija (v.).

Konvergirati (v. konvergencija), primicati se zajedno jednom te istom cilju. Suprotno: divergirati (v.).

Konvertit (lat. converto = okrećem), čovjek koji je prešao na drugu religiju ili koji se priklonio drugom mišljenju ili pravcu.

Konverzija (lat. conversio = okretanje), obrtanje. U sudu: zamjenjivanje subjekta i predikata. Prema tome mijenja li se kod tog zamjenjivanja kvantiteta suda, razlikujemo nečistu (conversio per accidens) i čistu konverziju (conversio pura). Sud: svi su kvadrati četverokuti može se samo nečisto obrnuti: svi su istokutni trokuti istostranični. Sudovi koji se mogu čisto obrnuti zovu se recipročni (v. kontrapozicija).

Konsekvencija (lat.), ono što slijedi, a u ovisnosti je o nečemu prethodnom; 1) posljedica, učinak. Slično: antecedencija, ono što prethodi u smislu razloga, uzroka, uvjeta; 2) dosljednost u provođenju teorijskih odnosno praktičkih normi (npr. logičkih i moralnih principa).

Konsekventan (lat.), dosljedan, postojan. Slično: inkonzekventan.

Konzervativan (lat. conservare = sačuvati), koji čuva stare vrednosti, koji gaji tradicionalnost i pruža otpor novim tokovima. Slično: mizoneizam (v.).

Δ na vrh Δ

Koordinacija (lat. coordinatio = sređivanje), usklađenost, skladan odnos između dviju ili više stvari; međusobni odnos između dvaju pojmova koji su sadržani pod zajedničkim, višim.

Koordiniran (lat. coordinare = zajedno redati), naziva se u logici pojam koji je zajedno s nekim drugim istim pojmom uporedno podređen (v.) neposredno nadređenom višem rodnom pojmu. Npr. pojmovi vrste »golub« i »vrabac« koordinirani su pojmovi, zajedno podređeni (subordinirani) višem (superordiniranom) pojmu ptice.

Kopula , spojnica, veza, subjekta i predikata u rečenici, obično izražena riječju »jest«. U logičkom sudu, bez obzira na njegovu jezičnu formulaciju, kopula uvijek predstavlja misaoni odnos subjekta i predikata. Kopula je u sudu objekt moguće afirmacije ili negacije.

Kopulativan je kategorički sud koji ima mnoštvo subjekata i jedan jedini predikat tako da ni S^1 ni S^2 ni S^3 nisu P. Negativno (kopulativni = vezani) sudovi nazivaju se remotivni sudovi.

Korelacija (lat.), međusobni odnos, uzajamna zavisnost koja može postojati medu određenim pojavama na različitim područjima, npr. u logici među pojmovima (v. korelat, korelativan), u psihologiji među određenim psihičkim funkcijama, u biologiji među pojedinim organima u organizmu, u sociologiji među društvenim okolnostima i dr.

Korelat (lat.), u logici: pojam koji ima smisla samo u uzajamnom odnosu, tj. u korelaciji s odgovarajućim drugim pojmom, tako da se smisao jednog pojma nužno povezuje se smislom drugog pojma (korelativni pojmovi npr. toplo-hladno, učitelj-učenik, uzrok-posljedica, kultura-odgoj i dr.).

Korelativan , suodnosan, koji stoji u korelaciji (v.); korelativan pojam - v. korelat.

Δ na vrh Δ

Korelativizam , spoznajnoteorijski stav prema kojem subjekt i objekt predstavljaju korelate u nerazdvojnoj povezanosti, što znači: nema subjekta bez objekta, ali ni objekta bez subjekta.

Korespondentan , (lat. correspondere - suodgovarati), princip logike koji se odnosi na sadržaj i obim pojma. Ako se sadržaj pojma povećava novim određenjima smanjuje se obim pojma, a kod povećanja obima smanjuje se sadržaj. Ako se pretpostavke ne mijenjaju moguće je da se pri povećanju jednog, drugo ne mijenja. Princip korespondencije bio je polazna tačka za Leibnizovo razvijanje dvaju metoda kojima je on htio izvesti zakone logike, posebno Aristotelove silogistike.

Korisnost (korist, lat. utilitas), Neka stvar jest (dobiva dignitet bitka) samo ukoliko ima vrijednost, ukoliko se može iskoristiti i imati, potrošiti i nečemu služiti. Svaki predmetno-smisleni, povijesno-praktički, stvaralački i slobodan odnos pretvara se u korisno posjedovanje (biti = imati)., Pa i sam čovjek ukoliko je koristan (za drugoga). Odnos uzajamnog iskorištavanja. Prevlast stvari nad čovjekom (v. utilitarizam, pragmatizam).

Koristan , v. korisnost.

Korolarij (lat. corollarium = vjenčanica; dar, nagrada), daljnje, dodatno izvođenje iz nekog dokazivanja. U skolastičkim traktatima i udžbenicima npr. slijedi obično iza argumentacije glavne teze kao razvijanje šire problematike na koju upućuje dokazana teza. U logici funkcija korolarija jest da posreduje između teorema i problema.

Korpuskula (lat. corpusculum), čestica, tjelešce. U filozofiji kao i u fizici nevidljive čestice molekule, atomi, elektroni, a i sitne vidljive, nazivaju se korpuskulama. Tako se atomističke teorije Demokrita, koncepcije Anaksagore, Epikura, kasnije materijalističke filozofije 17. i 18. st. mogu nazvati korpuskularnim filozofijama, jer kažu da je

materija kao supstanca sastavljena od sitnih nevidljivih, čestica, korpuskula.

Korpuskularna teorija , pokušaj u filozofiji i fizici da se priroda, a posebno svjetlost, protumači kao gibanje najmanjih čestica ili korpuskula (v.). Korpuskularnu teoriju postavio je prvi u vezi s objašnjenjem svjetla Descartes, tumačeći Snelliusov zakon loma svjetlosti. Nakon njega prihvatio je i podupro tu teoriju svojim velikim autoritetom Newton. Time je teorija dobila konačan oblik tumačeći svjetlo kao kretanje sitnih svjetlosnih čestica, korpuskula. Ova teorija, nazvana još i emisiona, bila je dugi niz godina uz Huygensovu valnu, glavna teorija o prirodi svjetlosti. Tek kvantna teorija (v.) tumači svjetlost kao jedinstvo čestice i vala.

Korteks (lat. cortex = kora), naziv za koru velikog mozga, koja čini površinski dio mozgovnih hemisfera. Debljina korteksa iznosi između 1 i 5 mm, a izgrađena je od nekoliko milijardi živčanih stanica. Kora mozga je filogenetski (v.) najmlađi dio mozga. Zivčane stanice u korteksu slojevito su raspoređene. Prema razvoju tih slojeva i gradi živčanih stanica postoje neke razlike između različitih područja mozgovne kore (tzv. citoarhitektonika). Različitoj strukturi pojedinih areala kore odgovara donekle i različita funkcija. Kod čovjeka je gotovo sva psihonervna aktivnost vezana uz funkciju korteksa. S obzirom na funkciju razlikuju se u korteksu: projektivna područja (primarna motorna i senzorna područja), područja djelomične integracije (sekundarna motorna i senzorna područja) i područja opšte integracije (tzv. asocijativna područja).

Kortijev organ , periferni dio slušnog osjetnog organa koji se nalazi u unutarnjem uhu u tzv. pužnici. Kortijev organ čine osjetne slušne stanice s dlačicama. Te su stanice raspoređene poput tepiha na bazilarnoj membrani, a od njih vode živčana vlakna slušnog živca put mozga.

Δ na vrh Δ

Kortikalan (-no), koji se odnosi na koru mozga ili koji je u vezi njom.

Koša (sansk.), »omotač« ili »ljuštura«, naziv za oblike fizičkog, psihičkog i natpsihičkog organizma ili »tijela« (šarîra), kojima je omotana duša (gjîva) ili samosvojstvo (âtman, v.) kao transcendentna osnova ličnosti.

Kosmički (grč. kosmikós), koji se tiče kosmosa, koji pripada kosmosu (v.), tj. uređenom i harmoničnom svijetu. Suprotno : haotično (v.).

Kosmocentrizam , shvaćan je da je kosmos osnova svega.

Kosmogonija (grč. kosmogonia = nastanak svijeta), o nastanku svega. Priča o postanku i razvoju svijeta. Kad se ta pitanja postavljaju, razvija se kosmologija (v.).

Kosmologija (grč. znanost o svijetu), filozofsko-naučno učenje o postanku i razvoju svijeta. (kosmos, v.).

Kosmološki dokaz , dokazuje egzistenciju Boga iz samog pojma Bog. Dokaz je oblikovao osnivač skolastike Anselmus. Teza glasi: Bog je najviše biće iznad kojega ništa veće ne može biti smišljeno. - Kant je odbacio takav dokaz s objašnjenjem da se ne može uspoređivati kao veće ili manje: esse in re i esse in intellectu. - U kasnijoj skolastici napuštena je Anselmova argumentacija. Toma Akvinski je (oslanjajući se metodološki na Aristotela) dokazivao egzistenciju Boga samo a posteriori, iz samoga svijeta.

Kosmopolit (grč. kosmos = svijet i polite. = građanin), »građanin kosmosa«, tj. svijeta (s naglaskom na »prirodnosti« pripadnost prirodi, jednostavnosti, nekonvencionalnosti, zakonima svijeta) u suprotnosti naspram uskog i ograničenog statusa građanina grada ili određene države ili naroda. Građanin svih zemalja, cijeloga svijeta.

∆ na vrh ∆

Kosmopolitizam (grč.), učenje ili shvatanje o čovjeku kao »građaninu svijeta«; stav po kojem svi ljudi vrijede kao sudionici jednog jedinstvenog, univerzalnog svijeta ili za jednice, protiv usko shvaćenog nacionalizma. Kosmopolitizam prvi zastupaju kinici, zatim naročito stoici. Kasnije, imperijalizmom Rimskog Carstva (i izjednačenjem svih naroda u pokoravanju Rimu) kosmopolitizam dobiva svoje realno tlo, potpomognuto rimokatoličkom crkvom (širenjem kršćanstva). S idejom humaniteta i tolerancije (17. i 18. st.) razvija se prosvjetiteljski shvaćen kozmopolitizam, koji se nastavlja u francuskoj revoluciji (uz ideje slobode, bratstva, jednakosti), a u 19. st. dobiva oblik (nacijonalizama) internacionalizma (v.).

Kosmos (grč.), red, uređenje, svemir, svijet kao sređena i zakonska cjelina. Pojam kosmos javlja se kao filozofski problem već kod Anaksimandra i Anaksimena.

Kreacionizam (lat. creare = stvarati), učenje prema kojem Bog stvara dušu za svako biće koje se rađa.

Kretanje (grč. kinesis, lat. motus), u najširem smislu svaka promjena, u prvom redu promjena mjesta, tako da je i najjednostavnije kretanje, jedinstvo vremena i prostora. Budući da nikakva promjena nije moguća bez nekog od oblika kretanja. Protivrječni karakter običnog kretanja kao promjene mjesta bio je uočen u antici (Parmenid i Zenon sa svojim poznatim aporijama). Hegel misli da je kretanje kao jedinstvo protivrječja (kontinuuma i diskontinuuma, kao postojanje i nepostojanje na jednom mjestu) Kako je svaki oblik promjene ujedno i kretanje, svaki oblik života je jedna forma kretanja. Takva dijalektička koncepcija kretanja ne svodi niže forme na više ni više forme na niže. Svako posebno područje stvarnosti ima i svoje specifične oblike kretanja (života). To znači da taj stav pretpostavlja kvalitativno različite oblike kretanja, ali da svaka promjena svojim vlastitim karakterom uključuje u sebi i najjednostavniji oblik kretanja, tj. promjenu mjesta. Ako se shvati bit kretanja kao

promjena uopšte, onda je krajnji zaključak neuništivost kretanja pa prema tome i sposobnost materije da se pretvara iz jednog oblika u drugi. Kretanje je Apsolut a »statičnost je relativna« = »ne nepostoji«.

Kriterij (grč. krinein = razlikovati, suditi), oznaka, obilježje, mjerilo; sredstvo za razlikovanje, provjeravanje; ono pomoću čega utvrđujemo je li nešto doista to što se čini da jest; sredstvo pomoću kojeg razlikujemo nešto od onoga što mu je samo prividno slično. Tako je npr. kriterij istine - sredstvo pomoću kojeg možemo razlikovati istinu od neistine; kriterij pomoću čega možemo prepoznati dobro od onoga što nije dobro.

Kriteriologija (grč. kriterion = odlučni biljeg + logos = riječ, govor), naziv za samostalnu filozofsku disciplinu što ju je krajem 19. st. razvila neoskolastička louvainska škola. Predmet joj je »analiza naših sigurnih spoznaja i filozofijsko istraživanje temelja na kojima se zasniva njihova sigurnost« (Mercier: Criteriologie générale ou theorie générale de la certitude). Disciplina je sinonimna s epistemologijom.

Kriticizam , filozofsko nastojanje, nazvano prema Kantovom postupku u »Kritici čistoga uma«, da se prije izgradnje filozofskoga sistema istraže priroda i granice uma i spoznaje kako bi se izbjegao nekritički dogmatizam (Chr. Volffa) i skepticizam (D. Humea). Time je vrijednost metafizičkih spoznaja učinjena ovisnom o prethodnom kritičkom ispitivanju uma i utvrđivanju njegova dosega.

Kritika (od grč. kritike tehne), umijeće prosuđivanja. U nauci, filozofiji i kulturi uopšte potrebno je stručno znanje, a uz to i sposobnost osobe, da može izricati valjane vrijednosne sudove o nekom predmetu ili teoriji. U filozofiji se kritika odnosi na ispitivanje valjanosti osnovnih filozofskih teza. Tako je kritika saznanja istovjetna s teorijom o uvjetima i granicama moći ljudske spoznaje. Kritika u širem smislu označava sposobnost čovjeka, koja ga kao moć razumjevanja čuva od varke i zablude.

Δ na vrh Δ

Krivi zaključak , pogrešni zaključak, načinjen nehotično (paralogizam). (v. pogrešni zaključak.).

Kriza (grč. krisis = svađa, prosuđivanje, nekretanje).

Kult (lat. cultus, colere = diviti se, brinuti se, poštovati, zemlju obrađivati itd), svako posebno divljenje. Postoji veoma mnogo različitih oblika divinacije (v.) i posebnog poštovanja.

Kultura (lat. cultura = ratarstvo, colere = gajiti, oplemenjivati), u najširem smislu: prerada i usavršavanje nečega, neke građe, nekog materijala za određenu svrhu. U tom se smislu i govori npr. o kulturi tla, kulturi bilja (agrikulturi) i sl. I u tom smislu već ta riječ znači zapravo oplemenjivanje. U užem smislu kultura znači ostvarivanje humanih vrednosti u čovjeku i njegovim djelima koja, za razliku od djela civilizacije (koju nazivaju i materijalnom kulturom, nosi svoje vrednosti sama u sebi. Ona znači u isti mah i akt, stvaralački proces i ono što je tim procesom stvoreno. To bi bili npr. moralni čin, umjetničko stvaralaštvo, ali i ostvarena djela, za razliku od stvari tehnike koje služe svrsi izvan sebe. Kultura pojedinaca i čitavih zajednica teži uvijek jedinstvu, pa se različita kulturna područja povezuju u različita jedinstva, jer kultura ne podnosi protivrječnosti. Pod prirodom se kod čovjeka podrazumijevaju sve njegove urođene osobine, a pod kulturom njegova ličnim zalaganjem i stvaralaštvom ostvarena ličnost. To nisu podijeljena područja njegove osobnosti, ali se ipak mogu i moraju razlikovati iako su u stvari spojena i međusobno prožeta. Kulturom se uozbiljuje i postaje uistinu čovjek.

Kulturna morfologija (od grč. morfe = lik, oblik), teorija o zakonitosti nastanka i razvitka pojedinih kulturnih likova. Ta teorija ponekad se analogijom prema organskom životu nalazi i u samom kulturnom razvoju unutrašnje djelotvorne snage po kojima se poslije rađanja nekog određenog pojedinačnog, posebnog kulturnog kruga javlja njegova mladost (procvat), zrelo doba, starost i smrt. Takav tip

kulturne morfologije onda proriče i budućnost nekih kulturnih cjelina. Kulturna morfologija može međutim samo da opisuje pojedine likove zatvorenih i posebnih kultura, kulturnih stilova u njihovoj unutrašnjoj dinamičnoj povezanosti.

Kulturni krug, naziva se u etnologiji prostorno proširenje nekih običaja, pojava odnosno kulturnih dobara (v.). Etnolog i kulturni filozof Frobenius iznio je učenje o zatvorenim djelotvornim životnim prostorima (krugovima) u kojima se pravilno razvijaju određeni oblici kulture. Kao filozofski pojam označava svaku konkretnu vrijednosno-životnu, dakle kulturnu, povezanost: organsku kulturnu cjelinu.

Kvalitativan: koji se odnosi na kvalitetu (v.), na svojstva nekog predmeta. Suprotno: kvantitativan (v.).

Kvaliteta (lat. qualitas), svojstvo, osobina. Jedan je od temeljnih filozofskih pojmova, kategorija. Označava određenost nekog predmeta ili pojave po kojoj se razlikuju od drugih predmeta ili pojava, po kojoj se specifično odnosi i reaguje u odnosima prema drugim predmetima ili pojavama. Od Demokrita a kasnije Lockea potiče teza o primarnim, tj. objektivnim, fizikalnim kvalitetetima (protežnost, gustoća, težina) i sekundarnim, tj. subjektivnim ili psihičkim (osjetnim) kvalitetetima (boja, zvuk, toplina itd.). Ova teza, koja kod nekih zastupnika prirodnih znanosti završava u koncepciji da je stvarnost samo kvantitativno određena, netačna je, jer bi u tom slučaju ostale neobjašnjene naše subjektivno različite percepcije kao i specifično postojanje različitih tijela ili pojava u prirodi. Predmeti i procesi su dakle specifično određeni svojim raznim svojstvima (kvalitetima) od kojih jedni određuju predmete bolje, a drugi manje dobro. Sam kvalitet tijela ovisi o specifičnim strukturama tijela, tako da se promjenom strukture mijenja i kvalitet tijela. Kvaliteta logičkog suda - v. sud.

∆ na vrh ∆

Kvantifikacija (lat.), određenje s obzirom na količinu; u logici kvantifikacija predikata u sudu: usklađivanje odnosno ograničavanje obima pojma predikata (»svi P«, »neki P«) na istu mjeru s obimom subjekta, npr.: svi sisari jesu neki kičmenjaci. Tako sudovi postaju logičke jednakosti, prikladne za izgrađivanje tzv. matematičke odnosno simboličke logike (v.).

Kvantitativan , koji se odnosi na kvantitetu. Ono što je mjerljivo, što ima određenu veličinu, množinu. Suprotno: kvalitativan (v.).

Kvantitet (lat. quantitas), jedna od osnovnih filozofskih kategorija, koja označava količinu, množinu, veličinu jednog predmeta ili pojave. Svi predmeti i pojave imaju osim kvalitativne i kvantitativnu određenost te ostajanje samo na njoj ne iscrpljuje određenosti (oznake) predmeta. Kvantitativne određenosti predmeta i pojava u uskoj su vezi s kvalitativnim, tako da izvjestan stepen promjene kvantiteta uvjetuje i kvalitativne promjene, što je izraženo u dijalektičkom zakonu prelaza kvantiteta u kvalitetu (v.). - Kvantitet logičkog suda jest karakteristika suda prema obimu subjekta, pa razlikujemo opšte ili univerzalne, djelomične ili partikularne i pojedinačne ili singularne sudove. - Kvantificiranje predikata jest nastojanje da se obim predikata u sudu shvati identičnim obimu subjekta (Hamiltonov pokušaj objašnjenja problematike suda).

Kvantna mehanika Teorija mehanike elektrona u atomu (Born, Heisenberg, Dirac) pomoću koje se nastoji izračunati putanja i kretanje elektrona. Budući da to nije moguće na temelju obične mehanike, bilo je potrebno pronaći adekvatne matematičke metode ..!? (račun matrica). Druga metoda je valna mehanika Schrodingera, koja dolazi do istih zaključaka. mehano-macan (grč. - mjau.. lat. mrnjauu) mačka od plastike.

Kvantna teorija Fizikalna teorija o strukturi atoma i o apsorpciji i emitovanju svjetla atoma. Jedna je od osnovnih polaznih tačaka

∆ na vrh ∆

kvantne teorije Planckova 'hipoteza 1900. g.' o diskontinuiranosti atomovih procesa, a prema kojoj atomi emitiju ili apsorbuju određene »kvante energije«. Tu kvantnu hipotezu proširio je Einstein ----?!—n -ldo6îú.cccm%-- svjetlost korpuskulama (česticama) energije. To je bila teorija u aplikaciji na strukturu atoma, koja je neposredno djelovala na daljnji razvoj, kvantne mehanike (v.) i valne mehanike. Kvantna teorija je ujedno potvrdila neke od osnovnih teza o apsolutnoj dinamičnosti materije, o jedinstvu suprotnih tendencija (»kretanje - mirovanje« »život - smrt«) u svakom postojanju i kretanju. Uvidom (Šta su vidjeli??) u strukturu atoma učinjen je kraj svakoj ne-statičkoj slici svijeta i njegovih osnovnih elemenata. ?!?

Kvantum (lat. quantum = koliko), veličina, množina, određena mjera.

Kviditet (lat. quidditas), To je skolastički pojam kojim se određuje ono što se inače naziva bit stvari (lat. forma substantialis), a odgovara Aristotelovom pojmu koji se grčki izražava »to ti en einai« (to što nešto jest). (v. esencija.)

Kvijetiv (lat. quies = mir), sredstvo za duševno umirenje. Saznanje je za Schopenhauera o ništa ovoga svijeta kvijetiv, svakog htijenja (v. kvijetizam).

Kvijetizam (lat. quies = mir), mistično-religiozan pravac kojem je začetnik španski sveštenik Molinos. On u svom djelu »Guida spirituale« zahtijeva zadubljivanje duha u tihu molitvu, potpuno pasivno mirovanje duše, koja se u tom mirovanju posve prepušta Bogu. Tako se po njemu može postići odvraćanje od osjetilnog svijeta, koji je samo izvor grijeha. Francuski dvor dogovorio je kod pape da se Molinos odrekne svojih zabluda i da ga zatvore u samostan. No time kvijetizmu nije bio učinjen kraj, nego se on i dalje širio. Nov poticaj dao mu je Fenelon svojim spisom »Explication des maximes des Saints sur Ja vie interieure«, ali je Bossuet dogovorio da papa 23

postavke iz te knjige proglasi zabludama. Kvijetističko shvatanje života zastupa i budizam (v.) i misticizam (v.).

Kvintiesencija (lat. quinta = peta i essentia = bitnost), jezgra, srž, bit; kod pitagorovaca eter (v.); fikcija kod Teofrasta Paracelsusa koji je četirima esencijama hemičara (četiri elementa) dodao petu, i ta bi imala biti duh ili snaga prirodnih tjelesa. Danas kvintesencija znači bit neke stvari ili najdjelotvorniji dio neke supstance.

∆ na vrh ∆

L

Labilan , pojam koji se u psihologiji upotrebljava obično kao oznaka za čovjeka nestabilnih emocija i raspoloženja koja se naglo mijenjaju.

Laksizam (lat. laxere = popustiti, ublažiti), suprotno od rigorizam (v.), učenje po kome kod svake sumnje u nužnosti neke obaveze ta sama obaveza otpada. Po tome obaveza, obavezuje ili nužno odnosno bezuvjetno ili nikako. Dakako da time i najmanja sumnja može otkloniti dužnost koja se čovjeku po savjesti nameće. Zato se laksizam ne smije zamijeniti s etičkim probabilizmom(mažda), koji traži za povlačenje od neke obaveze obrazložite, dovoljno uočljive protivargumente, a ne samo sumnju u nužnost zadane obaveze. (v. probabilizam.).

Lamarkizam , teorija koja objašnjava prenos na potomstvo osobina stečenih u toku prilagođavanja jedinke okolini. Osnivač je te teorije J. B. Lamarck.

∆ na vrh ∆

Latentan (lat. latens = skriven), koji ostaje skriven dok ne nastupe uvjeti pod kojima se tek može manifestovati. Latentno je dakle sve ono što ostaje samo potencijalno (v.), kao stalna mogućnost da se pojavi.

Latudijanci (lat. latitudo = širina), umjerena stranka anglikanske crkve, koja je u sporovima između nje i prezbiterijanaca zastupala sredinu, propovijedajući vjersku teleranciju. - Pristalice slobodna izlaganja i tumačenja vjerskih dogmi. - Širokogrudni moralisti koji ne zahtijevaju strogo pridržavanje moralnih načela. Suprotno: rigorizam (v.). Kant naziva latudijancima ljude široke i laksne savjesti.

Laž je tvrdnja suprotna istini a iznosi se s namjerom da se drugoga dovede u zabludu. Teoriju tog moralnog prestupa prvi je u navedenom smislu, čini se, dao Augustin koji kaže: »Prema njegovom unutrašnjem uvjerenju a ne prema točnosti ili netočnosti same stvari mora se suditi da li netko laže ili ne... Krivnja lašca sastoji se u namjeri da svojim iskazom obmanjuje.«

Legalan (lat.), zakonit, po zakonu. Neka je radnja, neko djelovanje legalno ako odgovara zakonu, s njim se podudara, nekrši zakon. Ono u tom slučaju ne mora međutim da proizlazi iz uvjerenja koje odgovara, moralnom zakonu. S etičkog stajališta legalna je radnja minimum ljudskog (moralnog), jer se naprosto pokorava postojećem zakonu (pozitivnom pravu, običaju, tradiciji, opšte usvojenim navikama i uhodanim oblicima života, postojećim društvenim odnosima, zatim prirodnim zakonima, osjećajima, itd.) i ostaje u njegovim granicama. Time se ono, što već nekako unaprijed jest, prihvata i priznaje kao istinito (moralno, punovrijedno, dobro, smisleno, poželjno, jedino moguće itd.), te je tako dana i bitna distinkcija između društvenog (zakonskog , legalnog, pravnog) i ljudskog (moralnog, etičkog).

Legalitet (lat.), zakonitost, podudaranje neke radnje sa zakonom, za razliku od moraliteta (v.). Ovu razliku čini Kant određujući legalitet

∆ na vrh ∆

kao puko podudaranje ili nepodudaranje neke radnje sa zakonom, bez obzira na njezin motiv, dok je moralna radnja ona, u kojoj je ideja dužnosti istovremeno jedini njezin pokretač (motiv, odredbeni razlog volje). Legalni je čin onaj koji se vrši iz naklonosti, osjećaja, podvrgnut osjećajem ispravnosti (npr. kad majka iz ljubavi spašava svoje dijete). Po svom efektu on se može i podudarati s moralitetom, a da ipak ostane samo legalan, tj. heteronoman (v.), a ne autonoman (v.), ako nije učinjen iz dužnosti.

Lema (grč. lemma = preuzeto), teza koja je preuzeta iz nekoga drugog znanstvenog područja, pa se uzima kao da je tamo dokazana; znači i premisu (v.) ili izbor između više sudova.

Leptosoman , oznaka osobe mršave, »izdužene«, krhke i »astenične« tjelesne građe. Izraz potiče od Kretschmera, koji je pokušao tip ličnosti dovesti u vezu s tjelesnom konstitucijom, te je npr. leptosomnu tjelesnu građu smatrao karakterističnom za tzv. šizotimni temperament.

Letargija , stanje nenormalne pospanosti i neaktivnosti. Katkada se upotrebljava i kao oznaka za prvi stadij u toku hipnoze, koji je okarakterisan slabljenjem osjetljivosti popuštanjem mišićnog tonusa (Charcot).

Li (kin.), ceremonijal, ritual i dobri običaji kodificirani »Li-kingu«, jednoj od pet klasičnih knjiga na kojima se osniva Konfucijevo učenje. - Konfucije definira Li kao »dovođenje u red ljudi i stvari«, a pod tim misli prvenstveno na politički poredak. Po tome se za Konfucija razlikuje li od tao. U zlatno doba, »kad je vladao veliki tao, svijet je bio jedinstveno biće, gdje su vladari izabirani po mudrosti i sposobnosti, vladalo je uzajamno povjerenje i mir, a ljudi nisu samo vlastite roditelje smatrali roditeljima, ni samo vlastitu djecu djecom«. Kasnije, kad utopističko idealno društvo više nije moguće, potrebno je da pravila dobrih društvenih odnosa (li) »održava opšte

povjerenje« i garantue »stanje malog mira«. Dužnost je mudraca »da pokazuje narodu osnov razumnog društvenog poretka, po kojem se svodi na pravu mjeru sve u obitelji, u državi i na svijetu«. - Pored ovog racionalnog i normativnog smisla, li obuhvata i šire područje narodnih običaja u njihovom povijesnom razvitku. Konfucije nalazi početak dobrih običaja u pripremanju jela i pića, u građenju kuća, upotrebi vatre i odijela i u svemu po čemu se civilizirani čovjek razlikuje od primitivnog. Li se s jedne strane temelji na prirodnom nagonu i urođenoj vrlini pravednosti, a s druge je proizvod proučavanja povijesti i izvođenja opštih pravila. U posljednjem smislu je li formalan i relativan. To se najbolje odražava u njegovoj srodnosti s muzikom: ‚Različite vrste muzike u različitim zemljama odraz su različitih običaja ljudi. . . Muzika predstavlja nebo ili apstraktnost, dok li predstavlja zemlju i konkretnost.« - »Iskon je lia u prajedinstvu, koje se rascijepila na nebo i zemlju i pretvorilo u yin i yang« (v.). Od te kosmičke pretpostavke polazi razrada pojma li u kasnijoj konfucijevskoj filozofiji, posebno kod Ču-hsia (12. st. n. e.). Tu je li regulativni zakon svijeta, relativniji od taoa po tome što se pojavljuje i vrijedi samo u odnosu prema drugom principu č'i, a taj je prvi »fluidni« oblik materije iz koje se razvija konkretni svijet.

Liberalan (lat. liberalis), slobodouman, bez predrasuda u vjerskim, etičkim i opšte kulturnim odnosima; preneseno: koncilijantan, odnosno tolerantan.

Liberalizam (lat liberalis = slobodouman), politička i opšte kulturna doktrina i pokret mlade građanske klase, nastao u borbi protiv ograničenja (prvenstveno ekonomsko-trgovačkih, a zatim i religiozno-moralnih) feudalnog društvenog uređenja. Nastao je kao antiteza apsolutizmu, a izražen u ideji slobodoumlja, koja traži individualnu slobodu izražavanja, mišljenja po savjesti, protiv svake konzervativne tradicije. Prosvjetiteljstvo, racionalizam i individualizam mislilaca 17. i 18. st. (posebno Spinoze, Grotiusa, Montesquieua i francuskih enciklopedista) idejna su i filozofska

∆ na vrh ∆

osnova kasnijih liberalnih stremljenja koja su se očitovala u različitim revolucionarnim pokretima. Kao politička doktrina i praksa istorijski je liberalizam vezan i ograničen jednom fazom u razvitku buržoaskog društva, u kojoj je jedno vrijeme predstavljao progresivni duhovni borbeni pokret, a kasnije poprimio (u obliku pojedinih liberalnih partija) i konzervativne karakteristike.

Liberum arbitrium (lat.), slobodna odluka. Taj se pojam upotrebljava u vezi s rješavanjem problema slobodne volje kao izraz indeterminizma (v.). No on nije samo antitetičan pojmu neslobode [koji zastupa determinizam (v.)], nego označava i ekstremni oblik slobodne odluke koja nije ni za što vezana , kao apsolutna sloboda, pa se tako približava pojmu samovolje.

Liberum arbitrium (indifferentiae) (lat.), pojam kojim se označava mogućnost slobodnog voljnog odlučivanja. Čovjek je sposoban da se pod istim uvjetima odlučuje za ovaj ili onaj motiv (v.). (v. indeterminizam .) Suprotno: determinizam (v.).

Libido (lat.), požuda, žudnja, seksualni nagon. Taj je pojam u psihologiju uvela psihoanaliza. Njime se označava osnovni poriv cjelokupnog svjesnog i nesvjesnog duševnog života. Po tom pojmu psihoanaliza i dobiva karakteristiku panseksualizma.

Ličnost (lat. personalitas) ili osobnost, osobitost, naročitost, vlastitost pojedinca (individuuma) što ga odlikuje i razlikuje od svih ostalih pojedinaca jedinstvenošću i neponovljivošću. Pojedinac tek treba da postane ličnost time što svoju prirodno-socijalnu određenost, smišljeno savladava i humanizira. - Pojam ličnosti dobiva u građanskoj filozofiji i etici izrazito vrijedan etički karakter, čime se sadržajno sužava, pa biti ličnost znači izvršavati isključivo moralne zadatke ili ostvarivati vrijednosti, tako da ostvarenje ličnosti postaje jedna od vrlina.

Δ na vrh Δ

Lik (njem. Gestalt), kategorija koja je tek u filozofiji kulture i u psihologiji, a onda i u filozofiji prirode, dobila određeno i važno značenje. Njome se označava cjelovitost i struktura jedne datosti koja je nešto više i nešto drugo nego zbir dijelova sadržanih u njoj, ali je ta složenost baš po toj i takvoj cjelovitosti struktuirana. Lik je posebni način veze, on od mnoštva čini jedinstvenu na određen način povezanu cjelinu dijelova. Uz kulturnopovijesne likove (npr. klasika) i političkopovijesne (npr. feudalizam) pojam lika je naročito primijenjen u novijoj psihologiji, u kojoj se pokazuje da složeni psihički doživljaji nisu samo zbir elemenata nego da prave fundamentalne jedinstvene cjeline, likove, koji uvijek na poseban način povezuju u sebi sadržane dijelove.

Lila (sansk. - lîlâ), »igra« duhova kao uzrok nastanka prividnog svijeta; jedna od teorija o nerealnosti pojavnog događanja a u vezi s učenjem o mayi (v.). Javlja se posebno u višnuizmu, gdje Krišna postaje utjelovljenje nestašnog duha, ljubitelj svirale i plesa u pastoralnim motivima indijske književnosti. U doba Aleksandra Velikog Heleni ga identificiraju s Dionisom. Motiv lîle i duha nestašnosti kao estetskog simbola umjetničke ljepote čest je i u poeziji Rabin-dranatha Tagore.

Limen (lat. limen = prag), 1) (psihol.) prag osjeta. Apsolutni limen je najslabiji intenzitet nekog fizikalnog procesa, upravo dovoljan da izazove osjet. Difencijalni limen je najmanja objektivna razlika između dva podražaja iste vrste, koju ispitanik može subjektivno primijetiti. Apsolutni limen je mjera osjetljivosti u nekom osjetnom području, a diferencijalni limen je mjera osjetljivosti za razliku. Što je limen viši, to je osjetljivost manja, i obrnuto; 2) (fiziol.) najslabiji intenzitet podražaja koji je potreban da bi došlo do živčanog uzbuđenja, mišićne kontrakcije ili žljezdane reakcije.

Liminalno , što je tek primjetljivo, ili što tek izaziva neku reakciju.

∆ na vrh ∆

Limitacija (lat. limitatio = ograničavanje), pojam kojim se određuje osobina negativnih pojmova, kod kojih se određeno ograničenje postiže pomoću negativnih određenja. Npr. beskonačan, besmrtan i sl.

Limitativan (lat. limes = granica), u logici takav sud koji ima oblik afirmativnog (v.) suda, a doista je negativan (v.), jer mu je predikat po značenju negativan. Oblik mu je: S je ne-P.

Linga-šarira (sansk. - linga-šarīra), sinonim za sûkšma-šarîra (v.), psihički organizam.

Ljepota , u običnom govoru, svojstvo što pri gledanju izaziva ugodu i divljenje. U filozofiji jedna od temeljnih kategorija kojima se poimaju bitna svojstva bića i bitka. Od 18. st. specifični predmet estetike (v.) kao posebne filozofijske discipline. U povijesti filozofije fenomen ljepote pokušavao se protumačiti na razne načine. Platon ljepotu shvata kao manifestaciju dobrote. Budući da je od svih savršenstava »najočitija i najmilija« ljepota je čovjeku polazište u njegovom sjećanju i promatranju ideja. Tu teoriju neoplatonizam razvija u teologijsko-mističkom smjeru određujući Jedno i Boga kao Dobro koje »daruje ljepotu svim stvarima« (Plotin). Ta teorija ljepote u pozadini je svih estetika koje vide svrhu i zadaću umjetnosti u moralnom usavršavanju. Prema Aristotelu bit ljepote je u poretku i simetriji dijelova cjeline što je veličinom podobna da je zahvatimo jednim pogledom. Tu su teoriju prihvatili i dalje razvili stoici i Ciceron i kasnije skolastici i renesansni teoretičari. Drugi su bit ljepote opet tražili u »savršenoj osjetilnoj predodžbi« (Baum-garten) ili u sviđanju što prati osjetilnu aktivnost (Hume, Burke). Oko sinteze tih shvatanja nastoji Kant s određenjem ljepote kao sviđanja bez pojmovne spoznaje. Prema teoriji romantika ljepota je manifestacija istine te je u tom smislu važilo geslo »Što je poetičnije, to je istinitije«. Svoju osnovnu misao da je ljepota sjajenje ideje u osjetilnom Hegel varira u raznim formulama. A Crnce misli da je

∆ na vrh ∆

ljepota u »uspjelom izrazu«. Svi ti i drugi nespomenuti brojni pokušaji pojmovnog određenja ljepote više svjedoče o njezinoj zagonetnosti nego o uspješnosti racionalnog poimanja njezine biti.

Logicizam , u širem smislu: shvatanje da je svijet logičan i da je logika osnovna filozofska disciplina. U užem smislu: logički pravac 19- 20. st. čiji su glavni predstavnici B. Bolzano (1781-1848) i E. Husserl (1859-1938). Logicisti smatraju da je logika potpuno nezavisna i od ontologije i od psihologije i od bilo koje druge filozofske i znanstvene discipline, jer njen predmet nije ni objektivna realnost, ni ljudsko mišljenje, nego jedno posebno treće carstvo, carstvo izvanvremenskih, idealnih logičkih tvorevina, koje su potpuno nezavisne od obojeg. Kako se javio u vrijeme vladavine psihologizma (v.) u logici i u filozofiji uopšte, logicizam je bio polemički usmjeren prvenstveno protiv psihologizma.

Logičan (grč. logikós), onaj koji je u skladu s principima ili načelima logike.

Logički (grč. logikós), onaj koji pripada logici ili se odnosi na logiku.

Logički kvadrat , v. izvod.

Logički pozitivizam , filozofski pravac. Predstavnici su mu D. Hume, E. Mach i B. Russell, a neposredni inspirator L. Wittgenstein. Jezgru pravca činili su filozofi bečkog kruga na čelu s M. Schlickom i R. Carnapom, a pridružili su im se filozofi berlinske grupe H. Reichenbacha, poljski filozofi lavovsko-varšavske logičke škole, filozofi švedske upsalske škole, filozofi njemačke münsterske logističke grupe, neki američki filozofi pragmatističko-operacionalističke škole, te pojedini filozofi iz drugih zemalja. U toku tridesetih i četrdesetih godina logički pozitivisti organizovali su »internacionalne kongrese naučne filozofije« i izdavali brojne publikacije (časopis ,Erkenntnis«, kasnije »Journal of the Unified

Science«, enciklopedija ,International Encyclopedia of Unified Science« itd.). Glavna je teza logičkog pozitivizma da postoje samo dvije vrste smisaonih iskaza (stavova, sudova): empirijski provjerljivi, aposteriorni sudovi empirijskih nauka i analitički, apiorni sudovi matematike i logike. To znači da neanalitički sudovi, da bi bili smisaoni, moraju biti empirijski provjerljivi. Ovaj osnovni princip logičkog pozitivizma naziva se principom verifikacije (v.). Polazeći od ovog principa logički pozitivisti su oštro kritizirali svu dosadašnju filozofiju, a i metafiziku, tvrdeći da su svi metafizički stavovi, budući da se ne mogu verifikovati, samo besmisleni pseudostavovi, koji nisu ni istiniti ni neistiniti. Tradicionalnu filozofiju, koja je bila smjesa metafizike i znanosti, treba po logičkim pozitivistima zamijeniti naučnom filozofijom koja će biti samo logika znanosti, odnosno logička sintaksa znanstvenog jezika. Analizirajući strukturu i metode znanosti ona treba da pomogne stvaranje »ujedinjene znanosti« koja bi obuhvatila sva naša znanstvena saznanja o svijetu. Različiti autori različito su tumačili princip verifikacije, pa se o tome medu logičkim pozitivistima živo raspravljalo. Međutim, bez obzira na to kako ga interpretiramo, princip verifikacije nailazi na velike teškoće. Najveća je možda u tome što nije jasno kakav bi trebao biti njegov status. Po svemu sudeći on ne može biti ni empirijski provjerljiv ni analitički, a to bi značilo da je i sam metafizički, besmislen iskaz.

Logificirati (lat. logicus = logičan i facere = činiti), učiniti nešto logičnim, izraziti nešto na logičan način, pridati nečemu logičku formu.

Logika (grč. lógos = govor, riječ, um, misao), filozofijska disciplina koja proučava oblike valjane (pravilne, ispravne) misli i metode znanstvene spoznaje. Tvorac logike je grčki filozof Aristotel, a njegovi nastavljači filozofi megarsko-stoičke škole. Deduktivna logika koju su oni stvorili u srednjem se vijeku dopunjavala i sistematizovala. U razdoblju renesanse nju su oštro kritikovali, ali kako nisu umjeli da je zamijene boljom, ona je te kritike nadživjela. Početkom 17. st.

engleski filozof F. Bacon iznio je ideju nove, induktivne logike, a tu su ideju razvili J. St. Mili i drugi engleski logičari 19. st. U drugoj polovini 19. st i u 20. st. razvila se simbolička (v.) logika koja je u početku predstavljala samo razvijeniji oblik deduktivne logike, ali je kasnije obuhvatila i područje induktivne logike. Preteča simboličke logike je Leibniz, a njeni najznačajniji predstavnici G. Boole, G. Frege, B. Russell, R. Carnap, A. Tarski itd. - U toku 19. i 20. st. vođeni su i još se vode sporovi o svim osnovnim problemima logike. Velika razilaženja postojala su i postoje o pitanju zanima li logiku samo valjano izvođenje jednih misli iz drugih (»formalna istina«, »pravilnost«, »valjanost«, »ispravnost«) ili i slaganje misli s onim o čemu mislimo (»materijalna istina«, »istinitost«). One koji zastupaju prvi stav nazivamo pristalicama »formalizma«, u logici, a one koji zastupaju drugi – pristalicama »sadržajne logike«. Posredno je stanovište onih koji smatraju da logika proučava prvenstveno oblike valjane misli, ali takođe i primjenu oblika valjane misli u procesu spoznaje. Mnoge rasprave vode se i o odnosu logike prema drugim granama filozofije i znanosti. Dok neki smatraju logiku dijelom filozofije, drugi je smatraju posebnom naukom. Pristalice »ontološke logike« tvrde da su svi filozofski problemi u biti ontološki, pa da ni logika kao zasebna filozofska disciplina nije moguća. Pristalice »gnoseološke logike« tvrde da je logika kao disciplina koja proučava samo formalne uvjete spoznaje sastavni i podređeni dio spoznajne teorije koja proučava problem spoznaje u cjelini. Pristalice »antropologizma« u logici tvrde da je logika kao proučavanje jedne od čovjekovih djelatnosti (mišljenja) sastavni dio antropologije kao opšte filozofske discipline o čovjeku. Pristalice »psihologizma« smatraju da logika kao disciplina o valjanom mišljenju može biti samo dio ili praktična primjena psihologije kao znanosti koja proučava sve psihičke procese, pa i mišljenje. Pristalice »lingvističkog« pravca u logici podsjećaju da nema misli bez jezika, pa tvrde da je logika dio ili praktična primjena lingvistike. Pristalice simboličke logike, a i pristalice algebre logike, tvrde da je logika samo grana matematike. Nasuprot svim ovim shvatanjima stoji shvaćanje pristalica »čiste

∆ na vrh ∆

logike«, koji ističu da logika ne proučava realna zbivanja, kakva su psihički procesi, nego idealne tvorevine - misli, a te tvorevine ne proučava i ne može objasniti nijedna druga grana filozofije ni znanosti - Ni u pitanju o podjeli logike nisu svi logičari saglasni. Najčešće se susreće podjela na »elementarnu« ili ‚formalnu« logiku, koja proučava oblike (forme) i principe valjane (pravilne, ispravne) veze misli, i na »metodologiju« koja proučava različite metode (načine, postupke) spoznaje. U sklopu elementarne logike proučavaju se: pojam (v.), sud (v.), zaključak (v.) i »osnovni principi misli«, (v.), a u okviru metodologije: definicija (v.), divizija (v.), indukcija (v.), dedukcija (v.), analiza (v.), sinteza (v.), dokaz (v.), hipoteza (v.), teorija (v.) itd.

Logistika (grč. logistiké téhne = računska vještina), u starom i u srednjem vijeku: općenito - vještina računanja brojevima. Kasnije: vještina računanja pomoću algebarske simbolike. Danas se upotrebljava u dva glavna značenja. U širem smislu logistika je isto što i simbolička (v.) logika. U užem smislu logistika je jedna faza u razvoju simboličke logike karakteristična za kraj 19. i početak 20. st. Glavni su joj predstavnici G. Frege, A. N. Whitehead i B. Russell. Glavna je teza logistike da se sva matematika može izvesti iz logike. Osnovni pojmovi matematike, za koje se obično smatra da se ne mogu definirati, po mišljenju logističara mogu se definisati pomoću pojmova logike, a prema uobičajenom shvatanju nedokazivi aksiomi matematike mogu se izvesti iz aksioma logike. To drugim riječima znači da se između logike i matematike ne može povući stroga granica. Logički pojmovi i principi razlikuju se od matematičkih samo većom općenitošću. !?

Logizam , zaključak; upotrebljava se također u istom smislu kao »logicizam« (v.), a u širem smislu označava i učenje da je čitav svijet logički strukturiran, pa je blizu ontološkom pojmu panlogizma (v.).

∆ na vrh ∆

Logocentričan (grč. lógos = um i lat. centrum = središte), životni pogled po kome je logos (um) središnji odnosno osnovni princip svega svjetskog događanja.

Logokracija (grč. lógos = um i krateo = vladam), zamišljeni društveni oblik u kome bi vladao isključivo umni princip kao osnovni zakon poretka.

Logomahija (grč. logomahía), prepiranje, borba riječima.

Logos (grč.). U tekstovima od Homera pa do danas termin je imao ova glavna značenja: riječ, govor, gramatički iskaz, svojstvo, istina, slava (kvaliteta), red, volja, razum, ljudski pojam, um, učenje, istinito učenje, zakon (mjera), postupak, dokaz, matematski aksiom, Božiji um, klica postajanja, i Božija riječ (posrednik). - S Heraklitom logos postaje filozofski problem. Opštu zakonomjernost (zakon i red) dijalektičkog događanja u svemiru Heraklit je označio terminom logos. Na osnovu djelovanja logosa priroda je u sebi harmonija. - To kosmičko značenje logosa obnovili su stoici u svojoj filozofiji. Tu je logos osim nužnosti i zakonitosti dobio i značenje svjetske umnosti. I Hegelov panlogizam proizlazi iz opšte nužnosti slijeda koji je istodobno i uman i stvaran (istinski).

Lokalizacija (lat. localisatio), smještaj, ograničavanje nečega na određeno područje. U psihologiji: određivanje mjesta pojedinih centara psihičkih funkcija na kori velikog mozga.

Lokayata (sansk. - Lokâyata), »svjetovni« nauk, naziv za materijalizam u indijskoj filozofiji. Izvorni tekstovi nisu sačuvani, jer škola nije imala povijesnog kontinuiteta. Mitskim osnivačem smatra se Riši Brihaspati. Naziv lokâyata ne upotrebljava se jednoznačno. Pristaše ovog učenja kao senzualisti nazivaju se često ćârvâka (iz osnove ćarvjesti), a protivnici ih dijele u dvije skupine: dhfûta, »zlonamjerni« sofisti, koji primaju samo postojanje četiri materijalna elementa

Δ na vrh Δ

(zemlja, voda, vatra i zrak), a negiraju univerzalno važenje bilo kojeg logičkog ili prirodnog zakona (posebno kauzaliteta); sušikšita, »kultivirani«, koji primaju i psihičku materiju (v. sâkšam šariram), a u logici razlikuju induktivnu metodu, koju primaju, od deduktivne čije zaključke odbacuju. - U pozitivnom smislu lokâyatom se naziva i politički nauk čiji je najizrazitiji predstavnik »indijski Machiavelli« - Cânakya Kautilya na dvoru Ćandragupte (4. st. n. e.). Od povijesnih predstavnika sušikšita materijalizma spominje se Purandra (7. st. n. e.). - Skolastički indijski pisac Krišna Mišra u djelu »Prabodhaćandrodaya« definiše teze lokâyate ovako: »Lokayata je jedini nauk. Njegov je autoritet samo osjetna očitost. Elementi su zemlja, voda, vatra i zrak. Bogatstvo i užitak, su svrha ljudskog života. Materija može misliti. Nema drugog svijeta, sve svršava smrću.« - Kao političku doktrinu isti autor definše lokâyatu kao stav prema kom su pravo i učenje o državi jedine prave znanosti, a pod njih potpadaju i praktične vještine kao što su poljoprivreda i trgovina.

Ludilo, neodređeni naziv za svaku vrstu duševne poremećenosti koja pojedincu onemogućava da djeluje u skladu sa uobičajenim i zakonskim propisima sredine u kojoj živi. U običnom govoru »ludilom« se označavaju naročito one psihički pometnje koje su povezane s delirijem (gubitkom osjećaja za realnost i pojavom halucinacija).

Luličko umijeće, po Rajmundusu Lullusu koji ju je stvorio nazvana kombinatorika najviših, najopštijih evidentnih pojmova, iz kojih se sve istine mogu izvesti i stvarno predočiti. Radi se o šematskom poretku pojmova u 6 koncentričnih pokretnih krugova, koji predstavljaju neku vrstu stroja za mišljenje. To umijeće prikazao je Lullus u svojoj knjizi pod naslovom »Ars magna« (»Veliko umijeće«). Danas ga smatraju pretečom logistike (v.).

Lumen naturale (lat.), prirodno svjetlo; u grčkoj i rimskoj (Cicero) filozofiji znači duhovno svjetlo, duhovnu jasnoću, spoznajnu moć

∆ na vrh ∆

ljudsku, koja je zapravo vanljudskog porijekla. Npr. ideja je tako uzeta kao izvor prirodnoga svjetla koje uvjetuje našu spoznaju javljajući se kao djelotvorno unutrašnje svjetlo, i koje omogućava ograničenoj ljudskoj svijesti da dođe do empirijske ali objektivne i evidentne istine. Suprotan je pojam »lumen supranaturale«. Njime skolastici imenuju nadnaravno svjetlo spoznaje koje prelazi elementarna znanja (Plotin, Augustin).

Δ na vrh Δ

M

M , u logici : 1) simbol za posredni pojam (lat. terminus medius) u silogizmu; 2) simbol za međusobnu zamjenu premisa u silogizmu (metathesis praemissarum).

Maddiya (islam), naziv za nauku materijalista. Kao sinonim sa specifičnijim značenjem upotrebljava se dahrîja (v.).

Madhyamika (sansk. - Mâdhyamika), učenje o »Srednjem putu«, naziv za dijalektička učenje (Nâgâr-gjune (2. st. n. e.) u mahayana budizmu (v.), koji dokazuje nemogućnost da se spozna istina o bitku izvan racionalnih aporija uma; zastupa ekstremni relativizam svih pojava, bitka i nebitka, afirmacije i negacije, pa prema tome i egzistencijalne zavisnosti i slobode (samsâre i nirvâne). Protivrječnosti svih ekstremnih teka upućuju na ništavilo kao krajnji osnov egzistencije (v. šûnyata). - Polazeći od Budine formule o uvjetovanom nastanku bića (v. patićća-samuppâda), Nâgârgjuna zaključuje: »Ne postoji ni postanak ni prestanak, ni trajnost ni prolaznost, ni jedinstvo ni

mnoštvo, ni ispoljavanje ni iščezavanje po zakonu o uvjetovanom nastanku«. - Moralni smisao ovog učenja izražen je u riječima osnivača kineskog mahâyânizma (v. zen) Bodhidharme (5. st. n. e.): »Sve su stvari isprazne, nema ništa za čim bi bilo vrijedno težiti.« - Da šûnyatâ u mâdhyamiki ne znači apsolutni nebitak nego »relativnost bitka« (Radha-krishnan), pokazuje Nâgârgjunino razlikovanje dviju vrsta istine: 1) konvencionalne-empirijske (samvriti) i 2) transcendentne (v.) (paramârtha). Prva je sredstvo spoznaje, a druga cilj. Tako Nâgârgjuna metodom »Srednjeg puta« nastoji iz dokaza o ništavnosti bića izvesti zaključak o neizrazivoj irelacionalnosti nirvâne, a ujedno i o njenoj neposrednoj prisutnosti onkraj konvencionalnih oblika spoznaje.

Mahayana (sansk. - Mahâyâna), »Velika kola«, naziv za idealističke škole u budizmu, nastale u doba prelaza iz stare u novu eru pod uzajamnim uticajima budizma i vedântizma. Dvije su glavne mâhâyana škole: mâdhyamika, dijalektika »srednjeg puta«, i yogâćâra ili vigjnâna-vâda, metafizika svijesti. U kasnijem kineskom i japanskom budizmu posebno mjesto zauzimaju škole meditacije (dhyâna, kin, č'an, jap. zen). - Među vjerske sisteme mahayane ubrajamo i tibetanski lamaizam. - Za najstariju školu ovog smjera smatra se mâhasangika, gdje se javljaju glavni elementi po kojima se svi ovi pravci razlikuju od Budinog učenja kodificiranog u pâli kanonu (ti-pitaka). Odbacuje se najprije posljednja, abhidhamma-pitaka (v.), na kojoj se osniva filozofsko učenje thera-vâda škole (v.) koju mahâyânisti nazivaju hînayâna ili »mala kola«. Mjesto toga dodaju niz novih, apokrifnih sutra napisanih tzv. »hibridnim sanskritom«, među kojima središnji položaj zauzimaju Pragjnâ-pâramitâ-sûtre, ili nauka o »vrhovnoj mudrosti«. - Glavne zajedničke teze svih mâhâyana škola koncetrirane su oko idealiziranja Budine ličnosti, koja se smatra transcendentom (lokuttara), tj. vezanom za pojavni svijet samo slučajnom prividnom vezom, a ne utjelovljenom po nuždi vlastitog karmičkog razvoja. Najpopularnija crta mâhayâna budizma je nauka o bodhisattvama

∆ na vrh ∆

ili spasiteljima, usavršenim ljudskim bićima koja svoje konačno oslobođenje iz svijeta, ili nirvânu, odgađaju iz samilosti prema ostalim živim bićima, utjelovljujući se uvijek ponovno bez karmičke neophodnosti. - Oslobodilačka snaga iz iluzornosti svijeta (samsâra) potiče jedino iz metafizičke spoznaje (pragjñâ) koja se postiže mističkim naporom i vježbom (yoga). - Mâhayâna škole nisu se nikad odrekle bitnih elemenata Budinog učenja (o trenu tačnosti svih pojava, o bolu i o nepostojanju trajnog samosvojstva). Prvi od ovih elemenata zaoštren je u njihovu idealizmu u učenju o ništavnosti svega što postoji (v. šûnyatâ).

Mahiya (islam - Mahīya), takvost, lat. quidditas, skolastički termin za čisto bivstvo. Za razliku od helenske metafizike islamski mislioci smatraju problematičnom identifikaciju tog bivstva sa supstancijalnošću (džavhar), pa i s egzistencijom (wudžûd). Obilježje bivstva uopšte jest jedinstvenost (ahadîya) i transcendentnost (ghâ'ib, v.). Osobito sufijki mistici (v. sufi) izvode iz obilježja jedinstva postulat sjedinjenja s prabivstvom (tawhîd), a iz transcendentnosti (v.) predodžbu skrovitosti istinskog bivstva iza stvari. - Individualno svojstvo (annîya, grč. tóde ti), kao nosilac egzistencije dobiva svoju posebnost (huwîya, ipseitas, grč. tautón) i zbiljnost (hakîka) od vrhovne, jedinstvene i transcendentne bivstvenosti, ukoliko se ona u njima očituje (tadžallî, grč. epifáneia), ili u njih utiče (faid, emanacija).

Mahizam , idealistička filozofija austrijskog fizičara i filozofa Ernsta Macha (1838 - 1916). Osnovna je teza mahizma da postoji principijelna koordinacija između subjekta i objekta, tj. objektivna stvarnost ne postoji po sebi, nego je dana kao kompleks naših osjeta.

Majeutika (grč. maieutiké = primanje vještina), naziv za metodu koju je, u prenesenom smislu, upotrijebio Sokrat kao heurističko-didaktički postupak, pri kojem se prikladnim postavljanjem pitanja i

razgovorom pomaže učeniku da vlastitim razmišljanjem i zaključivanjem dođe do spoznaje koju potencijalno nosi u sebi.

Major , u logici: 1) viši pojam (lat. terminus maior) u silogizmu, koji u zaglavku dolazi kao predikat; 2) viša premisa (lat. propositio maior) u silogizmu.

Makijavelizam : učenje talijanskog filozofa, istoričara i državnika Niccoloa Machiavellija (1469-1527) koje je izložio u poznatoj knjizi »Il Principe« (Vladar). U internim borbama u Italiji između onih koji su zastupali princip jedinstvene i centralne vlasti i onih koji su zastupali staro stanje rascjepkanosti, i protiv stranih zavojevača, Machiavelli je savjetovao vladara da se u borbi za ujedinjenje ne drži nikakvih zakona i da ne preže ni pred kakvim sredstvima da bi došao do cilja. Otada se pod makijavelizmom smatra svaki postupak kome je deviza: cilj opravdava sredstvo, što dovodi do nehumanih i bezobzirnih postupaka. Nehumana sredstva uvijek dovode u pitanje i najhumaniji cilj.

Makrobiotika (grč. makrós = dug i bios = život), umijeće kako da se produlji život.

Makrokosmos (grč. makrós = velik i kósmos = svijet), »veliki svijet«, svijet u cjelini, svemir. Suprotno izraz mikrokosmos (v.).

Maksima (lat. maxima ili regula), osnovni stav, načelo koje rezimira određena pravila ponašanja, najviši princip koga se čovjek pridržava u životu. Prvobitno značenje dobiva praktičko i etičko značenje. Maksime, kao kratke, sažete misli o problemima svijeta i života naročito su bile njegovane u Francuskoj (La Rochefoucauld, Vauvenargue i dr.).

Manas (sansk.), razum (korijen man-, usp. naše »mniti«; lat. mens, engl. mind), klasifikuje se redovno kao šesti organ osjećaja (in- driya),

kojem odgovara područje (âyatana) racionalnog primjećivanja, predmet misaonog zahvatanja (dhâtu) i odgovarajuća svijest (vigjnâna). U odnosu prema ostalim osjetnim sposobnostima ili organima, manas kao najviši ima ujedno kontrolnu i sintetsko-koordinativnu funkciju. - U logičkoj školi nyâya nadređenost ove funkcije izražena je i u metafizičkom pogledu, pa je manas jednako kao i âtman besmrtan, dok u drugim sistemima to nije. - Kao organ pojedinačne svijesti, čija spoznaja predmetnosti nije sveobuhvatna nego djelomična i individualna, manas je sredstvo »funkcije ja« (ahamkara). Po toj se vezanosti za osjećaj razlikuje od uma (buddhi) kao više intelektivne sposobnosti.

Maničan , oznaka za osobu koja boluje od manije (v.).

Manično-depresivna psihoza : duševna poremećenost krakteristično naizmjeničnim razdobljima intenzivne uzbuđenosti i teške potištenosti. U maničnom stanju bolesnik je izvanredno aktivan, poduzetan i obično dobro raspoložen, dok je u stanju depresije njegova aktivnost zakočena, a raspoloženje sumorno i potišteno.

Manifestacija (lat. manifestare = otkriti, iznijeti na vidjelo, objaviti), ispoljavanje, pojavljivanje, postupak ili proces kojim se nešto unutrašnje, nevidljivo, skriveno izražava i postaje vanjsko, primjetljivo, vidljivo (npr. manifestacija stvari po sebi u pojavi, čovjekovog karaktera i temperamenta u njegovim postupcima).

Maniheizam , učenje Manija, iransko-babilonskog mudraca i vjerskog reformatora iz helenističke ere (216-276), koji teži da učenje »triju otaca ispravnosti« - Zaratrustre, Bude i Isusa - upotpuni u jedinstveni gnostički sistem. - Iz iranskog mazdaizma svoga vremena preuzima dualistički princip dobra i zla, svjetla i tame, i zrvan (v.), hipostazu vremena, kao vrhovno božanstvo, »Oca veličine«, čija su tri epiteta: svjetlost, moć i mudrost. S iranskom metafizikom svjetlosti u neposrednoj je vezi i ideja spasenja znanjem (gnósis) koje je fós

Δ na vrh Δ

nooeron, iako se tu svjesno upliću i platonski elementi helenističkog gnosticizma (Mani se poziva na Platona, a savremenik je Plotinov). Vrhovno božanstvo je ujedno demijurg, a nije kao u starijem mazdaizmu odvojeno od stvaranja. Dualizam Mani ograničava na stanje unutar svijeta, gdje je materija proizvod tame i zlog duha. Tako je svijet sastavljen od 5 čistih i 5 tamnih elemenata. Mani veliku pažnju posvećuje problemu nastanka i razvoja svijeta, primjenjujući kaldejsko-babilonske astrološke tradicije. Tako je ublažen apsolutni dualizam starijeg gnosticizma, a s Manijem se »duh vraća u svijet« i ponovo oživljuje materiju od čovjeka pa do biljke i minerala. - S budizmom je zajednički kult buđenja, a po strogom asketizmu, vegetarizmu i posebnom kultu nježnosti prema biljkama maniheizam je još bliži indijskom gjainizmu s kojim jednako predstavlja »herojski napor života bez materije«. - U kršćanstvu Mani priznaje uz Isusa samo svetog Pavla i istočne gnostičke učitelje Markiona i Bardesana, koji najizrazitije odbacuju okrutnost Starog zavjeta i traže povratak u čista iranska vrela srodnih vjerskih tradicija. - Uticaj ovoga posljednjeg i najvećeg gnostičkog sistema dobio je goleme razmjere u prostornom i vremenskom smislu. U Evropi su pod snažnim iransko- manihejskim uticajem bili pokreti bogumila kod nas i katara u Francuskoj. - Još prosvjetitelj Bayle u svom »Rječniku« identifikuje termin »dualizam« s maniheizmom. - Na Istoku se njegov uticaj manje osjetio u Indiji nego u Tibetu, a tim je putem prodro i u Kinu kao i nestorjansko kršćanstvo u ranom srednjem vijeku. Mani je i sam iz istočnog Irana pred progonom prešao u Tibet, gdje se u animističkoj religiji bon iz predbudističkog vremena nalaze elementi svjetlosnog dualizma u nauci o dva demijurga i o pet čistih i pet nečistih elemenata, koji se smatraju specifično manihejskim uz neke opšte mazdaističke pretpostavke.

Manija , duševno poremećenje koje se sastoji u intenzivnom i nekontroliranom uzbuđenju i pretjeranoj aktivnosti. Kod manije prevladava ugodno emocijonalno raspoloženje.

Δ na vrh Δ

Mantika (grč. mantis = vidovnjak, prorok), vještina proricanja, vračanja, gatanja (iz prinošenih žrtava, leta ptica i sl.). Kritičnost prema mantici nalazimo već kod Homera. U Ilijadi (12, 243), Hektor neće da povuče vojsku na osnovu nepovoljnog znamenja leta ptica, nego savjetuje: »Jedna je najbolja ptica: za otadžbinu se boriti!«. No to ne znači da je mantika već tada i prevladana. Ona se javlja kasnije kao astrologija, hiromantija, nekromantika (v.).

Marburška škola nazvana je tako po njemačkom gradu Marburgu u kome je nastala, a njeni su predstavnici H. Cohen, P. Natorp i E. Cassirer. Zastupa novokantovski smjer koji se naziva i smjer logičkog idealizma. Usvajajući tezu panlogizma (v.) ona smatra da ni primjedbe nisu samostalni spoznajni faktori, nego da tek po mišljenju dobiju određeno značenje i važenje. »Samo mišljenje može stvoriti ono što može važiti kao bitak.« Bitak pravi strukturu logičkog važenja. Kategorije svijesti uvjeti su spoznaje, a istina se ostvaruje u suglasju logičkih izvođenja. To je prvenstveno spoznajnoteorijski i naičnoteorijski (metodološki) opredijeljena škola s izrazitom antinaturalističkom i antimaterijalističkom antičkom orijentacijom. Uz spoznajnu teoriju obrađuje i duhovne oblike etičke, estetske, religiozne i mitske spoznaje.

Marginalija (lat. margo = rub), kratka primjedba na rubu rukopisa ili štampanog teksta za razjašnjenje pojedinih mjesta. Na glasu su Mellinove marginalije Kantovim Kritikama, koje ukratko prikazuju cijeli njegov sistem.

Marifa (islam - Ma'rifa), iracionalna mistička ili gnostička spoznaja svijeta i Boga ili apsolutne istine prosvjetljenjem (v. išrâk). Učenik ('arif) postiže tu spoznaju vježbama koncentracije duha, slično kao kod indijske »spoznajne realizacije« (sâdhanâ, v.) u sistemima yoga ili gjhâna (v.). Stepeni ma'rife razlikuju se u različitim školama po broju i definiciji. Gazali govori o putu pročišćenja kroz dvanaest vrlina i milosti. Suhrawardî opisuje četiri glavna stpena. Prva dva vode k

subjektivnom smirenju a druga dva su »zaborav sebe« i »zaborav zaboravi«. - Po ovim se obilježjima ma'rifa naziva islamskom gnostikom, a s gnostičkom filozofijom i njenim staroiranskim pretpostavkama (v. mazdaizam) srodna je i po emanacionističkoj teoriji o svjetlosnim hipostazama kao stvaralačkoj snazi (v. išrâk, faid).

Masa (lat. massa), 1. fizička: količina materije od koje se sastoji neko tijelo; odnos između sile i ubrzanja što se ogleda u otporu prema promjeni brzine. 2. socijalna: narod, puk, gomila. U tom smislu, suprotno manjim zatvorenim grupama, pojedincima.

Mašta , v. fantazija.

Materija (lat. materia), kategorija filozofije, posebno materijalizma. Materija kao ono što prostorno-vremenski egzistira i što može da djeluje na naša osjetila izazivajući osjete, opšta je osnova cjelokupnog prirodno-istorijskog postojanja i događanja. Jedno od osnovnih pitanja dosadašnje filozofije bilo je pitanje osnove i suštine stvarnosti, i ono u toku njena razvoja dobiva najrazličitija rješenja. Tales nalazi materijalnu praosnovu i prapočetak stvari u vodi, Heraklit uzima vatru, Empedoklo četiri elementa (vatru, vodu, zrak i zemlju) kao materijalnu osnovu svijeta i taj se pogled održava sve do 18. stoljeća. Demokrit shvata materiju kao atome koji se razlikuju samo po obliku, veličini i položaju. Aristotel gleda u materiji pasivni princip stvari (grč. hile), nasuprot formi kao aktivnom principu, i to je gledište uglavnom prihvaćeno u skolastici. Od filozofskog pojma materije treba razlikovati prirodno naučni, koji "koji hoće" da govori o tome od čega i kako je materija sastavljena, kakvi su njeni najmanji dijelovi, pa govori o atomima, elektronima, protonima itd., tj. bavi se kvalitativnim i kvantitativnim određenjima materije.

Materijalan (lat. materialis), tjelesan, koji je prostorno-vremenski određen, koji pripada materiji. Suprotno: duhovno. Materijalna

∆ na vrh ∆

istinitost, nasuprot formalnoj istinitosti, kad jedan sud ili zaključak tačno zahvata odnose o kojima govori.

Materijalist , onaj koji zastupa materijalistički pogled na svijet. Termin se upotrebljava za nekoga koji je sebičan i teži samo za materijalnim koristima.

Materijalizacija (prema lat. materialis = materijalan, tvarni), Metaforičan izraz za (vidljivo) ostvarenje neke zamisli, nastojanja, plana (sinonim: utjelovljenje).

Materijalizam , pogled na svijet prema kojem je materija primarna, a svijest, mišljenje sekundarni (suprotno: idealizam). Pojavljuje se na obalama Male Azije - Tales, Anaksimandar, Anaksimen, Heraklit, Demokrit) Njihov pogled imao je niz dijalektičkih elemenata. Kod Demokrita se već javlja i atomistička koncepcija materije prema kojoj postoje samo atomi i prazan prostor. Čovjekov duh odražava vanjski svijet, pa je isto tako materijalan kao svaka druga stvar, samo je sastavljen od finih gibljivih atoma. Sve je podložno zakonu uzročnosti, sve je determinisano. Ta se misao nastavlja u stoičkoj i epikurejskoj filozofiji, a svoj najljepši literarni izraz dobiva u Lukrecijevoj poemi »o prirodi stvari«. Materijalizam naročiti procvat doživljava u pred revolucionarnoj Engleskoj u učenjima Bacona, Hobbesa i Lockea. U Nizozemskoj kod Spinoze, te u Francuskoj (Helvetius, Lamettri, Diderot, Holbach).

Mathema (grč.), naučeno, predmet učenja i proučavanja, znanost. Kod Kanta »direktno sintetička rečenica koja je nastala konstrukcijom pojmova«, za razliku od dogme (v.) koja nastaje iz pojmova.

Mathesis universalis (grč. mathesis = učenje, znanje, znanost) je Leibnizov termin za jedinstveno i cjelokupno područje formalnih znanosti koje se obično dijeli na logiku, aritmetiku, geometriju i mehaniku.

Δ na vrh Δ

Matheza (grč. mathesis), spoznaja, učenje, znanost. Mathesis universalis kod Descartesa i Leibniza je naziv za matematičku formalnu logiku, kao osnovicu svih znanosti i svega znanja.

Maya (sansk. - Mâyâ), prvobitno značenje u Vedama: nadprirodna moć duhova (šakti) da izazivaju iluziju. U vedânti: prividni osnov pojavnog svijeta, čiji je pravi osnov apsolutni nedjeljivi duh (v. Šankarino razjašnjenje mâye kao upâdhi). Zbog mâye nam se jedno čini mnogostrukim, a apsolutno relativnim. Ona je povod subjektivno-objektivnog rascjepa svijesti. Usporedbe, kojima se redovno razjašnjava nauk o mâyi, jesu fatamorgana i konop koji nam se čini da je zmija. - U sâmkhyi se često prakriti identifikuje s mâyom, a u smislu učenja o modalnosti (v. guna) mâyâ se tumači kao moć zamagljivanja. - Po mitološkom porijeklu mâyi je srodan termin lîlâ, igra duhova kao uzrok prividnog svijeta.

Mazdaizam , iransko učenje o mazda-yasna, tj. o »poštivanju mudrosti« ili Mudrog Gospoda (Ahura Mazda). Osnovni tekstovi (Avesta) su gâtha ili stihovi himni (yasna), jezično i sadržajno srodni s ranim indijskim izvorima Rig-vede. Većina se tih himni pripisuje Zaratustri, reformatoru vjerskog i socijalnog učenja Iranaca. Sam Ahura Mazda je akosmičan, a svemir je djelo njegova »mudrog« ili »svetog« duha (spanta-manyu), koji je prva svjetlosna emanacija njegove dobrote. Iz tog duha proističe šest vrlina koje s njim kao sedmim prave najvišu kosmičku harmoniju ideja. Te su vrline: vohu-mano, dobra misao, aša ili arta (usp. sansk. rita), zakonitost istine ili kosmička zakonitost; khšathra, vlast ili »carstvo«; aramati, prilagodljivost; harvatât (ili harvat), dobrobit ili integritet; amurtat, besmrtnost. Vrline ove hijerarhije stalna su tema Zaratustrinih himni, a često se uspoređuju s Platonovim idejama i s neoplatonskim emanacionizmom. Smatraju se i prototipom biblijskog nauka o anđeoskim korovima. - Stvaralačkoj ekspanziji Ahura Mazdinog duha suprotstavlja se prevara (drug) sa svojim protustvaranjem, koje se manifestuje kao tama. To je osnov etičkog

dualizma koji se u kasnijoj Avesti razvija u ontološku personifikaciju dva suprotna praduha Ohrmazda i Ahrimana.

Mazohizam (prema piscu Sacher-Masoch [1836-1895] koji je tu pojavu prvi opisao), oblik seksualne perverzije koja se očituje u tome da se seksualno zadovoljenje nalazi u podnošenju mučenja od druge osobe, većinom suprotnog spola. Suprotno: sadizam (v.).

Medij (medium = sredina, sredstvo), 1. sredina, okolina, kulturna i društvena u kojoj se odvijaju pojave; sredstvo sporazumijevanja i izražavanja doživljaja i kulturnih sadržaja, širenja informacija (pismo, jezik, tisak, sredstva masovna ophođenja), 2. gramatička analiza: medijalni oblici.

Meditacija (lat. meditatio), razmišljanje nad nekim već postojećim mišljenjem. Udubljivanje u neke skrivene misli i izvođenje nekih opštih sentencija. Duhovno razmatranje.

Meditativan (lat. meditatio = razmišljanje), duboko misaon, zadubljen u misli. Specijalan pojam u skolastici (v.): označava drugi (viši) stupanj misaone spoznaje kojim se prodire u sakrivene sfere. U indijskog Yoga-filozofiji nalazimo adekvatan pojam koji označava uronjavanje u sebe a time i način pravog spoznavanja istine.

Medius (terminus) (lat.), v. središnji pojam.

Megalomanija , stav upadljivog precjenjivanja vlastite ličnosti, vlastitih sposobnosti. Megalomanja se javlja i kao jedan od simptoma nekih duševnih bolesti.

Mehanicistički , svaki postupak koji nastoji da različite pojave u prirodi, društvu ili psihičkom životu čovjeka svede na zakone mehanike, te smatra da se tumačenje pojava iscrpljuje u njihovu svođenju na kvantitativne odnose sila i tendencija.

∆ na vrh ∆

Mehanicizam , svođenje svih prirodnih i društvenih pojava na mehaničke zakone. Anti-dijalektičko shvatanje da se strukture višeg reda mogu protumačiti i svesti na zakonitosti nižih struktura, čak i na najjednostavnije zakone mahanike.

Mehaničke kretnje , v. automatske kretnje.

Mehanički materijalizam , filozofski pogled na svijet, koji uzima materiju kao primarnu, ali nastoji da sve promjene prirode i društva svede na mehaničke zakone. U osnovi mu nedostaje uvid u dijalektiku stvarnosti, tako da poznaje samo najniže forme materije i njenih zakona. Kretanje je rezultat djelovanja jednog tijela na drugo, materija se sastoji od nepromjenljivih dijelova, tako da nastajanje predstavlja samosastavljanje ili rastavljanje tih praelemenata materije (naročito kod Demokrita, Empedokla, Anaksagore, a ta se koncepcija nastavlja sve do 20. st.). Dijalektika stvarnosti još im je u mnogim njenim stranama nejasna, a naročito s obzirom na ljudsku spoznaju. Osnovni je nedostatak teorije spoznaje mehaničkog materijalizma što nije obuhvatila aktivni odnos subjekta i objekta.

Mehanika (grč. mekaniké), teorijska znanost o kretanjima svedenim na promatranje mase i sile. Dijeli se na statiku i dinamiku. Isto tako vještina konstrukcije i upotrebe mašina.

Mehanistički (mehanicistički), što nalikuje ili se zamišlja liči na mehanizam; što se tumači po načelima (u okviru zakonitosti) mehanike. Mehanistička slika svijeta svodi konačno sva zbivanja na prostorno kretanje materijalnih čestica po strogom kauzalitetu. Takva slika svijeta, isključuje iz ontoloških razmatranja svaku svrhu, smislenost i dijalektičke odnose.

Mehanizam (grč. mehane = oruđe), teorija koji sve pojave u prirodi svodi na kretanje atoma. Osnivači su tog pravca Leukip i Demokrit. Taj je prava kasnije obnovio Galilej, koji se smatra osnivačem teorije

mehanizma. Mehanizam kako ga je kasnije razvio Laplace, sačinjava zamjenu teleologiji (v.) i vitalizmu (v.), jer nastoji da životne pojave razjasni na osnovu fizikalnih i hemijskih procesa. Leibniz je pokušao mehaničko shvatanje prirode sjediniti s teleološkim pogledom o svijetu, podredivši cjelokupno mehaničko zbivanje ideji svrhe, tako da je mehanizam zapravo samo sredstvo za ostvarenje svrhe. Nemoguće je istraživanje prirode a da se osnovom toga istraživanja ne učini mehanizam prirode. Sličan je nadalje još i dinamizmu (v.) i energetici (v.) koji sve svode na djelovanje sile ili energije.

Melanholija , duševni poremećaj kojeg karakteriše emocionalna potištenost, tjeskoba i neraspoloženje. U motornom pogledu melankoličari su redovito inhibirani, a rjeđe uzbuđeni.

Meliorizam (lat. melior = bolji), učenje o neprestanom usavršavanju opštih svjetskih i životnih prilika. Vjerovanje da je aktivnošću i zalaganjem ljudi osiguran razvoj u smislu poboljšanja socijalnog i kulturnog života. Memorisanje: proces zapamćivanja. Među faktorima koji djeluju na proces memorisanja najvažniji su opetovanje ili obnavljanje određenih sadržaja i motivacija. (v. pamćenje.)

Menotaksija (grč. menon = ostajući i taksis = red), red koji ostaje, odnos i veza dijelova u cjelini koja ostaje funkcionalna i predmetna dok postoji red (taksis) dijelova, na kojima je zasnovana neka cjelina.

Menotelija (grč. menon = ostajući i telos = svrha), svrha koja ostaje kao bit djelovanja i razvoja neke cjeline.

Mentalitet (lat. mentalis = misaoni), opšte psihičko ustrojstvo, globalni duhovni lik nekog pojedinca ili zajednice: njihov tipični način doživljavanja, mišljenja, vrednovanja, ponašanja, reagovanja (»ograničen«, »opskuran«, »provincijski«, »azijatski«, »anglosaksonski« mentalitet). Razlike u mentalitetu nastale iz

različitih nasljednih dispozicija, različitih uticaja prirodne, etničke i kulturne okoline, različitih tradicija, različitog odgoja itd., izvanredno su značajan faktor u oblikovanju odnosa među pojedincima, a još više među zajednicama (suprotnosti koje se interpretiraju kao sukobi interesa ili različitih ciljeva često su samo nesporazumi među različitim mentalitetima). Primitivni mentalitet je termin kojim L. Lévy-Bruhl označava duhovnu razinu nerazvijenih (primitivnih) društava, tj. onih koja nisu bila okupirana nijednom od velikih civilizacija. Za taj mentalitet bio bi karakterističan prelogički oblik mišljenja (identifikacije suprotne pravilu protuslovnosti, zamjena kauzalnog odnosa participacijom na mističnim silama osjećaja, namjera i želja realnih ili fiktivnih).

Mentalna higijena (nazivaju je i psihohigijena), medicinska disciplina koja proučava ljudsko duševno (mentalno) zdravlje i načine njegova čuvanja odnosno poboljšanja. Mentalna higijena bavi se posebno pitanjem prilagođavanja čovjeka njegovoj okolini, te su zbog toga njena glavna područja upravo ona gdje ljudi mogu naići na poteškoće u prilagođivanju, kao npr. brak, profesija, odnos roditelji - dijete, itd. - Mentalna higijena nije samostalna znanost, nego disciplina koja se služi rezultatima ispitivanja iz drugih područja (psihijatrija, psihologija, pedagogija, preventivna medicina i dr.). Ona proučava najuspješnije načine ponašanja u pojedinim konfliktnim situacijama i savjetuje kako u tim situacijama treba postupati; zato je neki shvataju kao praktičnu pedagogiju na području duševnog zdravlja. U velikom broju zemalja organizovana su i društva za mentalnu higijenu, koja su 1948. stvorila i svjetsku federaciju (WFMH) sa osnovnim zadatkom da se brine za održanje duševnog zdravlja i za čuvanje od duševnih oboljenja.

Mentalno , ono što se odnosi na psihu. U užem smislu upotrebljava se kao obilježje intelektualnih procesa.

Merkantilist , pristalica merkantilizma (v.).

∆ na vrh ∆

Merkantilizam , ekonomsko učenje i ekonomska politika u nizu evropskih zemalja od 15. do 18. stoljeća. Merkantilizam je izraz rane faze kapitalizma, u kojoj je industrijski kapital još povezan s trgovačkim kapitalom Merkantilizam uči da profit nastaje samo u oblasti prometa, a bogatstvo izjednačava s novcem (zlatom i srebrom). Zato treba što manje novca izvoziti, a što više uvoziti, radi porasta državnog bogatstva. Kasnije merkantilisti nisu bili protivnici izvoza novca iz zemlje.

Meta (grč.), iza, iznad, izvan; metnuti, staviti, postaviti nad; subjektivno smisliti; dodatak koji označava da je nešto izvan našeg mogućeg dosega u toj oblasti, tj. sferi; (npr. metafizika, metoda i dr.).

Metabasis eis allo genos (grč.), prelaz u drugi rod. Tako se već kod Aristotela naziva logička greška koja nastaje kad se ne ostaje kod istog pojma ili stvari, nego se skače na drugo područje s kojim započeta misao nema veze.

Metabaza (grč. metabasis), prelaz, promjena.

Metafizički : što se odnosi na metafiziku (v.) i metafizičku problematiku. Postoje različita shvatanja pojma metafizički: u običnoj filozofskoj upotrebi znači ono što prelazi iskustvo, što je u osnovi transcendentna. Svi problemi principa bitka, biti bitka, smisla stvarnosti i postojanja itd., metafizička su pitanja u tom smislu. U pozitivizmu se termin metafizički uzima doslovno također u tom smislu, ali, budući da je za pozitivizam realno i smisleno samo ono što je u iskustvu, metafizička je ili besmislena ili ne ulazi u filozofiju. Hegel je upotrebljavao pojam metafizička kao sinonim za statično, nerazvojno, neprotivrječno. Prema tome, pojam metafizički može imati pozitivističku interpretaciju.

Metafizika (grč. metá tá fiziká = nakon, iznad fizičkog), Aristotelovo djelo koje je slijedilo za njegovom Fizikom. Budući da je ono

raspravljalo o principima bitka, metafizika je postala onaj dio filozofije koji istražuje principe bitka i zbivanja, a proteže se i na pitanja duše, kosmosa i Boga. Zato je u racionalizmu Wolff dijelio metafiziku na ove osnovne discipline: racionalnu ontologiju (v.), racionalnu psiholgiju, kosmologiju i racionalnu teologiju. Kasnija filozofija, naročito materijalistička, ostaje samo na ontološkoj problematici metafizike, koja se u dijalektičkoj filozfiji poklapa uglavnom s problemom dijalektike (v.). Tako se i osnovni metafizički pravci, s obzirom na temeljna pitanja bitka i mišljenja, dijele na monističke pravce [materijalizam (v.), idealizam (v.) i različite oblike pluralizma (v.). U daljem toku filozofije mogu se navesti kao glavni metafizički problemi, uz spomenuti problem bitka i njegove biti, pitanje vrste bitka, pitanje događanja i njihove međusobne zavisnosti (determinizam, indeterminizam, teleologija itd.), i pitanje svijeta (teizam, deizam, panteizam i dr.), problem slobode (sloboda volje, problem čovjeka i dr.).

Metafora (grč. mataphora = preneseno značenje), u retorici slikovit izraz, riječ u prenesenom značenju koje inače nije njezin obični ili pravi smisao. Metafora se obično upotrebljava za življe prikazivanje neke stvari, a najčešće se njome apstraktne stvari zamjenjuju konkretnim, npr. »rana« mjesto »bol«. Prema tome je metafora uvijek neka skraćena uporedba. Ako se proteže na više predodžbi, onda se to zove alegorija.

Metalogički (grč.), izvan sfere logike i logičkog mišljenja; što se ne da bez ostatka svesti na logičke izraze; nedohvatljivo diskurzivnim mišljenjem; što predstavlja osnov, pretpostavku, faktor usmjerenja, konstitutivan za logičko-spoznajne operacije. Po Schopenhaueru metalogično pripada osnovama logike, a same po sebi nedokazive logičke principe on naziva »metalogičke istine«.

Metalogika : teorija metalogičkih uvjeta logičko-spoznajne funkcije.

Δ na vrh Δ

Metapsihički (grč. metá = preko, onkraj i psihikós = duševni), karakteristika pojava koje navodno prelaze razinu običnog (normalnog) psihičkog života, kao što su: telepatija, vidovitost, predviđanje budućnosti i sl.

Metapsihika , disciplina koja se bavi proučavanjem »nadnaravnih« pojava kao što su spiritistički fenomeni, vidovitost, telepatija itd. (sinonim: parapsihologija).

Metapsihologija (grč. metá = preko, onkraj i psihologija), zajedničko ime za niz pseudoznanstvenih disciplina o pojavama koje navodno »prelaze« okvire normalnog (običnog) psihičkog života. Među te pojave ubraja se neposredno (na simboličke funkcije nevezano) saznavanje događaja ili prenošenje misli (telepatija), gledanje, čitanje i sl. bez posredovanja osjetnih receptora (vidovitost), pokretanje materijalnih predmeta samim subjektivnim htijenjem (v. telekineza), odgonetanje karaktera i iz linija na rukama (v. hiromantija), iz rukopisa (v. grafologija). Metapsihologijski karakter imaju i učenja različitih teozofija i antropozofija, a dobrim dijelom i neke spekulativne teze tzv. »dubinskih psihologija« (npr. u psihoanalizi učenje o transcendentnom subjektu - »ono« - o »cenzuri« o »kompleksima«, o simbolici snova i sl.).

Metempirički (grč. meté = poslije, preko i empeíria = iskustvo), što prelazi granice mogućeg iskustva, što ne može postati predmet iskustva.

Metempsihoza (grč. metempsyhôsis): seljenje duše. Po vjerovanju starih Egipćana i Indijaca duša se poslije smrti seli u druga ljudska ili životinjska tjelesa, da se očisti od grijeha što ih je počinila u ranijem životu. To seljenje traje tako dugo dok se duša potpuno ne očisti. Metempsihozu treba međutim razlikovati od palingeneze, koja također znači seljenje duše poslije smrti, ali samo u ljudska, a ne i u životinjska tjela.

Δ na vrh Δ

Metoda (grč. methodos), način, put, postupak koji upotrebljavamo da bismo postigli neki cilj. Ili način, put, postupak koji upotrebljavamo da bismo došli do spoznaje, da bismo otkrili ili izložili istinu. Ima vrlo mnogo različitih metoda, i različiti autori razvrstavaju ih na različite načine. Tako se mogu susresti ove distinkcije: opšte metode - one koje se primjenjuju na svim područjima; specijalne metode - one koje se mogu primijeniti samo na nekim područjima; filozofske metode - one koje se primjenjuju samo u filozofiji (dijalektička, transcendentalna, fenomenološka itd.); znanstvene metode - one koje se primjenjuju u nauci (prirodoznanstvene, sociološke, psihološke, biološke itd.); metode znanstvenog istraživanja (v. heurističke) - one koje se upotrebljavaju u procesu znanstvenog istraživanja (analiza, sinteza; indukcija, dedukcija; promatranje, eksperiment; brojenje, mjerenje; analogija, hipoteza itd.); metode znanstvenog izlaganja (v. eksplikativne) ili metode gotove spoznaje - one koje služe za izlaganje i obrazlaganje već stečene spoznaje (definicija, divizija, klasifikacija, dokaz itd.); pedagoške metode - one koje služe za prilagođeno izlaganje naučnih spoznaja u nastavnom procesu (akroamatska, erotematska, deiktička itd.). - Metode se često shvataju kao nešto posve vanjsko i strano onome što se pomoću njih proučava ili izlaže. Nasuprot takvom shvatanju neki su filozofi s pravom isticali da metoda mora odgovarati predmetu na koji se primjenjuje, štaviše da je metoda samo unutrašnja organizacija ili struktura svog sadržaja. A.Č

Metodičan , onaj koji postupa u skladu s načelima ili zahtjevima neke metode ili metoda, onaj koji nešto planski izvodi.

Metodička skepsa ili metodička sumnja suprotstavlja se pojmu radikalne skepse (v.) kojom umovanje završava u skepticizmu (v.). Dok se radikalnom skepsom sumnja u mogućnost spoznaje, metodička hoće upravo da tu mogućnost osigura. Metodička skepsa je tek polazni i kritički stav kojim se ne prima nijedna dogmatska, nedokazana, neevidentna teza kao osnovica spoznavanja. Ona traži

da se spoznajni put na početku oslobodi svega tradicionalnog, prividno utvrđenog znanja kao tereta. Metodička skepsa treba da posluži kao osnov za kritičko-misaoni i samo evidentnim argumentima opravdani spoznajni put. Klasični je začetnik ove metode filozof Descartes.

Metodički , ono što pripada metodi ili se od odnosi na metodu.

Metodologija , učenje o metodama, dio logike koji se bavi proučavanjem spoznajnih metoda. Uz opštu metodologiju, koja proučava spoznajne metode primjenljive na svim područjima, moguće su i posebne metodologije koje proučavaju metode određene znanosti ili skupa znanosti (npr. metodologija prirodnih znanosti, metodologija društvenih znanosti itd.). Termin »metodologija« upotrebljava se ponekad i nešto drukčije, ne kao naziv za kritičko proučavanje metoda, nego kao skupni naziv za metode koje se upotrebljavaju u nekoj znanosti. Međutim, u ovom smislu bolje je upotrijebiti naziv metodika (v.) koji se također upotrebljava i kao naziv za učenje o pedagoškim metodama.

Mikrokosmos (grč. mikrós = malen i kósmos = svijet), »mali svijet«, tj. svijet u malom. Ta analogija svijeta, poznata još u antici kod stoika, dolazi naročito do izražaja u renesansnom i kasnijem naziranju o jedinstvenoj vrijednosti mikrokosmosa i makrokosmosa (v.). Mikrokosmos, samosvojni je izraz i odraz bivstva svijeta, pa stoga spoznati ljudsku prirodu znači spoznati svijet u cjelini, i obratno. Izraz mikrokosmosa upotrebljava se ponekad za sveukupnost čovjekovih doživljaja (psihički) kao lično obilježen isječak svijeta, pri čemu se makrokosmos shvata kao izvandoživljajna zbilja (fizičkog). Mikrokosmos se također upotrebljava u modernoj fizici za oznaku atoma (v. atom, monada).

Mimamsa (sansk. - Mîmâmsâ), jedan od šest daršana (v.) ili skolastičkih sistema u indijskoj filozofiji. Naziv znači »raspravljanje« ili

Δ na vrh Δ

interpretaciju Veda, najprije u formalne i ritualne svrhe. Te je komentare kodificirao u obliku sutra Gjaimini. Njegove se sfûre nazivaju »prvobitne« (pûrva-mîmâmsâ), jer se odnose na prve, ritualne dijelove Vede. Na njih se nadovezuju kao »daljnje« (uttara-mîmâmsâ) Brahma-sûtre, čijim se autorom smatra Bâdarâyana ili Vyâsa, a koje su prvenstveno poslužile za osnov škole vedânta (v.), jer se odnose na filozofsku analizu »zaključnih« vedskih tekstova, upanišada. (Pôrva-) mîmâmsâ je izgradila uzornu komentatorsku metodu koja sadrži pet faza: 1) formulacija predmeta o kojem se izriče neka tvrdnja; 2) iznošenje sumnje o tom predmetu; 3) izricanje suprotne tvrdnje; 4) formulacija konačnog stava s obzirom na prethodne tvrdnje; 5) primjena rezultata na analogne slučajeve. - Metafizički stav ove škole polazi od pretpostavke o apsolutnom autoritetu riječi u Vedama. Pretpostavlja se da je zvuk riječi vječna supstanca, uvijek i svuda prisutna u latentnom obliku. Isto je tako vječna i veza riječi i značenja. Autoritet istine u riječima ne potiče ni od ljudi ni od duhova. One se u prvobitnom smislu ne odnose na pojedince nego na vrste koje su po tome transcendentna bivstva, sposobna da se manifestuju u pojedinačnome. Ispravno shvaćena i izgovorena riječ u ritualu stvara snagu protiv čijeg su djelovanja nemoćni i ljudi i duhovi. Djelatnost te kosmičke snage (apûrva) nužna je i automatska. Tako se znanjem Veda sveštenik oslobađa nadmoći duhova i može ih prisiliti na određene čine. U tom su smislu protivnici mîmâmsu poneka su nazivali ateističkom. - Supstancijalistička ontologija riječi dovodi mîmâmsu u daljnjem razvoju do realističkih stajališta u spoznajnoj teoriji i logici. U borbi protiv vedântinskog i budističkog idealizma približava se znatno nyâyi-vaišešiki (v.). Predstavnici dva glavna filozofska strujanja mîmâmse, Prabhâkara (7. st. n. e.) i Kumârila (8. st. n. e.) dali su velik doprinos razvoju formalnologičke problematike skolastičkog doba. Od panteizma riječi i supstancijalnosti njenog zvuka polazi i filozofija gramatičke škole oca sanskritske gramatike Pâninija (500 g. pr. n. e.), smatrajući da je latentni smisao riječi zatvoren u čahuri iz koje se oslobađa »rasprskavanjem« (sphota, v.) u spoznajnom aktu.

∆ na vrh ∆

Mimetičan (grč. mimesis = oponašanje), koji oponaša. Oznaka koja se upotrebljava u estetici i teoriji jezika. U teoriji jezika razlikuju se dva jezička karaktera: mimetičan i konvencionalan. Mimetičan je onaj u kome riječi na neki način odražavaju karakteristične oznake stvari, a konvencionalna je ona riječ, koja je po volji stvorena kao znak za određenu stvar. Mimetičan je način bliži zbilji, pa ga zovu i prirodnim, dok je konvencionalan naprotiv uvijek proizvoljan, samovoljan. U estetici se mimetičnim naziva onaj smjer koji smatra da je umjetničko stvaranje oponašanje prirode.

Mimezis (grč.), oponašanje, podražavanje, imitiranje, kopiranje, oponašanje nekog tuđeg čina, misli, osjećaja ili same prirode sredstvom vlastitog izražavanja, doživljavanja ili uopšte ponašanja; prikazivanje u kojem vlastiti proizvod treba da je što sličniji i adekvatniji određenom materijalnom ili (rjeđe) duhovnom predmetu. Mimezis je jedan od osnovnih pojmova antičke estetike i teorije umjetnosti. Tako je ideal umjetničkog ostvario na primjer slikar Zauksis kad je na svojoj čuvenoj slici nacrtao grožđe tako vjerno originalu da su ga, po predaji, i ptice pokušale zobati. Platon upravo zbog te mimetičke funkcije smatra umjetnost manje vrijednom, jer oponaša realni svijet koji je sam oponašanje svijeta ideja, pa je umjetnost stoga preslikavanje nečega što je samo preslikano, sjena sjene. Ali kod Aristotela, koji misli da je uopšte ljudskoj prirodi svojstvena imitacija, termin mimezis ne označava više slijepo, oponašanje same vanjske zbilje, već u neku ruku oponašanje umjetniku imanentnih svojstava, nečega što on doživljava, shvata i vidi u sebi. Ipak je i kod njega osnov umjetnosti misli da je zadatak umjetnosti, oponašanje samo izabrane, to jest lijepe prirode. Po Mac Dugalu, kod svakog čovjeka postoji latentna težnja za oponašanjem, a G. Pistolezzi osnovom umjetničkog stvaranja smatra instinkt imitiranja. I poslije Hegela, koji je negirao mimetičku funkciju umjetničkog postoje (premda znatno modificirane) teorije koje u raznim oblicima brane tezu o mimezisu kao osnovi umjetnosti. Unutarnje oponašanje je, po Lippsu, a zatim i

Δ na vrh Δ

Eduardu von Hartmannu i drugima, estetski proces pri kojem se mi sami unosimo u promatrani objekt i time dospijevamo u stanje unutrašnjeg sudoživljavanja, tzv. estetskog uživljavanja (Einfühlung) (v.). Posebno, međutim, čitava empiristička i tzv. eksperimentalna estetika (Fechner, Meumann, Müller-Freienfels i dr.) smatra da je po sebi razumljivo kako je oponašanje prirode proces imanentan svakom umjetnikom djelu. I Hypolit Taine misli da svaka velika umjetnost mora otpočeti oponašanjem, te se poziva na iskustvo Mikelanđela tvrdeći da su svi umjetnici ostali samo tako dugo veliki i svježi dok su zadržali taj neposredni kontakt s prirodom i samo iz nje crpli inspiraciju za svoja djela. Istovremeno, međutim, Taine uviđa da umjetnost ne može ostati na ropskom izvanjskom oponašanju predmeta, na pukom fotografiranju stvarnosti (tako npr. obojene voštane figure, koje najvjernije oponašaju žive ljude, izazivaju gađenje i ne pružaju nikakvo estetsko uživanje), već mora prikazati tipični karakter predmeta (npr. proždrljivost lava). Mnogi noviji estetičari (npr. B. Croce) odbacuju mimezis uopšte kao estetičku kategoriju i smatraju da je svako oponašanje fizičkog svijeta neadakvatno estetskom fenomenu koji se očituje kao neponovljiva, duhovna, kreativna »unutrašnja ekspresija«.

Minor , u logici: 1) niži pojam (lat. terminus minor) u silogizmu, koji u zaglavku dolazi kao subjekt; 2) niža premisa u silogizmu (lat. propositio minor).

Misao , doživljaj kojim utvrđujemo postojanje različitih pojava, određujemo svojstva pojava i otkrivamo odnose među njima, drugim riječima, ustanovljujemo neko »stanje stvari«. Misao se redovno očituje u nekom sudu ili tvrdnji. Karakteristično je za misao da je prati određeni stepen uvjerenja o ispravnosti ustanovljenih odnosa. Misao može uključivati perceptivne ili predstavljene podatke, ali ona u biti ima simbolično obilježje. - Na osnovu nekih karakteristika bilo je pokušaja da se misli svrstaju u nekoliko kategorija. Na primjer:

∆ na vrh ∆

misao konstatacije, misao konkluzije, misao znanja, misao vjerovanja, zamisao, misao mnijenja.

Misaoni zakoni : 1) opšti principi logičkog mišljenja, 2) principi koji se nalaze u osnovi rješavanja problema. Na primjer, Spearmanovi neogenetični zakoni: aprehenzija vlastitog iskustva, edukcija odnosa, edukcija korelata.

Misterije (grč. mysterion = tajna), tajne koje na posebnim sastancima govore ezotenci. Misterij (sing.) znači tajna, ali misterije (pl. ž. r.) znači tajni kult, tajni vjerski obredi koji su širokim masama bili potpuno nerazumljivi i kod kojih je glavno bilo pokajanje i očišćenje - U srednjem vijeku nazivale su se misterijama dramatizacije iz biblijske povijesti ili života Isusa (pasionske igre).

Misticizam , svako učenje koje smatra da je osnova stvarnosti nešto nadprirodno, nematerijalno i da se do »saznanja« dolazi ne pojmovno, racionalno, nego neposrednim osjećanjem, intuicijom, neposrednim doživljajem toga natprirodnog.

Mistički , što pripada mistici; nadnaravno, ekstatično. Uvjerenje mnogih religioznih sekti i pravaca da na tajanstven, neposredan način doživljavaju prisutnost Boga u svijetu.

Mistika (grč. mistikós = skriven, tajan), učenje da se Božije, zahvata ne racionalno, misaono, nego posredovanjem intuicije, osjećaja, „nekog“ posebnog donosa. U stanju takvog akta, ekstaze, se osjeća prisustvo Apsoluta, tj. sa prvim principom svih stvari. Mistika se javlja u različitim oblicima a u većini slučajeva mistici naginju panteizmu (v.). Mistika je rasprostranjena od antičke mistike u Evropi i Aziji, preko srednjovjekovne do današnje filozofije. Uz mistične teozofske pravce i u filozofiji mnogih filozofa postoje mistični elementi (Schelling, Schleiermacher, Solovjov, Loskij i dr.).

∆ na vrh ∆

Mišljenje , slijed misli koji je okreće prema određenom cilju (rješenju nekog problema) i kojim taj cilj upravlja (v. misao).

Mit (grč. mythos), riječ, legenda, bajka. Mit predstavlja fantastično, slikovito pričanje o postanku svijeta, duhova i ljudi. Izrasta iz fantaziranja koje proizlazi iz želje. Mit prethodi religiji, a i filozofiji, pa se nalazi u svim kulturama Mit kao metoda objašnjavanja u filozofiji nalazi se u mnogim tekstovima.

Mitologija (grč.), učenje o mitu, sistematiziranje i obrazlaganje smisla i sadržaja mita. Nauka o postanku i značenju mita.

Mizantrop (grč. miseo = mrzim i anthropos čovjek), čovjekomrzac, neprijatelj ljudi (v. mizantropija).

Mizantropija (grč. miseo = mrzim i anthropos = čovjek), mržnja prema ljudima, koja je postaje način života. Ona ima svoj korijen većinom u neispravnom prosuđivanju ljudi, odnosno u prenošenju nepovoljna suda o jednom čovjeku ili više njih. Mizantropija može prouzrokovati i psihičke poremećaje, naročito ako joj se pridruži kakva tjelesna bolest koja mizantropa čini još nezadovoljnijim, oduzimajući mu zauvijek svako normalno prosuđivanje ljudi. Javlja se često u vezi s melanholijom (v.), ali se to dvoje ne smije zamijeniti.

Mizologija (grč. miséo = mrzim i logos = um), mržnja prema umu, nesklonost da se rješenje nekih problema prepusti umnom istraživanju. Nesklonost prema umnom govoru i raspravljanju.

Mizoneizam (grč. miséo = mrzim i néon = novo): otpor i mržnja prema svemu što je novo i što nije u skladu sa već uvriježenim stavovima. (v. konzervativan.)

Δ na vrh Δ

Mjera , filozofska kategorija kojom se ukazuje na izvjestan odnos kvantitete i kvalitete, pri kojem određeni predmet zadržava svoj osnovni kvalitet. »Mjera je količina, prije svega kao neposredna količina za koju je vezano izvjesno postojanje ili izvjesna kvaliteta« (Hegel). Kad promjena kvantitete dovodi do prevladavanja stare mjere, nastaje i nova kvaliteta, pa prema tome i nova mjera. Gubljenje mjere znači prelaz u novu kvantitetu, a po tom i kvalitetu.

Mjesto (grč. tópos; lat. locus), u običnom govoru određeni položaj neke stvari u prostoru. U filozofiji jedan od Aristotelovih najopštijih pojmova (kategorija) i jedna od osnovnih kosmoloških kategorija. Prvu razrađenu teoriju mjesta pružio je Aristotel. Polazeći od neposrednog iskustva da su sve stvari »smještene«, tj. da zauzimaju svoje mjesto, Aristotel je odredio mjesto kao ono što sadrži ili obuhvata nešto »smješteno«. Shvativši ga dakle kao nešto objektivno i plastično Aristotel zamišlja mjesto kao neku vrstu ovoja stvari, ili kako on kaže, mjesto je sama i neposredna »granica tijela« koje sadrži smještenu stvar. U antitezi prema Aristotelu Galilej i Descartes postavljaju teoriju prema kojoj mjesto nije ništa drugo nego položaj tijela u odnosu prema drugim tijelima. Na to, u biti već relativističko = (neznalačko) shvatanje, nadovezuje se i današnja relativistička = (neznalačka) teorija prema kojoj je mjesto odnos jednoga tijela prema nekom drugom tijelu, shvaćena kao »sistem referencije«.

Mnemizam (grč. mnéme = sjećanje, pamćenje), učenje koje je zasnovao fiziolog Ewald Hering, i po kome je pamćenje (ne samo sjećanje kao svjesno pamćenje) osnovna biološka funkcija svakog organskog života; ogleda se kao posljedica djelovanja sveg prošlog iskustva u promjenama organske supstance. Posljedice podražajnih djelovanja okoline očituju se već kod osnovne žive stanice i prate sve oblike života. Pamćenje je prema tome osnovna funkcija i bitna osobina svake materije.

∆ na vrh ∆

Mnemotehnika , postupak koji ima svrhu da olakša pamćenje sadržaja unutarnje smisljene povezanosti. Sastoji se u asocijativnom povezivanju elemenata sadržaja manjeg smisla sa smisljenim ili već poznatim elementima.

Mnjenje (grč. doxa, lat. opinio), nesigurno i nedovoljno zasnovano mišljenje, prihvatanje nekog mišljenja bez dovoljnog razloga i bez čvrstog uvjerenja. Već u grčkoj filozofiji (npr. kod Parmenida) mnjenje se suprotstavlja znanju. Neki kasniji filozofi (npr. Kant) razlikuje tri stepena mnjenje, vjerovanje i znanje, pri čemu se mnjenje shvata kao mišljenje u koje nismo subjektivno potpuno uvjereni i koje nije dovoljno objektivno zasnovano, za razliku od vjerovanja koje se odlikuje subjektivnom uvjerenošću, ali nije objektivno zasnovano, i od znanja koje karakteriše puna subjektivna uvjerenost a i objektivno je dovoljno zasnovano.

Modalan (lat.), načinski; okolnostima uvjetovan; u logici postoji tzv. modalna konsekvenca u mogućnosti zaključivanja od jednog modaliteta suda (v.) na drugi, i to od stvarnosti ka mogućnosti (ab esse ad posse), od nužnosti ka stvarnosti (ab oportere ad esse), odnosno od nužnosti ka mogućnosti (ab oportere ad posse). (V. modalitet.)

Modalitet (lat.), način viđenja bitka, zbivanja,odnosno pomišljanja; uvjetovanost; 1) u logici, modalitet suda: stepen sigurnosti nekog suda s obzirom na mogućnost (problematični sud: S može biti P), postojanje (asertorni sud : S jest P) i nužnost (apodiktički sud: S mora biti P). Po Kantu su kategorije modaliteta mogućnost-nemogućnost, postojanje-nepostojanje i nužnost-slučajnost; 2) u psihologiji: zajedničko područje kvalitativno srodnih osječanja, uvjetovanih funkcijom određenog organa kao što su osjetila vida, sluha i dr.

Modernizam (franc. modernisme, od moderne = novi, savremeni), novotarije; uglavnom: tendencija osavremenjavanja, pravac koji (u

književnosti, likovnoj umjetnosti i dr.) teži za tim da se određeni fenomeni usklade s duhom vremena, a u negativnom značenju te riječi, hirovima mode. Termin je stvoren u teologiji i filozofiji, a označavao je pravac koji je kritikovao određene dogme nekog učenja. On se javlja potkraj 19. i u početku 20. st. u Njemačkoj, Italiji i Francuskoj (A. Fogazzaro, A. Loisy, G. Tyrrell, J. Gibbons, L. Laber-thonniere i dr.). Modernisti su sa relativističkih = neznalačkih, evolucionističkih, a ponekad i agnostičkih spoznajnih pozicija odbacivali neka učenja

Modifikacija (lat. modificatio = preinačenje), promjena, preinaka, mijenjanje oblika, varijacija nastala pod uticajem različitih faktora koji bitno ne mijenjaju određeni fenomen. U biologiji naziv za tjelesne promjene koje su nastale djelovanjem okoline, ali nisu nasljedne. Te se modifikacije gube kad prestane djelovati onaj vanjski uzročnik koji ih je izazvao, što se ne događa kod mutacije (v.).

Modus (lat.), način. U ontološkom (v.) smislu konkretni način gledanja bitka, bivanja i stanja; nestalno svojstvo supstance za razliku od atributa kao stalnog svojstva. Po Descartesu je modus modifikacija atributa supstance (npr. različiti duševni procesi su modusi svijesti). Za Spinozu su modusi promjenljiva stanja jedne prasupstance, a sređeni su u dva odijeljena atributna niza (fizički i psihički) (v. supstanca, atribut). U logici: 1) načini zaključivanja u pojedinim figurama kategoričkog silogizma (v.), 2) modus (ponendo) ponens i modus (tollendo) tollens - načini zaključivanja u mješovitom hipotetičnom silogizmu (tvrdeći uvjet tvrdimo posljedicu, odbijajući posljedicu odbijamo uvjet, 3) modus (ponendo) tollens i modus (tollendo) ponens - načini zaključivanja u disjunktivnom silogizmu (tvrdeći jednu mogućnost isključuju se ostale i obratno); modus rectus - direktna upučenost (v. intencija) na neku doživljajnu predmetnost, a modus obliquus - zaobilazna upučenost koja se javlja s direktnom zajedno; modus vivendi - način življenja, ponekad u

∆ na vrh ∆

smislu tolerantne koegzistencije; modus procedendi - način postupanja da se postigne neki cilj.

Moguće : 1) u logičkom smislu, sve što ne sadrži u sebi ništa protivrječno, 2) u običnom govoru, sve ono što je vjerovatno, može se, ali ne mora dogoditi, jer nije sigurno, 3) ontološki je moguće što bivstvuje prema mogućnosti (v.), čega još nema, ali bi moglo biti i sposobno je da se dogodi.

Mogućnost , modalno određenje, suprotstavljeno zbilji (stvarnosti) i nužnosti (v. modalitet). 1) U formalno-logičkom smislu mogućnost označava da se nešto može naprosto zamisliti kao neprotivrječno, tj. da njegova suprotnost ne mora biti lažna (problematični sudovi). 2) Spoznajnoteorijski ili materijalno-objektivna mogućnost znači da se nešto podudara sa sadržajem iskustva i ne proturječi mu. 3) Ontološka (ili metafizička) mogućnost određuje se kao realna moć da nešto bude, može biti, ali još nije stvarno prisutno, jer za to prethodno treba da budu ispunjeni neki uvjeti. Ona leži između nebitka i bitka kao stvarnosti, te odgovara Aristotelovoj »dynamis« (lat. potentia) kao potencijalna mogučnost »energeia« (actus). Tako je npr. kip mogućnost u kamenu ili drvu dok još nije isklesan, itd. (usp. Aristotel Met. IX); sve ima u sebi moć da bude ostvareno i teži tome da postane stvarna (entelecheia), ali se to može dogoditi samo na temelju nečeg stvarnog, koje mu prethodi prema biti, pojmu i vremenu. - Po uzoru na Aristotelovo shvatanje prirode kao kretanja (kinesis), tj. prelaza iz mogućnosti u stvarnost, i Hegel određuje ideju kao proces samokretanja ili proizvodnju gdje mogućnost biva stvarnost, pa stoga i pojam dijalektike (v.) najčešće objašnjava primjerom rasta biljke: pupoljak - cvijet - plod (usp. predgovor »fenomenologiji duha«). - Pored razlikovanja biti i opstanka i nauke o kategorijama, modalna određenja ulaze među ključne distinkcije metafizike i održala su se u povijesti ontologije od Aristotela do danas. No nasuprot Aristotelovoj i skolastičkoj nauci o potenciji i aktu, koja ističe primat stvarnosti kao punoga prisustva, tj.

sadašnjosti bića, nad mogućnošću kao modalitetom budućeg koje još nije, nova filozofija obrće ovaj odnos i daje prvenstvo mogućnosti nad stvarnošću. Tako Leibniz smatra da je stvarni svijet »najbolji od svih mogućih svjetova« kao što Božija stvarnost proizlazi iz njegove beskrajne mogućnosti (moći). Slično tvrdi i savremena filozofija egzistencije (v.), koja čovjeka određuje kao mogućnost (Sein-können), pa i fizika kad ističe »akauzalnost« kvantnih procesa i tumači ih Heisenbergovom relacijom neodređenosti.

Mokša (sansk.), »Oslobođenje« iz vječnog toka zbivanja (v. samsâra), krajnji cilj svake mudrosti u indijskoj filozofiji. Mokša je pojam antitetičan karmanu (v.) ili moralnoj determiniranosti djelatnošću. Oslobođenje je etički uvjetovano asketskom disciplinom koja ima dvostruku svrhu: 1) metafizička realizacija (sâdhanâ, v.); prema riječima Šankare: »Posljednje su po redu stepenice na koje se treba uspeti: razlikovanje sebe (âtman) i nesebe, zatim realizacija sebe, koja na kraju dovodi do stanja trajne istovjetnosti sa sveobuhvatnim (brahman). Ta se vrsta oslobođenja može postići jedino kao posljedica moralnih zasluga nagomilanih u toku bezbrojnih život.« - 2) Specifična etička svrha jest ublažavanje i prestanak patnje u nesebičnoj djelatnosti (niškârna-karma) i odricanju od »plodova« djela. - Mokša je akt oslobođenja (usp. satori u zenu), čija je mogućnost bitno vezana za razvoj ljudske svijesti i problematiku njenog samosvojstva (âtman, v.). »Odricanje i razumijevanje su za čovjeka što i dva krila za pticu. Kome nedostaje jedna od tih vrlina, nikada se neće pomoću jedne same uzdići do slobode, koja je biljka puzavica što cvjeta samo na vrhu najviših zdanja« (Šankara). - Stanje oslobođenja ima različita metafizička obilježja u različitim filozofskim sistemima. Ta su obilježja bitno iracionalne (v.) prirode. U vedânti stanje oslobođenja (mukti, v.) pretpostavlja apsolutizaciju âtmana, a u budizmu njegovu krajnju negaciju. Stanje oslobođenosti nazvao je Buda nibbâna (sansk. nirvâna, v.). Taj je naziv kasnije preuzela i vedântinska filozofija (brahmanirvâna).

∆ na vrh ∆

Monistički , što proizlazi iz filozofije monizma (v.). Monističko je ono tumačenje koje stvarnost svodi na jedan jedinstveni, bilo materijalni bilo idealni, princip.

Monizam (grč. mónos = jedini), filozofski ontološki pravac koji raznolikost stvarnosti svodi na jedan jedinstveni princip (v.). Osnovne su vrste monizma materijalizam (v.) i idealizam (v.). Prvi stvarnost svodi na materijalni princip, materiju, drugi na idealni princip (ideju, duh, volju, Boga). Suprotno: dualizam (v.) i pluralizam (v.) kao posrednički i ponekad na eklektički sistem. Teškoće dualizma koji postulira apsolutno različite supstance: materiju i duh, tijelo i dušu, prirodu i duh, ne mogavši naći njihovu vezu i podudarnost, mnogi su filozofi pokušali riješiti svođenjem tih principa na jedan jedini. Jedan od najvećih monističkih idealističkih sistema je Hegelov, kome je apsolutna ideja (v.) osnova cjelokupne stvarnosti, te vlada identitet duhovnog i materijalnog svijeta i njihovih oblika.

Monofiletično (grč. mónos = jedini i filé = porijeklo, rod), ono što se razvilo, što potiče samo iz jedne žive grane, što je jedne vrste porijekla, iz jednog izvora. Suprotno : polifiletično (v.).

Monogeneza (grč. mónos = jedan i génesis = postanak, porijeklo), označava ono što je jedinstvenog, zajedničkog porijekla. Odnosi se na jezike, kulture i druge stvaralačke tvorevine. Suprotno: poligeneza.

Monoideizam je vladanje jedne jedine predstave u vrijeme trajanja stanja pažljivosti (Braid, Ribot).

Monomanija (grč. monós = jedan i manía = ludilo), patološka sklonost za određenu vrstu čina i preokupacija: asocijalnih, agresivnih i štetnih, ili praktično bezvrijednih ili neobičnih. Tako je piromanija bolestan nagon podmetanja požara, poriomanija nagon trajnog putovanja i skitnje, kleptomanija nagon okradanja, aritmomanija nagon beskorisnog prebrojavanja stvari (koraka, zalogaja, prozora).

∆ na vrh ∆

Monomanije se često javljaju kao simptomi nekih živčanih i duševnih oboljenja (epilepsije, različitih neuroza i sl.). Ponekad se monomanijom zove i normalna ali naročito snažna usmjerenost psihičke aktivnosti prema nekim užim ili neobičnim područjem ljudskog zanimanja.

Monomorfan (grč. mónos = jedini i morfé = lik), jednolik, jedne te iste forme. Suprotno: polimorfan (v.).

Monoteizam (grč. mónos theós = jedan Bog), shvatanje da postoji samo jedan Bog.

Moral (od lat. mos = običaj, mores = vladanje, moralis = moral, narav, ćud), jedan od oblika društveno-povijesnog čovjekova opstan- ka (pored religije, prava, politike, države itd.) i kao takav se u toku vremena mijenja i svojim smislenim opsegom i sadržajem, te je različit u različitim povijesnim razdobljima, u različitih plemena, naroda, klasa, grupa, slojeva itd., a često i pojedine profesije imaju svoj poseban moral (ili »etiku«), kao što je unutar određene skupine ili zvanja npr. tzv. »liječnička etika« itd. U tom smislu moral sadrži u sebi određene običaje, propise, pravila, smjernice, norme, kategorije, ideale itd.; te kao nepisano pravilo nameće se pojedincima ili čitavima grupama, s obavezom na djelovanju, odnošenju, postupanju i prosuđivanju, u životu u nekoj zajednici ili društvu. Kao i svi ostali oblici društvenog života, tako je i moral prije svega uvjetovan ekonomskom strukturom društva, njegovom razvijenošću i diferenciranošću, raznim interesima i grupama, zatim tradicijom, običajima, navikama, religijom koja često sankcionira njegove norme i postulate. Iz ovoga karaktera morala proizlazi princip tzv. mnoštva morala i jedinstva etike, čime se utvrđuje da etika (kao filozofska disciplina ili teorija, znanost, nauka, sistem morala) i pored sve različitosti moralnih oblika ide na, 1) određenje njegove biti, 2) njegovu sistematizaciju i 3) na misaono transcendiranje gotovih postojećih oblika morala. Po svojoj biti moral označava određeno

ljudsko ili društveno opredjeljenje u odnosu na drugog čovjeka, na zajednički život pojedinaca ili grupa i na sebe samog, što rezultira specifičnim svjesnim htijenjem, djelovanjem, odnošenjem, postupcima, stavovima, vrednovanjem i prosuđivanjem. Moralno opredjeljenje sadrži u sebi, pored svojih pozitivnih propisa i pravila kojima se jedan moral oblikuje, utvrđuje i izgrađuje, prije svega ono »da bi i kako bi nešto trebalo da bude« čime se na svojevrstan način suprotstavlja onome »što i kako već jest«. Stoga se u svakom moralnom obliku in nuce nalazi već jedna određena etika (etička koncepcija) koja se temelji na suprotnosti ili rasponu između bitka i trebanja. - Ali, dok se smisao moralnog oblika čovjekovog opstanka u statusu postojećeg morala uglavnom iscrpljuje u regulisanju međusobnih odnosa određene društvene zajednice, kako bi zajednički život prije svega uopšte bio moguć i podnošljiv, a onda i bar donekle »normalizovan«, čime se ide na učvršćenje ili sređivanje postojećih odnosa pojedinaca i grupa, ono etičko s druge strane usmjereno je na (faktičko ili misaono, idealno) transcendiranje ili prekoračenje postojećeg stanja u jednom opštem (opšte-čovječanskom) smislu. Time etika one pozitivne momente svakog moralnog oblika dovodi misaona do konsekvence. S druge je strane ograničenost, apstraktnost i neodrživost morala (a u tom smislu i etike) u pretenziji da se proširi i važi za sve oblike čovjekova ljudskog opstanka (apsolutno i opšte moraliziranje svijeta, prirode, čovjekova smisla i njegova djelovanja). Ovu razliku između morala i etike uvidio je i na nju na svoj način ukazao već Aristotel podjelom vrlina na etičke i dijanoetičke (v.), od kojih se prve nalaze i realizuju u socijalnom medijumu (njihov je kriterij »sredina« ili »prava mjera«), a odnose se na moral, dok su druge »teorijskog« karaktera i odnose se na »um«, pa se realiziraju na »višem stupnju«, dakle u etičko-teorijskoj sferi ili filozofiji, a njihov je nosilac čovjek kao filozof.

Moralist , moralni filozof, učitelj morala, onaj koji na život i svijet oko sebe gleda sa moralnog gledišta, koji je sklon moraliziranju (v.) ili tzv. »moralnim pridikama«. U užem smislu označavaju se ovim imenom

filozofi i pjesnici čija su djela prožeta moralnim smislom i uzvišenošću. Osjetljivi su na probleme svoga društva i vremena, kojima su obuzeti i na koja isključivo moralno (dakle: moralistički) reaguju. Poznati francuski moralisti: Montaigne, La Rochefoucauld, Vauvenargues, La Bruyere i dr.

Moralitet (lat. moralitas), moralnost, moralno shvatanje. U Kantovoj etici neka se radnja vrši u smislu moraliteta samo onda ako nije naprosto podudarna s moralnim zakonom, nego ako proizlazi iz ideje čiste dužnosti (v.). Ako je tek formalno u skladu sa zahtjevom dužnosti, naziva se legalitetom (v.). Moralitet je po Kantu bit čovjeka (čovjek = moralno biće). Po Hegelu moralitet je pored apstraktnog prava samo jedan stupen običajnosti (v.), zapravo izraz subjektivne moralne svijesti, kome nedostaje objektivna društvena ukorijenjenost u stvarnosti (bitku). Bit moraliteta jest u onom apstraktnom »treba da« (Sollen) koje u postulatu (v.) praktičkog uma zastaje u čistoj subjektivnosti trebanja.

Moralnost , v. moralitet.

Moral sense (engl.), moralno osjetilo (osjećaj), za dobro i zlo, pravedno i nepravedno, pravo i nepravo, koje je (po engleskim filozofima Shaftesburyju, Hutchesonu, Homeu [moral sentiment], Millu i dr.) prirođeno čovjeku kao neki prirodni organ, sposobnost, dar pomoću kojeg se spontano reaguje na moralne vrednosti; temelj tzv. osjećajnog morala.

Morfe (grč. - Morfé), oblik, lik. U Aristotelovoj metafizici morfé je aktivnost koja djeluje u neoblikovanoj i pasivnoj materiji. Kod Platona je svijet u ideji, a kod Aristotela ideja je u svijetu. Morfé je nepromjenljiva. Pojam se javlja kod fenomenologa, gdje ima približno značenje.

Morfologija (grč. morfé = oblik i logos = nauka), nauka kojoj je temelj Goethe, od kojeg potiče i njen naziv, Cuvier, Baer, Roux, a bavi se istraživanjem oblika organizama, razvojem njihovih pojedinih dijelova. Morfologija se ograničava na razmatranje vanjskih oblika i organa, dok se istraživanjem njihove unutrašnje građe bavi anatomija (v.). Iz područja biologije prenosi se danas taj pojam i na druga područja, pa tako govorimo i o morfologiji kulture, morfologiji posmatranja istorije.

Morfologija kulture , posmatranje razvoja pojedinih kultura. Ti se kulturni likovi shvataju kao ispoljavanje određene unutrašnje samostalne zakonitosti koja određuje nuždu pojedinih razvojnih stepena i oblika kulture. Spengler tako u razvoju pojedinih kulturnih likova, nalazi faze rasta, mladenaštva, cvata, starosti i smrti. Drugi neki morfolozi kulture, vide u njoj linearni razvojni uspon.

Mortifikacija (lat. mortificatio = usmrćivanje), ubijanje, učiniti mrtvim; usmrćivanje strasti; ponižavanje.

Motiv (lat. movere = pokretati), pokretač, podsticaj, povod za djelovanje. Pojam motiv kao specifično etička tema javlja se pri određenju problema slobodne volje, gdje se pita je li i, ako jest, čime je volja motivisana za djelovanje ili odlučivanje (v. determinizam, indeterminizam). U estetici se motivom označava ili ono što pobuđuje umjetničko stvaranje, ili sama tema koju umjetnik obrađuje.

Motivacija (lat.), iznošenje ili utvrđivanje pokretača ili razloga za volju, upravljanje volje po određenim motivima (v.).

Motivisanje , objašnjavanje i opravdavanje nekog čina, neke radnje iznošenjem motiva (v.) odnosno razloga iz kojih su ta djelovanja proizašla.

Motorički tip , predstavlja tip ljudi kod kojih prevladava iskustvo osnovano na kinestetičnim osjetima. Ljudi će toga tipa npr. učiti neki simbolični materijal brže, ako pri tom čitanju naglas ili prave bilješke. Motorički tip lako stiče različite psihomotorne vještine, a kod reagovanja na različite signale udešen je više na motornu reakciju nego na primjedbu signala.

Motorika je skupni naziv za različite oblike tjelesnih aktivnosti koje se sastoje od više ili manje koordiniranih i složenih pokreta, ali se ti pokreti izvode bez znatnije psihičke kontrole.

Motorni živci , v. centrifugalni živci.

Mukti (sansk.), stanje oslobođenosti duha od uvjeta pojavnog svijeta, ili apsolutizacija duha (âtman, v.). Termin se često upotrebljava kao identičan s mokša (v.), aktom oslobođenja. Mudrac, koji je postigao oslobođenje, naziva se gjîvan-mukta, »oslobođen za života«, ili muni, »utihnuli mudrac«. Oslobodivši se potpuno determinizma moralnog zbivanja u svijetu i relativnosti dobra i zla, takav se mudrac povlači u stanje pasivne samoće, a smatra se da sama njegova prisutnost djeluje blagotvorno. U budizmu se takav mudrac naziva paććeka-buddha, ali kasniji mahâyâna budizam negira moralnu vrijednost ovog stava.

Multiverzum , pojam kojim se, za razliku od izraza univerzum, označava svijet shvaćen kao mnoštvo koje se ne da svesti na jedinstvo (v. univerzum, pluralizam).

Mundus , svijet. To je latinska riječ, a upotrebljava se nepromijenjena i u novijoj filozofiji s različitim atributima koji označava određene posebne filozofske pojmove, kao: mundus sensibilis - osjetni, zamjenski svijet, mundus intelligibilis - duhovni svijet, samo intelektom shvatljivi svijet, mundus arhetypus - nadosjetni svijet ideja, slika idealnog svijeta.

Δ na vrh Δ

Mutacija (lat. mutatio = promjena), 1) spontana i iznenadna promjena u svojstvima nekog organizma, koja se prenosi na potomke. Javlja se zbog promjena u genetskoj strukturi (DNK) organizma; 2) glasovne promjene kod dječaka u vrijeme puberteta.

Mutakallimun (islam): predstavnik učenja kalâm (v.) - teolog. Teolozi ove škole služe se u raspravama racionalnim dokazima i dijalektičkom metodom. Zbog takve nauke od stranih uticaja, kršćanski skolastičari nazivaju mutakallimune »loquentes«. Oštrica njihove rječitosti uperena je najprije protiv mu'tazilita (v.). Abu'lHasan 'Alâ al-Aš'arî iz Basre (9. st.) otcijepio se od mu'tazile iz tih razloga, a svojom je kritikom mu'tazilitskog »liberalizma« pridobio povjerenje konzervativnih teoloških krugova za dijalektičke i filozofske rasprave u teologiji. Veliki skolastički filozofi, koji su ujedno smatrani i velikim aristotelovcima, Ibn Sînâ (Avicenna) i Ibn Rušd (Averroes) napadaju mutakallimune kao nedosljedne sofiste. (v. sufi).

Mutatio elenchi (grč.), greška u dokazivanju, koja se sastoji u zaobilaženju tačke prepiranja, tj. heterozetesis (v.) ako je učinjena hotimično (v. sofizam). Suprotno: ignoratio elenchi (v.).

Mutazila (islam - Mu'tazila), teološka škola koja se prva počela baviti spekulativnom (v.) problematikom i povezala područja islamske dogmatike s filozofskim temama i dijalektičkom metodom helenske filozofije. Naziv škole potiče od onih koji su se »odvojili«, ili zauzeli neopredijeljen stav u borbi oko svjetovne, kalifatske vlasti između pristaša Ebu Bekra (Omajadska dinastija) i Alîja (šî'iti, v.). Škola je nastala u Basri, a razvijala se u 8. i 9. st. za dinastije Abasida. Odvajanjem Aš'arija (v. kalam) počinje gubiti važnost i ugled. - Iz stava prvobitne političke neopredijeljenosti razvija se teorija teološkog i filozofskog indeterminizma. Snaga Omajadske dinastije osnivala se na vjeri u predestinaciju. Mu'tazilitski »secesionisti« su dokazivali da su u borbi Muhammedovih a.s. nasljednika za vlast jedni sigurno pravedni, a drugi grešni, ali je vjernicima nemoguće

pouzdano razaznati na kojoj je strani pravda, pa konačni sud treba prepustiti Allâhu. Filozofsku stranu učenja o slobodi volje izveo je odatle Wasil ibn 'Atâ'. Ekstremni indeterminizam u islamu zastupa kasnije učenje kadarâya (v.). Usprkos svom neutralizmu mu'tazila ostaje bliže šî'tskom stavu, odakle preuzima i niz neislamskih elemenata koji tada prodiru kroz istočne, osobito manihejske uticaje. Wasil i drugi mu'taziliti u Basri raspravljaju i s manihejcima i s indijskim sumantma (v.). Među predstavnicima mu'tazile u Basri posebno se ističe Ibrahim ibn Saiyar al-Nazzam (polovina 9. st.). U empirijskom svijetu saznanje je ograničeno logičkim sposobnostima razuma.

Mutualizam (lat. mutuus = uzajaman), način simbioze (v.), međusobne zavisnosti, kod koje dvije individue različnih vrsta ili i iste vrste (suprotno parazitizmu) imaju uzajamnu korist od svog zajedničkog života.

Δ na vrh Δ

N

Nacija , specifična narodna zajednica, nastala na kompaktnom teritoriju sa zajedničkim jezikom, istim povijesnim tradicijama te bliske etničke i kulturne srodnosti.

Nacionalizam , 1) politički pokret građana, za osamostaljenje i prevladavanje partikularizma i stvaranje jedinstvene (nacionalne) države; 2) imperijalističke namjere kapitalističkih država i monopola u porobljavanju drugih naroda. 3) Nacionalizam kod pojedinih

zemalja označava društveno-politički pokret tih naroda za nacionalnu nezavisnost.

Nacionalnost , pripadnost nekoj naciji ili narodu.

Načelo , v. princip.

Nadarenost , posjedovanje neke prirođene specifične sposobnosti u natprosječnoj mjeri; obično govorimo o nadarenosti (talentu) za glazbu, slikanje, učenje stranih jezika itd. Ako se nadarenosti pridruži vježba i trening, sposobnost se može razviti do visoke razine.

Nadosjetno , što prelazi područje osjetnosti; što ne potiče neposredno iz osjetne spoznaje ili nije u njoj sadržano; što se može misliti, razumno, pojmovno, apstraktno, logično. Nadosjetno dobiva i ontološko značenje te se govori o nadosjetnom svijetu, koji koincidira s duhovnošću.

Nadražaj , v. podražaj.

Nadređen ili superordiniran (lat. super = nad i ordino = redam), naziva se u logici viši rodni pojam koji svojim obimom obuhvata niže podređene vrste pojmove (v.). Pojam roda, na primjer »čovjek«, nadređen je pojmovima vrste, podređenim pojmovima, na primjer »Evropejac« i »Amerikanac«.

Nefs (islam), duša u psihološkom smislu (v. ruh i nefs).

Nagnuće , v. sklonost.

Nagon Nagonom se nazivaju neke fiziološke potrebe (npr. glad, žeđ itd.) koje podstiču živo biće na neku aktivnost određene vrste.

∆ na vrh ∆

Naivan (lat. nativus = prirođen), djetinji, bez iskustva, nenaučenost, nevještost. Prema Schilleru naivnost je neka djetinjasta pojava, gdje se ona više ne očekuje. On dijeli pjesništvo na naivno i sentimentalno kao dvije forme estetičkog prikazivanja. Vremenom (tj. življenjem) nevještost (naivnost) postepeno nestaje kako čovjek u životu spoznaje svoju prirođenu djetinju prirodu, tako da naivnost kao početna ljudska osobina samo još ponekad dolazi do izražaja.

Narav , ćud, u običnom govoru, bitno unutrašnje ustrojstvo živih bića i osoba a i svojstvo stvari. Sinonim je »priroda«. Narav, kao ćud čovjeka. U tom smislu se i nauka koja proučava »ćud« iz koje izvire sve njeno djelovanje naziva »moral« (»moralni nauk«). Prevladava ispravna tendencija da se ova riječ upotrebljava u navedenom značenju a ne »priroda« što uglavnom znači sveukupnost bića.

Nasljeđe , v. hereditet.

Nastika (sansk. Nâstika), negator; onaj ko ne priznaje autoritet objavljenog učenja Veda. (v. astika.)

Nativizam (lat. nativus), naučavanje da postoji nešto urođeno, dato i usađeno u ljudsko biće, bilo u smislu gotovih doživljaja (ideje, predstave, pojmovi, sudovi), bilo u smislu konkretnih mogućnosti za njihov razvitak. Nativizam se može ogledati u problematici spoznajne teorije, etike, kulturne filozofije, pedagogije, kao neke vrste navodne »apriorne« zamjene empirizmu (v.). a može se kompromisno povezati s empirizmom kao organizovano iskustvo za čovjeka ima apriorni značaj. Nativizam u psihologiji je teorija o navodnoj urođenosti prostornog i vremenskog napora.

Naturalizam (lat. natura = priroda), teorija prema kojoj je priroda osnova i bit svega. Kao, ništa ne postoji van prirode, pravi realitet je samo priroda u svojim uzročno-posljedičnim vezama i odnosima. Duhovno je samo produkt prirode, a ne nešto vanprirodno. U etici,

stav prema kojem je moralni život samo produžetak biološkog, te je cjelokupni povijesni i kulturni život podvrgnut samo prirodnim zakonima. Može se govoriti i o naturalizmu kao stavu da se ne priznaje Bog, (v. ateizam). Naturalizam kao filozofska teorija, treba da poveže čovjeka s prirodom, da bi ga dovela na „prirodno“ odbacujući svako drugo ljudsko promišljanje. Ta jednostranost je očita i u interpretaciji etičkog i estetskog. Naturalističko materijalstička orijentacija tako vrši takozvanu pozitivnu ulogu u procesu osvještavanja čovjeka.?!?

Natura naturans (lat.), stvaralačka priroda, stvaralački princip svijeta, koji se u teologiji, a i u filozofiji, izjednačava s pojmom Boga. Pojam se upotrebljava u filozofiji da se označi odnos i razlika između Boga i svijeta. Dok natura naturata (lat.) znači stvorenu prirodu, pojedinačne stvari svijeta. ?!?

Natura naturata , v. natura naturans.

Natura non facit saltus (lat.): priroda ne čini skokove. Taj je princip u 17. st. postavio Fournier, a označava stalnost prirode. Leibniz ga je razradio u filozofiji, a botaničar Linne u prirodnim znanostima. Ta koncepcija protivrječi dijalaktičkom mišljenju.

Naturfilozofija (lat. philosophia naturalis = filozofija prirode), filozofska interpretacija prirode, filozofska analiza prirodoznanstvenih osnovnih pojmova (materija, sila, energija, život itd.), filozofsko zasnivanje prirodnih znanosti, kao i pokušaj sinteze rezultata prirodnih znanosti. U antici, kad su prirodne znanosti bile u začecima, jedan dio filozofske analize imao je uvijek karakter filozofije prirode (predsokratska kosmologija, Aristotelova fizika, stoicizam i epiku- reizam) isto tako kao i veliki dio filozofskih nastojanja perioda renesansne filozofije (Paracelsus, Petrić, Telesius, Bruno, Bošković i dr.). Karakteristika jednog dijela filozofskih preokupacija naročito dolazi do izražaja u spekulativnoj idealističkoj

filozofiji (njemačkog idealizma - Schelling, Hegel) gdje se bit prirode i njenih fenomena kao i osnovni pojmovi prirodne znanosti nastoje izvesti konstruktivno-spekulativno. Tim svojim pokušajem apriorizacije i konstruktivizmom naturfilozofija je u 19. stoljeću došla na zao glas. Ali, naturfilozofske preokupacije u filozofiji nastavljaju se i dalje (pre. Lotze, Wundt, E. Haeckel, W. Ostwald, Driesch, R. France). - Kao kritiku i spoznajnu teoriju prirodne nauke koncipiraju naturfilozofiju neokantovci (Cohen, Natorp).

Naturizam (lat. natura = priroda), kulturno-istorijsko tumačenje da su prvobitne religije nastale iz obožavanja prirodnih pojava. Naturizmom se naziva i samo obožavanje pojava i stvari, objekata prirode.

Naturteologija je dio teologije, tj. učenja o Bogu koje ima dva sastavna dijela: prirodna teologija (naturteologija) koja proizlazi iz uma kao izvora spoznaje, i objavljene teologije.

Naučavanje u današnjoj upotrebi znači širenje, propovijedanje nekog nauka, učenja kao i sam sadržaj nauka (v.), odnosno sadržaj tog učenja.

Nauka ili znanost (v.). naukom nazivamo za razliku od pojedinačnih znanosti — zajedničkim ciljem ili svrhom povezane rezultate pojedinih znanosti, koji služe istoj praktičnoj primjeni. Tako nazivamo naukom npr. medicinu, jer ona povezuje rezultate fizike, hemije, fiziologije, psihologije itd. Tehničke nauke povezuju rezultate matematike, hemije, fizike i drugih znanosti. Takođe: naziv za skup međusobno povezanih teza (teorija v.) koje neko zastupa, dakle u istom smislu kao učenje, nauk ili doktrina.

Navika , 1) oblik psihomotornog djelovanja, stečen u toku obnavljanja neke motorne aktivnosti. Složeni pokreti koji se češće izvode postaju sve tačniji i brži. Osim toga tako uvježbane aktivnosti imaju

Δ na vrh Δ

tendenciju da se lakše obnavljaju i da pređu u automatske kretnje (v.); 2) u proširenom značenju pod navikom se podrazumijevaju usvojeni oblici mišljenja i djelovanja. Na navikama se osnivaju i neke stečene potrebe.

Neadekvatan ili inadekvatan (lat. inadaequatus), neprimjeren, neodgovarajući, nepodudaran. Pojam koji se upotrebljava u kritičkoj spoznajnoj teoriji u fenomenološkim analizama, gdje se pokazuje kako je slika stvari nužno neadekvatna kad nastaje sa jednog, a time i jednostranog, stajališta. U psihologiji se tim terminom označava podražaj koji ne odgovara osjetnom organu koji podražuje. Suprotno: adekvatan (v.).

Nebitak , v. ništa.

Negacija (lat. negatio), niječnost, nijekanje, ima u filozofiji više problematskih aspekata. U logičkom negativnom sudu znači otklanjanje neke misaone pretpostavke, nekog zamišljenog odnosa subjekta i predikata, što u razvijanju spoznaje služi izbjegavanju mogućih zabluda. U razmatranju odnosa logičke negacije prema realnosti ostaje otvoreno pitanje o predmetnom korelatu logičke negacije: je li to apsolutno »ništa«, ili su to neki djelomični nedostaci u odnosu na pretpostavljeni misaoni sadržaj koji je zanijekan u sudu. Dijalektički odnos negacije i pozicije dolazi do izražaja u različitim filozofijskim naziranjima. Po Spinozi je svako određenje ujedno negacija (lat. omnis deter- minatio est negatio); po Böhmeu u Da i Ne postoji sve.

Negativan , odričan; u logici negativni sud (S nije P); negativni pojam (ne-A).

Negativitet , ontološki pojam koji označava ništa (v.) kao integralni moment samoga bitka (v.), kako su to artikulirali Platon, Aristotel i novoplatonski emanatizam (v.). Odatle izrasta i postupak negativne

teologije javljajući se prvi put u spisu De Mystica theologia Pseudodionizija Areopagita i sastoji se u tome da se u transcendenciji konačnog bića naspram beskonačnog bitka ovome mogu pripisati samo negativni predikati i tako Boga može spoznati samo nijekom. U Hegelovoj dijalektici apsolutnog, negativitet je kao apsolutna refleksija sastavni dio svega logički-stvarnog kao negacija pozicije (afirmacije) ili antiteza teze, »najunutarnjiji izvor svake djelatnosti, živog i duhovnog samokretanja, dijalektička duša« na čemu počiva »ukidanje razlike između pojma i realnosti i jedinstva koje je istina«. Ali druga negacija, negativno onoga negativnog »najunutarnjiji je, najobjektivniji moment života i duha, po čemu je neki subjekt, osoba, slobodan« (W, d. L II, Die absolute Idee). Negativnom filozofijom naziva kasni Schelling svoj raniji i Hegelov spekulativni idealizam kao sistem racionalnog mišljenja »jer je njoj stalo samo do mogućnosti (onoga što), jer ne spoznaje kako je ono nezavisno od svake egzistencije u čistoj misli«. Tome on suprotstavlja »pozitivnu filozofiju koja polazi od egzistencije, od čistoga 'Da', i tome 'Da' pokušava pridodati ono 'Što', ali to 'Da' ne može opet biti pojam, nego volja (Einleitung in die Philosophie der Mythologie). Time on uzima Schopenhauerov voluntaristički iracionalizam, i Kierkegaardovu egzistencijalnu dijalektiku pa čak i Adornovu »negativnu dijalektiku«. ?!?

Negiranje , nijekanje, odbijanje.

Nemesis (grč. nemesis = gnjev, srdžba, osveta, kazna), ime boginje osvete za objest. U grčkoj mitologiji (v.) pojam koji označava vladanje pravednosti u svijetu, jer se svaka obijest ljudi kažnjava.

Neo (grč. neos = nov), prefiks koji se umeće pred naziv nekog filozofskog smjera kad se taj smjer ponovo javlja u razvoju filozofske misli: neoplatonizam, neospinocizam, neohegelizam i sl.

∆ na vrh ∆

Neohegelizam , neoizam u filozofiji druge polovine 19. st., koji u početku 20. st. poprima oblik organizovanog pokreta sa svojim posebnim Hegel-kongresima (1931, 1933, 1934). Unutar neoidealizma neohegelizam predstavlja smjer koji polazi od Hegela i teži obnovi njegove filozofije interpretirajući je u duhu subjektivističkog aktivizma, ali se pri tom često koristi i elementima njegove nauke o objektivnom duhu. U Velikoj Britaniji njegovi su predstavnici: J. H. Stirling, John i Edward Caird, T. H. Green (pod Kantovim uticajem), R. B. Haldane, F. H. Bradley, B. Bosanquet, J. E. McTaggart; u Americi: W. T. Harris i Josiah Royce; u Holandiji: J. B. Wigersma i G. J. Bolland. Talijanski se neohegelizam često označava kao neoidealizam i nastupa u dvije varijante: kao historizam B. Crocea i kao aktualizam G. Gentilea. U Njemačkoj su njegovi predstavnici najbrojniji, a ističu se: O. Spann, R. Kroner i izdavači cjelokupnog i kritičkog izdanja Hegelovih djela: H. Glockner i G. Lasson.

Neoplatonizam ili novoplatonizam, obnavljanje Platonove filozofije u nekim njenim osnovnim dijelovima, ali povezano i s naukom Aristotela, stoika i pitagorejaca, te orijentalnom mistikom. Njen začetnik bio je Amonije Sakas. Najuticajniji filozof te škole bio je Plotin (204-270). Osim Plotina istakli su se: Porfirije, Jamblih i Prokle. Osnovna je karakteristika neoplatonizma filozofski misticizam.

Neopozitivizam : pozitivizam 20. st. za 'razliku od klasičnog pozitivizma (v.) 19. st. Češći je naziv logički pozitivizam (v.).

Neoskolastika : obnavljanje skolastičke filozofije. Na osnovu učenja Tome Akvinskog pokušava se dokazati da je i kasniji razvoj kulture i mišljenja nosio u sebi bitne elemente skolastičkog filozofskog duha. Neki stavljaju početke neoskolastike u 16. st. kao nastavak intenzivnijeg skolastičkog mišljenja poslije reformacije, dok drugi povjesničari filozofije neoskolastikom označavaju skolastičku filozofiju 19. i 20. st.

∆ na vrh ∆

Neovitalizam , idealistički smjer u filozofiji i biologiji koji se oštro suprotstavlja mehanističko-materijalističkoj interpretaciji organizma i njegova razvoja. Svaki vitalizam pretpostavlja neki »životni princip«, »Životnu silu« koja upravlja životnim pojavama. Neovitalističke koncepcije nastale su potkraj 19. st. reakcija na materijalističke i mehaničko-materijalističke intencije objašnjenja organskog svijeta. Smatrajući da se život u svojoj samostalnosti ne može do kraja protumačiti fizičko-hemijskim procesima i zakonima, pa su zaključivali na neku idealnu silu koja njime upravlja. Toj sili je Driesch dao prema Aristotelu ime »entelehija«. Predstavnici su neovitalizma: J. V. Uexküll, E. V. Hartmann, Reinke.

Nervus probandi (lat.), nerv dokazivanja; tako se u dokazivanju naziva onaj najvažniji, temeljni, najuvjerljiviji razlog na kome počiva određeni dokazni postupak.

Neuron , v. živčana stanica.

Neuropsihički , termin koji se odnosi na živčane procese povezane s doživljavanjem. (Sinonim: psihonervan.)

Neuroza , oznaka za psihopatološke promjene ličnosti, koje se očituju u psihičnim i psihofiziološkim smetnjama različiti oblika i u poteškoćama prilagođavanja društvenoj okolini. Neuroze predstavljaju funkcionalno živčane poremećaje, tj. one se ne osnivaju na organskim patološkim promjenama. Kod neuroze nije u značajnijoj mjeri pogođena ličnost čovjeka. Među neuroze ulaze : histerija (v.), različite fobije (v.), prisilne neuroze, profesionalne neuroze, seksualne neuroze, itd.

Nihil est in intellectu, quod non prius fuerit in sensu (lat.), ništa nije u razumu, što nije prije bilo u osjetilu - prema Lockeovoj formulaciji - načelo empirističko-senzualističke teorije saznaja. Po Leibnizu bi to načelo vrijedilo samo uz racionalističku dopunu »nisi

Δ na vrh Δ

intellectus ipse« (osim samoga razuma). (v. empirizam, senzualizam, racionalizam).

Nihilizam (lat. nihil = ništa), učenje da ništa stvarno ne postoji (metafizički nihilizam) ili da se ništa ne može pouzdano spoznati (spoznajnoteorijski nihilizam ili agnosticizam v.); češće: tvrdnja da nema objektivnog kriterija morala (etički nihilizam) ili da nijedno društveno-političko uređenje nije bolje od drugog te da nema takvih društvenih odnosno političkih ideala za koje bi se valjalo založiti i žrtvovati (socijalno-politički nihilizam).

Nirvana (sansk., - nirvâna; izvoran je pali termin nibbana), u Budinom nauku »utrnuće« životne žeđi trišna, pâli tanhâ) ili volje za opstanak, stanje oslobođenja (mokša) od patnje vječnog toka zbivanja (samsâra) i preporađanja (ptlnar-bhava). Za razliku od oslobođenja kao akta, nirvana je transcendentno stanje koje se ne da odrediti iz odnosa realne uvjetovanosti bića. Buda definše nirvanu kao stanje »ni bitka, ni nebitka, ni bitka-i-nebitka, ni ni-bitka-ni-ne-bitka«. Nirvâna je prema tome iracionalna transcendencija. Postizanje nirvâne pretpostavlja potpuno gašenje životne žeđi kao pokretne snage djelatnosti (karman), a s tim u vezi svođenje svijesti na čistu funkcionalnost (kiriya-ćitta). Ta svijest nije više vezana za moralne posljedice, nego je »onkraj dobra i zla«, kaže Buda. I ta je posljednja funkcionalnost, dakako, samo privremena pojava. Funkcionalna svijest kao ni bilo koja druga svjesnost ne prenosi se kao trajno svojstvo (âtman) u nirvânu (usp. anattâ). - Ideja nirvane postoji i u gjainizmu, iako tu ovo vrhovno stanje nije transindividualno (ne uključuje negaciju âtmana), nego ga postiže individualna duševna monada (gjîva) potpunim pročišćenjem od »ljuštura« (koša) karmičke materije. - I vedantinska filozofija preuzima ovaj budistički termin, specificirajući ga kao brahma-nirvâna ili stanje identifikacije relativnog = neponatog duha s apsolutnim âtmanom i brahmanom kao sveobuhvatnom transcendentnom osnovom svakog prividnog zbivanja (v. mâyâ). U svim nebudističkim primjenama ovog termina

gubi se njegovo bitno obilježje nepostojanja uvjetne veze s fenomenalnom egzistencijom svijeta.

Ništa (lat. nihil), pojmovni nijek bitka kojim se u ontološkom smislu izriče protupojam »nečega«, »svega«, bića i bitka (v.) uopšte. Ali pobliže može se zanijekati kako mogući tako i stvarni bitak - apsolutno ništa ili ništavilo, ili samo sstvarni bitak - relativno = neznamo ništa, - distinkcija koju je prvi uveo Duns Skot kako bi pomirio stav »Od ništa ne biva ništa« (ex nihilo nihil fit) s teološkim shvatanjem da je Bog stvorio svijet od ništa (creatio ex nihilo). Logični nijek »ni-je« ili negativna veza u sudu temelji se na ontološkom pojmu ništa, a ne obratno kako to drže pozitivisti. Na određen način pojam ništa javlja se prvi put u Parmenidovu stavu: »Bitak jest a nebitak nije«, zatim u nauku Platona o najvišim rodovima (megista gene) bića gdje se dokazuje nužnost bitka nebića (me on) kao drugost ili različitost obuhvaćena samim pojmom bitka (Sofist 258 a - 259 d), te u Aristotelovu stavu protuslovlja: bitak nije nebitak (Met. IV. 3, 1105 b). Kao puka mogućnost i prvobitna se materija u Platona i Plotina takođe javlja kao relativno = neznam ništa. U odnosu na stvarni bitak ništa se tako označava kao ono »najdonje« što još nije prisutno, ali i kao ono najviše i »najgornje« što premašuje cjelokupno konačno biće, kako su to shvatali mistici označavajući kao Ništa iskušenu Božiju beskonačnost. U Hegelovoj dijalektičkoj logici čisti je bitak uslijed svoje neposrednosti i neodređenosti identičan s čistim ništa, kako bi se u tom naponu teze i antiteze uspostavila sinteza pojmom bivanja (v.) kao pokretača dijalektičkog razvitka. Značajnu ulogu pojam ništa igra u filozofiji egzistencije (v.). Tako se u Heideggera u tjeskobi prisutan bezdana ništa javlja kao »ništa bića«, polazeći od bića iskušeni bitak i »veo bitka«, dok je u Sartrea ništa istovjetno s bitkom-za-sebe čovjeka koji u pukoj egzistenciji svoje bačenosti u svijet sebe tek nabacuje i time čini svoju esenciju, u čemu se sastoji njegova sloboda (v.).

∆ na vrh ∆

Noema (grč.), pomišljeno, ono što se duhovno poima. U fenomenologiji (Husserl) noema je sadržaj neke misli, na koji se odnosi intencionalna analiza.

Noesis (grč.), mišljenje; kod Husserla duhovni akt u kome se doživljava smisao i značenje neke misli, nekog predmeta.

Noetika (grč. noetike = nauk o pojmu, mišljenju i spoznaji), termin koji se najviše upotrebljava u neoskolastici, a znači isto što i teorija saznanja.

Nominalizam (lat. nomen = ime), logičko učenje da je pojam samo zajedničko ime za pojedinačne stvari, koje odijeljena postoje. Jedan od najznačajnijih začetnika nominalizma bio je Roscelin (1050-1123), a kasniji nastavljač W. Occam. Nominalizam kao suprotnost srednjovjekovnom realizmu (koji je zapravo oblik idealizma, jer pretpostavlja realno postojanje ideja) bio je jedna od najznačajnijih filozofskih struja toga vremena, a ujedno preteča empirizma (v.).

Nominalno (lat. nomen = ime), što se odnosi samo na ime, na riječ, na naziv, a ne na intendirani predmet. Nominalna je, na primjer, definicija koja ne iznosi sadržaj, dakle bit nekoga pojma, niti označava mjesto tog pojma u sistemu pojmova, nego tek objašnjava značenje same riječi kao imena, da se izbjegnu nesporazumi. Suprotno: realno (v.).

Nomos (grč), red, zakon, dužnost, pravni propis (zakon) ono što je dodijeljeno, pridijeljeno, naređeno, koje važi za sve. Nomos se pojavljuje kao razlika prema prirodom moralnom zakonu, koji sebe ne reducira na propise pojedinih društvenih sredina. Moralni prirodni zakon je opšti (stid), a nomos je oblik dogovora, ugovora, običaja. O razlici između moralnog prava i nomosa (običajnog prava) pisao je sofist Antifont: »Većina (društvenih) zakona ustanovljena po dogovoru, ugovoru, običaju pa se protivi prirodom (stidu). Zakonom

je naime određeno za oči, što one smiju gledati i što ne; za uši što one smiju slušati i što ne i za jezik što on smije govoriti i što ne; i za ruke što one smiju raditi i što ne; i za noge, kamo one smiju ići a kamo ne; i za um što on smije željeti i što ne.«

Nomotetika (v. nomotetski), metodološki pojam koji označava način otkrivanja zakonitosti prirodnih događanja.

Nomotetski (grč. nómos = zakon i thésis = postavljanje), pojam obrađen kod Kanta, ali specijalno razrađen kod novokantovaca (W. Windelband) a označava znanstveni postupak prirodnih znanosti čiji je zadatak da pronalaze generalne zakonitosti nepromjenljivih prirodnih zbivanja. Razlikuje se tako od idiografskog (v.) postupka istorijskih znanosti.

Nonsens (lat. non = ne i sensus = smisao), besmisleno, besmislica.

Noologično (grč. noos, nous = um), sve što se odnosi na um, odnosno na noologiju (v.). Termin je primijenio R. Euken u svojim spisima.

Noologija (grč. nous = duh), učenje o duhu, koje pokušava izmiriti protivrječja što nastaju udruživanjem aspekata logike i psihologije, odnosno objektivnog duha i subjektivnih psihičkih doživljaja.

Norma (lat.), pravac, mjerilo, propis, pravilo. U etici je norma kriterij ili mjerilo u sferi slobodnog moralnog djelovanja, prosuđivanja ili vrednovanja. Za razliku od prirodnog zakona, koji označava nuždu nekog zbivanja, odnosno faktično događanje, norma određuje ono što treba da bude ili ono što treba da se dogodi, ako se želi uozbiljiti određeni cilj. Razlikuju se: etičke, estetičke i logičke norme, pa se u tom smislu etika, estetika i logika označavaju normativnim disciplinama.

∆ na vrh ∆

Normalan , 1) koji se po nekom svom obilježju nalazi u granicama normalnosti; 2) oznaka za onoga koji je duševno uravnotežen.

Normalnost , 1) oznaka za ono što je u skladu s nekim standardom ili normom ili što značajno ne odstupa od nje. Npr. neka individua je normalnog rasta, normalne inteligencije, normalno društveno prilagođena itd, ako se po tim svojim obilježjima značajno ne razlikuje od prosječnih vrijednosti ili tipičnog ponašanja drugih individua, kojima on pripada po svojim opštim karakteristikama (dobi, spolu itd.); 2) statistički se može definisati normalnost kao područje koje obuhvata vrijednosti što ne odstupaju od aritmetičke sredine za više od dvije standardne devijacije.

Normativan (lat.), koji daje norme (v.), postavlja pravila i propise, koji se odnosi na normu, koji vrijedi kao norma.

Nota notae est nota rei ipsius (lat.), aksiom silogizma, po mišljenju nekih logičara (onih koji smatraju da je u sudu i u zaključku riječ o sadržajnoj strani pojma) osnovni princip silogističkog zaključivanja. U punom obliku glasi: »Nota notae est nota rei ipsius; repugnans notae repugnat rei ipsi« (»Oznaka oznake je oznaka i same stvari; ono što protivrječi oznaci, protivrječi i samoj stvari«). (v. takođe »Dictum de omni et nullo«.)

Notiones communes ili notitiae communes (lat. = zajednički pojmovi, opšti pojmovi), one predodžbe i pojmovi koji su svim ljudima od prirode dani, pa su ih već stoici uzimali - nazivajući ih koinaí énnoiai - kao osnovne kriterije istine.

Noumenalno , ono što je samo zamišljeno poput noumenona (v.) i pripada oblasti čistih misli, nasuprot svijetu osjetilnih fenomena.

Noumenon (grč.), ono pomišljeno, što se može spoznati samo duhom ili čistom mišlju. Za Platona su noumenoni svi inteligibilni predmeti,

posebno ideje (v.), za razliku od svega što se može primijetiti osjetilima i predstavlja samo puke pojave - fenomena (v.). Kant određuje noumenon kao stvar o sebi, predmet koji transcendira iskustvo i teorijski je problematičan, budući da je prema svome pojmu tek predmet neosjetilnog napora. - (Naspram nužnosti carstva fenomena čiste eficijentne uzročnosti, praktični um mora postulirati svijet noumenona kako bi se osiguralo carstvo ljudske slobode.!?!).

Novokantizam , filozofski pokret u Njemačkoj, nastao u drugoj polovini 19. st. protiv materijalizma i naturalizma, koji u svom razvitku nije prerastao okvire jednog »metafizičkog« pozitivizma. Shvatajući njemački idealizam (Fichte, Schelling, Hegel) kao pad u predkantovsku dogmatsku metafiziku, ova filozofija nalazi svoj uzor u strogosti egzaktnih znanosti. Budući da su znanosti među sobom podijelile cjelinu bića, filozofiji više ne preostaje drugo nego da bude »teorija spoznaje«, koja ima zadaću da tumači pozitivne znanstvene rezultate. - Zastupnici su ovog smjera prije svega sveučilišni profesori, i tako se oblikuju dva njegova središta: prvo je »Marburška škola«, koju predstavljaju F. A. Lange, H. Cohen, P. Natorp, a kasnije im se priključuju E. Cassirer, K. Vorlander, A. Liebert i u svojoj početnoj fazi N. Hartmann; na jugozapadu Njemačke u Freiburgu, Heidelbergu i Strasbourgu stvara se »Jugozapadna ili Badenska škola«, čiji su osnivači W. Windelband i H. Rickert. Dok su Marburžani kriticistički tumačili rezultate istraživanja matematičke prirodne znanosti, pripadnici Badenske škole prenose tu kritičku metodu na duhovne znanosti i tako nastaje novokantovska filozofija vrijednosti (aksiologija) kulture, koju kasnije dalje razvijaju H. Miinsterberg, G. Simmel, J. Cohn, R. Kroner i B. Bauch. Te škole, primijenjuju Kantovu etiku na savremene društvene i pedagoške probleme. - Pokret novokantizma započeo je spisom O. Liebmanna: Kant i epigoni, 1865. God. 1896. pokreće se časopis »Kantstudien«, 1904. osniva se »Kantgesellschaft«, a prestaje

∆ na vrh ∆

1933. dolaskom Hitlera na vlast, kada većina njegovih sudionika emigrira.

Nus (grč.), um, duh. Pojam koji je u filozofiju uveo Anaksagora. Za njega je nus začetnik kretanja i oblikovanja materije. Po tom tumačenju Anaksagora je začetnik dualizma (v.) u filozofiji. Kod Platona i Aristotela nus je najviši i najaktivniji od tri dijela duše.

Nužda (lat. necessitas, grč. anánke), nužnost nekog zbivanja. Realno (ili fizički) nužno jest ono zbivanje koje bezuvjetno mora nastupiti, ako su i kad su svi uvjeti za to dani (npr. tzv. prirodne pojave i zakoni, v. kauzalitet). Pojam nužnosti u oblasti nekog zbivanja nema nikad karakter fizikalne bezuvjetnosti ili neophodnosti, jer uvijek može biti drugačije nego što jest (v. mogućnost). Pored stvarne mogućnosti nužda je po Kantu jedna od kategorija po modalitetu. Pojam slobode kao »spoznate nužnosti«.

Nuždan (lat. necessarius), koji se zbiva ili događa po nužnosti (v.), a to znači da iz mogućnosti ostvarenjem nekih razloga ili uzroka neminovna prelazi u faktičnost. U logici se nužnim naziva slijed misli koji iz danog razloga bezuvjetno proizlazi, a kontradiktorno (v.) je izvođenje nemoguće. Taj logički nuždan slijed naziva se i »idealno nužnim« ili »nadvremensko nužnim«, jer ima karakter pravila koje treba da se ostvari iako se uvijek i ne ostvaruje, (v. apodiktičan). Takvu nužnost imaju i etički principi. Za razliku od takvoga »idealno nužnog« postoji i »realno nužan« tj. slijed uzroka koji se ostvaruju u području prirodnog zbivanja. Nužna je smrt svakog živog bića.

Nužnost - način ispoljavanja i djelovanja »zakona« različitih redova u stvarnosti. Postoje takve determinističke koncepcije koje sve što jest, sve što je postalo shvataju da se i nužno dogodilo i da će se isto tako u budućnosti sve nužno odvijati (v. fatalizam). Ovi koncepti odbacuju slučajnost pa čak i mogućnost kao objektivne kategorije. Dijalektička misao, nužnost tretira i u odnosu na slučajnost (v.) i na mogućnost

(v.) u kojoj čovjek djeluje svjesno, pa može procjenjivati različite mogućnosti i opredjeljivati se.

Nyaya (sansk. - Nyâya), jedan od šest daršana ili skolastičkih sistema u indijskoj filozofiji, učenje o »principima« formalne logike. Osnovno djelo su »Nyâya-sûtre«, čiji je autor Gautama. Pretpostavlja se da je djelo bilo nadopunjano u toku razvoja škole u posljednjim stoljećima stare ere i u početku naše ere. »Nyâya-sûtre« razrađuju 16 kategorija (padârtha) logičkog mišljenja: sredstvo spoznaje, predmet spoznaje, sumnja, svrha, primjer, teza, članovi, rasuđivanje, odlučivanje, raspravljanje, rasprava, polemika, prividni razlozi, iskrivljivanje, neispravni prigovori, redoslijed. Prvi je zadatak logike da utvrdi i provjeri sredstva spoznaje (pramana). Od tih sredstava nyâya priznaje: opažanje, zaključivanje, usporedbu i svjedočanstvo. Indijska je logika bitno silogistička. Pojam i sud izvode se iz teorije zaključka. Polazni oblik silogizma ima pet članova (v. anumâna). Po svojim ontološkim pretpostavkama nyaya je vezana za školu vaišešika (v.), s kojom se nadopunjuje. Zbog toga se u kasnijem razvoju logičke problematike u stavovima nyâye ispoljavaju slabosti naivnog realizma.

∆ na vrh ∆

O

Objašnjenje ili eksplikacija je znanstvena metoda kojom se neka pojava tumači na taj način da se navode uzroci, uvjeti ili svrhe njenog nastanka. Objašnjenje izlaže zašto je nešto upravo takvo kakvo jest i razlikuje se od metode opisivanja koja samo utvrđuje svojstva neke

pojave (da tako jest). Objasniti znači i podrediti novu pojavu pod neki već poznati i priznati zakon. Izvesti je iz nekog principa. Navesti dovoljan razlog zašto je nešto takvo kakvo jest. Dilthey nasuprot metodi objašnjenja na području prirodnih znanosti navodi »razumijevanje« kao metodu duhovnih znanosti.

Objekcija (lat. objecto = bacam što pred), primjedba, prigovor.

Objekt (lat. objectum, grč. antikeimenon = što je nasuprot postavljeno, suprotstavljeno), predmet odnosno stvar. U teorijskom, a i filozofskom smislu, označava korelat (v.) subjektivnoj djelatnosti, sadržaj na koji se određena voljna ili misaona djelatnost upućuje. objekt je uvijek refleksivni pojam, nastao rastavljanjem jedinstvenog doživljaja u njegovu subjektivnu i objektivnu stranu. Prema tome, nema objekta bez subjekta. On može biti ili realan ili idealan, postojeći ili samo pomišljen. U nekim spoznajnoteorijskim koncepcijama, naročito u različitim varijantama teorije odraza, objektom se naziva o subjektu neovisna realna stvar, koja po svojim svojstvima determiniše sva određenja spoznajnog subjekta. Tako je objekt jedan od osnovnih problema spoznajnoteorijskog raspravljanja, pa se osnov teorije saznanja dijeli na: objektivnu i subjektivnu.

Objektitet (lat. objectum = predmet), opredmećenost, što je postala predmetom (v. objektivacija i objektivirati).

Objektiv , spoznajnoteorijski pojam (uveo ga je Meinong) : njime se određuje sadržajem suda (mišljenjem) intendirana objektna predmetnost koja predstavlja činjenicu. Ponajčešće su te predmetnosti izricane u obliku sudova postojanosti (A jest B). Karakteristika istinitosti ne odnosi se na sud nego na objektiv. Meinong u svojoj teoriji predmetnosti klasifikuje predmete prema psihičkim doživljajima u objekte, objektive, dignitete i deziderative, što odgovara predstavljanju, mišljenju, osječanjima i željenju.

Δ na vrh Δ

Objektivacija (lat. objectivatio = postajanje objektom), činjenje nečega objektom, opredmećivanje, ostvarivanje. Prema Schopenhaueru sve su pojave ovog svijeta, počevši od najelementarnijih prirodnih sila, postepena objektivacija ljudske volje, koja je stvar po sebi.

Objektivan (lat. objectum = predmet), koji se odnosi na objekt, predmet; nezavisan od subjektivnog (v.); stvaran, predmetan, izvan granica subjekta (transsubjektivan). Objektivna spoznaja, koja odgovara karakteru same stvari, dakle koja je slobodna od svake subjektivne varke i zablude. Prema tome ona pretendira na opštu vrijednost, koja sačinjava centralni problem kritike (v.). ali kriticizam se više ne bavi problemom »same stvari o sebi« nego samo subjektivnim faktorima po kojima saznanje ima opštu vrijednost. Za kriticizam objektivan znači isto što i opšte važan. Za čovjeka se kaže da je objektivan ako je u prosuđivanju stvari nepristrasan, ne upravljajući se pri tom svojim interesima.

Objektivirati (lat. objecto = bacam što pred), učiniti objektivnim, predmetnim, opredmetiti (v. objektivacija).

Objektivitet (lat. objectum = predmet), svojstvo objektivnoga, što ima karakter objektivnog, što je stvarno, bez subjektivnih primjesa, što ima opštu vrijednost.

Objektivizam (lat. objectum = predmet), pravac u teoriji saznanja u kojoj ima objektivnih istina i vrijednosti, nezavisnih od subjekta. Objektivisti su i oni teoretici koji smatraju da su sadržaji iskustva objektivno dani i kao takvi determinišu svu spoznaju. U etici, pravac koji zahtijeva i nastoji da odredi objektivna mjerila prirodnog (osječanja) djelovanja.

Obmana (lat. illusio), privid, iluzija, netačno tumačenje. Prevara varka, pogrešno tumačenje stvarnih događaja a nastaje zbog brojnih i jakih osjetnih podražaja. Njima pogoduju određena fiziološka i psihička

stanja (umor, emocije i sl.). Optičke varke (perceptivne iluzije). Obmane na području pamćenja. Obmane su svako lažno uvjerenje odnosno pogrešno tumačenje objektivnih činjenica (obmana filozofskog, religioznog, političkog sadržaja). U estetici, efekt koji izaziva umjetničko djelo kao privid stvarnosti, princip umjetničkog prikazivanja koji poprima različita značenja (vezan uz uživanje ili igru) i različite funkcije (moralnopedagoške, biološke), u teorijama umjetnosti. - Obmanu treba razlikovati od halucinacija (v.).

Obrazovanje , razvoj čovjeka u pravcu njegovih psihofizičkih snaga i usvajanja sadržaja iskustva u neprekidnom kontaktu s prirodom, društvenom i kulturnom stvarnošću; pored toga znači i stanje postignuto u nekom momentu na osnovu tog procesa (obrazovanost). Obrazovanje je međutim i pojmovnoa i stvarno u uskoj uzajamnoj povezanosti s odgojem koji u smislu pedagoškog (v.) i andragogijskog (v.) uticanja prati i izgrađuje čovjeka u toku života. Izvjesna specifičnost obrazovanja jest u donekle jače naglašenoj intelektualnoj strani, u sticanju znanja i razvijanju spoznajnih funkcija i sposobnosti, ali u vezi sa svim ostalim komponentama po kojima se tek ostvaruje odgojni zadatak: svestrano razvijena aktivna osoba, skladno uvrštena u danu društvenu i kulturnu stvarnost. Obrazovanje se može sticati u različitim slučajnim kontaktima sa stvarnošću, zatim u samoobrazovanju (v. autodidakt), ili u školskoj nastavi.

Očekivanje , stav ili udešenost prema nečemu što će se dogoditi ili što se može dogoditi. Očekivanje je obično praćeno napetošću. U perceptivno-osjetnom području očekivanja, zbog usmjerenosti psihičke aktivnosti prema sadržajima koji se očekuju, olakšava brzinu primjećivanja. Ali očekivanje može i negativno uticati na tačnost naših opažanja i zaključivanja u smislu pogrešne selekcije, ili izbora podataka koji su u skladu s očekivanjem. Tako npr. očekivanje može dovesti do pogrešnih percepcija (v. iluzije), može uzrokovati nehotično probiranje ćinjenica u skladu s nekom hipotezom itd.

∆ na vrh ∆

Oćutiti, osjetiti (v. osjet).

Odgoj, specifična međuljudska društvena pojava koja omogućava kontinuitet društvenog života kao i prenošenje i unapređenje kulturnih tekovina kroz niz generacija. Budući da se odgoj ostvaruje na osnovu i uz pomoć kulturnih tekovina, odgoj i kultura često se označuju kao međusobno ovisni, korelativni pojmovi. U svom užem, osnovnom značenju odgoj je djelovanje prvenstveno na neodraslog čovjeka (dijete) radi svjesnog i aktivnog razvijanja njegovih vrijednih dispozicija i uvođenja u kulturnu stvarnost. Konkretne ciljeve i oblike odgoja određuju društveno-istorijske okolnosti. Odgoj je više ili manje moguć u do neke granice, pa nije ni nemoćan ni svemoćan. S odgojem je srodno obrazovanje (v.) i nastava (v. pedagogija, andragogija).

Odluka, svjesni akt volje koji se mora provesti u stvarnost. U egzistencijalnoj filozofiji (Kierkegaard, Jaspers, Heidegger) odluka je sudbonosni korak na koji se čovjek mora osmjeliti kad se nađe pred iskonskim pitanjima vlastite egzistencije, u kojima zakazuje mogučnost drugačijeg stava.

Odraz (grč. eidolon, mimema), paslikan predmet ili stvar za razliku od praslike. Platon kaže da su stvari i osjetilni predmeti samo odrazi netjelesnih ideja. U stvarima, poput slika u ogledalu, vide se samo njihovi odrazi, budući da su prava bića samo ideje. U gnoseologiji se smatra da je spoznaja pasivna preslika stvarnosti, i da predstave, ideje i pojmovi neposredno reflektuju stvarnost. Teorija odraza T. Pavlova polazi od ontološke pretpostavke da je »odraz svojstvo svake materije slično osjetu«, pa stoga i ljudska saznanja predstavljaju slučaj takvog odraza.

Odražavanje, proces odslikavanja, ogledavanja stvari u nekom fizikalnom mediju, vodi ili ogledalu, a prema teoriji odraza i u

ljudskom mozgu gdje slike reprezentuju stvari poput kopija ili fotografija.

Oduhovljen , prožet duhom, uman, profinjen. Svjesni duševni život u kome su naročito razvijene više misaone, etičke, estetske i dr. funkcije. Suprotan primitivnom, ali i običnom praktičnom, vulgarno materijalnom, svakodnevnom, ispraznom duševnom životu.

Oduševljenje , afekt doživljen u vezi s nekom idejom, pojavom ili osobom. Kod novoplatoničara i G. Bruna oduševljenje (entuzijazam) ima filozofsko značenje (strastveno uzbuđenje za Božanski univerzum), a Shaftesbury ga definiše kao »Strast za dobrim i lijepim«. Po Platneru je oduševljenje »afektivni žar prema ličnostima koje naročito volimo i kojima se divimo, ili prema stvarima koje smatramo iznad svega važnim«.

Okazionalizam (lat. occasio = događaj, slučaj). Uzrok, učenje da se odnos tijela i duše ne sastoji ni u uzajamnom uzrokovanju ni u stalno postavljenom paralelizmu (v.), već u tome da odgovarajući sklad tjelesnih i duševnih promjena proizvodi Bog svaki put od događaja do događaja. Okazionalizam zastupaju neki sljedbenici Descartesa, kao A. Geulincx i Malebranche.

Okultan (lat. occultus = skriven), koji se od- nosi na tajanstvene pojave koje se ne mogu razjasniti pomoću prirodnih zakona (v. okultizam); tajanstven.

Okultizam (lat. occultus = skriven), vjerovanje koje se bavi pojavama, kao što su npr. različite navodne manifestacije duhova pokojnika. Oni se prema tvrdnji spiritista s pomoću posebno nadarenih osoba, tzv. medija, mogu dozvati, tako da postaju čak i vidljivi. Takve i slične pojave okultisti nastoje razjasniti pomoću astralnog tijela ili koji se može i odvojiti od tijela zemaljskoga i veoma se udaljiti od njega, ostajući ipak u vezi s njim.

Δ na vrh Δ

Oligofrenija (grč. oligos = malen i fren = duh, duša), opšti pojam za sve stepene duševne defektnosti ili nerazvijenosti, koja se vidi veoma rano. Obično se oligofrenija dijeli na tri stepena (poredana od lakšeg prema težem): debilnost, imbecilnost i idiotija. Za sve oligofrene osobe karakteristično je da se kao djeca ne mogu koristiti običnim vrstama školskog i porodičnog odgoja, a kao odrasli ne mogu se potpuno osamostaliti, već im je potrebna, prema stupnju njihove zaostalosti, veća ili manja posebna društvena pomoć i poseban nadzor.

Ontički (grč. to on = biće), u odnosu na biće ili bivstvujuće i sve što se njega tiče. Za razliku od ontološkog kao onog što pripada bitku i biti kao temelju bića u njegovoj bićevnosti. Dok je ontičko stvarno biće (v.) u svojoj faktičnosti, određeno u prostoru i vremenu. Ontičko je sve ono što kao takvo pripada biću u svijetu i uvijek zavisi od pojma bitka (v.) i razumijevanja njegovog smisla. Razlika između ontološkog i ontičkog shvata se kao ontološka diferencija (v.).

Ontogeneza (grč. ontos = koji postoji i genesis = postanak), morfološki i funkcionalni razvoj individualnog bića; oznaka za sve promjene koje se zbivaju u toku života bića.

Ontologija (grč. ta onta = bivstvujuće i logos = nauka), filozofska disciplina koja obrađuje problem (postojanja kao postojanja) »bivstvujućeg kao bivstvujućeg« (Aristotel), tj. problem bitka, bivstvovanja, postojanja. Kod Platona kao dijalektika, kod Aristotela kao »prva filozofija« ili metafizika; te na pojedine discipline metafizike pojam ontologije nastaje tek kod Clauberga, a preuzima ga u svojoj klasifikaciji Chr. Wolff. Time ontologija postaje sastavni dio metafizike (uz »'racionalnu'« psihologiju, teologiju i kosmologiju). Kad se govori o filozofskim disciplinama, za razliku od gnoseologije (v.) ili logike (v.), ontologija se bavi problemom bivstvujućeg uopšte, bitka i suštine postojanja, kategorijama, zakonima i strukturom

bivstvujućeg uopšte. Osnovna problematika Hegelove logike je ontološka, a i spekulativne i materijalističke dijalektike uopće.

Ontologizam , učenje koje postojeće i pojedinačno izvodi iz ideje i opšteg. Ontološkim se postupkom iz pojma izvodi i dokazuje egzistencija postojećeg. Teorija saznanja kod ontologa koji hoće spoznati »bitak po sebi«, što je blisko spoznajnoteorijskom realizmu (suprotno: fenomenalizam, v.). Učenje Giobertija koje on suprotstavlja, po svojoj terminologiji, »psihologizmu«, tj. tendenciji da se bitak podredi ideji kao misli. Ontologizmom se naziva i svaki filozofski postupak koji od opštih kategorija i zakona ne vidi posebne, koji nekritički i apstraktno proteže ontološke i dijalektičke kategorije i zakone na posebna područja stvarnosti. Ontologizam posebno zanemaruje specifično istorijsko i ljudsko-individualno i smatra da se samo sa stajališta »beskonačnog i neograničenog« može spoznati »dano i konačno«?!?!. U marksizmu je ontologizam naročito došao do izražaja kod nekih teoretičara II internacionale i u staljinizmu.

Ontološka diferencija , pojam kojim se označava razlika između bitka (v.) i bića (v.), poznat u tradicionalnoj metafizici i ontologiji, i kao nezaobilazan raspon ontološkog i antičkog tema Heideggerove fundamentalne ontologije (Sein und Zeit I, 1927) , da bi u »mišljenju bitka« ili »bitnom mišljenju« njegove »druge faze« dobio odlučnu ulogu u kritici metafizike kao »zaborava bitka«. Pa, po Heideggeru metafizika do-Duše misli bitak, ali samo polazeći od bića, i pri tom oboje zamjenjuje tako te biće predstavlja kao bitak i zaboravlja bitak sam. Takvo nivelisanje ontološke diferencije odeđuje cijelu metafiziku, i ona se naposlijetku razotkriva kao nihilizam.

Ontološki , koji se tiče ontologije ili pripada ontologiji. Distinkcija: ontološki - ontički, pri čemu ovaj drugi pojam ukazuje na ono što pripada postojećem (bivstvujućem), dok se prvi odnosi na saznanje postojećeg. Ontološki dokaz (o postojanju Boga) jest pokušaj u

∆ na vrh ∆

skolastici (Anselmo Canterburyjski) da se iz pojma ili definicije dokaže njegova realna egzistencija. Ovaj dokaz prihvata i Descartes. Kant je dao oštru i iscrpnu kritiku ontološkog dokaza. Ulavnom se pod ontološkim postupkom razumijeva postupak pojmovno deduktivnog zaključivanja iz pojmova na egzistenciju.

Opažanje , a) duševni doživljaj (njem. Wahrnehmug). Odnosi se na duševne doživljaje, naziva se unutrašnje opažanje, samoopažanje ili introspekcija. Kao duševni doživljaj opažanje (ili percepcija) je jedinstveni skup osjetnih datosti izazvanih nekim izvanjskim predmetom. b) metoda istraživanja (lat. opservatio). Kao metoda istraživanja opažanje je pažljivo i plansko promatranje radi spoznaje nekog događanja ili nekog objekta.

Opšte ili opće - što je jednoj cijeloj klasi predmeta zajedničko, što nije svojstveno samo pojedinačnom predmetu nego mnoštvu pojedinačnih stvari. Suprotno pojedinačnom (v.) opšte je bit (v.), zakon (v.) stvari i pojava. Jedinstvo opšteg i pojedinačnog je sve postojeće. Svaki pojam (v.) takođe znači nešto opšte, zajedničko. Jedan oblik sudova po kvantiteti jesu opšti ili univerzalni sudovi (v. sud).

Opšti pojmovi , v. univerzalije.

Operacionalizam (lat. operari = djelovati) je shvatanje u filozofiji prirode po kojem »temelji fizike« nisu u iskustvu već je to »ljudsko djelovanje« i to se posebno ogleda u izradi aparata za mjerenje i mjernih zakona. Isto tako i operativni element u logici i matematici.?!?

Opis (deskripcija, od lat. describere = opisati), postupak u kome se sistematski, a po mogućnosti što jasnije i iscrpnije, iz-lažu oznake nekog predmeta, odnosi ili procesi, da bismo dobili o njima što jasniju i razgovjetniju sliku. Na primjer geografija ili opisna botanika

Δ na vrh Δ

ili zoologija - takav postupak »vlada«, i nazivamo ih opisnim znanostima za razliku od objašnjavajućih znanosti, u kojima »vlada« metoda objašnjavanja i izvođenja (kao što su npr. »vladanja« u genetičkoj, povijesnoj i sl. znanostima). Dok opisne odgovaraju na pitanje što i kako, objašnjavajuće odgovaraju na pitanje zašto. Dakako, da se ni te metode, a po njima ni sve znanosti, ne mogu uvijek radikalno alternativno razdvajati.

Opozicija (lat.), suprotstavljenost. U logici: suprotstavljenost dva proturječna suda.

Opseg-ovna logika , interpretacija logičke problematike s težištem na opseg-ovnim (odnosima, što naročito dolazi do izražaja u opseg-ovnim teorijama suda (v.), silogizma (v.). Suprotno: sadržajna logika.

Opseg pojma , sveukupnost predmeta odnosno nižih pojmova koje dotični pojam obuhvata, tj. sve ono što se pod pojmom podrazumijeva. Najuži obim imaju individualni pojmovi, a najširi kategorije (v. pojam).

Opservacija (lat. observare = gledati, čuvati), iskustvo u opažanju, posmatranju. U psihologiji su moguće dvije vrste opažanja: samoopažanje i objektivno opažanje. U prvom slučaju onaj koji opaža i onaj koji je posmatran ista je osoba, u drugom je predmet posmatranja ili neka druga osoba ili neki vanjski predmet. Opservacija ima veću vrijednost što su uvjeti pojava, koje posmatramo, više pod kontrolom i prema tome stalniji (vjernost ili pouzdanost opservacije), što finiji. Tako možemo ustanoviti i male razlike u intenzitetu pojava (osjetljivost), i ako zaista posmatramo ono što »mislimo« da posmatramo (valjanost opservacije). U »eksperimentalnoj« psihologiji opservacija obično u vrlo visokom stupnju udovoljava tim zahtjevima.

Δ na vrh Δ

Opskuran (lat. obscurus = mračan), taman, nepoznat. Opskurnim se naziva svako protivljenje prosvjećivanju (v. opskurantizam).

Opskurantizam (lat. obscurus = mračan), prosvjećivanju suprotan pravac koji ide zatim da se narodne mase ostave neprosvijećene. Pristaše toga pravca zovu se opskurantisti, koji samo radi vlastite koristi žele da ostanu superiorni kako bi po svojoj volji ili prema svojim interesima mogli dirigovati cijelim društvenim životom. (v. opskuran).

Optimizam (lat. optimus = najbolje). U svijetu ima više dobra nego zla i da je tendencija razvoja povećavanje dobra u odnosu na zlo i progres (v.). Životni stav koji karakteriše prihvatanje svake stvari s njene »dobre« strane, traženje »pozitivnoga« i u onom najnegativnijem, nada u konačan povoljan ishod, nada koje se optimist ne odriče ni onda kad se situacija čini bezizgledna. Optimizam su zastupali neki grčki i srednjovjekovni filozofi, ali ga je u klasičnom obliku izrazio i razvio G. W. F. Leibniz. Prema njemu, Bog je apsolutno mudar, apsolutno moćan i apsolutno dobar. Zato što u životu ima ipak više dobra nego zla, a drugo, zato što je svrha postojanja zla povećanje dobra. Zlo naime služi ili da se izbjegne veće zlo, ili da se dođe do većeg dobra ili da se potencira vrijednost postojećeg dobra. Optimizmu se suprotstavlja pesimizam (v.).

Organ , 1) (biol.) svaka struktura tkiva u organizmu, koja ima određenu fiziološku funkciju. Npr. srce je glavni kardiovaskularni organ u organizmu; 2) svaki samostalni i organizovani dio neke strukture. Npr. upravni organi nekog društva.

Organicizam , naziv za skup teorija koje pripisuju sve duševne poremećaje organskim povredama živčanog sustava. U proširenom smislu, teorija koja tumači sve bolesti materijalnim oštećenjem organa.

∆ na vrh ∆

Organički , oznaka za ono što se odnosi na bilo koju organizovanu strukturu; u užem smislu oznaka za ono što se odnosi na organizam.

Organizam , 1) (biol.) cjeloviti sistem, rezultat integracije različitih organa i tkiva u jednu cjelinu koja je sposobna da živi i djeluje kao takva; 2) svaka organizovana cjelina ili struktura.

Organologija , posmatra pojedinačni organizam kao cjelinu sastavljenu od organa, u kojoj oni služe jedinstvenoj funkcionalnoj svrsi. Organologično naziva se ono što je u smislu organologije protumačeno ili sastavljeno.

Organon (grč.), oruđe, sredstvo. Tako je izdavač nazvao sabrane Aristotelove spise koji su predstavljali sredstvo za naučno mišljenje. Organon je kod Aristotela imao značenje uvoda u filozofiju. Aristotelov organon sadrži ove spise: Kategorije, O sudu i rečenici, Analitika prva, Analitika druga, Topika i Pobijanje sofista. Francis Bacon (1620) je pokušao obnoviti filozofiju u smislu induktivno-empirijske metode, nazvao je svoj spis »Novi organon« (»No- vum Organon«).

Organski , što pripada bilo kojoj organizovanoj strukturi ili je karakteriše.

Ortodoksan (grč. orthódoksos), ništa drugo; koji se čvrsto drži određenog učenja na području filozofije, ili znanosti. Taj se pojam često upotrebljavao kao sinonim za dogmatičan, a to je onaj koji zastupa određene teze i učenja usprkos novim činjenicama ili otkrićima koja pobijaju staro učenje.

Ortodoksija (grč. orthódoksos), ništa drugo; puna suglasnost s učenjem, čvrsto dogmatsko zastupanje određenih stavova u znanosti, filozofiji, religiji. Suprotno: heterodoksija.

∆ na vrh ∆

Ortogeneza (grč. orthos = ravan i genesis = postanak), teorija po kojoj evolucija vrste ide u određenim pravcima pod uticajem unutarnjih faktora, i to nezavisno od djelovanja selekcije (Eimer).

Osjećaj , psihički proces koji odražava subjektivni odnos čovjeka prema objektivnim zbivanjima u njegovoj okolini. To je kompleksno stanje organizma, koje uključuje mnogobrojne promjene na organskom i psihičkom planu. Tako zbog nekog osječanja dolazi do promjena u disanju, pulsu, funkciji žlijezda itd., a na psihičkom planu ogleda se u dvije osnovne kvalitete: ugodi ili neugodi. Zbog njihove velike raznolikosti tih intelektualnih podloga teško je provesti klasifikaciju osječanja. Najčešće se osječanja dijele prema tome koja od dvije osnovne osječajne kvalitete prevladavaju, ugoda ili neugoda. Teorije koje pokušavaju protumačiti postanak čuvstva jesu James-Langeova i Cannon-Bardova teorija. Prema James-Langeovoj teoriji osječanje je zapravo posljedica organskih promjena do kojih dolazi u povodu percepcije određene situacije. Prema Cannon-Bardovoj teoriji ti doživljaji i tjelesne promjene ne ovise jedni o drugima, ali oboje ovisi o funkciji hipotalamusa. A.Č

Osjećaj manje vrijednosti , psihološki pojam koji je uveo i razradio u novijoj psihologiji A. Adler, a označava duševno stanje pojedinca koje nastaje kao posljedica opšte ljudske želje za važenjem i priznanjem u zajednici, ako taj pojedinac osjeća - s razlogom ili bez njega - da za takvo važenje i priznanje nema kvaliteta, jer poznaje svoje tjelesne i duševne nedostatke. Upravo ta spoznaja uz osjećaj manje vrijednosti izaziva u pojedinaca želju za skrivanjem tih nedostataka; tako dolazi do pretjeranog prikrivanja nedostataka, koje se manifestuje u natkompenzacijama (nadutost, želja za moći, želja za uništavanjem i sl.) kao posljedicom doživljenog kompleksa manje vrijednosti. Adlerova ,individualna psihologija« posvetila je posebnu pažnju upravo modernom čovjeku koji zbog ograničene mogućnosti da ostvari svoju težnju za važenjem, u najrazličitijim oblicima doživljava osjećaj manje vrijednosti; taj ga osjećaj često smeta u

Δ na vrh Δ

normalnom aktivnom toku mišljenja i djelovanja, pa on zbog toga zapada u neuroze.

Osjet , doživljaj izazvan djelovanjem nekog procesa određene vrste na osjetni analizator; u njemu se odražavaju neka svojstva i posebnosti. Čiste, izolirane osjete malo kada možemo doživjeti; osjetni podaci redovno su uključeni u složenije doživljaje: percepcije (v.). Osjeti se međusobno razlikuju po svojoj kvaliteti, intenzitetu, ekstenzitetu, trajanju i lokalnom znaku. Osjeti se obično klasifikuju prema osjetnom analizatoru koji je u funkciji pri njihovom nastanku. Materijalna, fizička osjetna područja su: vid, sluh, njuh, okus, dodir, bol, temperatura, kinestetični osjeti, organski osjeti, statični osjeti i (MISAO).

Osjetilo , organ koji djeluje pri nastanku različitih osjeta. Razvijeni osjetni organ sastoji se iz perifernog dijela ili receptora (prijemnika), živčanog voda i do centralnog dijela u kori mozga. Receptori su redovno diferencirane stanice, posebno osjetljive za podražaje određene vrste. Tako su npr. osjetne vidne stanice u mrežnici oka osobito osjetljive za elektromagnetske valove određene dužine; slušne osjetne stanice u unutarnjem uhu su osjetljive za periodičke promjene pritiska; okusne osjetne stanice osjetljive su za hemijske supstance određene strukture itd. Osjetni živci vode uzbuđenja u centralne dijelove osjetnih analizatora, u tzv. primarna osjetna područja, smještena u tjemenu, sljepočnom i zatiljnom dijelu kore mozga. Jedan dio osjetnih živčanih vlakana predaje uzbuđenje, koje je nastalo u receptorima, motornim živčanim stanicama i drugim nižim živčanim strukturama (leđnoj moždini, produženoj moždini, malom mozgu itd.), a ta uzbuđenja izazivaju onda različite reflekse i automatizme.

Osjetljivost , 1) (biol., psihol.) osobina organizma da može reagovati na podražaje slabog intenziteta. Osjetljivost u osjetnom području ogleda se u niskom apsolutnom i relativnom limenu (v.), a

∆ na vrh ∆

osjetljivost u emocionalnom području ogleda se u lakoći kojom različite situacije izazivaju kod čovjeka određene emocije; 2) (fiz.) mogućnost registrovanja pomoću mjernog instrumenta i malih razlika u veličini predmeta mjerenja.

Osjetne varke , netačne percepcije (v.), tj. takve percepcije čiji sadržaj ne odražava tačno objektivnu realnost. U vidnom području poznate su tzv. optičko-geometrijske varke. Npr. usporedni pravci, ispresijecani kratkim kosim crticama, ne čine se više usporedni; dvije jednako duge crte, od kojih jedna ima na krajevima prema unutra položene uglove, a druga prema van položene uglove, čine se različite dužine, itd. U kinestetičnom području najpoznatija je Charpentierova varka, koja se sastoji u tome da nam se, pri prosuđivanju težine dvaju nejednako velikih predmeta, manji predmet čini izrazito težim, iako su oba podjednake težine, itd. Osjetne varke uvjetovane su ili iskustvom kojim se dopunjuju i deformiraju objektivni podaci, ili određenim elementima u okolini koji utiču na primjećivanje glavnih obilježja predmeta i likova, kao što su njihov oblik, veličina, dubina i položaj.

Osnov (lat. fundamentum, njem. Grund), ono na čemu nešto počiva, o čemu nešto ovisi. U filozofskom - zapravo ontološkom (v.) - smislu, temelj bitka odnosno izvor uvjeta mogućnosti nastanka nečega, neke stvari ili nekog događaja (lat. ratio essendi). Znači i uzrok (lat. causa) nekog događanja, pa se naziva »realnim osnovom« (njem. Realgrund). Osnovi su poredani višeslojno. Uvijek je niži osnov uvjet onog višeg. Idemo li u istraživanju za sve dubljom osnovom, dolazimo do filozofskog pojma »praosnova svega«, a od tog je problema i pošla filozofska misao u svojim prvim početcima kod Jonjana. Kao teoretski razlog neke tvrdnje, dakle kao spoznajno-teorijska kategorija (njem. Erkenntnisgrund), osnov označava logičko opravdanje neke tvrdnje. Osnov se u etici (v.) izjednačava s motivom nekog čina. Osnovni pojam. Kao najdublja podloga i pretpostavka svega poimanja jest pojam o bilo čemu (»nešto«). Obično se pomišlja

Δ na vrh Δ

na više osnovnih, elementarnih pojmova na kojima se temelji neka nauka (v. kategorija, pojam).

Osnovna vrijednost , naziva se u određenom aksiološkom (v.) sistemu ona vrijednost iz koje se izvode druge. Osnovna se vrijednost često naziva i najvišom vrednošću, pa su se na primjer starogrčke etičke škole (stoička i epikurejska) slagale u tome da je osnovna i najviša vrijednost ljudskoga života - sreća. Iz te osnovne vrijednosti izvodile su se sve druge - ali na dva različita načina. Kant je u svojoj etici kritički otklanjao opravdanost ovakvih refleksija, jer smatra da se ljudi ne mogu i neće moći nikada složiti u jedinstvenoj ocjeni s obzirom na osnovnu sadržajno određenu vrijednost.

Osnovni pojmovi , elementarni pojmovi neke nauke ili najviše kategorije (v.) u određenom kategorijalnom sistemu, na kojima počivaju svi drugi pojmovi. Najčešće su ti osnovni pojmovi definisani pomoću aksioma (v.) neke nauke.

Osoba ili lice (lat. persona), 1) ‚o sebi« postojeće, posebno ljudsko biće, čovjek-individua; 2) individualno ljudsko biće kao sebe svjestan subjekt i nosilac specifičnih »humanih« (v.) svojstava i odnosa: racionalnosti, moralnosti, prava, dužnosti; socijalne, kulturne i ekonomske aktivnosti (»moralna, pravna, umjetnička, politička osoba«). U mnogim filozofskim razmatranjima pojam se osobe podudara s vrijednosnom afirmacijom, širinom i značajem uloge koju pojedinac igra u svijetu i društvu, egzistencijalnom »obuhvatnošću« i »visinom« koju je - kao virtualno žarište svega bitka – uspio ostvariti. U tom smislu »osoba« je varijabilna oznaka čiji raspon ide od golog broja individue u ljudskoj vrsti do nadmoćne ličnosti genija.

Osoban ili ličan: koji pripada osobi (licu), koji se odosi na osobu, koji izvire iz osobe, koji je karakterističan za osobu, npr. »vrlina osobe«, ‚osobna uvreda«, »prava osobe«, »vlast osobe «, »osoban stil«.

∆ na vrh ∆

Ospoljenje - termin koji se u filozofiji upotrebljava za razlikovanje njemačkih pojmova Entiiusserung (ospoljenje) i Entfremdung (otuđenje v.). Ospoljiti znači učiniti nešto vanjskim, odvojiti nešto od sebe ili nečeg drugog.

Osvjedočenje , v. uvjerenje.

Ovisnost , v. dependencija.

Oznaka (lat. nota), svojstvo, obilježje nekog predmeta po kojemu se prepoznaje i razlikuje od ostalih; u logici: sadržajno određenje pojma (v.) čime se on razlikuje od ostalih pojmova jest skup oznaka, među kojima se prema potrebi mogu razlikovati bitne i nebitne, osnovne (konstitutivne, v.), izvedene (konsekutivne, v.) i slučajne (akcidentalne, v.), stalne i promjenljive, individualne i specifične oznake.

Δ na vrh Δ

P

Pacifizam (lat. pacificare = smiriti, ublažiti), kulturno-politički pokret koji ide za tim da isključi rat, nasilje i brutalna sredstva u rješavanju međunarodnih sporova i problema. Bez obzira na humane intencije pacifizam može, u određenim situacijama neizbježne klasne borbe ili očigledne nacionalne ugroženosti, djelovati defetistički. Pacifizam često ima utopijsko obilježje, jer su se međunarodni konflikti uglavnom rješavali oružanim sredstvima.

Δ na vrh Δ

Padartha (sansk. - padârtha), »Značenje riječi«, kategorija. Najstarijom klasifikacijom kategorija u indijskoj filozofiji smatra se teorija sâmkhya škole o tattva (v.) Tu klasifikaciju slijedi i yoga. Problemom kategorija najtemeljitije se bavi u svom razvoju škola vaišešika, koja polazi od šeme o šest kategorija (supstanca, osobina, kretanje, uopštenost, posebnost i inherencija). Nyâya-sûtra (v.) polazi od 16 logičkih kategorija koje razrađuje. Vedânta polazi također od sâmkhya klasifikacije, iako neke od tih kategorija postepeno gube važnost. Budistička kategorizacija fenomena sadržana je u Abhidhammi (v.) i vrlo je kompleksna. U gjainizmu su tri klasifikacije, od osnovne kategorije: kvaliteta (guna), stanje (paryâya) i supstanca (dravya).

Paideia (grč.), odgoj duha i vladanja. Pojam koji označava proces obrazovanja i koji u sebi uključuje grčki ideal razvoja tijela i ljepote duha. On određuje specifične ljudske oznake kao i ulogu humane ličnosti u državnoj zajednici. Sofisti su odbacili paideiu kao privilegiju izabranih. Oni su dokazivali da je paideia svakome pristupačna ko hoće da uči. To je bila antiteza cjelokupnom konzervativnom shvatanju života i odgoja koji je u prvo vrijeme obuhvatao samo plemstvo. Sofističko opšte prosvjetiteljsko djelovanje uticalo je na mijenjanje sadržaja pojma paideia, te je taj pojam postao sinonim znanstvenog i umjetničkog obrazovanja.

Palingeneza (grč. palingenesis), ponovno nastajanje, teorija kružnog obnavljanja svijeta. Palingeneza je zasnovana kod Heraklita, opširnije su je obradili stoici. Orfičko vjerovanje u seljenje duša također je palingeneza kao obnavljanje nečega što je već prethodno bilo. Kod Heraklita samo neprekidno dijalektičko kretanje na osnovu kojeg sve postaje i stalno se mijenja na putu prema »gore i dole«. Palingeneza kao ponovno rađanje čovjeka sadržana je u raznim sistemima misticizma. Pojam se upotrebljava i u biologiji, gdje se njime označava ponavljanje nekih stanja kod razvitka sjemena pojedinih organizama.

∆ na vrh ∆

Pamćenje , usvajanje i zadržavanje novih sadržaja ili novih oblika ponašanja. Prema tome, pamćenje je skupni naziv za sve one promjene u ponašanju ili doživljavanju subjekta koje su nastale pod uticajem njegove prethodne aktivnosti. - Da bi došlo do usvajanja novih sadržaja ili novih oblika ponašanja, katkad je dovoljno da subjekt bude samo jednom izložen određenoj situaciji. No najčešće je za usvajanje potrebno višekratno obnavljanje slične aktivnosti. Usvajanje i zadržavanje usko su međusobno povezani, jer u toku obnavljanja aktivnosti nešto možemo naučiti jedino onda ako su bar neki tragovi prethodne aktivnosti ostali sačuvani. - S obzirom na sadržaj naučenog gradiva neki razlikuju tzv. motorno pamćenje od mentalnog pamćenja. Motorno pamećnje je usvajanje i zadržavanje psihomotornih šema aktivnosti (vještina i navika), a mentalno pamćenje usvajanje i zadržavanje nekog simboličnog materijala (riječi, brojeva, slika, logičkog gradiva itd.). - Fiziološku podlogu pamćenja sačinjavaju u prvom redu promjene nastale u toku aktivnosti u živčanom sustavu i u modelima živčanih uzbuđenja. Te više ili manje trajne promjene nazivaju se »tragovi pamćenja« ili »neurogrami«.

Pamet , prvobitno znači pamćenje (kao glagol pamtiti, izrazi: učiti napamet, pasti na pamet, držati na ili u pameti); s vremenom proširuje svoje značenje na intelektualne sposobnosti poimanja, razumijevanja, rasuđivanja i na globalnu mentalnu sposobnost uspješnog orijentisanja u različitim životnim situacijama. Fraza, govoreći o bistroj, dobroj, dubokoj, hitroj, oštroj, visokoj, zdravoj, ali i o slaboj, kratkoj, tupoj, tvrdoj, ludoj, tamnoj, zloj, crnoj pameti, gotovo da identifikuje značenje riječi pamet s onim značenjem koje ima u uobičajenoj psihološkoj terminologiji izraz inteligencija.

Pan (grč.), sve, svijet kao cjelina.

Panegoizam (grč. pan = sve i lat. ego = ja), mišljenje da sve što čovjek radi i misli proizlazi uvijek samo iz njegova egoizma.

∆ na vrh ∆

Panenteizam (grč. pan = sve i en theo = u Bogu), učenje da je sve u Bogu. Za razliku od panteizma (v.), gdje se Bog i svijet identifikuju, po koncepciji sve se nalazi u Bogu, ali je Bog ne samo svijetu imanentan (v.) nego u isti mah i transcendentan (v.). To je neka vrsta sinteze teizma (v.) i panteizma (v.).

Pankalizam (grč. pan = sve i kalós = lijep), teorija svijeta po kojoj je ljepota osnovna kategorija sve opstojnosti. Sve je u svijetu više ili manje uspješno sačinjeno prema zakonima ljepote.

Panlogizam (grč. pan = sve i logos = um), učenje da se u osnovu cijelog kosmosa i kosmičkog događanja nalazi logos (razlog), um ili ideja. Sve stvari i svi procesi u svijetu tek su stupnjevi samorazvitka logosa, odnosno uma ili ideje. Te misli u različitom izvodu i značenju nalaze se kod mnogih filozofa (Heraklit, Platon, Plotin, gnostici, Spinoza). Sistem panlogizma oblikovao je Hegel (umnost i stvarnost su identične).

Panpsihizam (grč. pan = sve i psyhé = duša), učenje da je sve prožeto dušom, i čovjek i kosmos (svjetska duša). Ima različitih oblika panpsihizma od idealističkih pa sve do materijalističkih (v. hilozoizam).

Pansofija (grč. pan = sav i sofia = mudrost): sveukupno znanje. Taj termin stvorio je A. Komensky (1592-1670) u pokušaju da enciklopedijski prikaže rezultate cjelokupnog ljudskog znanja. Pansofija treba da otkloni sve zablude i nesporazume među ljudima, da bi svi mogli biti sjedinjeni u kršćanskoj zajednici. Leibniz je termin pansofija upotrijebio kao »scientia generalis« i smatrao ga osnovnom tezom znanstvene logike.

Panspermija (grč.), opća, zajednička spermija, sjeme; teorija o postanku života. Prema Helmholtzu panspermiju prenose meteoriti, a prema Arrheniusu, pritisak sunčevih zraka u cijeli svemir.

∆ na vrh ∆

Panta rei (grč.): sve teče. To je sinteza Heraklitove filozofije. Označava neprekidnu promjenu, stalno dijalektičko kretanje u kosmosu (v.).

Panteizam (grč. pan = sav i theos = Bog): učenje da je sve Bog, da svijet i Bog nisu dva odijeljena bitka. To je teološki materijalizam odnosno naturalizam, koji se u toku razvoja kulture javlja u različitim varijantama, od indijskog akosmističkog (v.) panteizma preko naturalističkog (Bruno, Spinoza, Haeckel) sve do idealističkog (Plotin, Fichte, Schelling). Panteizam kao sistem obradio je Spinoza, koji je Boga poistovjetio s prirodom. (Deus sive natura = »Bog ili priroda«.) Sam termin panteizam oblikovao je Joho Toland (Pantheistikon, 1705).

Pantelizam (grč. pan = sve i ethélein = htjeti), učenje po kome je volja osnovni princip, unutrašnja bit svega. To je izvor metafizičkog voluntarizma.

Panvitalizam (grč. pan = sve i lat. vita = život), učenje koje tvrdi da je čitav kosmos prožet životnom silom, oživljen. Po toj teoriji svi se oblici pojavnosti uzimaju kao oblici životnih manifestacija svekolike prirode. Naziva se još i panbiotizam (prema grč. bios = život).

Paradigma (grč. parádeigma), primjer, uzor. Npr. Platonove ideje paradigma za pojavni svijet. Paradigmatičan = uzoran.

Paradoks (grč. paradoksos = neočekivan), tvrdnja koja je suprotna svakom očekivanju i opštem mišljenju; paradoks se izriče na osnovu neizrečenih sudova i koje je kraj sve svoje neobičnosti ipak istinito, ako se pobliže ispita. Takvo je načelo npr. ova tvrdnja stoika: »Samo je mudrac kralj.« Paradoksom se pisci služe radi jačeg efekta u izražavanju misli. (V. paradoksan, paradoksija.)

Paradoksan (grč. paradoksos = neočekivan), koji je suprotan svakom očekivanju ili opštem mišljenju. (v. paradoks, paradoksija.)

∆ na vrh ∆

Paradoksija (grč. paradoksos = neočekivan), neobičnost u iznošenju ili izlaganju misli, koja se sastoji u tome da se izražavaju u paradoksima (v.).

Parafazija , bolesno stanje (v. afazija) u kojem pojedinac redovno upotrebljava pogrešne riječi u govoru. U parafaziju se ubrajaju i slučajne pogreške u upotrebi riječi, tzv. govorni lapsusi. (Patološka upotreba pogrešnih glasova i riječi u govoru naziva se još i parafemija.)

Parafizika (grč. para = pokraj, mimo, protiv), učenje o fizikalnim pojavama koje se ne mogu protumačiti zakonima fizike, nego im štaviše protivrječe, pa se kao okultne (v.) pojave moraju objašnjavati protufizikalnim odnosno vanfizikalnim hipotezama.

Paralelizam , usporednost, podudaranje. U logičkom teorijskom saznanju kaže se da između logičkog mišljenja i bitka postoji nužni odgovarajući odnos, iako oni nisu identični.?!? Psihofizički paralelizam tumači odnos duha i materije u cjelini svijeta, odnosno duševnih i tjelesnih pojava u ljudskom biću, kao paralelno postojanje bez direktnog uzajamnog djelovanja. Jedino postoji mogućnost djelovanja (unutar pojedinog niza (intrafizička i intrapsihička kauzalnost). O načinima kako se zamišljaju te paralelne manifestacije u njihovim međusobnim odnosima ovise raznovrsne modifikacije paralelnih teorija. Klasični predstavnik dosljedno provedenog psihofizičkog paralelizma jest Spinoza, po kojem su fizičko i psihičko, odosno bitak i mišljenje, »dva odijeljena paralelna niza«, zasnovana na Božanskoj supstanci, pa su »red i veza ideja isti kao red i veza stvari« (lat.: »ordo et connexio idearum idem est ac ordo et connexio rerum«). Na tome stoje »teorije identiteta«, zamišljajući paralelizam psihičkog i fizičkog kao dvije ravnopravne strane istog bitka. Stavi li se međutim ontološko težište na jednu stranu, a druga se shvati samo kao epifenomen odnosno proizvod prve, tada se ukazuje s jedne strane materijalistički paralelizam a s

druge strane idealistički (spiritualistički) paralelizam. Potpuno univerzalno proveden paralelizam psihičkih i fizičkih manifestacija kroz čitav kosmos dovodi do naziranja da je sva materija oživljena, oduhovljena (hilozoizam, panpsihizam), dok se djelomični (parcijalno) zamišljen psihofizički paralelizam ograničava na uža područja imajući u vidu prvenstveno psihičke pojave kod čovjeka i životinja i njihovu uvjetovanost moždanim (cerebrospinalnim) ustrojstvom i fiziologijskim procesima. Psihofizički paralelizam kao tzv. radna hipoteza znači samo metodološko pravilo da se pri proučavanju psihičkih pojava paralelno uzimaju u obzir i fiziološke promjene. ?!!

Paralogizam (grč.), Izraz paralogizam u posebnom se smislu javlja kod Kanta pod imenom »Paralogizmi čistoga uma« kao transcendentalno logički stavovi, o ljudskoj prirodi, koja je sklona da zbog postojanosti samosvijesti zaključuje o besmrtnosti duše.

Paramnezija se sastoji u pogrešnom prepoznavanju prošlih ili novih sadržaja. Jedan oblik naziva se »iluzija već viđenog« (»deža vu«), kad pojedinac tvrdi da je već perceptivno doživio nešto sa čim se po prvi put susreće.

Paranoja (grč.), psihoza (v.) koja se ogleda u sistematskom pogrešnom rasuđivanju i tumačenju stvarnosti, prvenstveno ljudskih situacija, uz sačuvanu sposobnost logičkog rasuđivanja.

Parapsihologija , disciplina koja se bavi fizikalnim, fiziološkim i psihičkim pojavama, izazvanim od dosad još nepoznatih, duševnih snaga i moći čovjeka. U to područje »nadnormalnih« fenomena, koje »izučava« parapsihologija, idu: levitacija, materijalizacija, pokretanje predmeta bez vanjske sile (telekineza) i prijenos misli (telepatija). U širem smislu u parapsihologiju ulaze i različita prepoznavanja psihičkih osobina i sposobnost ljudi. (Sinonim: metapsihika).

Parcijalan (lat.), djelomičan, koji se odnosi na jedan dio. Suprotno: totalan, koji se odnosi na cjelinu, čitav, potpun, sveobuhvatan.

Particija , dioba, logički postupak kojim se, za razliku od divizije (v.), raščlanjuje sadržaj nekog pojma na njegove važnije konkretne dijelove. Zato particija ima uglavnom opisnu (deskriptivnu) ulogu.

Participacija (!at.), učešće, udio, sudjelovanje,. Po Platonu (grč. methexis), način odnosa ideja prema stvarnosti, tj. stvari participiraju, »imaju udio« u idejama.

Participirati , imati udjela u nečemu sudjelovati, biti dio nečega (v. participacija).

Partikularan (lat.), djelomičan, poseban; partikularan sud izriče vezu predikata samo s jednim dijelom subjekta: Neki S jesu P (S i P) ili Neki S nisu P (S o P). Suprotno: univerzalan (v.), generalan (v.).

Parusija (grč. parousia), prisutnost. U Platonovoj filozofiji: prisutnost ideja u stvarima koje na idejama participiraju. U Aristotelovoj filozofiji: prisutnost forme, oblika u građi. U novozavjetnim tekstovima parusija označava povratak Isusa.

Pasivan (lat. passivus), trpni, nedjelotvoran, neaktivan. Pasivni otpor koji se provodi nedjelovanjem, neslušanjem odredbi. Suprotno: aktivan (v.).

Pasivitet , trpni, nedjelatan odnos prema svijetu. U filozofiji i psihologiji označava se pojmom pasiviteta automatsko, besvjesno i nestvaralačko reagovanje ljudske svijesti. Dosta filozofa materiji pripisuje svojstvo pasiviteta. Suprotno: aktivitet (v.).

Δ na vrh Δ

Pasivizam , životni stav koji izbjegava svaki pokušaj djelovanja na okolnosti života, a izlazi iz uvjerenja da se nikada neće saznati sve moguće posljedice nekog djelovanja. Izgrađuje se na stajv da se sve događa mehanički i spontano bez mogućnosti našeg uticaja i bez mogućnosti slobodnog stvaralaštva. Pasivizam predstavlja mirno podnošenje života. Suprotno: aktivizam (v.).

Paslika , vidni doživljaj koji potraje ili koji nastaje pošto je vanjski podražaj prestao djelovati na osjetni organ. Negativna paslika je pojava da se nakon uklanjanja nekog vidnog podražaja, npr. žutog kvadrata, na bijeloj pozadini javlja lik kvadrata u komplementarnoj kvaliteti, u ovom slučaju u modroj boji. Negativna paslika je učinak selektivne vidne adaptacije. Pozitivna paslika je pojava daljnjeg trajanja vidnog osjeta pošto je podražaj prestao djelovati. Kvaliteta pozitivne paslike jednaka je onoj koja je bila izazvana prethodnim podražajem. Pozitivna paslika osniva se uglavnom na perzistenciji fizioloških promjena u osjetnom analizatoru.

Patetičan (grč. pathetikos), strastven. Patetičnim se u estetici naziva svaki jači dojam, odnosno takvo duševno uzbuđenje koje je skopčano s dostojanstvom i uzvišenošću.

Paticcasamuppada (pâli), formula o uvjetovanom (karmičkom) nastanku bića u vječnom toku zbivanja (samsara), po kojoj je svaka pojava trenutna formacija preduvjet faktora povezanih u lanac od 12 karika (nidâna): »Neznanjem (avigjgjâ) je uvjetovano oblikovanje (sankhâra), oblikovanjem je uvjetovana svijest (vinnâra), sviješću su uvjetovani ime i lik (nârnarûpa), imenom i likom uvjetovano je šest osnova osjetnosti (âyatana), sa šest osnova osjetnosti uvjetovani su utisci (phassa), utiscima su uvjetovani osjećaji (vedanâ), osjećajima je uvjetovana životna žeđ (tanhâ), žeđom je uvjetovano prianjanje (upâdâna), prianjanjem je uvjetovano bivanje (bhava), bivanjem je uvjetovano preporaqanje (gjâti), rađanjem je uvjetovana starost i smrt (gjarâmarana).• Karike 1-2 su faktori pretpostavljeni sadašnjoj

∆ na vrh ∆

egzistenciji bića (karmički »plodovi«); karike 3-7 su elementi osjetnosti od kojih se bića sastoje u svojoj aktuelnosti; karike 11-12 su rezultante u budućnosti.

Patologija (grč. pathos = patnja i logos = nauka), disciplina koja se bavi proučavanjem funkcionalnih i strukturnih poremećaja organizma, koji dolaze do izražaja u bolesti, abnormalnom ponašanju, abnormalnom doživljavanju i drugim smetnjama.

Patološki , 1) ono što ulazi u patologiju; 2) oznaka za ono što je bolesno ili abnormalno.

Patopsihologija , naučna disciplina koja se bavi izučavanjem oblika, simptoma, uzroka i toka duševnih poremećenja. (Sinonim: psihopatologija.)

Patos (grč. pathos = trpnja), strast, uzbuđenost, duševno stanje patničkog raspoloženja, uzbuđenje, afekat, ali i neprirodno pretjerivanje. Od toga: patetičan, strastveno uzbuđen, povišena izraza, svečan.

Patristika (lat. patres ecclesiae = crkveni oci): učenje i filozofija crkvenih otaca. U razdoblju ranog kršćanstva stara filozofija smatrana je herezom. Aleksandrijci Klement (oko 150-215) i Origen (185-225) pokušali su sjediniti neke elemente filozofije s kršćanskim vjerovanjem. Najuticajniji predstavnik patrističke misli bio je Augustin (354-430).

Patrologija (grč. patér = otac i logos = nauka), učenje o životu, spisima i radu crkvenjaka.

Pažnja , u psihologiji označava selektivnu psihičku usmjerenost koja pridonosi povećanju uspjeha u nekoj vrsti aktivnosti, uz istovremeno kočenje drugih, konkurentnih aktivnosti. Obično se razlikuje: a) koncentrisana ili usredotočena pažnja, koja je prema definiciji

∆ na vrh ∆

vezana uz jedan zadatak, b) podijeljena ili distribuirana pažnja, vezana uz više istovremenih zadataka.

Pedagogija (prema grč. paidagogós = vodič djeteta), »vođenje djeteta«, odgajanje mladog naraštaja, ali i teorija odnosno nauka o odgoju, koja se ponekad naziva i pedagogika. Proučavajući problematiku o odgoju (i obrazovanju, v.), o njegovim ciljevima, sredstvima i metodama, te oslanjajući se pri tom na stvarna iskustva i rezultate pojedinih znanosti i filozofijskih disciplina, pedagogija kao odgojna teorija utiče na njeno unapređivanje. Težište pedagoške problematike je na odgoju nedoraslog čovjeka, djeteta (v. andragogija).

Percepcija , doživljaj kojim neposredno preko svojih osjetnih organa predstavljamo različite predmete i pojave okolnog svijeta. Percepcija se osniva na osjetnim podatcima, ali ona nije zbir osjeta, nego organizovana osjetna cjelina u kojoj svaki osjetni podatak ima svoje posebno, cjelinom određeno značenje. - Sadržaj, jasnoća i određenost naših percepcija pod uticajem su različitih vanjskih i unutrašnjih faktora. Među tim faktorima su najvažniji: vrsta i struktura fizičkih procesa, koji u nekoj prostornoj konfiguraciji ili vremenskom slijedu djeluju na osjetne organe; intenzitet i stpen organizacije objektivnih podražaja te vrijeme kroz koje ti podražaji djeluju; prethodno iskustvo u vezi s predmetima ili pojavama koje percipiramo; perceptivna udešenost, tj. tendencije koje proističu iz naših očekivanja, zamisli i stavova.

Percepcionizam , teorijsko sananje, zapravo psihologističko (v.) učenje po kome se sve ljudsko mišljenje, znanje i saznanje svodi na (perceptivne) doživljaje. Jedan smjer ekstremnog empirizma (v.).

Perceptibilitet (lat. perceptibilis = primjetljiv), primjetljivost nekog podražaja (zvuka, svjetlosti, mirisa itd.) kada da bude primijećen

(percipiran). Ovisi o prirodi i intenzitetu samog podražaja i o stanju receptivnog organa.

Percipirati znači posredstvom svojih osjetnih organa primjećivati okolne predmete i pojave.

Perfekcionizam (lat. perfectio = usavršavanje, savršenost), podvrsta eudaimonizma (v.), etički pravac koji vidi krajnji cilj i zadatak (moralnog) djelovanja u mogućnosti usavršavanja pojedinca, porodice a onda i čovječanstva u cjelini. Predstavnici takvog optimizma su Leibniz, Shaftesbury, Renan, Kant.

Perfektibilizam , isto što i perfekcionizam (v.).

Peripatetici , Aristotelovi učenici. Naziv po šetalištu (grč. peripatos) gdje je bila smještena škola (Likej). Najpoznatiji Aristotelov učenik bio je Teofrast (372-287) koji je u 18 knjiga skupio, mišljenja i učenja filozofa do Platona. To djelo imalo je naslov »Mišljenja fizičara«. Osim manjih fragmenata djelo je potpuno izgubljeno. Pored Teofrasta u grupi starijih peripatetičara istakli su se: Eudem, Aristoksen, Dikaiarh i Demetrije iz Falerona.

Peripetija (grč. peripetia = obrat), u poetici: nagli preokret koji je odlučujući (naročito u tragediji); u širem smislu: svaki preokret u nekom zbivanju.

Permanentan (lat. permanens = trajući), trajan, neprekidan, vidljiv .

Per se (lat.), po sebi. To je prevod grčkog termina »kath' hauto«. Označava nešto što je samostalno u svom ispoljavanju i sadržaju, apsolutno, ne na drugo vezano (lat. in alio).

Perseitet (lat. per se, v.), biće koje je to što jest samo po sebi. U skolastičkoj filozofiji to je bila oznaka za Boga. U etici se tim pojmom označava samosvrha dobra.

Perseveracija (lat. perseveratio = ustrajanje), 1) tendencija trajanja ili neprestanog vraćanja nekih psihičkih sadržaja (npr.: predstave, misli, osječanja, muzičkih motiva ili stihova) neovisno od asocijativnih podražaja; 2) (pat.) neprekidno ponavljanje ili nastavljanje riječi, rečenica ili radnji. Karakteristično za neka psihopatska stanja i psihička oboljenja, kod kojih postoji opšte opadanje intelektualne aktivnosti.

Persona (lat. persona = osoba, lice), pojam koji označava pojedinca u njegovoj ljudskoj individualnosti, posebnosti ili vlastitosti, ukoliko se on ne shvata samo ili isključivo kao prirodni organizam, odn. prirodno biće. Na toj osnovi, u razdvajanju i suprotstavljanju prirodnog i eminentno ljudskog, i pored različitosti shvatanja i određenja tog pojma, a naročito u filozofiji nakon Descartesova dualističkog određenja odnosa tijela i duše (u različitim postavljanjima suprotnosti: priroda i duh, Ja i Ne Ja, život i duh, vitalno i duhovno, svjesno i nesvjesno, duša i duh itd.), pojam persona sve više poprima etičko-moralni smisao i karakter. Eksplicitno je to izraženo u Kantovoj etici, gdje je čovjek određen kao moralna osoba (persona). U postkantovskoj etici pojam persona dobiva isključivo vrijednosna određenje (kao i pojam ličnosti, v.).

Personalan (lat.), koji se odnosi na personu, na osobu; osoban, ličan.

Personalizam (lat. persona = osoba, lice), pogled koji smatra najvišom vrijednošću ljudsku osobnost, ličnost (personalnost) i najhitnijom etičkom dužnošću. Samostalno i jedinstvena djelovanje persone. U raznim psihičkim, »kritičkim«, teološkim i etičkim varijantama, personalizam naglašava da je sve stvarnost, personalne prirode, te da se personalne vrijednosti, kao vrijednosti specifičnog karaktera,

Δ na vrh Δ

ostvaruju u čistom aktu (M. Scheler i dr.). Za razliku od pojedinačne individualnosti, koja se realizuje i ispoljava u funkciji i koja nema »vlastitu vrijednost«, personalnost se u mnogim pretežno idealistički i fenomenološki orijentiranim etikama, doživljava samo kao intencionalni akt i »neposredno zajednički doživljeno jedinstvo«. - Mnoge elemente personalističkih pogleda nalazimo već u antici (Heraklit, Sokrat), a filozofski sistemi Leibniza i Berkeleya, ili refleksije Maine de Birana prožete su, iako različitim polaznim pozicijama, mnogim identičnim tezama o ulozi i značenju personalnosti. Sistematski se tom problematikom bave Ch. Renouvier i posebno
E. Mounier, a mnogo pristalica nalazi takav personalizam i u SAD. Ali sve te različite, često i suprotne tendencije ponekad i suviše naglašeno izoliraju personalnost od društvenih komponenti, pa nezavisnost i autohtonost ličnosti zasnivaju pretežno na vječnim bitnostima, po određenoj hijerarhiji vrijednosti i idealnom transcendentnom »trećem carstvu«.

Personalnost (lat.), bit persone, svojevrsnost osobe, ličnosti (v.), sve ono što pojedinca, čini osobom (v. persona); a to su vrijednosti koje dotični pojedinac u sebi nosi odnosno ostvaruje.

Personificirati (v. personifikacija), nešto ili nekoga predstavljati kao osobu, personu (v.).

Personifikacija (novolat. personificatio), poređenje, shvatanje i prikazivanje bića, neživih stvari, predmeta, pojava ili apstraktnih pojmova (u slikama ili likovima) kao da su osobe (lat. persona) s određenim karakterom i osobinama. (v. još antropomorfizam.)

Perspektivizam (novolat. perspectiva), učenje po kojem određena shvatanja, postupke i stvarno događanje ocjenjujemo prema našim interesima i promjenljivim potrebama, pa su dakle naša saznaja

∆ na vrh ∆

određena tim faktorima, i zato relativna = nepoznata (a ne apsolutna). (v. pragmatizam).

Perverzija (lat. perversus = izokrenut, iskrivljen), 1) degeneracija ili bolesna promjena svakog osnovnog ljudskog nagona ili poriva; 2) (psihoanal.) odstupanje ili skretanje libida ili erotskih tendencija od primarnog seksualnog predmeta, npr. fetišizam, sadizam, mazohizam, itd.; 3) (etički) svako izokretanje dobrog u zlo, izvrtanje činjenica.

Pesimizam (lat. pessimus = najgori), teorijski pogled koji drži da je ovaj svijet najgori od svih mogućih svjetova, ili, nešto »blaže«, da u svijetu ima relativno više zla nego dobra i da je tendencija povijesnog razvoja povećanje zla u odnosu na dobro i, uopšteno, regres (v.); praktično: životni stav ili nastrojenje koje karakteriše shvatanje svake stvari s njene loše strane, traženje »negativnoga« i u onom najpozitivnijem, sumnja u konačan povoljan ishod čak i onda kad se situacija čini povoljnom. - Teorijski pesimizam zastupali su mnogi filozofi, a u klasičnom obliku razvio ga. A. Schopenhauer, koji smatra da je ovaj svijet najgori mogući; da je još samo malo gori, već ne bi mogao postojati. Svijet je loš zato što je pun bola i nesreće. Osnova ljudskog djelovanja jest oskudica, dakle bol. Sve je naše djelovanje stimulisano težnjom da otklonimo bol. Ali zadovoljenje koje nam pruža djelovanje, uspjesi u nastojanju da potisnemo bol samo su prolazni, dok je patnja, naprotiv, trajna. Sav čovjekov život karakteriše nesigurnost i prolaznost. - Suprotno optimizam (v.).

Petitio principii (lat.), logička greška pri dokazivanju: nedostatak i potreba za dokazom. Navedeni dokazni razlog za neku tezu nije sam po sebi očit, pa bi trebalo najprije njega dokazati. Ponekad se u tu svrhu upotrebljava upravo sama nedokazana teza (v. circulus vitiosus, hysteron - proteron).

Pijetet (lat. pietas = poštovanje), ponizna ljubav prema roditeljima, starijima, dobrotvorima itd. (v. pijetizam).

Pijetizam (lat. pietas = poštovanje), pravac naročito u njemačkoj evangeličkoj crkvi, koji ima dodirnih tačaka s engleskim puritancima (kasnije metodistima) i francuskim jansenistama i kvijetistima. Osnivač mu je pobožni Jakob Spener, čija su »pia desideria « i »collegia pietatis« (otuda ime »pijetisti«) naišla na velik odziv. Ti kolegiji bili su izvancrkveni sastanci na kojima se uz molitvu tumačila Biblija. Pijetizam, koji se zapravo borio protiv vjerskog formalizma, težeći za produbljenjem religioznog života.

Pironizam (po grčkom filozofu Pironu [360-270) iz Elide, osnivač radikalnog skepticizma). Prema tom shvatanju treba se uzdržati od izricanja suda, jer se čini da su teza i antiteza jednake po snazi. Nakon uzdržavanja od suda slijedi duševni mir (ataraksia). Zadatak je mišljenja da svakoj tezi nađe jednako važeću antitezu. Na primjer, ako bi netko tvrdio da postoji Bog, tada bi se u duhu pironizma ovako išlo u antitezu: »Tko tvrdi da Bog postoji, smatra, ili da se on brine za stvari u svijetu ili da se ne brine, a ako se brine, ili da se brine za sve, ili samo za neke. Ali kad bi se Bog brinuo za sve ne bi bilo nikakva zla u svijetu. Neće se dakle kazati, da se Bog brine za sve. Ako se ipak brine samo za neke stvari, zbog čega se brine za jedne, a ne za druge? Jer ili on hoće ili može da se brine za sve, ili hoće, ali ne može, ili može, a neće, ili niti hoće niti može. Ali kad bi htio i mogao, on bi se za sve brinuo. Prema naprijed iznijetom, on se ne brine za sve«.?!?!

Platonizam , Platonov i platonovski način filozofiranja prema kojem postoje ideje kao metafizičke supstance. Te su ideje osnova i razlog svakog istinskog postojanja. Platonizam je bit svakog objektivnog idealizma, a time i svake metafizike.

Platonska ljubav , termin koji je proizišao iz Platonova dijaloga »Gozba«, u kojem Platon kaže da je eros (ljubav) nagon za spoznajom

∆ na vrh ∆

ideja. Tu se ne misli na odnos spolova. Kasnija upotreba termina za ljubav u kojoj je isključena tjelesnost proizišla je iz nerazumijevanja Pauzanijevog govora u »Gozbi«, gdje on kaže: »A loš je onaj obični ljubavnik koji više voli tijelo nego dušu... «. Očito je da to nema veze s pojmom erosa u Platonovoj filozofiji. Taj smisao ljubavi, ušao je u govor u renesansi.

Pleroma (grč.), punoća, popunjenje. Po gnostiku Valentinu, potpun Božanski i duhovni praizvor iz koga proizlaze sve emanacije života. Suprotan je pojam »kénoma« kojim se označava praznina, tama i haos.

Plerotizam (grč. pleres = pun, napunjen), teorija da je materija kontinuirano povezana, i djeljiva, a ispunjava čitav kosmos (v.). Suprotno: atomizam (v.).

Pluralist , zastupnik pluralizma (v.)

Pluralizam , za razliku od monizma i dualizma, ontološki (v.) stav prema kome se sveukupnost svijeta sastoji od više relativno = nepoznatih samostalnih principa, a oni se mogu zamišljati kao kvalitetno isti ili različiti, pa je prema tome moguće razlikovati pluralizam broja principa i pluralizam kvaliteta principa. Te se mogućnosti ukrštavaju u ovim kombinacijama: monistički pluralizam, koji se može ogledati bilo kao materijalistički (atomi) »bilo kao spiritualni pluralizam (monade); dualistički pluralizam, koji zamišlja svijet kao realno mnoštvo dinamički usmjerenih bića u kojima se prepliće više različitih slojeva realnosti. Izraz pluralizam upotrebljava Kant kao zamjenu za individualno orijentisan egoizam.

Plutokracija (grč. pltútos = bogatstvo i krateo = vladam), vladavina bogatih, financijski najjačih grupa nekoga društva. Plutokrat je onaj koji se na vlasti održava pomoću materijalnog bogatstva.

Pneuma (grč.), dah, vjetar, životni dah. U grčkoj filozofiji (naročito kod stoika) životni princip vezan za pojam topline, pa time predstavlja prasnagu koja elemente unutar prirode međusobno povezuje i oživljava.

Pneumatologija (grč. pneuma v. i logos = učenje), učenje o pneumi kao duhu. U spekulativnoj psihologiji učenje o duši kao posebnoj duhovnoj supstanci koja oživljuje tijelo.

Počelo ili princip (grč. arhe, lat. principium), u ontološkom (v.) smislu, ono prvo iz čega sve proizlazi; osnov svega bitka, izlazište, početak, praizvor svega, prabitak ili prapočelo. U širem smislu znači ono o čemu nešto realno ovisi, što nešto uzrokuje, nešto pokreće. Lat. principium u subjektivnom - zapravo logičkom - smislu znači ono što se u nas zove pravilo.

Podjela , u logičkom smislu: raščlanjivanje, razdjeljivanje neke misaone, pojmovne cjeline (v. divizija, klasifikacija, particija, dispozicija).

Podražaj , objekt ili događaj u fizičkom svijeta koji djeluje na neko podražljivo tkivo. S obzirom na osjetni organ razlikujemo: 1) adekvatan podražaj koji u normalnim prilikama izaziva uzbuđenje određenog receptora, i za čije je primanje osjetni organ posebno prilagođen u toku evolutivnog razvoja (npr.: adekvatan podražaj za oko su elektromagnetni valovi dužine 400- 760 milimikrona); 2) inadekvatan podražaj - koji je neuobičajen za određeni osjetni organ, ali može, ako je dovoljno intenzivan, u njemu izazvati uzbuđenje (npr.: električna struja i pritisak, kad djeluje na očnu jabučicu, izazivaju difuzni osjet svjetla). S obzirom na intenzitet razlikujemo: 1) subliminalni podražaj, preslab da izazove osjet; 2) liminalni podražaj, upravo dovoljan da izazove osjet; 3) supraliminalni podražaj, dovoljno intenzivan da uvijek izazove osjet.

∆ na vrh ∆

Podređen ili subordiniran (lat. sub = pod i ordino = redam) naziva se u logici pojam koji je obimom svrstao pod neki drugi viši rodni pojam. Taj se viši rodni pojam naziva - u odnosu prema podređenom pojmu - nadređeni (v.) pojam. Pojam »Slaven« podređen je nadređenom pojmu »Čovjek«.

Podsvijest , kolektivni naziv za »podsvjesne« pojave. O prirodi pojava koje se nazivaju podsvjesnima postoje različita mišljenja. U psihologiji teorija, koja poistovjećuje psihičko sa svjesnim, opažanje koje je dohvatljivo (v. psihički), odbija postojanje psihički podsvjesnog; ta teo- rija podsvjesnog bi bili fiziološki (posebno nervni) procesi koji su uklopljeni kao članovi u cjeline svjesnih procesa ili se odvijaju u reaktivnim šemama koje su se razvile na temelju prethodnih svjesnih reakcija (automatizmi, različite uvježbane radnje, neki mehanizmi dosjećanja i sl.). Psiholozi koji drže da »svijest« ima različite stepene (što dokazuje npr. činjenica da se neregistrovani »utisci« mogu naknadno evocirati kao svjesni) smatraju podsvijesnima one psihičke procese koji u času kad se odigravaju nisu primijećeni te ne pripadaju istaknutom (»jasnom«, »osviještenom«) planu doživljaja, nego njegovoj mutnoj »pozadini« ili »periferiji« (primjer su takvih podsvjesnih procesa detalji neke »slike« koje prate neko logičko razvijanje misli, emotivna nastrojenost koja, kao neki selektivni kriterij, koji daje objektivnu registraciju činjenica, akustični, vidni i sl. utisci koje primaju osjetni receptori dok je pažnja koncentrisana na neki rad itd.). Mnogo šire i dublje značenje ima »podsvijest« u različitim »dubljim psihologijama« (npr. psihoanalizi, individualnoj psihologiji); u njima ona pravi »duboki« osnovni, introspekciji nepristupačan, sloj psihološkog. Kod Freuda »libido«, kojim vlada surovi životinjski instinkt koji dobrim dijelom oblikuje »doživljaj« i osjećanje fizičkih ili psihičkih mana i ograničenja, prodire tek djelomično, iznimno i prikriveno (npr. simbolikom snova) u sferu svijesti, dok redovno biva iz nje »potiskivana«, što može uroditi različitim neurozama i »kompleksima«. Zapravo, dubinska je psihologija u svom shvatanju

∆ na vrh ∆

podsvijesti »romantizirala« iracionalno područje psihe (instinktivno-emocionalne pokrete i njihove mehanizme) opisavši ih u oblicima eidetičko-logičke organizacije svijesti.

Podsvjestan , v. podsvijest.

Pogled o svijetu (i životu), određeni univerzalni i jedinstveni filozofski pogled, u kome se u isti mah daje i potpuna slika svijeta i jedinstvena ocjena vrijednosti ljudskoga života. On služi kao osnovica ljudskog djelovanja uopšte, koje - djeluje na stvaralačko djelovanje na području civilizacije (v.) i kulture (v.) - ne izlazi samo iz njegova znanja, nego još više iz njegova vrednovanja. Svaka ličnost, a i pojedina kulturna sredina, okarakterizisana je specifičnim i sebi svojstvenim pogledom o svijetu i životu. Pogrešni zaključak može nastati nehotice (krivi zaključak ili paralogizam) ili namjerna prevara, zaključak ili sofizam u svim oblicima logičkog zaključivanja (silogizam, indukcija, analogija), bilo pri istraživačkom bilo pri dokaznom postupku.

Poimanje shvatanje, imanje pravoga pojma (v.) o nečemu, jedan od osnovnih oblika mišljenja, duhovna radnja ili djelelatnost kojom se misli bit nekog realnog ili zamišljenog predmeta, mišljenje pomoću ili u obliku pojma, uvrštavanje nekog predmeta kao pojma u već poznatu pojmovnu povezanost.

Pojam , jedan od osnovnih oblika misli, misao o biti nekog stvarnog ili pomišljenog predmeta, član misaone veze koja se izražava u sudu . Najčešće se izražava jednom imenicom (npr. »čovjek«, »sloboda«, ali se može izraziti i pomoću više riječi (npr. »društvo u kojem nema eksploatacije«). Riječi su znaci za pojmove. Nije teško dati primjer za pojam, ali se logičari ne slažu u tome šta je zapravo pojam, odnosno šta čini pojam pojmom. Tako se pristalice »formalizma« u logici zadovoljavaju određivanjem pojma kao elementa suda koji sadrži skup oznaka; takozvani »psihologisti« definišu pojam kao opštu

∆ na vrh ∆

predstavu, odnosno kao predstavu o onom što je zajedničko većem broju predmeta; po »nominalističkom« shvatanju pojam je samo riječ, samo ime kojim označavamo jedan ili više pojedinačnih predmeta ili stvari; po »vulgarno materijalističkom« shvatanju pojam je misaoni odraz bitnih (nužnih, stalnih, zajedničkih, opštih) osobina materijalnih stvari itd. - Kod pojma se obično razlikuje sadržaj i obim, a neki dodaju i domet (područje primjene). - Sadržaj pojma neki određuju kao skup svih njegovih oznaka, a neki kao skup bitnih oznaka. Obim pojma je skup svih nižih pojmova koje on obuhvata, a domet (područje primjene) skup svih pojedinačnih predmeta na koje se on odnosi (neki logičari ne razlikuju obim i domet, pa oboje nazivaju obimom). Sadržaj i obim pojma su obrnuti u mjerenju: što je sadržaj pojma veći, to je njegov obim manji, a što je sadržaj manji, to je obim veći. Ovo osporavaju neki filozofi (npr. Hegel), koji smatraju da sadržaj jednog pojma implicitno uključuje i sadržaj svih nižih pojmova; ako se sadržaj tako shvati, onda su sadržaj i obim upravo u srazmjeri. - Logički postupak kojim se utvrđuje sadržaj jednog pojma naziva se definicija (v.), a postupak kojim se utvrđuje njegov obim divizija (v.). - Prema različitim kriterijima pojmovi se dijele na mnogo različitih vrsta. Jednostavan pojam ima u svom sadržaju samo jednu oznaku, a složen pojam ima više oznaka. Pozitivnim pojmom mislimo prisutnost, a negativnim odsutnost nekih osobina, stanja, procesa ili odnosa. Individualan pojam odnosi se na jedan pojedinačni predmet, specifičan na vrstu, a generički na rod. Univerzalnim pojmom misle se svi egzemplari nekog roda ili vrste, a partikularnim samo neki. Pod opštim pojmom neki misle univerzalan pojam nasuprot partikularnom, a neki specifičan ili generički nasuprot individualnom; neki takođe misle pod tim pluralni pojam nasuprot singularnom, a neki kolektivni pojam nasuprot soliterskom. Razliku između konkretnih i apstraktnih pojmova neki identifikuju s razlikom između individualnih i opštih pojmova, a za neke je konkretan pojam o stvari, a apstraktan pojam o svojstvu. U jednom trećem smislu apstraktan je pojam ako se misle samo njegove bitne oznake, a

∆ na vrh ∆

konkretan ako se misli čitav njegov implicitni sadržaj, uključujući i sadržaje svih nižih pojmova. Jasan je pojam kome je tačno poznat obim, a razgovijetan pojam kojem je tačno poznat sadržaj. Homologički je pojam onaj koji je dio svog vlastitog opsega, a heterologički onaj koji nije dio svog obima. - Identični (istovetni) pojmovi bili bi pojmovi s istim sadržajem i obimom (kad ne bi bilo kontradiktorno reći da su dva različita pojma istovetna!). Ekvipolentni (jednakovrijedni, zamjenični) su pojmovi s različitim sadržajem a istim obimom. Superordiniran (nadređen) je viši pojam u odnosu na niži pojam koji je njime obuhvaćen, a subordiniran (podređen) je niži pojam u odnosu na viši pojam koji ga obuhvata. Interferirajući (ukršteni) su pojmovi koji imaju djelomično isti obim. Koordinirani (supodređeni) su pojmovi koji su subordinirani istom višem pojmu, a nemaju ni djelomično zajednički obim. Suprotna su dva koordinirana pojma koja se međusobno najviše razlikuju. Koordinirani kontradiktorni pojmovi dva su koordinirana pojma od kojih jedan predstavlja negaciju drugog, a oba zajedno iscrpljuju obim svog višeg pojma. Nekoordinirani (ili apsolutno) kontradiktorni pojmovi dva su pojma od kojih jedan potpuno negira sadržaj drugog, a svojim obimom obuhvata obime svih drugih mogućih pojmova osim toga jednoga. Disparatni (neusporedljivi) su pojmovi koji nemaju nijednu zajedničku oznaku na osnovu koje bi se mogli uspoređivati, a obimi im se ne nadopunjuju tako da bi zajednički mogli obuhvatiti skup svih mogućih pojmova.

Pojava ili fenomen (grč. fenomenon), naziva se u filozofiji u najširem smislu svaki svjesni doživljaj, a u užem sve ono što se osjetom može primjetiti kao predmet. U indijskoj filozofiji, a i kod starih Grka, razlikuje se pojava i bit stvari. U teoriji saznanja (naročito poslije Kanta) pojava je pojavljivanje ili znak nečega što je izvan toga doživljaja i od njega je različito. Kant, na primjer, smatra da se iskustvena stvarnost javlja u našoj svijesti kao pojava (fenomen) koja je određena našim mogućnostima doživljaja (v. transcendentalizam). Ona ipak nije pričin (varka), nego način kako se nešto pojavljuje, kako

mi stvarnost doživljavamo. Dublje od pojave (fenomena) mi u zbilju ne možemo prodrijeti, tako da je sva ljudska spoznaja fenomenalna (v. fenomenalizam). Spoznajnoteorijski objektivisti (v.) i predstavnici teorije odraza smatraju 'suprotno' da je pojava - uz kritičku korekturu - odraz same stvarnosti kakva ona jest. Prema tumačenju vrijednosti pojavnosti za spoznaju svijeta razilaze se osnovna spoznajno-teorijska stajališta u filozofiji. (v. senzualizam, kriticizam, racionalizam, empirizam, kritički realizam).

Pojedinačan sinonim za individualan, kao i ono što pripada nečem individualnom, nečemu što je jednom dato. Svaka materijalistička filozofija smatrala je konkretno, materijalno pojedinačno (pojedinačna stvar) kao osnovu stvarnosti. A Kod Aristotela je svaka pojedinačna stvar prva supstanca, ujedno prva u redu kategorija. Svako materijalno pojedinačno jest prostorno-vremenski određeno i u određenom razdoblju zadržava svoju jedinstvenost, individualnost. Hegel misli, da je pojedinačno dato uvijek u zajednici s posebnim (v.) i opštim (v.), koji se pokazuju kao njegova bit, njegov zakon. Promjena zakon i počiva na razvoju i promjenama pojedinačnog.!!??

Pojedinačno (lat. singularis), logička, gnoseološka ili ontološka određenost nečega što je samo sebi svojstveno ili individualno te se dalje ne da dijeliti, nasuprot posebnom (v.) i opštem.

Pojedinačnost , karakteristika odnosno svojstvo onoga koji je pojedinačan, u smislu posebnosti. Isto tako u smislu svojstvenosti određenog pojedinačnog.

Pojmovan , onaj koji pripada pojmu ili ima prirodu pojma, onaj koji je izražen ili se može izraziti pojmom (v.).

Pojmovni realizam , nasuprot nominalizmu (v.) i konceptualizmu (v.) shvatanje da opšti pojmovi (universalije) postoje realno, nezavisno

od čovjeka i njegove svijesti. Prema ekstremnom realizmu opšti pojmovi postoje u vlastitom duhovnom načinu bitka neovisno i prije pojedinačnih stvari (ante res), prema umjerenom realizmu oni postoje i u stvarima (in rebus). Pojmovni je realizam hipostaziranje pojmova kao objektivnih biti.

Pojmovni sud , sud o pojmu, sud kojem je predmet pojam, sud kojim se utvrđuju određene oznake nekom pojmu.

Pokus , v. eksperiment.

Polaritet (lat. polaritas = suprotnost), svojstva na dvije suprotne tačke nekog tijela, ali koja time, što teže za izjednačenjem, sačinjavaju jedinstvo. Princip polariteta igra veoma važnu ulogu u Schellingovoj prirodnoj filozofiji.

Polifiletičan (grč. polys = mnogi i file = porijeklo, rod), koji se razvio iz različitih oblika živih vrsta, koji je različitog porijekla. Suprotno: monofiletičan (v.).!!??

Poligenetizam (grč. polys = mnogi i genesis = rađanje), teorija o nastanku neke vrste živih bića, pa tako i ljudskoga roda, iz više srodnih a različitih vrsta, procesom kojim se smanjuje broj živih bića.!!??

Polihistor (grč. polys = mnogi i historeo= istražujem), sveznalica, učenjak koji je dobro upućen u mnoge nauke i struke. Polihistor je u staro doba bio Aristotel, koji je temeljito poznavao sve nauke svoga vremena, a mnoge je sam i osnovao. Poznatiji je polihistori su Leibniz, i Wundt.

Polilema (grč.), mnogočlana pretpostavka, sadržana u disjunktivno-hipotetičkom silogizmu lematičnog oblika: Ako je S, onda je ili P, ili

Δ na vrh Δ

P, ili P, ili P. ili... , ali nije ni P, ni P, ni P, ni P, ni... , dakle nije ni S. (v. dilema, trilema).

Polimorfan (grč. polys = mnogi i morfe = lik), mnogolik, različite forme, različitog oblika. Suprotno: monomorfan (v.).

Polirealizam (grč. polys = mnogi i lat. realis = stvaran), ontološka (v.) koncepcija po kojoj opstaje višeslojna realnost (v.), a svaki sloj ima svoju psebnu zakonitost i svoje odijeljene oblike egzistencije.

Polisilogizam (grč. polys = mnogi), složeni silogizam, silogistički lanac, niz od dva ili više silogizama u kojima je konkluzija (zaglavak) prvog silogizma jedna od premisa drugog, konkluzija (zaglavak) drugog jedna od premisa trećeg itd. Silogizam - član silogističkog lanca, čija je konkluzija premisa nekog drugog silogizma - naziva se prosilogizmom (v.) u odnosu na taj drugi, a taj drugi, čija je jedna premisa konkluzija ovog prvog silogizma, naziva se episilogizmom (v.) u odnosu na ovaj prvi. Polisilogizam je progresivan ako se kreće od opšteg k manje opštem, a regresivan ako ide od manje opštem k općenitijem.

Politeizam (grč. polys = mnogi i theos = Bog), mnogoboštvo, vjerovanje u više njih. Religijska forma; oni su većinom personifikacije različnih prirodnih pojava ili sila koje mogu biti čovjeku korisne ali i štetne. Politeizam je istorijski nastupao u veoma različitim formama. Sa razvojem dobivaju duhovni i moralni sadržaj. Te postepeno dovodi do razrješenja politeističke religijske forme, koju onda zamjenjuje monoteizam ili vjerovanje u jednoga Boga.

Politika (grč. ta politiká), državni poslovi u najširem smislu, svako činjenje usmjereno na održavanje i unapređivanje države kao zajednice slobodnih građana, njezinog pravnog i ustavnog poretka, izgradnju vlasti, uprave i političkih ustanova uopšte. Budući da je svaki narod organizovan kao država, ili zajednica naroda udružena u

saveznu državu, u isti mah smješten među druge narode i međunarodnu zajednicu, svaka je politika u zastupanju državnih interesa nužno okrenuta kako prema unutra tako i prema vani: unutrašnja i vanjska politika usko su međusobno povezane i uzajamno se uvjetuju. U pogledu »sektora« državnih poslova politika se dijeli na ekonomsku, financijsku, socijalnu, kulturnu i naučno-tehničku politiku. Zbog sve veće međuzavisnosti država u današnjem svijetu, sve ove grane kao dijelovi politike postepeno sve više zavise od međunarodne politike. Utoliko i pojam politike kao moći razlikovanja prijatelja od neprijatelja postepeno zastaruje, jer u novije doba ponekad i neprijatelji međusobno u nečemu surađuju. To ne znači da se sve što se događa u nekoj zajednici bez ostatka može svesti na političko, ali svaki fenomen neminovno dobiva i određeno političko značenje. Politički je diskurs zato javni dijalog. Otkada postoji politika ona svoju zadaću obavljanja državnih poslova povezuje s potrebom legitimiranja i potvrde legitimnosti svojih postupaka u vršenju državne vlasti, i to čini na različite načine. Kao pravni poredak ona se često poziva na svoju pozitivnu utemeljenost u nekom prirod- nom pravu, kao vlast koja vrši sankcije ona se poziva na ustav i »prirodna« prava čovjeka (v.) a nije rijedak slučaj da se i neki postupak u unutrašnjoj politici opravdava nekom »Višom silom« ili podupire autoritetom međunarodnog prava. No bitno je da je on racionalan i realističan. Svaka je politika obično kompromis između trenutne nužde i dugoročnih ciljeva. S jedne strane ona je plod određene situacije i realne konstelacije političkih snaga. S druge strane, temeljne odluke o smislu i ciljevima političkog života uvijek se donose i u skladu s nekim opštim uvjerenjima, pa je tako politika kao praksa više ili manje povezana s političkom teorijom i filozofijom. - Polazeći od trenutnog empirijskog stanja i interesa 'dnevne' politike, njezine ciljeve, zadatke i metode proučava politologija. O porijeklu, temelju, smislu i biti politike pita se filozofija politike u uskoj vezi s filozofijom prava i države. U takom sklopu mogući su različiti teorijski pristupi, koji istražuju postojeće politike kako to čine npr. Aristotel i Hegel, ili oni koji se prvenstveno

∆ na vrh ∆

bave nacrtima idealnih državâ u svojim utopijama kako to pokazuju Platon, Campanella i Morus. Antička filozofija politike smatra da je čovjek po prirodi političko biće koje se prijateljski udružuje u zajednicu radi zajedničkih potreba i ciljeva. Stepen slobode (v.) koji se time postiže odlučuje o kojem je obliku države riječ - monarhiji, aristokratiji i demokratiji, ili o obliku njihova propadanja - tiraniji, oligarhiji i ohlokratiji. Despotija ostaje izvan te diobe kao azijatski način vladavine. Sada kao bitna antipolitika nastupa totalitarizam (v). Nasuprot antičkoj filozofskoj baštini, sada teorije gotovo bez razlike poimaju politiku kao silu i moć. Bilo da zastupaju tezu da su za održanje države kao najvišeg cilja politike dopuštena sva sredstva kako to shvata Machiavelli, bilo da državu shvataju kao Levijatana koji garantuju građanski mir poput Hobbesa, ili kao plod društvenog ugovora kako to zastupaju Locke i Rousseau, svima je tim teorijama zajedničko uvjerenje da je država sila iznad društva koja sebične međusobno zaraćene pojedince samo stegom i prisilom može udružiti u građansku zajednicu, pa odatle i politika dobiva pravo da se za to služi odgovarajućim metodama. Na mjesto najboljih i najrazboritijih građana, kako je to smatrala antika, na čelo politike imaju sada doći oni najlukaviji. Tek Hegel svojom usješnom sintezom antičkoga i modernog pojma politike opet postiže razumijevanja njezine biti kao zajednice ravnopravnih subjekata.

Polivalentan , viševrijedan, višeznačan, višesložen. Svaka stvar ima ne samo jedno svojstvo nego više svojstava, kvaliteta. U tom slučaju kažemo da je riječ o polivalentnosti stvari. Zato se može uvijek u svakom procesu, pratiti koje su se osobine, svojstva, karakteristike određenog predmeta promijenile i do kakvih posljedica dovode promjene samo nekih ili većine svojstava nekog tijela ili predmeta.

Polje (grč. pedion; lat. campus), u prvobitnom značenju, otvoreno mjesto izvan kuće. U običnom govoru danas prvenstveno znači obradiva, kultivirana površina. Odatle u prenesenom značenju: bilo koje »polje« ljudskog rada. Kao znanstveni termin prvi puta je uveden u

Δ na vrh Δ

fizikalnu teoriju i to pod neposrednim uticajem Boškovićeve prirodne filozofije. Premda se je pobjedom Newtonove teorije gravitacije oslobodio put k shvatanju da je moguće i djelovanje na daljinu (actio in distans) a ne samo fizičkim dodirom (Aristotel) ipak se sila i dalje shvatala tako kao da egzistira samo u gravitirajućim tijelima a ne kao slobodna u prostoru. Boškovićevim shvatanjem fizičkog tijela kao nevidljive rešetke »tačaka sila«, inspirirao se M. Faraday pri izvođenju elektromagnetskih eksperimenata i dokazao da su električno i magnetno polje »realnosti«. Prema tome možemo s M. Jammersonom zaključiti da je »filozofija isusovca R. Boškovića za pojam polja postala od istorijskog značaja«. Daljnjom teorijskom razradom i matematičkom formulacijom (Thomson, Maxwell) kao i doradom pod uticajem Einsteinove teorije relativnosti=neznanja »pojam polja je nasuprot materiji zadobio autonomni status u pojmovnom sustavu fizike« i znači »ukupnost vrijednosti neke fizikalne veličine 'veličine polja' koje su podređene tačkama prostora ili jednog od njegovih parcijalnih područja, a da se u tim tačkama ne mora pretpostavljati prisutnost nekog materijalnog supstrata« (M. Jammer). Pokazavši se u fizici kao vrlo pogodan pojam polja prodro je i u druga znanstvena područja kao npr. u psihologiju, naročito u psihofiziologijsku teoriju percepcije oblika a onda i čovjekova ponašanja u cjelini (W. Kohler, von Ehrenfels, K. Lewin). Pojam je prisutan i u logici u značenju »polja jedne relacije«, zatim u teoriji značenja (A. P. Ushenko, The Field Theory of Meaning, 1958) te u lingvistici i mnogim njezinim granama. Pojmu polja pribjegava se uvijek kada se želi neka stvar ili pojava shvatiti i tumačiti ne statički nego dinamički.!!??

Popularan (lat. popularis), 1) općenito: poznat, čuven (popularan glumac, popularna melodija); 2) primjeren razumijevanju širokih slojeva, prilagođen za neškolovane ili nestručne osobe (popularno predavanje, popularni prikaz astronomije).

∆ na vrh ∆

Porfirijevo stablo (lat. arbor porphyriana), šematski prikaz nadređenih i podređenih rodova i vrsta supstanci, nazvan prema svom autoru, rimskom neoplatoničaru Porfiriju iz Tira (oko 233 . do oko 304). Svrha šeme je da na logički i ontologijski predstavi hijerarhije supstanci i njihovo kao ispreplitanje. Da objasni pojmove roda, razlike i vrste. Supstanca (tjelesna/netjelesna) - Tijelo (živo/neživo) - Živo (osjetilno/neosjetilno) - Životinja (razumna/nerazumna) - Razumna životinja (smrtna/besmrtna) - Čovjek [Platon/Virgilije) Svaki se rodni pojam pokazuje 'kao' djeljiv prema razlikama, svaki pojam vrste 'kao' sastavljen od najbližeg nadređenog roda. U dugoj skolastičkoj tradiciji služio je kao uspješno pedagoško sredstvo u logici i ontologiji.

Porijeklo kao pranastajanje, proizvođenje, izvor (stvari, događanja i pojmova. O porijeklu predstava i pojmova raspravlja psihologija i teorija saznanja. Porijeklo znači: a) istorijsko nastajanje iz neke prijašnje faze, b) psihološki i genetički, nastajanje iz određenih elemenata, faktora, funkcija duševnog života, c) logičko teorijska saznanja, koja proizlaze iz temeljnih pojmova, sudova i sadržaja volje kao 'posljednjih' temelja »(ali ne uzroka) spoznaje«. Posljednji temelj je »jedinstvena volja« ali ne kao subjektivno psihološki doživljaj već kao najviši cilj mišljenja »volje« kao stvarni zahtjev. !!!???

Posebno , jedan vid opšteg (v.), opšte koje se odnosi na manji broj predmeta od drugoga opšteg. U toj relaciji ono prvo opšte je obimom uže, te se naziva posebnim. Odnos vrste i roda odnos je posebnog i opšteg, te se pojmovi u takvim odnosima prema obimu nalaze u odnosu nadređenosti (superordiniranosti) ili podređenosti (subordiniranosti). Pojam vrste je uži po svom obimu od pojma roda, i njemu je podređen. Pojam »Posebno« upotrebljava se i za oznaku pojedinačnog.

Posibilitet (lat. possibilitas), mogućnost (v.).

∆ na vrh ∆

Postajanje (nastajanje), svaki proces koji nije karakterističan samo ponavljanjem, nego većim ili manjim promjenama kvalitete i strukture predmeta. Svako nastajanje dovodi do kvantitativnih promjena u kvalitativno nova stanja, strukture (v. kvantiteta – kvaliteta. Dijalektička misao dala je dublji uvid u smisao postajanja i time veoma doprinijela racionalnom objašnjenju društvenih promjena i razvoja.

Post hoc ergo propter hoc (lat.: poslije ovoga, dakle, zbog ovoga), logička greška u zaključivanju (v.) kad se iz slijeda jedne pojave za drugom zaključuje na njihov uzrok. Vremenski slijed zamjenjuje se pogrešno povezanošću sa uzrokom.

Postojanost (od pridjeva postojan) znači stalnost, nepromjenljivost, svojstva što se vezuje uz pojam bit (v.), tj. ono po čemu neka stvar jeste ono što jest. Kao termin u filozofiji morala označava vrlinu karakterne osobe koja djeluje i reaguje na određen način i tako kod drugih stvara osjećaj pouzdanosti.

Postojanje (glag. imenica od postojati, sinonim: opstanak), kao termin znači isto ili slično kao i egzistencija (v.) opstanak, ponekad bitak (v.).

Postulat (grč. aitema, lat. postulatum), sadržajno i logički nužan hipotetički dio za razumijevanje nekoga činjeničnog stanja, premda sam nije dokazan niti se može dokazati. U Euklidovim »Elementima« pored definicija, aksioma i teorema takođe i postulati igraju nezamjenljivu ulogu u osnivanju geometrije, dok Spinoza na isti način geometrijski to izvodi u »Etici«. Kant naziva postulatima čistog empirijskog mišljenja načela modaliteta: mogućnost, stvarnost i nužnost; njegovi postulati figuriraju kao stavovi koji se teorijski ne daju prikazati, ali su nerazdvojno povezani s odeređenim zapovijedima koje vrijede »a priori i bezuvjetno« za svako moralno djelovanje. Ti su postulati: Božija stalnost, besmrtnost duše i

sloboda. Te kao regulativni principi određuju sve što čovjek može saznati, što treba da čini i čemu se može nadati.

Postulirati , nužno nešto pretpostaviti u smislu zahtjeva ili postulata.

Potencija (lat. potentia = moć), mogućnost, snaga; ono što je sposobno da djeluje. U matematici naziva se potencijom produkt od više jednakih faktora; više puta kao faktor postavljena ili na potenciju dignuta veličina zove se osnovni broj, broj ili korijen.

Potencijalan (lat. potentialis = moguć), koji je tu samo po mogućnosti ili virtualiter (v.), ali se manifestuje tek onda kad nastupe uvjeti koji su potrebni za to. Tako je npr. u barutu sadržana velika količina potencijalne energije, ali se ona može javiti tek onda kad mu se prinese iskra. U sjemenu drveta potencijalno je već sadržano drvo (potencijalni bitak), potrebni su samo uvjeti da se ono razvije u drvo, kako je uočio i Aristotel (v. potencija, entelehija).

Potencijalitet (lat. potentialitas = mogućnost), mogućnost za neko djelovanje (v. potencija, potencijalan).

Potiskivanje (psihoanal.), tendencija pojedinca da istisne iz svijesti sjećanje na neugodne doživljaje, misli ili želje koje stoje pod socijalnom zabranom ili tabuom. Psihoanalitičari razlikuju svjesno potiskivanje i nesvjesno potiskivanje, koje je uvjetovano sukobom nekontroliranih motiva.

Potreba , u običnom govoru znači lišenost i osjećaj lišenosti nečeg neophodnog, željenog, za čim se teži. Industrijska revolucija je nametnula probleme mnogim društvenim i humanističkim znanostima, ekonomij, politici, sociologiji psihologiji, filozofije, a posebno antropologiji i etici. U raspravama o fenomenu potreba prevladavaju dva suprotna mišljenja. Prema filozofima prosvjetiteljstva i liberalnim ekonomistima širenje potreba je uvjet

ekonomskog i kulturnog razvoja. Prema nekim romanticima koji se oslanjaju na antičko učenje o ataraksiji i na Roussuavu eksploziju potreba koja djeluje kao razarajuća snaga na kulturu i društvo. Srednju liniju zastupaju Kant i Fichte koji smatraju pozitivnim širenje potreba. Ali da načini, (pristupi) ipak moraju biti autonomni naspram potreba. Proces umnožavanja i diferenciranja Hegel shvata kao oslobođenje čovjeka iz sirovog prirodnog stanja.

Potvrdan , v. afirmativan.

Povijesnost , jedna od bitnih oznaka strukture ljudskog opstanka; osnovna, esencijalna karakteristika, preduvjet i poprište cjelokupnog ljudskog djelovanja i saznanja. Povijesnost znači i to da je dokazano da je nešto u određenom vremenskom razdoblju doista tako i bilo ili da je i poslije svoga prestanka dalje u vremenu djelovalo. »Što mi jesmo - kaže Hegel - to smo mi ujedno i povijesno.« Ukazujući na to kako je povijesnost prije svega ljudska kategorija, Jaspers i egzistencijalisti povijesnošću egzistencije nazivaju čas koji u ljudskom životu ostvaruje jedinstvo vremenitog i trajnog. Mane piše: »...cjelokupna takozvana svjetska istorija nije ništa drugo do proizvodnja čovjeka pomoću ljudskog rada«.

Povijest , v. filozofija povijesti.

Pozitivan (lat. positivus), potvrdan, jestan, stvarno postojeći, mišljenjem stvoren. Utemeljen na stvarnosti, činjenicama (pravo, kao suprotnost prirodnom pravu). Pozitivna religija, za razliku od mita. Ortodoksno-konzervativni protestantski teolozi smatrali su sebe pozitivistima, za razliku od liberalnih teologa (Schellingova pozitivna filozofija, u suprotnosti prema objavi). U pozitivističkoj školi A. Comtea i Saint-Simona posebno kod ovog posljednjeg, pozitivno je filozofsko generičko ime za sveukupnost znanosti. U logičkom značenju: sve ono što je određeno, utemeljeno, efikasno, praktično. U lingvistici:

Δ na vrh Δ

pozitivni iskaz, afirmativna izreka; pozitivni stepen, prvi stepen, pozitiv. Suprotno: negativan.

Pozitivizam , filozofski (ustvari antifilozofski) pravac koji odbacuje svaku »metafiziku« tvrdeći da se sva znanstvena filozofska saznanja svode na otkrivanje zakona, iskustveno ustanovljivih konstantnih odnosa medu pojavama. Osnivač pozitivizma A. Comte zasniva svoju osnovnu tezu na »zakonu« triju stadija, po kojem svaka nauka mora proći u svom razvoju teološki, metafizički i naučni stadij. Na teološkom stadiju sve se pojave objašnjavaju djelovanjem jednog ili više natprirodnih bića; na metafizičkom stadiju sve se objašnjava djelovanjem jedne ili više apstraktnih prirodnih »sila«; na pozitivnom stadiju ne traga se više ni za kakvim skrivenim »silama« ni »bitima«, nego se nastoje otkriti zakoniti odnosi medu pojavama. Pozitivna je faza po pozitivistima nužna završna faza svake znanosti, pa i filozofije. Pored A. Comtea u 19. i na početku 20. st. pozitivizam zastupaju J. S. Mili, H. Spencer, E. Laas, A. Riehl, E. Mach, R. Avenarius, E. Diihring, a u periodu između dva svjetska rata i danas »neopozitivisti« (v.) ili »logički pozitivisti« (v.). Koncepcije nekih pozitivista vrlo su bliske vulgarnom materijalizmu; drugi su u mnogome bliski subjektivnom idealizmu.

Požuda , 1) kod starijih autora ima značenje ugode ili užitka uopšte; 2) intenzivna želja za zadovoljenjem nagonskih poriva; 3) težnja za seksualnim užitkom odnosno traženje seksualnog užitka na pretjeran egoističan način.

Prafenomen je pojam u teoriji saznanja, a označava osnovnu pojavu koju ne možemo dublje objašnjavati ni iz nečega izvoditi. Služi kao osnova za tumačenje i osvjetljavanje drugih pojava (fenomena), a u njemu je često dana čista bit po kojoj su istorodni empirijski fenomeni očiti i razumljivi.

Δ na vrh Δ

Pragjna-paramita (sansk . - pragjñâ-parâmitâ), »Savršenstvo spoznaje«, naziv za idealističku metafiziku sznanja u mahâyâna budizmu (v.) i za književnost s tog područja, razvijenu posebno u školi mädhyamika (v.). Po svojoj težnji da usavršavanjem postigne oslobođenje od neznanja (v. avidya) o iluzornosti i nepostojanosti pojavnog svijeta, koji je svijet patnje, kao i po mističkim obilježjima ove vrste spoznajnog ideala, ta se nauka naziva i budističkim gnosticizmom, a javlja se i razvija približno u isto vrijeme kao i srodni religijski i manihejski pokreti na Bliskom istoku, iako se od njih razlikuje po specifičnim budističkim obilježjima.

Pragmatičan , onaj koji praktikuje pragmatizam (v.) kao filozofiju ili životnu mudrost. U svakodnevnom govoru: praktičan, željan koristi, besprincipijelan. U zastarjelom značenju: mudar, iskusan, usmjeren na opštu dobrobit (u tom su smislu nekada kraljevi nazivali »pragmatičkom sankcijom« dekret kojem su željeli pridati značaj fundamentalnog zakona). U drugom pretežno zastarjelom značenju: metoda prikazivanja povijesti, koja se ne svodi na puko nizanje činjenica nego nastoji da ih prikaže u njihovoj povezanosti, ali neće da ide dalje od činjenica (djela) te odbija svako dublje objašnjavanje, a i razmatranje psiholoških motiva koji su poticali istorijske ličnosti na djelo.

Pragmatist , zastupnik ili pristalica pragmatizma (v.) kao filozofije; također : onaj za koga je praktična korist osnovni motiv ili princip djelovanja; pristalica pragmatizma kao životne mudrosti.

Pragmatizam (grč. pragma = djelo, djelovanje, radnja, čin, uspjeh), pravac koji smatra da su praktično djelovanje i praktična korist odlučujući kriteriji za prosuđivanje smisaonosti ili istinitosti teorija. - U svakodnevnom životu: shvatanje da praktična korist treba da bude vrhovni regulator ljudskog mišljenja i djelovanja; takođe: djelovanje koje je vođeno takvim shvatanjem. Pragmatizam kao filozofski pravac obuhvata, u užem smislu, koncepcije W. Jamesa, a u

širem smislu: pragmatizam (v.) Ch. S. Peircea, pragmatizam W. Jamesa, humanizam (v.) F. C. S. Schillera, eksperimentalizam ili instrumentalizam (v.) J. Deweya i srodne koncepcije G. H. Meada i drugih manje značajnih filozofa. Ch. S. Peirce, koji je u početku nazivao svoju filozofiju pragmatizmom, a kasnije ju je, da bi se distancirao od Jamesa, nazvao »pragmaticizmom«, smatrao je pragmatizam teorijom značenja čiji je osnovni princip da je značenje suda skup praktičnih konsekvenci koje nužno slijede ako se pretpostavi da je sud istinit. W. James shvata pragmatizam kao metodu i teoriju istine. Pragmatizam kao metoda služi za rješavanje naizgled nerješivih metafizičkih sporova, a sastoji se u tome da se pita u čemu bi bila praktična razlika kad bi ova a ne ona sporna koncepcija bila istinita. Ako se nikakva praktična razlika ne može povući, obje su alternative podjednako dobre, a ako su njihove praktične posljedice različite, treba prihvatiti onu koja nam je korisnija. Pragmatizam kao teorija istine polazi od tradicionalnog shvatanja istine kao slaganja ideje sa stvarnošću, ali ističe da slagati se s nekom stvarnošću znači biti vođen k njoj ili u njenu okolinu, odnosno biti stavljen u takav radni odnos s njom da upravljamo bilo njome bilo nečim u vezi s njom. Drugim riječima, »Slagati se« sa stvarnošću znači snalaziti se u njoj, umjeti upravljati njom, uspješno je iskorištavati. To znači da su istinite ideje koje su nam korisne u životu. Ovu »korisnost« James ponekad shvata široko kao socijalnu korisnost, često čak kao korisnost s gledišta razvoja ljudske spoznaje, ali je ponekad shvata i vrlo usko, kao korist za pojedinca. U skladu s ovim posljednjim on ponekad gotovo potpuno subjektivira i relativira=zaobilazi istinu, pa, na primjer, tvrdi da su religiozna vjerovanja istinita za onoga kome su potrebna a neistinita za onoga kome ne trebaju. Takvom subjektivističkom shvatanju blizak je Schiller, a odbacuju ga Peirce i Dewey.

Prag svijesti : zamišljena granica između svijesti i podsvijesti. Od mnoštva objektivnih procesa koji u nekom času djeluju na naša osjetila, te svega što smo ranije doživjeli i što sačinjava naše iskustvo,

∆ na vrh ∆

samo je mali dio sadržaj aktuelnog doživljavanja, tj. iznad praga svijesti, dok se sve ostalo što znamo, ali na što momentalno ne mislimo, ili što jasno ne primjećujemo, nalazi ispod praga svijesti.

Prakriti (sansk.), priroda; u. sâmkhya dualizmu (v.) princip suprotan duhu (puruša, v.); isključivi osnov psihofizičke prirode; ne obuhvata samo materijalne elemente (v. dhâtu) nego i psihički organizam (sûkšmašarîra, v.), a javlja se u tri osnovna modalna stanja (guna, v.), koja predstavljaju stepene pročišćenosti ili prosvijetljenosti duhom. - U vedantinskom idealizmu prakriti se smatra iluzornom nametnutošću (v. mâyâ, upâdhi), koja je plod neznanja (avidya) o jedinstvu apsolutnog duha (âtman).

Praksa (grč. praksis), djelovanje, proizvođenje i to materijalno za razliku od duhovnog, misaonog, idealnog. Odatle i razlikovanje prakse i teorije (v.). Različiti su oblici prakse od najobičnijeg proizvodnog procesa do najkompliciranijeg znanstvenog eksperimenta kao i cjelokupne djelatnosti čovjeka u istoriji. S obzirom na teoriju dijalektika ne odvaja apsolutno praksu od teorije, nego ih gleda u jedinstvu, tj. ne postoji nikakva teorija koja ne bi imala bilo kakvu osnovu u praksi i obratno.

Prakticizam , koncepcije i postupci koji polaze od neposredne prakse, neposrednih praktičkih potreba i interesa bez šire i dublje teorijske zasnovanosti i širine. To je otpor teorijskom zasnivanju neke društvene, naročito političke, djelatnosti. Prakticizam je kratkovidan jer je vezan samo uz neposredne konkretne situacije i interese.

Praktička filozofija (grč. prátein = raditi, djelovati), po jednoj podjeli ono područje filozofije koje ima za predmet vrijedno ljudsko djelovanje (etičko, pravno, estetsko, opšte-kulturno i sl.) i produkte toga djelovanja (moral, pravo, umjetnost i sl.). Suprotan je pojam

Δ na vrh Δ

teorijska filozofija u koju ulaze logika, spoznajna teorija, ontologija i sl.

Praktički (grč. praktikús), što se odnosi na praksu (v.), na djelovanje u službi života. Suprotno: teorijski (v.). Inače pojam praktički ima najrazličitiju upotrebu: a) koji određuje ponašanje - tada se govori o praktičkim principima morala i onih znanosti koje se bave bilo kakvim djelovanjem, praksom - praktičke znanosti. Odatle i pojam »praktičke filozofije« koji utvrđuje još Aristotel, da kasnije Chr. Wolff u svojoj sistematizaciji u praktičku filozofiju ubroji etiku, ekonomiku i politiku. Kasnije se praktička filozofija svela uglavnom na estetiku i etiku, dakle na filozofske discipline koje se odnose na ljudsko praktično djelovanje, ponašanje, odnošenje prema stvarnosti i drugim ljudima u prvom redu; b) kad se govori o nekom postupku koji je jednostavan i prikladan, o nekom instrumentu pogodnom za svrhu za koju je namijenjen; c) o postupku i prosuđivanju ne prema apstraktnim šemama, nego prema neposrednom uvidu u situaciju; d) u utilitarnom smislu, u smislu korisnosti: praktički interes kao interes za novac ili praktički duh u smislu onoga koji je lišen idealnih pobuda u svom djelovanju. U slučajevima pod b, c i d u našem se jeziku upotrebljava i termin »praktičan«, no ta distinkcija u mnogim jezicima ne postoji.

Pramana (sansk. - pramâna), sredstvo spoznaje; osnovna kategorija indijske logike. - Sâmkhya (v.), čiji se nauk smatra najstarijim, priznaje tri sredstva spoznaje: osjetno opažanje (pratyakša), logički zaključak (anumana, v.), svjedočanstvo (šabda) (misli se prvenstveno na autoritet objave u Vedama). - Logička škola nyâya (v.) priznaje i analogiju (upamâna) kao valjano sredstvo spoznaje. - Vedânta (v.) u razradi teorije zaključka dodaje još dvije logičke kategorije ovom području: negativni dokaz (abhava-pratyakša) i zaključak iz činjeničnih okolnosti (arthapatti) za razliku od deduktivno shvaćenog silogizma. - Budisti i druge nâstika (v.) nauke odbacuju svjedočanstvo vjerskog autoriteta. - U kasnijoj se logici iz problema

sredstava spoznaje razvija diskusija o osnovu pravilne spoznaje. Za mîmâmsu je osnov pravilne spoznaje »jasno znanje o objektu«, dok budistički logičar Dharmakîrti (7. st. n. e.) nalazi taj osnov u principu neprotivrječnosti iskustva. Za njega je pravilna spoznaja ona koja je kao »neprotivrječno znanje osnov svrhovite djelatnosti«. Pri tom pretpostavlja da je neprotivrječnost svojstvo pravilnog mišljenja, a ne podudarnosti sa stvarima. Za budističke logičare tog vremena »Znanje određuje predmet«, a ne obrnuto kao što pretpostavlja nyâya i mîmâmsâ. Slično ovoj nauci, koja se i u svom kasnijem razvoju može uspoređivati s Humeovim empirizmom, bilo je stanovište islamskog filozofa Razija u 11. stoljeću.

Prana (sansk. - prâna), dah, životna energija, disanje kao osnovna od pet vrsta osjetilne energije. Prema najstarijim fiziološkim predodžbama ta se energija dijeli ovako (po »Ćhândogya-upanišad« III, 13): .u srcu ima pet otvora. Istočni je otvor prâna, to je vid, to je sunce, to je žar i zdravlje... Južni je otvor vyâna, to je sluh, to je mjesec, to je napredak i slava... Zapadni je otvor apâna, to je riječ, to je vatra, to je moć sveštenika... Sjeverni je otvor samâna, to je razum, to je kiša, to je slava i ljepota... Gornji je otvor udâna, to je vjetar, to je prostor, to je snaga i veličina... « - U svemiru ovo su »pet vratara nebeskog svijeta«. - U yoga školi meditacije ovih pet vrsta daha imaju posebne funkcije u tehnici svjesnog disanja: prâna je udisanje; vyâna je razdisanje ili raspodjela udahnute energije po organizmu (stanka nakon udisanja); apâna je izdisanje; samâna je ravnovjesje ili asimilacija energije (stanka nakon izdisanja); udâna je istiskivanje, energija koja može djelovati u suprotnom smjeru sa ostalima, npr. kad istiskuje riječ ili izaziva povraćanje.

Prapočelo (grč. arhé), ono što je osnov sveg bitka, praizvor svega, prabitak. Obično se govori o prapočelima u okviru predsokratovskog mišljenja kao o bitku prirode i kosmosa.

Δ na vrh Δ

Prapovijest , predistorija, dio povijesnog istraživanja o razdobljima koja prethode povijesti čovječanstva, a obuhvata vrijeme do pojave pisanih dokumenata. Granica nije posvuda ista (III mil. Mezopotamija, Egipat, VIII st. Grčka, VI st. Italija).

Prava čovjeka - ili ljudska prava smatraju se temeljnim, nedjeljivim i neotuđivim pravima pojedinca koja mu po prirodi pripadaju i kao takva osiguravaju sigurnost i slobodan opstanak kao osobe nezavisno od bilo kojeg zakonskog prava (v.) i političkog poretka. Na taj način priznavanje tih prirodnih prava tek utemeljuje priznavanje opštih pozitivno i pravno određenih građanskih prava, jer kao prirođena ona pripadaju biti njegova opstanka, i tako njihov katalog na određen način čini pokušaj kodifikacije prirodnog prava (v.). Ukoliko se ta prava spominju u svečanim dokumentima i preambulama različitih modernih ustava, ona imaju zato samo deklarativno i nikakvo pozitivno značenje. Kao prirodna i nezastariva prava čovjeka obično se navode: jednakost, sloboda, sigurnost, vlasništvo; zatim otpor nasilju, nepovredivost ličnosti, i najzad sloboda savjesti, zbora i dogovora. Ta se prirodna prava ulavnom smatraju glavnim izvorom onih izvedenih sloboda što ih ustav predviđa kao temeljna građanska prava i kodificira pozitivno zakonodavstvo. - Počeci toga shvatanja nalaze se već u prirodopravnom utemeljivanju pozitivnog prava u mišljenju Platona i Aristotela, zatim u kasnoantičkom stoičkom pojmu čovječjeg dostojanstva i najzad u kršćanskom shvatanju osobe. U javnom se pak životu kao zahtjev javljaju u klasičnim dokumentima građanskog liberalizma osamnaestoga stoljeća: Virginia Bill of Rights 1776 i Déclaration des droits de l'homme et du citoyen 1789 Francuske revolucije. Danas se ta prirodna prava čovjeka kao pojedinca često dopunjuju socijalnim, ekonomskim i kulturnim pravima - pravom na rad, pravednu nadnicu itd., kako to pokazuje i Opšta deklaracija prava čovjeka (Universal Declaration of Human Rights) usvojena u Generalnoj skupštini Ujedinjenih naroda 1948, i dva dopunska ugovora, Međunarodnom ugovoru o ekonomskim,

Δ na vrh Δ

socijalnim i kulturnim pravima i Međunarodnom ugovoru o građanskim i političkim pravima koji su naknadno izglasani, te u cjelini obavezuju sve zemlje članice Ujedinjenih naroda kao pravosnažni dokumenti. No i bez obzira na svoju prirodopravnu utemeljenost, prava čovjeka igraju značajnu humanu ulogu u međunarodnim odnosima, te se njihovo kršenje smatra povredom principa međunarodnoga prava i u javnosti oštro osuđuje.

Pravednost (grč. dikaiosýne, lat. iustitia), najviša vrlina (v.) koja se sastoji u međusobnom skladu ostalih - mudrosti, hrabrosti i umjerenosti, što počiva na razdiobi duše i od svakoga građanina u državi traži da ispunjava onu dužnost koja mu pripada, smatra Platon, a Ciceron to načelo kasnije prevodi kao »svakome svoje« (suum cuique tribuere). Pravednost je također najviši materijalni princip svakoga prava (v.) koje na tom pojmu temelji što je uopšte pravedno a u pravu is-pravno i u skladu s temeljnim pravnim normama. U teorijama prirodnog prava (v.) pravednost je izvor pozitivnog ili zakonskog prava, tako u Platona, i Aristotela u Nikomahovoj etici. Premda za nju ni prirodno pravo nije »Vječno« makar je iznad zakonskog, on razlikuje 1) izjednačujuću pravednost (iustitia commutativa ili correctiva) koja uređuje odnose među pojedincima u razmjeni dobara i ugovorima izjednačuje strane ugovornice; 2) diobenu pravednost (iustitia distributiva) u odnosu zajednice prema pojedincima koja svakome dodjeljuje razmjerno prema zasluzi. Tome neki dodaju i 3. zakonsku pravednost (iustitia legalis) koja određuje odnos pojedinca prema zajednici s gledišta ostvarenja opšteg ili zajedničkog dobra (bonum commune). Najveća teškoća se sastoji u tome kako da se sadržajno pobliže odredi što kome zaista pripada, i da li mu baš to pripada »po prirodi« ili zasluzi, jer se na tome oduvijek temelji princip pavedna nagrađivanja i opštćeg priznanja pojedinačnih zasluga. No kao određeni »korektiv« pozitivnog prava, pravednost ostaje nezamjenjiva instanca filozofije prava i politike.

∆ na vrh ∆

Pravo (lat. jus), ono što je u skladu s idejom pravednosti (v.), pravo, ispravno i opravdano i odgovara zahtjevima pravnog poretka, zakonskoga ili pozitivnog prava. Kao sistem normi koji apstraktno reguliše odnose među pojedincima i društvenim skupinama. Pravo te norme kodificira i njihovo izvršenje osigurava zakonskim sankcijama kažnjavajući njihovo kršenje. Obično se dijeli na državno (ustavno) i međunarodno pravo, građansko i kazneno (krivično) pravo, gospodarsko i financijsko, ugovorno i radno pravo, itd. Država se naziva »pravnom državom« za razliku od uzurpacije vlasti i nasilja nad društvom i pojedincem u apsolutizmu, diktaturi i despotiji. Tako shvaćeno pravo u državi korijen su i tradicionalne podjele vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku (Montesquieu). Kao što je s jedne strane utemeljeno na prirodnom pravu koje slijedi iz »prirode stvari«, tako je s druge strane svako pravo zacijelo i izraz povijesne situacije i promjenljivih stanja različitih sfera opstanka čovjeka od ekonomije do filozofije, pa je tim faktorima i određeno. Pravo jednako kao i moral ima za svrhu ostvarenje dobra pojedinca i zajednice, i stoga se s njime i dopunjuje utoliko što moral u regulisanju međuljudskih odnosa ne raspolaže drugim do moralnim sankcijama: odobravanjem vrlina i osudom poroka. Čovjek građanin očesnik je u pravnom poretku, te se u tom svjetlu pravo pojavljuje kao neki moralni minimum. - Filozofsko pitanje o biti prava započinje već u »predsokratovaca« i sofista kao veza sa »prirodnim« (physei) i »zakonskim« (thesei), a u Platona i Aristotela stvara cjelinu s etikom i filozofijom politike. Slično njima imaju mišljenje i Augustin i Toma Akvinski. Filozofija prava je usko povezana s ugovornim teorijama države od Hobbesa do Rousseaua, a i sa Hegelovom sistematskom razmatranju prava, morala i države.

Precizan (lat. praecisus = tačan), tačno odmjeren, kratak i jasan u govoru i pisanju. Precizna je definicija koja tačno odgovara svim pravilima logike.

∆ na vrh ∆

Precizirati (franc. preciser = tačno odrediti), tačno odmjeriti (v. precizan).

Predestinacija (lat. praedestinatio = predodređenje), u dogmatskom smislu odluka po kojoj su neki ljudi određeni za spas, a drugi osuđeni na prokletstvo koje su sami skrivili. To mišljenje razvijao je Augustin kao konsekvencu svog učenja o prolaznom grijehu, ali ga je potisnuo rimski semipelagijanizam. Calvih ga je uveo u reformisanu crkvu.

Predicirati , pridavati jedan pojam drugom kao predikat.

Predikabilije (lat. praedicabilia = one oznake koje se mogu predicirati, grč. kategorumena), u Porfirijevu Uvodu u Aristotelove Kategorije i kod skolastičara, pet mogućih opštih predikata: genus (rod), species (vrsta), differentia (razlika), proprium (svojstvo, karakteristična oznaka) i accidens (akcidencija, slučajna oznaka). - Kant kod predikabilija iz kategorija izvodi čiste pojmove uma.

Predikacija , postupak kojim jednom pojmu pridajemo kao predikat neki drugi pojam.

Predikament (lat. praedicamentum), isto što i kategorija (v.). Termin je čest kod Kanta; inače se upotrebljava mnogo rjeđe nego termin »kategorija«. - U engleskom govornom jeziku i u anglo-američkoj filozofiji termin se često upotrebljava u značenju: neugodna ili bezizlazna situacija, ćorsokak, škripac (u ovom smislu govori R. B. Perry o »egocentričkom predikamentu«).

Predikat (lat. praedicatum, grč. kategorema), jedan od dva pojma od kojih se po tradicionalnom shvatanju sastoji svaki sud. Dok je subjekt (v.) pojam o onom o čemu se sudom nešto izriče ili tvrdi, predikat je pojam pomoću kojeg se o subjektu nešto izriče ili tvrdi. Ili, kako neki kažu, subjekt je pojam koji se sudom određuje, a predikat - pojam pomoću kojeg se određivanje vrši.

Δ na vrh Δ

Predispozicija , 1) (biol.) naslijeđeni uvjet koji usmjeruje razvoj nekih psihičkih ili tjelesnih osobina u određenom pravcu; 2) (psihol.) potencijalna pripravnost ili sklonost za ponašanje ili doživljavanje određene vrste. Npr. predispozicija da se na većinu događaja reaguje negativno i s neugodom itd.

Predmet (lat. objectus), kao psihološki pojam u teoriji saznanja označava sve ono što se u svijesti nalazi kao sadržaj subjektivnog doživljaja, ono na šta usmjeravamo pažnju, korelat (v.) subjektivne aktivnosti. Sama riječ po svojoj korijenskoj složenosti označava ono što je bilo nehotično ili hotimično »metnuto« »pred« svijest. Pojmove predmet i stvar treba rastavljati, jer svaka stvar ne mora biti predmet. Stvar postaje predmet samo u odnosu na neki subjekt koji se prema njoj odnosi. Jednako tako svaki predmet ne mora biti stvar. Npr. predmet fantazije ili želje može biti nešto nestvarno. Prema vrstama doživljaja možemo razlikovati i različite vrste predmeta, kao npr. predmet spoznaje, predmet osjeta, predmet suda, predmet ljubavi, predmet mržnje, predmet praktičnog djelovanja, predmet fizičke obrade itd. Predmete također možemo razlikovati po tome jesu li stvoreni samom djelatnošću ili nastaju kao rezultat usmjeravanja djelatnosti na nešto što postoji nezavisno od te djelatnosti, pa tako razlikujemo npr. realne, idealne, imaginarne, irealne predmete i sl.

Predmetna teorija (njem. Gegenstandstheorie), smjer u teoriji saznanja, sličan fenomenologiji (v.), koji je razvio Meinong a osnovao Brentano: kao osnovicu svega saznanja on uzima apriornu teoriju o biti i različitosti predmeta saznanja. Predmet saznanja je sve na što je mišljenje odnosno suđenje intencionalno (v.) upravjeno, sve što može biti sadržaj svijesti, a taj predmet kao korelat svijesti može biti stvaran ili nestvaran, opšti ili posebni, moguć ili nemoguć, psihički ili fizički i dr., što leži u »prirodi« njega samoga. Nemoguć je, na primjer, četvorokutni krug. Četiri su osnovne predmetne klase, koje se razlikuju prema četiri funkcije svijesti (predočavanje, mišljenje,

∆ na vrh ∆

osječanje i željenje), te ih Meinong naziva: objektima, objektivima, dignitativima i desiderativima.

Predmetnost , svojstvo ili obilježje predmeta (v.) kao predmeta, ono što čini predmet predmetom; u intencionalnom subjektivnom aktu doživljeni sadržaj; takođe (neadekvatno): skup svih predmeta.

Predoblikovanje ili preformacija, predtvorenje, stvaranje unaprijed fizičkih organa ili psihičkih tvorbi. U 17. st. su biolozi Svammerdam, Malpighi, Ch. Bonnet i dr. učili da su već u jajetu odnosno sjemenki sadržani svi organi buduće životinje ili biljke u minijaturnom obliku. Suprotno je toj tezi predoblikovanja (preformacije) teorija epigeneze (Fr. Wolff, Descartes, Needham i dr.). Kant je »sistemu preformacije čistog uma« suprotstavio sistem »epigeneze čistog uma« po kojem »razumske kategorije sadrže osnovu mogućnosti cjelokupnog iskustva«.

Predodžba , v. predstava.

Predrasuda , sud o nečemu stvoren unaprijed, bez dovoljnog poznavanja predmeta i bez njegova prethodnog kritičkog razmatranja. Izvori predrasuda mogu biti različiti: klasna, staleška, nacionalna ili obiteljska pripadnost, zanimanje, struka, jezik, navika, lijenost, nekritičnost prema autoritetima itd. Predrasude mogu slučajno biti istinite; ali mnogo češće one su izvor štetnih zabluda i postupaka. Prvu kritiku predrasudama, koje on naziva »idolima« (v.), dao je engleski filozof 16-17. st. F. Bacon.

Predstava , doživljaj kojim bez prisustva vanjskih podražaja obnavljamo ranije percipirane sadržaje, a koji tim sadržajima odgovaraju. Subjektivno se predstava razlikuje od percepcije po stepenu životnosti. Dok su percepcije redovno jasne i određene, predstave su bez životnosti, blijede, neodređene i siromašne u pojedinostima. U

nekim slučajevima tih razlika između predstave i percepcije nema, npr. pri sanjanju, kod eidetičara (v.), i kod halucinacija (v.).

Predznanje , saznanje koje prethodi iskustvu ili naučnom saznanju. Termin Descartesov (»urođene ideje«); kod C. Durkheima: intuicija; u filozofiji E. Husserla i M. Heideggera: ono što omogućuje istraživanje.

Preegzistencija (!at. praeexistentia = prethodno postojanje), bitak prije bitka, npr. duše prije tijela. Tako za pitagorovce i Platona duša egzistira prije rođenja čovjekova, a isto tako vjeruju u njenu preegzistenciju i okultisti (v.). Sličan učenju o preegzistenciji jest preegzistencijalizam.

Preformacija , v. preoblikovanje.

Pregnantan (lat. praegnans = trudan, noseći), bogat smislom i sadržajem; također i jezgrovit, sažet, oštrouman, zbijen i pun misli, koji mnogo kazuje; dubokosmislen, a u isti mah jasan.

Premisa (lat.), pretpostavka, prethodno postavljen sud kao uporište za izvođenje nekog zaključka; u silogizmu (v.) redovno se iz dvije premise izvodi zaglavak (conclusio). U određenom slučaju premisa može biti kategoričan, hipotetičan i disjunktivan sud.

Preslikavanje , v. odražavanje.

Prestabilirana harmonija (grč. harmonia i lat. praestabilire = unaprijed utvrditi), jedan od temeljnih pojmova Leibnizove filozofije u rješenju problema odnosa duše i tijela koji je on razjasnio po analogiji na primjeru dva sata koji idu potpuno jednako. Ta jednakost može biti trojaka: 1. počiva na međusobnom uticaju, 2. da ih netko neprestano nadzire i 3. na njihovoj vlastitoj tačnosti. Taj treći način je po Leibnizu onaj pravi, a posljedica te spoznaje je izvjesnost istovjetnosti rada oba sata, odnosno po analogiji

harmonije odnosa duše i tijela i to je, dakako, put prestabilirane harmonije.

Presumpcija (lat. praesumptio = naslućivanje, slutnja, očekivanje), pretpostavka, pomisao, mnjenje koje vrijedi kao istinito tako dugo dok se ne dokaže njegova neodrživost. Polazna teza u dokazivanju po vjerovatnosti.

Presumptivan , vjerojatan, pretpostavljen, naslućen.

Pretpostavka , teza u procesu saznavanja, koja se uzima kao istinita da bi se iz nje mogli izvoditi neki zaključci, čije važenje ovisi o njenom važenju.

Prevladati (njem. aufheben = ukinuti, prevazići, negirati), jedan od bitnih pojmova dijalektike, kako idealističke (Fichte, Hegel). Ovaj pojam ukazuje da je svaki proces karakteriše negacijom prethodnog stepena razvoja, ali i zadržavanjem nekih njegovih obilježja, elemenata bez kojih se ni budući stepen ne može zamisliti i održati.

Prezentan (lat. praesens = sadašnji), neposredno prisutan u danom času, svjesno doživljen upravo sada.

Pričin (njem. Schein), što se samo pričinja, a nije onakvo kakvim se pričinja. U psihologiji osjetna, predstava pa i misaona varka, a u psihopatologiji halucinacija, doživljaj koji je u protivrječnosti sa stvarnim, jer se nestvarno uzima kao stvarno. U teoriji saznaja taj se pojam suprotstavlja pojmu zbilje (v.) i pojmu bitka (v.). Nalazimo ga kao problem već u početnom kosmološkom razvoju grčke filozofije, pa sve do najnovijih filozofskih razmatranja. Kad prvi jonski filozofi (Tales, Anaksimen i Anaksimandar) razlikuju stvarni svijet prolaznih oblika od prapočela (v.), onda je za njih taj stvarni svijet samo pričin. Eleačanin Parmenid već o tro suprotstavlja pojmove: pričin i bitak. Čitava priroda (grč. fizis), koje je slika stvorena po našem

∆ na vrh ∆

primjećivanju i predočavanju tek je prolazni privid, dok se bitak (grč. to ón) otkriva samo kritičkim mišljenjem. Materijalist i atomist Demokrit također razlikuje pravi svijet atoma i prolazni, iskustveni svijet pričina. Po Heraklitu je protivrječnom iskustvu u svijetu pričina suprotstavljen sstvarni svijet koji je prožet logosom (v.). Kant je uveo pojam »transcendentalni pričin«, u koji ljudski um uvijek zapada kad prekorači granice mogućeg iskustva. Po mišljenju nekih filozofa (npr . Herbart) pričin ipak ukazuje na zbilju, iako je ne odražava adekvatno. Ovo upućivanje pričina na bit stvarnih predmetnosti jedan je od problema fenomenološke metodologije.

Prilagodba , v. akomodacija.

Prilagođavanje , proces u toku kojega dolazi do prilagodbe.

Primarna kvaliteta - još od antike (Demokrit, Aristotel), a kasnije filozofije (Locke) razlikovalo se više kvaliteta tijela. Pod objektivnim kvalitetama tretiralo se gibanje, oblik, veličinu, a pod subjektivnim boju, zvuk, toplinu i dr. Locke je prve nazvao primarnim kvalitetama. One prema Lockeu temeljno određuju stvari i predmete i ne zavise od subjekta koji ih percipira (v. kvaliteta).

Primjedba , v. percepcija.

Primordijalno (lat. primordium = prvi početak, izvor), izvorno, prvobitno, vremenski prvo; u aksiološkom smislu može značiti osnovno po važenju i vrijednosti.

Princip (lat. principium), početak, polazište, porijeklo, pretpostavka, počelo. Princip je ono po čemu biće jest, na osnovu čega se razvija, a i ono na što se mišljenje vraća kao na svoje temelje. Razlikuju se realni principi, tj. bitak stvari ili metafizički principi, zatim idealni principi kao osnovne pretpostavke, temelji mišljenja i teoretski i praktički principi spoznaje i djelovanja, formalnog i materijalnog karaktera.

∆ na vrh ∆

Po Platonu filozofija mora doći do prvih, neizvedivih principa, árhai, a Aristotel razumije princip kao samoizvjesni početak i temelj saznanja. Po Kantu je »spoznaja iz principa« tamo gdje se pojmovno spoznaje posebno u opštem, za razliku od razuma, um je »moć principa«.

Principijelan (lat. principium = osnov, razlog), koji se tiče osnovne pretpostavke, koji se odnosi na nju; koji se, stojeći na opštem stavu, ne obazire na pojedinačno; koji se pridržava nekih principa, određenih načela; načelan.

Princip individuacije (lat. principium individuation is), ono što omogućava je, što uvjetuje da iz jedinstvenog, iz opšteg, iz bitka nastaje različito, pojedinačno, individualno, da se opšte dijeli na posebno i pojedinačno.

Principium contradictionis (lat.), princip protivrječnosti, jedan od tri ili četiri »osnovna principa misli« tradicionalne logike. Budući da ne preporučuje nego zabranjuje protivječnost, neki ga nazivaju »principom neprotivrječnosti«, što je adekvatnije. Formulira se na više različitih načina, najčešće kao princip za pojmove ili za sudove, npr.: »Nijednom pojmu ne smije se pripisati oznaka koja mu protivrječi« (kraće: »A nije ne-A«), »Ni jednom pojmu ne smiju se pripisati dvije protivrječne oznake« (kraće : »A nije B i ne-B«), »Dva kontradiktorna suda ne mogu biti oba istinita« (kraće : »Ne: p i ne-p«). Neki ga formulišu i kao ontološki princip koji vrijedi za predmete, npr.: »Jednom istom predmetu ne mogu se u isto vrijeme i u istom smislu pripisati dva svojstva koja se isključuju«, ili: »Jednom istom predmetu ne može se u isto vrijeme i u istom smislu i pripisati i odreći isto svojstvo«. - Princip protivrječnosti prvi je formulisao Aristotel, koji ga je smatrao vrhovnim principom mišljenja. U 19. st. Hegel ga je podvrgao oštroj kritici tvrdeći da je pogrešan, jer poriče postojanje protivječnosti, a sva je zbilja protivrječna, i protivječnost je »korijen svakog kretanja i života«. Većina logičara smatra da je

Δ na vrh Δ

princip protivrječnosti jedan od bezuvjetnih principa misli, ali da takvih principa ima mnogo više od tri i da pri njihovoj aksiomatskoj sistematizaciji princip protivrječnosti ne pripada onima koje je prikladno uzeti kao aksiome.

Prioritet (lat. prioritas = prvenstvo), prvenstveno pravo, prednost, primat; vremenski prethodan.

Prirodne znanosti , u sistematizaciji znanosti one kojima je zajednički predmet priroda i njene zakonitosti. Taj pojam dobiva svoje puno značenje kao antitetičan pojmu duhovnih (v.) znanosti. Predmet »priroda« je raznovrstan i višeslojan, pa dok je na primjer u fizici, hemiji i fizikalnoj hemiji predmet čista materija, u geologiji, mineralogiji, geografiji njena struktura i oblici, u astronomiji, astrofizici makrokosmos, u biologiji, botanici i zoologiji predmet je život, a u anatomiji i fiziologiji, funkcionisanje toga života itd. Prirodne znanosti nastoje činjenice prirodnog događanja ekstenzivno registrovati te induktivnom metodom, opažanjem i po mogućnosti eksperimentom pronaći zakonitosti koje među njima vladaju i tako te činjenice protumačiti. Po mogućnosti ostvariti sistem koji onda predstavlja naučnu sliku svijeta. Oštre granice između građe prirodnih znanosti i one duhovnih nauka često je teže povući, jer čovjek, svojom somatičkom i fiziološkom konstitucijom ostaje u području prirode, dok po svome socijalnom i kulturnom životu pripada drugom povijesnom području predmetne određenosti. Upravo oko tih pitanja građe i predmeta neke znanosti kreću se mnogi problemi znanstvene metodologije. Inače se za podjelu samih prirodnih znanosti može reći da se one kao nauke iz iskustva dijele prema zadacima na čiste i primijenjene; prema predmetu na anorganske i organske; prema metodičkom postupku na egzaktne (matematičke i eksperimentalne) i opisne ili analitičke, jer se ne može naći jedan jedinstveni princip podjele. Njihovi se metodički postupci ne isključuju, pa se tako imenuju najviše prema prevalentnoj metodi. (v. duhovne znanosti.)

Δ na vrh Δ

Prirodno pravo (lat. jus naturale). Ideja prirodnog prava javlja se već u antici kod sofista i Aristotela. U 17. i 18. st. H. Grotius, T. Hobbes, B. de Spinoza, J. J. Rousseau postavili su temelje modernoj teoriji prirodnog prava: - »Sloboda svakog čovjeka da upotrebi svoju vlastitu snagu kako hoće za očuvanje prirode, tj. života« (Hobbes). - »Prirodno pravo čine prirodni zakoni svakog pojedinca, prema kojima shvatamo da je za svakoga prirodno određeno da postoji i radi na određen način. Prirodno pravo svakog pojedinca seže dokle i njegova moć« (Spinoza). - »Prirodno pravo je neograničeno pravo čovjeka na sve što može postići. Čovjek je od prirode slobodan. On može pristati i oduprijeti se prirodi. Čovjekova sloboda ograničena je jedino snagom« (Rousseau). - Prirodno je pravo proizvod »pravoga« razuma i razum je njegova bit. Ono je vezano uz postojanje prirodnog stanja. Prirodnim su pravom obuhvaćena prirođena prava čovjeka, kao pravo na život i slobodu, pravo vlasništva i obaveza poštovanja društvenog ugovora. Teorija prirodnoga prava idejni je izraz građanstva u borbi za vlast i afirmaciju prirodnog (razumnog, građanskog) društva.

Prirodno stanje (lat. status naturalis) je oznaka za stanje i življenje čovjeka prije odnosno bez organizovane državne vlasti. U tom stanju ljudi se ponašaju prema prirodnom pravu. A prirodno pravo čovjeka kao i svakog drugog prirodnog bića ide dotle dokle doseže njegova moć. »Sve što proističe iz ratnog vremena... proističe i iz vremena u kojem ljudi žive bez ikakve druge sigurnosti do one koju im pruža njihova vlastita moć i njihova dovitljivost. (U takvom stanju nema mjesta nikakvoj radinosti, jer su plodovi njeni neizvjesni, pa primjereno tome nema ni kulture na zemlji. !!??). Karakteristično je za to stanje da u njemu nema vlasništva, nema vlasti nad stvarima, ne razlikuje se moje i tvoje. Tu pripada svakom čovjeku ono što može da zgrabi, i dotle dok je u stanju da to zadrži. Međutim, istaći da prirodno stanje ovdje nije mišljeno kao istorijska stvarnost kao što ni društveni ugovor nije uzet kao politički događaj nego kao racionalna konstrukcija pomoću koje je pokazana mogućnost, ako ne trajnog

Δ na vrh Δ

prevladavanja ratnog stanja i stanja neprijateljstva među ljudima, jer se u njih uvijek može zapasti, a ono barem mogućnost njegova privremenog izbjegavanja u obliku države.

Prirođeno , što nije u iskustvu stečeno, nego sa rođenjem dobijeno.

Prisilna predstava , takva predava koja posjeduje dinamične karakteristike i koja se često nameće doživljavaocu u opsesivnom obliku.

Privacija (lat. privatio = nedostatak), neka vrsta negacije, lišavanje nečega, nedostatak nekog svojstva, oduzimanje bitnosti. U logici se privacijom označava negacija kojom predikat oduzima subjektu neko svojstvo, mada mu ono u pravilu pripada. Npr.: Ovaj sat ne radi.

Privativan (lat. privare = lišiti), naziva se u logici sud u kome se subjektu predikatom nešto oduzima, neka osobina ili karakteristika koja bi mu po prirodi stvari nužno pripadala; npr.: »Ovaj sud nema smisla.« Sam postupak naziva se privacija. Kod Kanta i Hegela dobila je privacija specifično značenje. Kant pod privacijom podrazumijeva negaciju koja je nastala kao posljedica neke protuakcije. Na primjer, mir koji je nastao ne zbog nedostatka pokretne sile nego iz kretanja zaustavljačkom protuakcijom. Kod Hegela kao pojam nepotpunosti, koji traži nadopunu i prevladavanje postojećeg stanja.

Privid , v. pričin.

Probabilitet (lat. probabilitas = vjerovatnost), v. probabilizam.

Probabilizam (lat. probabilitas = vjerovatnost), skeptično mišljenje koje ima stav da nema sigurnog znanja, nego da se svako znanje zasniva manje ili više samo na vjerovatnosti. - Posebno značenje dali su toj riječi u pogledu morala isusovci, po kojima se izvjesni čin može

smatrati kao dobar ako se bilo kakav opravdani razlog može navesti u njegovu odbranu.

Problem (grč.), pitanje odnosno zadatak koji traži neko rješenje.

Problemima različitog značenja stalno je prožeta životna praksa kao i istraživanja u pojedinim područjima. Problemi se mogu shvatiti kao pokretači u nastojanju ka napredku. Međutim, ponekad se može govoriti o nelogično, nesvrsishodno, tj. krivo postavljenim problemima. Zato je važno kako će se neki problem kao »sporno pitanje« uočiti i formulisati, jer od toga može ovisiti više-manje plodonosan pravac njegova rješavanja. Rješavanje problema s obzirom na složenost i dijalektičnost problemskih okolnosti nerijetka završava u dualitetu (v.) različitih pokušaja rješenja, odnosno u više mogućih pretpostavki (v. hipoteza, teorija). Razvoj naučne misli odvija se u neprestanom postavljanju i rješavanju novih problema, odnosno starih problema u novom svjetlu. Među raznim naučnim problemima naročito se ističu filozofijski problemi, od kojih mnogi ostaju trajno aktuelni. Pregled najmarkantnijih problema obično se nalazi u tzv. uvodima u filozofiju uopšte, odnosno uvodima u pojedine njene discipline.

Problematičan , u pitanju, neizvjestan, neriješen, moguć, pretpostavljen, sumnjiv, sporan. (v. problem.) Problematičan sud (v.) izriče mogućnost (S može biti P, S ne mora biti P).

Pro et contra (lat.): za i protiv. Metoda raspravljanja po kojoj se tezi suprotstavlja antiteza. U skolastičkoj filozofiji to je bila jedina mogućnost originalnog mišljenja. Sadržaj dogmi bio je poznat. Tada je jedino bilo moguće navoditi autoritete za, a onda autoritete koji govore protiv. Vlastiti komentar jednog i drugog mišljenja pokazivao je spekulativnost i domišljatost autora. Na tom principu filozofirao je i Toma Akvinski.

Prognoza (grč. prognosis = znanje unaprijed), predskazivanje na osnovu nekih znakova ili sudova vjerovatnosti.

Progres (lat. progressus), napredak, razvitak prema boljem i savršenijem, kretanje napri- jed, kretanje u određenom pravcu. Kao filozofska metoda (v. progresivan), slijed od opšteg prema posebnom, od uzroka k posljedici. Napredovanje i rast, razvijanje novih kvaliteta i osobina nekog organizma i društva zovemo progresom . Istorijski progres razvoj materijalne i duhovne kulture i sve slobodnijih formi ljudskih odnosa. Suprotno : regres (nazadovanje, opadanje, povrat).

Progresivan (novolat. progressivus), napredan, koji se kreće naprijed, postepen, koji se povećava. Suprotno: regresivan (v.) konzervativan (v.). Progresivna metoda u logici - zaključivanje od opšteg na posebno - naziva se i sintetičkom (Kant), za razliku od regresivne ili analitičke (v.) metode. Istorijski progresivne klase, grupe ili pojedinci bore se za prevladavanje onih društvenih odnosa koji koče slobodniji i svestraniji razvoj čovjeka, razvoj onih istorijskih ostvarenja koja su na tom stepenu moguća. Progresivni društveni odnosi dovode do daljnjeg oslobađanja čovjeka, do snažnijeg razvoja njegove materijalne i duhovne kulture.

Proizvodna snaga - jedan od bitnih pojmova materijalističkog shvatanja istorije (v.). Obuhvata proizvodna sredstva tj. oruđa za proizvodnju u najširem smislu od najjednostavnijih alata do najsloženijih savremenih strojeva, nadalje sredstva saobraćaja, sirovine, itd. Nauka, kao proizvod čovjekova stvaralaštva, jedna je od najvažnijih proizvodnih snaga. Najvažnija je proizvodna snaga sam čovjek kao prava osnova i supstanca istorije, koji u svojoj istorijskoj praksi, mijenjajući prirodu i svoju vlastitu istoriju, mijenja ujedno i samog sebe.

Proizvodni odnosi - uz kategoriju proizvodne snage, jedna od najvažnijih kategorija materijalističkog shvatanja istorije.

Δ na vrh Δ

Proizvodni odnosi su odnosi ljudi u samom procesu proizvodnje te sačinjavaju bitnu strukturu svakog društva. Proizvodni odnosi su dinamička istorijska stvarnost isto kao i proizvodne snage (v.) koje ih određuju.

Proizvodnja , proces svjesno usmjerenog djelovanja čovjeka i društva na prirodu radi odvajanja njene materije, mijenjanja i prilagođavanja ljudskim potrebama. Rad kao bitni faktor i uvjet opstanka čovjeka i ljudskog društva ima dakle u osnovi društveno obilježje. Ona je svojstvena svim društvenim zajednicama, budući uključuje interakciju čovjeka i njegove sredine. Značajnu ulogu ima akumulacija i prenošenje znanja i sposobnosti djelovanja. Organizacija proizvodnje ovisi o ekonomskom, političkom, tehnološkom i kulturnom razvoju društva.

Prolegomena (grč.), prethodne napomene, predgovor, uvod u neko temeljitije naučno raspravljanje. Klasičan primjer su Kantova »Prolegomena svakoj budućoj metafizici, koja će moći nastupiti kao znanost«, koju je pisac namijenio kao uvod u svoju »Kritiku čistoga uma«.

Promatranje , metoda naučnog istraživanja, koja se sastoji u sistemskom namjernom opažanju neke pojave ili događaja u svrhu proučavanja. v. opservacija.

Propedeutika (grč.), priprava, predvježba, prednaobrazba, upoznavanje osnova neke znanosti radi sticanja nužnog predznanja za bavljenje njome. Filozofijska propedeutika: tradicionalni naziv za nastavni predmet u gimnazijama, koji može da obuhvata psihologiju i logiku, te elementarni uvod u filozofiju, odnosno istorijski pregled filozofskog mišljenja.

∆ na vrh ∆

Prosilogizam , za razliku od episilogizma (v.), početni odnosno prethodni silogizam u polisilogizmu (v.), gdje je njegov zaglavak premisa slijedećeg drugog silogizma.

Prospektivan , unaprijed vidljiv smjer, konstantna tendencija ili cilj u određenom razvojnom procesu.

Prosuđivanje , donošenje novog suda o jednom već donesenom sudu. Prosuđivanje je dakle sud povrh suda, no može označavati i akt vrednovanja. U oba je slučaja akt prosuđivanja je dovođenje u vezu nekoga suda s nekom postavljenom svrhom, smislom ili vrijednošću koja se nalazi iznad njega.

Prosvjetiteljstvo , širenje kritički izloženih ideja protiv svih predrasuda i tradicionalne zaostalosti. Najpoznatiji je takav napredni pokret u Francuskoj u 18. st., a zatim i u drugim zemljama, koji karakterišu oštro suprotstavljanje ideja i pogleda na svijet građanske klase u njenu usponu starim nazadnim teološkim i feudalnim koncepcijama života. Nasuprot iracionalnom, prosvjetitelji naglašavaju važnost i odsudnost razuma, kritičnost i samostalnost mišljenja, borbu protiv svih spoznajnih, moralnih, pravnih, teoloških i socijalnih predrasuda itd . Prosvjetiteljstvo ima različite oblike u različitim zemljama, a najradikalniji je izraz dobilo u Francuskoj gdje su i klasne suprotnosti toga vremena bile najzaoštrenije. Preteče su prosvjetiteljstva F. Bacon, Locke, Descartes, Spinoza, Leibniz, Wolff. U Francuskoj prosvjetitelji pripadaju različitim filozofskim strujama, iako su svi oštro suprotstavljeni feudalnom društvenom sistemu i teologiji. Uz Montesquieua, Voltairea, Rousseaua, krug enciklopedista bio je filozofski najradikalniji (Helvetius, Holbach, Diderot). U Njemačkoj su najpoznatiji prosvjetitelji u 18. st. bili Lessing, Nicolai, Reimarus, Lichtenberg i dr. Pretjerano povjerenje u moć razuma bila je njihova zajednička karakteristika. Zato se i pod »prosvjetiteljskim stajalištem« razumijeva svako ono koje smatra da

∆ na vrh ∆

je prosvjećivanje, idejna djelatnost dovoljna za ljudsku i društvenu transformaciju.

Protenzivan (lat. protendere = pružati se), koji se pruža, koji vremenski traje. Protenzivitet znači vremensku protegnutost odnosno trajanje.

Protežnost (lat. extensio), svojstvo svih tijela u smislu ispunjenja prostora. Protežnost je temeljni pojam filozofije Descartesa kao bitna oznaka tijela u suprotnosti naspram duha; protežnost (res extensa) i mišljenja (res cogitans) čine dva temeljna ontološka principa njegove metafizike. Za Spinozu je protežnost atribut suptance, a za Leibniza pojava povezanosti monada. Kant definiše protežnost kao apriornu formu napora; protežnost je svojstvo kao pojava, tj. predmet mogućeg iskustva.

Protivrječje U logici: odnos između dva pojma od kojih jedan potpuno negira sadržaj drugoga, a svojim obimom obuhvata obim svih drugih pojmova osim toga jednoga. Takođe znači odnos između dva suda, i to, u užem smislu, između dva suda koji imaju isti subjekt i predikat, a razlikuju se po kvantiteti i po kvaliteti (univerzalno-afirmativni i partikularno-negativni ili univerzalno-negativni i partikularno-afirmativni); u širem smislu: uopšte odnos između dva suda od kojih jedan mora biti istinit, a drugi neistinit (na primjer, disjunktivni i binegativni). Mnogi filozofi misle da se pojam protivrječja ne može upotrijebiti izvan logike, ali neki (npr. Hegel) smatraju da se može govoriti i o protivrječjima zbiljskog događanja. Protivrječje u tom smislu bio bi odnos između dva procesa ili zbivanja koji se međusobno negiraju, isključuju i nastoje se međusobno poništiti, a jedine su dvije mogućnosti, jedina dva moguća izlaza iz dane situacije.

Proton pseudos (grč.): prvobitna varka. Logička greška dokaznog postupka zasnovanog na pretpostavci koja je već sama po sebi

zabluda. Dakako da je čitav takav dokazni postupak, počivajući na osnovnoj zabludi, neopravdan i neistinit.

Providencija (lat. providentia), providnost, briga kojom se prema shvatanju Bog pobrinuo da se na svijetu sve odvija prema svrsishodnim zakonima i ciljevima.

Prvi pokretač ili nepokretni pokretač je jedan od bitnih pojmova platoničko-aristotelovske onteologije. U Platonovom »Timeju« svjetska duša posjeduje kosmogonijsku eficijenciju ukoliko se fenomenalni svijet oblikuje prema uzoru neprolaznog života. Aristotel, suprotno Platonu vječnost vremena, zasniva svoje učenje na principu omne quod movetur, ab aliquo movetur. Od vječnog kružnog kretanja planeta, Aristotel zaključuje na nepokretnog pokretača i time utemeljuje jednu »prirodnu teologiju« posredovanu fizikom, ali koja nikada ne prelai granicu argumenata koji se mogu misaono provjeriti.

Pseudoestezija (grč. pseudo = lažan i aisthesis = osjećanje), 1) lokalizacija nekog kožnog osjeta u dijelu tijela koji je čovjeku odstranjen. Npr. čovjek, kojemu je amputirana noga, može imati osjete bola, svrbeža, dodira ili temperature, koje lokalizira u izgubljenoj nozi. Do pseudoestezije dolazi zbog unutarnji ili vanjskih podražaja ostataka kožnih živaca koji su prije završavali u izgubljenim dijelovima tijela. Na pseudoesteziji osniva se i doživljaj tzv. fantom uda; 2) u proširenom smislu, svaka halucinacija (v.).

Pseudomnezija , patološka pojava u kojoj se čovjek sjeća sadržaja koje nije stvarno doživio. (v. paramnezija).

Pseudoskopija , vidni doživljaj kod kojega postoji inverzija reljefa predmeta koji se gleda. To se postiže pomoću posebnih uređaja (obično ogledala) koji omogućuju inverziju slika, tako da desno oko vidi ono što bi trebalo da vidi lijevo oko i obrnuto. Psihastenija (grč. a

= ne i stheneia = snaga, jakost), psihoneurotično stanje koje karakterizira tjelesna i psihična depresija, slabljenje životnog tonusa, različite opsesije, tjeskobe, fobije i fiksne ideje. (v. neuroza).

Psihički (grč. psihikós = duševno), subjektivno, doživljeno; pojedincu kao samosvojan način postojanja svojstveno i u svojoj neposrednosti samo kroz svijest saznano. Kao predmet psihologije i filozofije psihičko je bilo definisano na različite načine, što je katkada dovodilo do razlika u teoretskom gledanju na znanstveni karakter psihologije, odnosno na njeno mjesto u sistemu znanosti (»prirodoznanstvena«, »duhoznanstvena« psihologija). Najčešće se psihičko poistovječuje sa svjesnim, tj. s onim što je pojedincu subjektivno (intimno, lično) znano kao vlastiti doživljaj. Takvo je definisanje psičkoga bilo osporavano s raznih stajališta: a) onog koje svijest shvata kao naročitu, etapno nadređenu psihičku aktivnost (»akt nad aktom«), tj. kao svratanje pažnje na neposredan doživljaj, odnosno znanje o njemu; b) onog koje svijest smatra samo jednim od oblika psihičkoga uz koji postoji još i podsvjesno i nesvjesno psihičko. Prema tzv. »teoriji stajališta« psihičko nije zasebna kategorija fenomena, nego svaki znani fenomen može kao iskustvo biti predmetom »Objektivnih« znanosti, a psihičkim biva po tome što se dodjeljuje doživljavaocu subjektu. Teoretičari tzv. objetivističkih pravaca u psihologiji odbijaju indentifikaiju psihičkog sa subjektivnim doživljavanjem, držeći da je postojanje subjektivnih činjenica iluzija, ili naglašavajući da su te činjenice, kao intimni doživljaj pojedinca, nepristupačne objektivnoj kontroli i prema tome znanstveno irelevantne. U tim psihologijama psihičko se naučno metodički identifikuje s objektivnim ponašanjem (behaviorizam), ili globalnim reakcijama organizma (psihorefleksologija).

Psihijatrija (grč. psyche = duša i iater = liječnik), nauka koja se bavi dijagnozom duševnih oboljenja, proučavanjem uzroka tih oboljenja, njihovom prevencijom i liječenjem.

∆ na vrh ∆

Psihizam, v. metapsihika.

Psihoanaliza, teorija psihičkog života i na njoj osnovana psihoterapeutska metoda kojoj je začetnih Sigmund Freud, a koja je s vremenom ponegdje prerasla u sveobuhatni pogled na svijet. Prema Freudu, osnov ljudske psihe je podsvjesno-nagonske prirode, a prave ga dva osnovna instinkta : seksualitet (»libido«) i nagon k smrti (Todestrieb). Duševni život odvija se u više slojeva: nesvjesnom, podsvjesnom i svjesnom; u svakom od tih slojeva vladaju posebne zakonitosti, tako da se odnos među njima često izražava u obliku sukoba i otpora. Područje nesvjesne psihe, tzv. »ono« (es), prave primarni nagoni koji slijepo teže zadovoljenju. Ali tom zadovoljenju djelomično se opire ego, »ja« koje se, javlja kao »nad-ja« i djeluje kao moralna kontrola. Otpor nadređenih snaga svijesti izravnom zadovoljavanju nagona (tzv.»cenzura«) dovodi do procesa potiskivanja Oferdrangung) »nižih« psihičkih pobuda iz vidokruga svijesti; neravnoteža između snaga libida, koje su u akciji od najranijeg djetinjstva i »ega ja« dovovodi do kompleksa. Kompleksi su npr. razne perverzije koje psihoanaliza tumači kao zaostajanje na infantilnim oblicima libida. Pri normalnim okolnostima u podsvijest potisnuti doživljaji na javu u snovima i u »psihopatologiji svakidašnjeg života«: različitim omaškama, zabunama, zaboravljanju itd. Neprevladani kompleksi iz djetinjstva mogu dovesti do neuroza i oboljenja koja su reakcija na taloženje potisnutih sadržaja. Psihoterapeutska metoda psihoanalize zasniva se na pretpostavci da je podsvijesni procesi, koji imaju svoj dublji »smisao«, mogu, u toku metodički vođenih razgovora pacijenata s psihoanalitičarom, privesti svjesnom uvidu, objasniti i tako odreagovati). - Psihoanaliza je interes psihologije u većoj mjeri usmjerila na pojave instinktivno-afektivne, više ili manje podsvjesne psihe. Njeni psihoterapeutski uspjesi mnogo su precjenjivani, a u novije vrijeme, egzaktnim ispitivanjem, ozbiljno su dovedeni u pitanje. Pokušaji da se psihoanalitičke pretpostavke primijene na

tumačenje svih pojava društvenog i kulturnog života često su sadržavali obilne elemente proizvoljne spekulacije i šarlatanstva.

Psihodijagnostika je skup postupaka pomoću kojih, na osnovu opažanja ili mjerenja različitih aspekata ponašanja, upoznajemo različite sposobnosti i crte ličnosti nekog pojedinca. U psihodijagnostičke svrhe najčešće se upotrebljavaju različiti testovi, upitnici i tehnike za upoznavanje ličnosti.

Psihofizički paralelizam , učenje o psihičkim procesima i fizičkoj realnosti kao nezavisnim varijablama koje imaju svoju dinamiku (moguće ih je i uspoređivati); metodološka redukcija koja ispituje odnose uzročnosti psihičkog i fizičkog; povijesnofilozofsko stanovište o uzročnoj nezavisnosti materijalnog i duhovnog.

Psihofizika , grana psihologije, koje je predmet određivanje kvantitativnih odnosa između podražaja i doživljaja (osjeta) izazvanog podražajem. Osnivač psihofizike G. T. Fechner definirao je psihofiziku kao nauku o funkcionalnim odnosima između tijela i duše. Glavne su psihofizičke metode: metoda granica, metoda konstantnih podražaja, metoda srednje pogreške, metoda reakcionarnog vremena.

Psihogen , koji je potekao iz psihičke sfere, koji je psihički uvjetovan. Izrazom psihogen obično se karakterišu fiziološke reakcije, tjelesne promjene, patološka stanja i sl. koja se javljaju u (iako ne uvijek uzročnoj) vezi s psihičkim procesima, bilo prolaznim (crvenilo od stida, bljedilo, znojenje, ukočenost od straha) bilo trajnim (promjena u crtama lica uslijed trajne depresije, srčane mane uslijed trajne duševne napetosti i sl.).

Psihogeneza , 1) psihički uvjetovano nastajanje neke vidljive pojave: somatske promjene, fiziološke reakcije i sl. (v. psihogen); 2) razvitak psihičkog života, kod čovjeka.

∆ na vrh ∆

Psihografija , 1) (psihol.) postupak kojim se prikazuje stepen razvijenosti različitih sposobnosti i osobina neke osobe pomoću tzv. psihološkog profila; 2) (parapsih.) pisanje medijuma u transu, navodno bez njegove kontrole i upotrebe mišića.

Psihohigijena , v. mentalna higijena.

Psiholog , 1) osoba koja posjeduje znanje o metodama, činjenicama i zakonitostima psihičkog života. 2) osoba koja je praktički poznavalac ljudi.

Psihologija , proučava psihičke procese i psihične osobine u njihovu nastanku, razvoju i objektivnim manifestacijama. - Prošlost psihologije usko je povezana s nastojanjima filozofa da na osnovu samoopažanja i dedukcije dođu do određenih saznanja o psihičkim procesima i zakonima psihičkog života. Povijest psihologije kao samostalne nauke u vezi je s razvojem metodologije prirodnih znanosti. Uvođenjem objektivnih metoda i eksperimentalnih postupaka uz samoopažanje, psihologija je proširila područje svog istraživanja i došla u mogućnost da rezultate istraživanja kontroliše i primijeni u različitim područjima prakse. - Ona uključuje različite posebne discipline među kojima su glavne: genetička psihologija, zoopsihologija, psihologija djetinjstva i mladosti, pedagoška psihologija, psihofiziologija, socijalna psihologija, psihofizika i primijenjena psihologija. - Primijenjena psihologija se opet dijeli prema glavnim područjima prakse na: industrijsku psihologiju, kliničku psihologiju, forenzičnu psihologiju, školsku psihologiju, vojnu psihologiju, prometnu psihologiju, itd. - Naziv psihologija prvi je upotrijebio Marko Marulić.

Psihologija oblika (geštaltizam; njem. Gestaltpsychologie), noviji pravac u psihologiji (K. Koffka, W. Koehler, M. Wertheimer, K. Lewin i dr.) koji polazi od načela da u realnom psihičkom životu vlada zakonitost cjelih oblika (njem. Gestalt). Nasuprot tradicionalnoj

∆ na vrh ∆

»psihologijskoj atomistici« koja je - po uzoru na tradicionalnu fiziku - nastojala da psihička zbivanja analitički raščini na »psihičke elemente« (osječanja, predstave i sl.) što u svim vezama fungiraju kao jedinice istog značenja i vrijednosti, psihologija oblika nastoji utvrditi (pretežno eksperimentalno) da se realni psihički život odvija u cjelinama i da je psihički element varijabla ovisna o cjelini - obliku u koji je uklopljena kao član. Cjelina i njen član stoje u odnosu dijalektične uzajamnosti : dok je cjelina uvjetovana članovima od kojih je sazdana, članovi dobivaju naročitu vrijednost iz cjeline kojoj pripadaju. Postojanje kvaliteta oblika (Gestaltqualitiit), tj. naročitog doživljaja elemenata u cjelini (npr. melodiji), koji se razlikuje od doživljavanja istih elemenata percipiranih pojedinačno (npr. pojedinih tonova od kojih je melodija komponovana), otkrio je Ch. Ehrenfels (Uber Gestaltqualitiiten, 1890).

Psihologizam , stav koje priznatu ulogu duševnog života i značenje psihologije, njenih metoda i rezultata preuveličava do te mjere da sve iskustvo svodi na psihološko iskustvo, tako te bi se na kraju psihologija morala smatrati za jedinu nauku uopšte. Na filozofskom području psihologizam se ispoljava ne samo u shvatanju da je psihologija osnov filozofije, nego i kao težnja da se specifična problematika pojedinih filozofijskih disciplina (logika, teorija saznanja, etika, estetika) a i njima srodnih nauka (sociologija, pedagogija i dr.) shvati naprosto kao pitanje psihičke realnosti, te proučava i rješava isključivo sa psihološkog gledišta i psihologijskim metodama. Ako se kod toga (primjenjujući u principu inače koristan i poželjan psihologijski aspekt) ipak zanemaruje specifičnost i unutrašnja zakonitost pojedinih disciplina, onda je riječ o »psihologiji na krivom mjestu«. Tako bi npr. ekstremni logički psihologizam svodio logiku (koja istražuje i prosuđuje mišljenje po njegovoj logičkoj ispravnosti) na psihologiju mišljenja (koja proučava tačnost misaonih procesa). Psihologizam se lako veže uz senzualizam, empirizam, biologizam, antropologizam, nominalizam, pragmatizam, instrumentalizam, relativizam = neznanje,

∆ na vrh ∆

subjektivizam. Suprotno psihologizmu je antipsihologizam koji može poprimiti različite, više ili manje radikalne, modifikacije (logizam, logicizam, racionalizam, kriticizam, objektivizam, fenomenologija).

Psihometrija je onaj dio psihologije koji se bavi mjerenjem psihičkih procesa i pojava. U području psihičkog mjerenje je mnogo složenije nego u području fizikalnih znanosti: dok su mjerenja u fizikalnim znanostima velikim dijelom direktna mjerenja (npr. težina se mjeri težinom, dužina dužinom), u psihologiji praktički nema direktnog mjerenja, nego je mjerenje indirektno, tj. na veličinu neke psihičke pojave ili procesa zaključuje se iz neke reakcije, koja nije iste vrste kao i sama pojava. Mjerenje u psihologiji najpoznatije je na području psihofizike (npr. odnos između intenziteta podražaja i intenziteta osjeta) i u području testova (v.). Zbog relativno = nepoznato velike varijabilnosti pojavâ koje u psihologiji mjerimo, psihometrija je nužno upućena na statistiku koja je u području psihometrije razvila i vrlo komplikovane postupke (npr. faktorska analiza).

Psihomonizam , (grč. psyché = duša i mónos = jedini), teorija saznaja ili metafizičko učenje koje, ukoliko ta teorija, tvrdi da je sve stvarno samo sadržaj svijesti, a ukoliko je metafizičke, da je sve »stvarno« duševne prirode.

Psihonervni proces , takva živčana aktivnost koja uključuje posebnu novu kvalitetu: doživljavanje. Procesi koji se zbivaju u nižim strukturama živčanog sustava fiziološke su prirode, a oni mogu u najvišim živčanim strukturama, na osnovu složenih procesa zbira i integracije, prelaze u novu kvalitetu, psihonervnu aktivnost. Svi su psihični procesi psihonervne prirode . (Sinonim : neuropsihični proces).

Psihoneuroza , vrsta neuroze, psihogenog porijekla, koja se očituje u različitim psihičkim smetnjama. Kod psihoneuroza potisnute težnje

Δ na vrh Δ

izbijaju u prikrivenim simptomima i u neprikladnim i neprilagođenim reakcijama.

Psihopat (grč. psyché = duša i pathos = trpljenje), osoba kod koje su osjećanja neuravnotežena, labilnost i neprilagođenost okolini odstupaju od normale, ali ne u tolikoj mjeri da bi to predstavljalo neko specifično duševno oboljenje (v. psihopatija).

Psihopatija , skupni naziv za niz različitih psihičnih odstupanja od normalnog načina doživljavanja i reagovanja, ali koja nisu toliko duboka i jaka da bi predstavljala duševnu bolest. Kod psihopatije su najznačajniji defekti u području karaktera i ličnosti, dok su intelektualne funkcije redovno sačuvane.

Psihotehnika , naziv za primijenjenu psihologiju, uglavnom na području profesionalne orijentacije i selekcije, rada i industrije.

Psihoterapija (grč. psyché = duša i therapeia = liječenje), liječenje mentalnih i psihosomatskih poremećaja i oboljenja pomoću direktnog ili indirektnog psihičkog uticaja. Metode su psihoterapije raznovrsne kao npr.: sugestija, persuazija, radna terapija, psihoanaliza, terapija igrom, preodgajanje, terapeutski intervju, psihodrama itd.

Psihovitalizam (grč. psyché = duša i lat. vita = život), pogled nekih vitalista da se organska priroda ne može razjasniti bez djelovanja duševnih (v. vitalizam).

Psihoza , bolest, a predstavlja dublji duševni poremećaj ličnosti, koje se jasno očituje i u nenormalnom ponašanju i reagovanju bolesnika. (Sinonim: duševna bolest.) Glavne su psihoze: manično-depresivna (v.) i šizofrenija (v.).

Δ na vrh Δ

Punar-bhava i punar-mrityu (sansk.), učenje o preporodu bića na osnovu pretpostavki o kontinuitetu moralne uzročnosti i svijesti kao njenog nosioca. Ne pretpostavlja nužno identitet transcendentne duše. - Termini u vezi s teorijom o samsâri (v.), koju usvajaju svi indijski sistemi.

Puritanizam , v. purizam.

Purizam (lat. purus = čist), čistunstvo. Prvenstveno označava pravac što ga zastupa stranka protestanata, proizišla iz Calvinove reformacije. Purizam je nasuprot anglikanizmu htio uspostaviti Crkvu u njenoj čistoći (puritas) zahtijevajući potpunu nezavisnost od države, strog crkveni odgoj i uvođenja reformisanog crkvenog uređenja. U etici (v.), shvatanje koje naglašava vrijednost apsolutne čistoće motiva u ljudskom djelovanju, a u jeziku težnju za čistoćom narodnog jezika od tuđi riječi. Pretjerani purizam, uvijek je zabluda jer u etici odražava nerealnu idealističku koncepciju čovjeka, a u jeziku znači osiromašenje, budući da su danas narodni jezici uticajem civilizacije i kulture obogaćeni internacionalnom terminologijom.

Puruša (sansk.), čovjek; makrokosmički pratip čovjeka, shvaćen kao duhovni iskon svemira, najprije u vedskim himnama a zatim u sârnkhya filozofiji (v.), gdje postaje osnov dualističkog pogleda na svijet u odnosu prema (materijalnoj) »prirodi« (prakriti). Kao izraz vrhovnog bića i duha u čovjeku postaje simbol odnosa između makrokosmosa i mikrokosmosa. U sârnkhyi je ljudski duh pasivni promatrač ili »svjedok« (sâkšin) aktivne prirode (prakriti), dok je božanski duh i u tom pogledu transcendentan (para- ili uttama-puruša, odn. purušottama). - U vedanti ideja âtmana zamjenjuje prvobitnu predstavu o puruši i služi panteističkom prevladavanju izvornog indoiranskog dualizma (usp. mazdaizam i gnosticizam).

Δ na vrh Δ

∆ na vrh ∆

Q

Qualitas occulta (novolat.), sakriveno svojstvo, neprimjetljiva kvaliteta. Pojam nastao u srednjovjekovnoj i prihvaćen u renesansnoj filozofiji, a služio je za objašnjenje nekih pojava u kojima djeluju nepoznate sile (npr. magnetizam).

Quatemio terminorum (fallacia medii termini), greška u silogističkom zaključivanju koja nastaje otuda što je srednji pojam (terminus medius) unutar istog silogizma poprimio dvojako značenje, pa u objema premisama postoje zapravo ukupno četiri umjesto, po pravilu, tri termina (v. silogizam, amfibolia, ekvivokacija, princip identiteta).

Quidditas (novolat.), kviditet (v.).

Quid nimium probat, nihil probat (lat.: ko puno dokazuje ništa ne dokazuje), greška u dokaznom postupku, koja nastaje kad se navodi više argumenata nego što je za konkretni problem potrebno, pa je on više zamućen nego što se osvjetljava i dokazuje.

Quid pro quo (lat.): nešto za nešto. Izreka koja označava neki nesporazum, neku zamjenu, neki misaoni nadomjestak.

Quod erat demonstrandum (lat.): što je trebalo dokazati. To je obično završna formula dokaznog postupka u skolastici.

Quodlibet (lat. quod libet = što je po volji). Na srednjovjekovnim sveučilištima uoči većih crkvenih praznika skupljali su se profesori i

studenti na zajedničke diskusije. Tada je svako mogao pitati što je htio i o tome se raspravljalo. Predmet razgovora nije bio samo o jednoj temi, nego o svemu čega se ko sjetio (quodlibet). Iz takvih diskusija proizišle su i knjige u kojima su bili obrađivani veoma različiti problemi i to u obliku pitanja i odgovora.

∆ na vrh ∆

R

Rabulist (lat. rabula = mutikaša), koji izvrće pravi smisao riječi; bukač, brbljavac (v. rabulistika).

Rabulistika (lat. rabula = mutikaša), izvrtanje pravog smisla riječi, kako to kome ide u prilog (naročito u pravnim stvarima). (v. rabulist).

Racionalan (lat. ratio = um, razum), uman, misaon, razumski, razumnog porijekla, koji pripada umu. Slično: osjetni, empirijski, iracionalan, intuitivan, metalogički.

Racionalizam (lat. ratio = um, razum), pravac koji teorijske i praktičke probleme posmatra i rješava sa umom (razumom, mišljenjem), namjenjujući mu pri tom odlučujuću ulogu i značenje, a zanemarujući sve što je ispod razuma (empirija, istorijska ostvarenja), iznad razuma (supraracionalno) i izvan razuma (iracionalno). Kao pravac racionalizam smatra razum za izvor saznanja i osnov njegove logičke vrijednosti. Za razliku od empirizma (v.) zasniva svu spoznaju na sposobnostima razuma da utvrdi bitak, smatrajući iskustvo, ako već ne sasvim suvišnim, a ono tek

potrebnim uvjetom i potsticajem da razum ima sposobnost da dođe do punog izražaja. Ideal racionalizma (kao uostalom i empirizma) jest da upozna stvarni svijet s karakterom nužnosti i opštim matematičkim i geometrijskim istinama. I koliko u tu svrhu empirizam cijeni iskustvo i na njemu zasnovane induktivne sinteze, u želji da im na samom iskustvu pronađe jamstvo logičke nužde, toliko je racionalizam prožet težnjom da pojmovnu analizu i logičku dedukciju učini instrumentom saznavanja ne samo bivstvenih odnosa u misaono-predmetnoj sferi nego i samog realnog bitka. Racionalizam, zanoseći se čistim umom, čistim saznanjem u njemu svojstvenoj distanci od iskustva, lako poprima obilježje idealizma (v. fenomenalizam). Međutim, povezujući se s pretpostavkom logizma da su bitak i mišljenje jednako struktuirani, dolazi u mogućnost da se razvije u smjeru teorijskog realizma (»jednako se saznaje jednakim«). Pouzdanje u apsolutnu moć razuma i izvan sfere mogućeg iskustva (metafizika) činilo ga je dogmatskim, a nastojanje da izmjeri domet snage razuma - kritičkim (v. kriticizam). Osnivač Descartes svojom teorijom o urođenim idejama (lat. ideae innatae) kao što su matematički pojmovi, kategorija supstance i kauzaliteta. U raličitim koncepcijama racionalizma osjećaju se uticaji Aristotela, Platona, Leibniza, Kanta, Hegela. Racionalizam na ontološkom području postavlja u osnove bitka razumni, logički, umni princip (logos). Racionalizam u etici precjenjuje važnost razuma za moralno djelovanje čovjeka, smatrajući da je dovoljan samo racionalni uvid u ono što je dobro (»vrlina je znanje« po Sokratu), zanemarujući udio emocionalno voljnih momenata (v. intelektualizam). Racionalizam u pravnoj filozofiji, otklanjajući istorizam, izvodi racionalnu konstrukciju prirodnog prava kao apstraktnu normu za prosuđivanje konkretnih pravnih oblika.

Racionalna psihologija , naziv za stariju »nauku o duši«, psihologiju koja se smatrala dijelom metafizike. Iako zasnovana na introspektivnim podacima, racionalna psihologija pristupala je psihičkim činjenicama metodom spekulativnog uopštavanja i tako

∆ na vrh ∆

dolazila do nekih pozitivnih rezultata ali i do niza neprovjerljivih zaključaka o prirodi duše, o njenoj nedjeljivosti, spiritualnosti, ujedinjenju s tijelom. Racionalnoj psihologiji suprotstavlja se empirijska psihologija, samostalna znanost koja pojedine psihičke fenomene i njihovo jedinstvo u psihičkom životu proučava metodom kombinovanja samoopažanja, objektivnog opažanja i eksperimenta.

Rad (grč. pónos, asholia; lat. lahor, molestia, negotium; riječ nastala od st.sl. rabota) označava svaku djelatnost koja zadovoljava neku potrebu ili nuždu proizvodeći sredstvo radi njezina zadovoljenja te na taj način ima svoju svrhu izvan sebe. Kao što već pokazuje sama riječ taj pojam ima najprije negativno značenje i emocionalni prizvuk zahvaljujući u prvom redu u kontekstu u kojem je nastala, i to u antičkom ropstvu. Pozitivno značenje toga pojma (poiesis, productio) obilježava proizvodnju sredstava za život ili pravljenje, za razliku od činjenja (praxis) kao djelatnosti koja ima svoju svrhu u sebi, kako je to prvi jasno diferencirao Aristotel u Nikomahovoj etici. Naime, u robovlasničkom i feudalnom društvu svaka tjelesna djelatnost radi zadovoljavanja životne nužde smatrala se za slobodnjaka i gospodara sramotnom i nedostojnom, te prepuštala robovima i kmetovima, pa nije čudo da je taj stav koji obilježava cijeli zapad ostao u svim evropskim jezicima.

Radikalan (lat. radix = korijen), korjenit, temeljit, koji ide konsekventno do korijena, do osnova same stvari, do onog najosnovnijeg. Kant i Fichte smatraju da u čovjeku i njegovoj prirodi, postoji ukorijenjeno, i urođeno »radikalno zlo«, kao i »radikalno dobro«, ali sve zavisi od njega »čovjeka«, kojem će 'radikalnom' da se prikloni u životu.

Radikalizam (lat.), radikalnost, korjenitost neke teorije, prakse, htijenja, mišljenja, djelovanja, politike; beskompromisnost u stavovima, kritici, zastupanju i provođenju svojih ideja, u borbi za njih i dr.; težnja i usmjerenost na temeljitu izmjenu postojećeg stanja prema novim beskompromisno postavljenim principima.

∆ na vrh ∆

Radna hipoteza , nedokazana metodička pretpostavka koja se u toku rada postavlja radi objašnjenja neke pojave. Ona je istraživačko pomagalo u naučnom radu, pomagalo koje služi kao radni putokaz. Ta se hipoteza (v.) verifikkuje tek naknadno, obično pomoću rezultata dobivenog na osnovu istraživanja koje je provedeno po principu te hipoteze. U toku istraživanja neophodno je potrebno postaviti niz takvih, u prvi mah nesigurnih i neegzaktnih, misaono-apstraktnih, ali prije svega praktično nužnih hipoteza, pa je »Strah pred takvom vrstom hipoteza isto tako dječja bolest npr. fizike, kao i vjera u apsolutnu sigurnost njenih znanstvenih rezultata« (E. v. Hartmann).

Rasizam , shvatanje o nejednakosti ljudskih rasa, o više vrijednim i manje vrijednim rasama. U 19. st. postavili su tu tezu i pokušali je znanstveno objasniti na temelju antropometrijskih izučavanja i tumačenja pojedinih kultura (Gobineau, Lapouge, Ammon, Chambrelain i dr.). Na bazi tih teorija o arijskoj rasi kao najvrednijoj razvio se zatim u nacionalsocijalizmu (v. fašizam) grubi rasizam koji je germanskoj rasi pokušao ostvariti privilegovani položaj. Rasizam je služio kao moćna ideološka poluga fašističkom kao i svakom drugom ugnjetavanju i eksploataciji.

Rastresenost , stanje smanjene psihičke usmjerenosti (pažnje) na neki sadržaj pod uticajem sporednih podražaja. Stanje u kojem pažnja nije koncentrisana na neki dio subjektivnog iskustva ili na neku vanjsku pojavu.

Rasudna snaga (njem. die Urteilskraft), kod Kanta stoji u sredini između razuma u užem smislu kao sposobnosti stvaranja pravila i uma u užem smislu kao zaključivanja prema pravilima. Rasudna snaga je sposobnost pravljenja sudova, uopšte moć suđenja i rasuđivanja, da li nešto posebno potpada pod neko opšte pravilo ili ne. Ako je pravilo dato a »valja« treba ga staviti pod opšte pravilo, Kant govori o određujućoj rasudnoj snazi. Ali ako je dano ono

posebno a valja naći opšte onda je Kant naziva reflektujućom rasudnom snagom. Da bi rasudna snaga u prirodi našla posebne i opšte zakone, ona mora biti primjerena toj našoj sposobnosti. Tu primjerenost prirode Kant naziva svrhovitošću prirode za rasudnu snagu i uzima je kao subjektivno valjani princip koji vrijedi a priori i omogućava saznanje o prirodi. U stvari, da bi rasudna snaga kao sposobnost, koja u pojedinačnim i posebnim oblicima datosti prirode traži zajedničke značajke i opšte zakone, osigurala smisao svoje djelatnosti, ona mora u svome reflektiranju polaziti od principa da joj je priroda pristupačna, tj. da reflektiranje rasudne snage nije puko redanje naših predstava nego da se u njima otkriva priroda i uređenost njezine raznolikosti, dakako ne kao prirode o sebi nego u njezinoj podudarnosti s djelatnošću rasudne snage. Time nije mišljena nikakva transcendentna svrha prirode nego transcendentalni princip pomoću kojega naše iskustvo i saznanje dobiva smisao.

Ratio (lat.), isto što i um (v.) za razliku od razuma (intellectus, v.); neki istim terminom označavaju oboje (um i razum), a neki čak i samo razum. Takođe znači isto što i razlog, tj. ono zbog čega ili zašto tvrdimo da nešto jest ili biva tako kako jest ili biva. Shvatan u ovom posljednjem smislu diferencira se na ratio essendi - razlog bivstvovanja, ratio fiendi - razlog bivanja, isto što i uzrok (v.); ratio agendi - razlog djelovanja, isto što i motiv (v.), ratio cognoscendi - razlog spoznavanja, razlog u užem smislu te riječi.

Ravnoteža , duševna, metaforički izraz kojim se označava: a) normalno (»zdravo« psihičko stanje, tj. odsutnost psihopatskih zastranjenja, teških smetnji, defekata ili pretjeranosti u duševnom životu pojedinca (duševno uravnotežen čovjek suprotstavlja se psihopatu, umobolniku); b) povremena ili trajna smirenost duševnog života, tj. odsutnost prejakih emocija, strasti, briga, kompleksa; relativna izjednačenost u intenzitetu i međusobna prilagođenost pojedinih motiva koji ravnaju psihičkim životom. Pod nazivom »ataraksija«

Δ na vrh Δ

duševnu su ravnotežu isticali kao životni ideal mnogi predstavnici starogrčke etike.

Razboritost (grč. phronesis, lat. prudentia), uvid, promišljenost, sposobnost praktičnog tj. etičkog i političkog djelovanja, različita kako od znanosti kao teoretske sposobnosti tako i od umijeća i sposobnosti. Odlikuje se uvidom u vrline (v.) kao prednosti što pružaju mjeru praktičnog djelovanja, slobodom (v.) izbora, odmjerenošću postupaka i njihovoj primjeni u konkretnoj situaciji. Ogleda se i kao sposobnost »praktičnoga silogizma«, etičkog i političkoga zaključivanja te donošenja odluke ugledajući se na primjere uglednih i glasovitih ljudi, te prosuđivanja zahtjeva i normi praktičnog djelovanja kojima je svrha najviše dobro u životu pojedinca u skladu sa zajednicom.

Razgovijetan je neki sadržaj svijesti (predstava, pojam, sud) koji se oštro razlikuje od ostalih sadržaja, odnosno sadržaj kojega se dijelovi (elementi) jasno razabiru. Riječ razgovijetan se upotrebljava u izrazu »jasno i razgovijetno« (lat. dare et distincte) u smislu pretpostavke za uspješno napredovanje u nastojanju za logičnim saznanjem.

Razlog , osnov, uporište na kojemu se zasniva logičko-spoznajna valjanost nekog rada. Razlog može biti neki iskustveni ili misaoni podatak (sud, premise), a njime obrazloženi sud jest posljedica. Logičko mišljenje jest u biti svojoj razložno mišljenje (v. princip dovoljnog razloga, argument, dokaz). Treba razlikovati logičku vezu (»razlog-posljedica« od realne, ontološke veze »uzrok-učinak« !?).

Razum , sposobnost razboritog (»zdravog«, pravilnog, logičnog, kritičnog) mišljenja i rasuđivanja; uglavnom isto što i pamet, um, razbor. U filozofskoj literaturi domaćim izrazom »razum« zamjenjuje se nekoliko stranih izraza, npr. grč. nus, diánoia, lógos, lat. intellectus, ratio, njem. verstand itd. Razlikovanje razuma od »uma« - uobičajeno u nekim filozofskim razmatranjima - vuče svoj korijen iz

Aristotelova suprotstavljanja receptivno-sintetičke misaone moći (nus pathetikós) aktivno-oblikovnoj (nus poietikós). Dvojnost logičke aktivnosti održana preko skolastike (intellectus possibilis, intellectus agens) odrazila se u Kantovoj kritici saznanja, gdje »razum« (der verstand) znači apriorne funkcije (čisto naprezanje prostora i vremena i kategorija) kojima se osjetni utisci pretvaraju u predmete iskustva, pojmove i sudove, dok je »um« (die vernunft) razina »direktivnih ideja«, najviših jedinstava, vrhovnih usmjerenja misaone djelatnosti. U psihološkom smislu »razumom« (racionalni) se doživljaji često suprotstavljaju »iracionalnima« (nagonima, osječanjima, težnjama).

Razumijevanje , 1) uočavanje logičnog sadržaja nekog simboličnog izraza; npr. povezivanje riječi nekog jezika s njenim značenjem, govornog ili pisanog teksta s njegovim smislenim sadržajem (mišlju, činjenicom, situacijom itd.); 2) razvijanje nekog izoliranog smislonosnog elementa (opažanja, podatka i sl.) smislenim vezama do cjelovitog logičkog uvida u njegovo značenje, svrhu, vrijednost itd. (npr. razumijevanje nekog događaja iz istorijske situacije; razumijevanje nekog čina iz psihičke strukture ličnosti). - Razumijevanje (njem. verstehen), shvatanje značenja i smisla, što se najprije ogleda u govoru (v.) kao razumljenom bitku koji prožima sve odnose čovjeka naspram svijeta, i s kojim je povezan niz srodnih pojmova. Tako se put razumijevanja od nacrta mogućnosti neke pojave do shvatanja njezina smisla zove izlaganje, metodički ispravno prema pravilima poduzeto izlaganje zove se tumačenje ili interpretacija (hermeneia), a nauka o umijeću izlaganja i teorija interpretacije koja vodi razumijevanje zove se hermeneutika (v.). U novije doba razumijevanje je došlo u središte znanstveno-metodičkog interesa istorizma (v.), razumijevajuće i duhovno naučne psihologije Diltheya i Sprangera: to je metodički poduzeto shvatanje duševnih i duhovnih smislenih sadržaja kao tipičnih osobnih izraza doživljaja svijeta. Kao specifičan način saznanja duhovnosti, razumijevanje se onda suprotstavlja objašnjenju (Erklären) kao

metodi sznanja prirodnih nauka, i dok predmete razumijevanja obilježava jednokratnost i individualitet, predmete objašnjenja karakteriše opšta zakonitost . U svojoj fundamentalnoj ontologiji kao hermeneutici tubitka (opstanka) Heidegger je radikalizovao hermeneutički problem i prvi put razumijevanje odredio ne više kao vrstu saznanja različitu od objašnjenja, nego egzistencijalno-ontološki kao »bitak vlastite mogućnosti«, egzistencijal koji izvorno prožima sve načine bitka tubitka, i moment koji zajedno s raspoloženjem i govorom čini cjelovitu egzistencijalnu strukturu onoga Tu kao bitka-u-svijetu. Kao mogućnost najizvornijeg saznavanja razumijevanje otkriva kružnu strukturu, no taj hermeneutički krug nipošto nije neki circulus vitiosus nego ima pozitivan ontološki smisao. Ustvari razumijevanje pretpostavlja pred-razumijevanje u kojem je sadržana uvjetovanost vlastita iskustva svijeta, i u isti je mah nacrt (nabacivanje) u kojemu se tubitak otvara vlastitim budućim mogućnostima, pa se na taj način u tom krugu ogleda i čovjek kao simultanost prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Gadamer je svoju filozofsku hermeneutiku takođe nadovezao na događanje opstanka ali i na iskustvo umjetnosti: razumijevanje nikada nije neki stav ili postupak subjekta, nego djelovanje i zbivanje (Wirkungsges- chichtliches Geschehen). Smisleni sklop njegov ili horizont određen je predajom koja obilježava i horizont tumačenja u koji se uklapa ono što ima da bude protumačeno, te ovi momenti čine cjelinu. Ali baš zato ni hermeneutička refleksija nikada ne može preskočiti vlastitu prošlost, te u vremenskom razmaku ne vidi nikakvu prepreku ispravnom razumijevanju, nego pozitivnu šansu stapanja horizonata. Ako je i sama istina na taj način uvijek viđena kao »prošlost«, time ona nije prepuštena »relativizmu = neznanju«, nego je samo osvještena vlastita »pristrasnost«, pa je time i metoda kao način saznanja egzaktnih nauka shvaćena samo kao jedan poseban vid razumijevanja, ali nipošto kao jedini izvor i iskustvo istine. Takvi načini iskustva istine u prvom su redu umjetnost i kultura. U prošlosti razumijevanje kao temelj hermeneutike ima stare korijene

već u homerskoj i biblijskoj hermeneutici. Aristotelov pojam razboritosti (phronesis) kao specifičnog praktičnog saznanja koju obilježava dobro promišljanje i vjerodostojnost tek je savremena hermeneutika prepoznala kao svoj pravi izvor i uzor.

Reakcija , 1) (psih.) mišićna kontrakcija, sekret žlijezda ili bilo koja promjena u organizmu izazvana podražajem; 2) soc. društveni pokret koji djeluje protivno od dominantne tendencije ili napretka.

Realan (lat. res = stvar), stvaran, koji objektivno postoji. Pojam realan označava postojeće u stvarima i neovisno od svijesti. Suprotan je pojmu idealan, koji znači nešto samo pomišljeno, što samo u mišljenju postoji.

Reali , po filozofu Herbartu posljednji, jednostavni, nepromjenljivi stvarni fatori bitka.

Realidealizam ili Idealrealizam , učenje koje želi pomiriti realizam (v.) i idealizam (v.) tvrdeći da je idealno ujedno realno (Schelling) ili da su realno i idealno nerazdvojno povezani (Schleiermacher). Fenomenalizam (v.) je također oblik idealrealizma, odnosno realidealizma, jer tvrdi da oblici mišljenja odnosno saznanja za svoju osnovicu imaju realitet, koji tek na sebi pseban način preoblikuju. Realitet neovisno od saznajnog subjekta postoji, ali ga svijest doživljava kao svoj doživljaj, prema svojim (dakle idealnim) mogućnostima.

Realist , pristalica realizma (v.) u filozofiji; u umjetnosti označava taj termin umjetnika koji život prikazuje onakav kakav jest, a u politici i svakodnevnom životu onoga koji se ne zanosi idejama i neostvarljivim željama, nego uzima život trijezno i kritički onakvim kakav on jest.

Realističan , u smislu realizma (v.), koji odgovara realnosti (v.).

Δ na vrh Δ

Realitet (njem. die Realitiit), isto što i realnost (v.).

Realizacija (lat. realis = stvaran), ostvarivanje, ostvarenje; čin kojim nešto što je najprije bilo samo zamisao, ideja ili ideal, postaje realno (stvarno); također rezultat toga čina, ono što je takvim činom postalo realno (v.); ostvarivanje jedne zamisli.

Realizam (lat. res = stvar, realis = stvaran), filozofski pogled koji se javlja na različitim filozofskim područjima, u značenjima koja su slična ali se ne mogu svesti na jedno osnovno. U srednjovjekovnoj logici (pojmovni realizam) - učenje koje se suprotstavlja nominalizmu (v.) i konceptualizmu, a prema kojem opšti pojmovi, odnosno općenitosti (universalia), postoje realno. Prema ekstremnom srednjovjekovnom realizmu, koji se inspiriše Platanom, općenitosti postoje kao ideje u Božijem umu prije pojedinačnih stvari (»ante res«); prema umjerenom realizmu, koji je bliži Aristotelu, one postoje u samim stvarima (»in rebus«). - U teoriji saznanja (spoznajnoteorijski realizam) - pravac koji se suprotstavlja idealizmu (v.), a tvrdi da postoji realnost, vanjski svijet nezavisan od čovjekove svijesti, i da čovjekova svijest u procesu saznanja tu realnost, onakvu kakva ona jest, odslikava (kopira, odražava, prenosi, opisuje). Realisti u tom smislu jesu, na primjer, Aristotel, Locke. U spoznajnoteorijskom realizmu razlikuje se naivni i kritički realizam. Naivni realizam smatra da su naše predodžbe i pojmovi pasivni odraz ili slika realnih predmeta, i da su stvari upravo tako kakve opažamo i zamišljamo, ili bar da nema bitne razlike između realnosti i naše slike o njoj. Kritički realizam smatra da između naših misli i stvari postoje sličnosti ali i bitne razlike, a i da, pored takvih aspekata ili elemenata naše spoznaje kojima odgovara nešto u stvarnosti, ima i takvih koji su čisto subjektivni. Posebna je varijanta realizma neorealizam koji se razvio u anglo-američkoj filozofiji na početku 20. st. i koji, nastojeći da prevlada dualističnost kritičkog realizma, tvrdi da su stvari nezavisne od saznanja, ali kad su spoznate, identične su s idejama duha. Neorealizam su, među ostalim, zastupali G. E. More i S.

∆ na vrh ∆

Alexander u Engleskoj, a R. B. Perry i W. P. Montague u Americi. Nasuprot neorealistima usavršenu varijantu kritičkog realizma zastupali su R. V. Sellars, G. Santayana, A. O. Lovejoy. - U filozofiji J. F. Herbarta (metafizički realizam) - teorija po kojoj su posljednji elementi svijeta nematerijalni atomi - »reali«. U estetici i umjetnosti, estetska koncepcija po kojoj umjetnost treba da prikaže stvarnost onakvu kakva jest, odnosno pravac koji nastoji da prikaže stvarnost onakvom kakva jest. - U politici i u svakodnevnom životu, otprilike isto što i »trezvenost«, hladno i objektivno, racionalno ocjenjivanje ljudi i događaja, suzdržavanje od postupaka koji nemaju izgleda na uspjeh. Ovako shvaćen realizam neki smatraju vrlinom, a neki manom.

Realna definicija , zapravo prava definicija (objašnjenje stvarnog sadržaja nekog pojma), za razliku od nominalne definicije (objašnjenje riječi). (v. definicija).

Realno (lat. realis = stvaran), stvarno. Ima više bliskih ali ipak različitih značenja, npr.: ono što jest, bivstvujuće uopće; ono što je poput stvari; ono prostorno-vremensko nasuprot idealnom kao neprostornom i izvan-vremenskom; ono što se ostvarilo nasuprot onom što je samo moguće; ono stvarno nasuprot prividnom; ono autentično nasuprot neautentičnom; ono životno nasuprot beživotnom; ono što egzistira u skladu sa svojom biti nasuprot onom kod čega postoji rascjep između faktičke egzistencije i biti itd. Kod nekih filozofa tačno je fiksirano neko od navedenih značenja ovog termina, dok je kod drugih termin višeznačan ili neprecizan. Suprotni pojmovi: irealno (v.), idealno, fantazijsko (v.), imaginarno (v.).

Realnost (novolat. realitas = stvarnost), svojstvo onoga što je realno; takođe cjelokupnost svega što je realno (v.), što postoji; za razliku od onoga što je samo predočeno ili pomišljeno. Neki razlikuju fizičku realnost (cjelokupnost svih fizičkih predmeta ili stvari) od psihičke realnosti (cjelokupnost svih psihičkih doživljaja). Govori se takođe o

∆ na vrh ∆

materijalnoj realnosti (cjelokupnost svega što je materijalno), o objektivnoj realnosti (cjelokupnost svega što postoji »objektivno«, nezavisno od čovjekove svijesti), o subjektivnoj realnosti (cjelokupnost onoga što pojedinac zamišlja kao realnost) itd. Suprotno: nerealnost, nešto nestvarno.

Receptivan (lat. recipere = primati), prijemljiv, sposoban da prima određene utiske, primajući. Suprotni pojmovi, produktivan, aktivan, spontan.

Receptivitet , osobina nekog sistema ili organizma da ga mogu podražiti određeni oblici energije.

Recesivno obilježje , naslijeđena osobina koja ostaje latentna (skrivena) zbog toga što je potisnuta od druge dominantne osobine (v. dominantan).

Reciprocitet (lat. reciprocus = istim se putem vraćajući), uzajamnost, naizmjeničnost, medusobnost, međusobna uvjetovanost.

Recipročan (lat. reciprocus = istim se putem vraćajući), uzajaman, naizmjeničan, međusoban, međusobno uvjetovan . Recipročni su pojmovi i sudovi koji su ekvipolentni (v.).

Recta ratio (lat. po grč. orthós lógos), pravi um, ispravan razum koji pogađa ono pravo, naročito na moralnom području; kod stoika označava opšti svjetski zakon ljudi, kojem se mudar svjesno podvrgava; prirodni zakon.

Rečenica : jedinica saopštenja; jezični izraz (jednočlan ili višečlan, potpuno dorečen ili eliptičan) koji uključuje predikativnu sintagmu, tj. sadrži bilo kakav element izjave (saopšenja) o nekom - izričito spomenutom ili pretpostavljenom - predmetu, odnosu, činu, zbivanju, izjavi, zamisli, situaciji. Kao odraz različitih mentalnih

stanja, rečenica može izricati suđenje (konstataciju, logičku determinaciju), vjerovanje, ocjenjivanje (vrednovanje), htijenje (zapovijed, zahtjev), želju, čuvstvenu angažiranost (zanos, čuđenje, bijes itd.) ili takav stav u kojem se neka moguća predikacija poriče, stavlja u sumnju, izlaže kao moguća, fiktivna ili upitna, tj. ovisna, o nekom traženom saopštenju (informaciji). Ako je predmet o kojem izjava vrijedi izrečen, on se naziva subjektom rečenice, a izrečena izjava pravi rečenični predikat. Ako je predikat imenska riječ, ona je često vezana sa subjektom tzv. kopulom - glagolskim oblikom nepotpuna smisla koji ističe njenu specifičnu predikatnu ulogu. U tzv. »raširenoj« rečenici subjektni ili predikatni član može biti dopunjen dodacima (dopunama) kao što su: atribut, atributna sintagma, apozicija; predikatni član (najčešće glagol) može biti proširen (pobliže određen) priloškim oznakama, a i objektom, specifičnim dodatkom koji označava »podnosioca subjektove radnje«, odnosno predmet na koji je proces predikatnog glagola usmjeren; svaka opet rečenična dopuna može imati i svoje vlastite dopune. U mnogim rečenicama saopšenje je reducirana tako da rečenici formalno (u gramatičko-analitičkom smislu) nedostaje bilo subjekt, bilo predikat, bilo neka od dopuna ili čak više članova odjednom (bezsubjektne, krnje, eliptične rečenice, npr.: Grmi. Vatra! Samo to! Da! Možda.). U takvim se rečenicama formalno izostavljeni članovi podrazumijevaju bilo iz okolnosti koje su zajednički uočljive ili poznate onima koji razgovaraju, bilo iz onoga što je prethodno rečeno, bilo iz smislenih elemenata koje izgovorena riječ kao jezični oblik implicira (npr. lice u glegolskim oblicima, različite vrste odnosa u padežima imenskih riječi itd.). Logička analiza rečenice u različitim jezicima pokazala je: 1) da struktura rečenice implicira neke teorijska saznanja (pa i ontološke) pretpostavke (tako npr. indoevropska rečenica implicira među ostalim ideju »supstance« kao »nosioca« svojstava i ishodišta uzročne aktivnosti) ; 2) da je čisti logički sadržaj rečenice redovno komplikovan i zamućen specifičnim jezičkim (mimologičnim) semantičkim adneksima i tendencijama. Takva opažanja dovela su do pokušaja da se naučne izjave (posebno u

logici i matematici) umjesto rečenicama izražavaju formulama građenima od jednoznačnih logičkih simbola (logistika, matematska logika).

Red (grč. táksis; lat. ordo), bilo koji ustaljeni odnos među stvarima, osobama i stanjima koji se može izraziti kao pravilo ili zakon. Ideju sveopšteg reda Grci su izražavali i terminom kosmos imajući pred očima svijet kao sklop ustaljenih odnosa. Na ovu ideju prirodnog reda oslanja se ideja logičkog i moralnog reda u kojoj su zadane samo norme a njihovo izvršenje figurira kao čovjekov zadatak. Teorijom reda, odnosno filozofijskim utemeljenjem reda bavili su se gotovo svi veliki filozofi, posebno Aristotel, Plotin, Augustin, Toma Akvinski, Spinoza, Leibniz, Kant.

Reductio ad absurdum , v. deductio ad absurdum.

Redukcija (lat. reductio = vođenje natrag), u logici svođenje druge, treće i četvrte silogističke figure (v.) na prvu, koju Aristotel (kao poslije i Chr. Wolf) smatra jedinom savršenom figurom, jer samo kod nje nisu potrebne nikakve pomoćne operacije da se pokaže nužnost zaključka. U filozofiji: svođenje pojedinih spoznaja na zajednički princip, pojedinačnoga na opšte. U matematici: smanjivanje neke veličine u određenom odnosu.

Redukcionizam je filozofski stav koji svodi sva saznanja na neke prvobitne i zajedničke principe (v. redukcija).

Refleks (lat. reflecto = odraz), 1) Bezuvjetni refleks je jednostavna motorna ili sekretorna reakcija koja se osniva na nasljeđu a odvija se određenim putevima. Npr. stiskanje zjenice pod uticajem pojačanja svjetla koje dopire u oko (tzv. pupilarni refleks), ispružanje potkoljenice kad se zada lagan udarac pod iver na koljenu (tzv. patelarni refleks) itd. Bezuvjetni su refleksi karakteristični za vrstu, slabo su promjenljivi, a centri se za bezuvjetne reflekse nalaze gotovo

isključivo u nižim živčanim strukturama (leđnoj moždini i moždanom deblu). 2) Uvjetovani refleks je motorna ili sekretorna reakcija koja se osniva na vezama između receptora i efektora, stečenim u toku individualnog života. Uvjet da se stekne neki uvjetovani refleks jest asocijacija nekog za određenu reakciju prirodno nedjelotvornog podražaja s bezuvjetnim podražajem za tu reakciju. Zbog češćeg povezivanja bezuvjetnog podražaja s nekim drugim podražajem moći će i taj drugi podražaj sam izazvati reakciju koju izaziva bezuvjetni podražaj. Npr. bezuvjetni podražaj za refleks slinjenja je mehanički podražaj receptora u sluzokoži u ustima. Ali kako tom podražaju redovno prethodi uzimanje hrane, to će nakon nekog vremena i samo uzimanje hrane izazivati pojačano izlučivanje sline. Uvjetovani refleksi lako se gase ako se uz uvjetni podražaj s vremena na vrijeme ne daje i bezuvjetni podražaj. Prema mišljenju nekih autora (I. P. Pavlov) učenje i iskustvo životinja, a i čovjeka, zasniva se na mehanizmu uvjetovanih refleksa.

Refleksija (lat.), misaono, razumno osvrtanje na doživljavanje; pomišljanje, razmišljanje, rasuđivanje. Refleksija je zapravo viši stepen svjesnosti, »znanje o znanju«, misaono promatranje svjesne aktivnosti i njenih ostvarenja, pri čemu je težište pažnje pomaknuto s prvobitnih objekata na sam subjekt i njegov, bilo teorijski bilo praktični, odnos prema objektima. Refleksija je značajni izvor saznanja o psihičkim činjenicama (v. introspekcija), te o logičkim zakonitostima svijesti uopšte.

Refleksivan (lat. 1) koji se očituje u refleksiji (v.); refleksivni pojmovi po Kantu su pojmovi odnosa u kojima mogu zajedno pripadati pojmovi u jednom stanju svijesti (jedinstvo i različitost, skladnost i nesklad, nutrina i vanjština, materija i forma, odredivo i određenje). To su pojmovi o pojmovima na bazi zrenja, nastali usporedbenom refleksijom, te se za razliku od kategorija ne mogu primijeniti na predmet spoznaje a da se poput Leibniza ne zapadne u tzv. »amfiboliju refleksnih pojmova«; refleksivni moral - etičko gledište

koje zasniva moralno djelovanje na razumnom prosuđivanju, a ne na neposrednom osječanju; 2) u psihofiziološkom smislu: nehotičan (pokret), na bazi refleksa (v).

Refleksologija , psihološka škola koja nastoji osnovati psihologiju isključivo na objektivnim podacima fiziologije i ponašanja. Refleksologija, slično kao i kasnije behaviorizam (v.), odbacuje podatke do kojih se može doći introspekcijom (v.). Refleksologija je neko vrijeme dominirala u sovjetskoj psihologiji (Bechterew, Kornilov) kao reakcija na idealistički orijentisanu introspektivnu psihologiju. (Sinonimi: psihorefleksologija, objektivna psihologija, reaktologija).

Reflektirati (lat. re-flectere) : natrag savijati ili zavijati. U fizikalnom smislu reflektirati znači održavati, odslikavati ili odbijati zrake ili valove. U filozofskom smislu znači nešto predomišljati, promišljati, misliti sama sebe, tj. kada duh, um ili saznanje ne spoznaje vanjske predmete nego se okreće sebi, razmišlja o samom mišljenju i njega uzima za svoj predmet te na taj način dolazi do »znanja o znanju« i samosvijesti (v.).

Refutacija (lat. refutatio = pobijanje), dokazni postupak u kome se otklanja održivost neke teze, dokazivanje neistinitosti.

Regresivan (lat. regressus = nazadak), označava u logici kretanje mišljenja od posebnog k opštem, od uvjetovanog k uvjetovanosti, od posljedica k uzrocima.

Regressus in infinitum (lat.): vraćanje u beskrajnost, u neizmjernost. U logici misaoni put koji se u beskonačnom nizu kreće od pojedinačnog i posebnog k opštem, koji od posljedica kreće k sve daljim i daljim, sve osnovnijim uzrocima neke pojave, ali se ti uzroci povezuju u beskraj. Suprotan je regressus in finitum, koji ima završetak u jednom konačnom nizu.

∆ na vrh ∆

Regularan (lat. regula = mjerilo, pravilo), pravilan. Tako se u nauci i filozofiji naziva onaj fenomen koji se, iako pojedinačan, može podvesti pod jedno opšte (generalno, v.) pravilo. Pojedinačno koje se javlja samo jednom i zasebno naziva se singularnim.

Regulativan (lat. regula = mjerilo, pravilo), naziva se po Kantu princip uma, koji ne predstavlja samo saznanje nego ono što usmjerava puteve ljudske spoznaje. Npr. ideja svrhovitosti. Često se regulativni principi u nauci nazivaju »radnim hipotezama«. Suprotno: konstitutivan (v.).

Reinkarnacija (lat. reincarnatio = ponovno utjelovljenje), vraćanje duše u zemaljsko tijelo.

Rekognicija (lat. recognitio = prepoznavanje), akt svijesti pomoću kojeg se sazna da je sadržaj neke nove predstave identičan sa sadržajem jedne ranije predstave. Rekognicija je funkcija važna ne samo po sebi, nego igra važnu ulogu i u proizvođenju svih sadržaja komplikovanih predstava, jer svijest pri tom mora biti sigurna da su svi sastavni dijelovi te predstave identični s predstavama koje su se prije toga razvile. (v. iaprehenzija).

Rekurencija (lat. recurrentia = trčanje natrag), povratni niz čiji se krajnji član poklapa s početnim i čija se evolucija završava time da iznova započne (v. rekurentan).

Rekurentan (lat. recurro = trčim natrag), povratan, koji se vraća natrag (v. rekurencija).

Relacija (lat. relatio) - odnos, odnošenje između bivstvujućeg (stvari, pojava itd.). Relacija je shvaćena još od Aristotela kao jedna od kategorija bivstvujućeg. U kasnijoj filozofiji relacija, kao i ostale kategorije shvataju se i kao subjektivne i kao transcendentalne forme (Kant, v. kategorije). U formalnoj logici sudovi relacije su

kategorički, hipotetički i disjunktivni. Relacionalna logika ili logika relacija je dio i tvorevina matematičke logike (v.).

Relativan = nepoznat, neodređen, uvjetovan, u odnosu prema nečemu. Suprotno: apsolutan, bezuvjetan. Nešto je relativno kad nije zasnovano u sebi samom, nego u odnosu na nešto drugo. U teoriji saznanja se govori o relativnoj apsolutnoj istini (v.). - Relativizam je učenje u teoriji saznanja po kom se mogu saznati samo odnošenje i odnosi među stvarima ali ne one same; takođe i učenje po kojem ne postoji nikakvo apsolutno važeće saznanje nezavisno od saznavajućeg subjekta. Radikalni relativizam vodi preko skepticizma do ukidanja pojma istine. Relativizam u etici znači odbijanje opštih i apsolutno važećih vrijednosti i normi s obzirom na njihovu ograničenu vrijednost i različitost, i istorijski razvoj pojedinačnih naroda i kultura.

Relevantan (lat.), znatan, važan, bitan, značajan, odlučujući, svrsishodan. Suprotno: irelevantan.

Remotivan (lat. remotus = udaljen, dalek) jest sud koji isključuje određeni subjekt iz sfere izvjesnih predikata.

Reprodukovati (lat. reproducere), u psihologiji znači ponavljati prije doživljeni svjesni sadržaj, što omogućava dispozicija pamćenja. U tehnici se time označava ponovno stvaranje ili umnožavanje.

Reprodukcija (lat), ponovno stvaranje, ponavljanje. U psihološkom smislu označava, na temelju pamćenja odnosno sjećanja, obnovljeni duševni doživljaj. U umjetnosti i tehnici ovaj pojam znači umnožavanje slika i spisa.

Repugnancija (lat), suprotstavljanje, sukob, suprotnost, protivrječje, opozicija, antiteza.

∆ na vrh ∆

Repulzija (lat. repellere = odbiti, odagnati), odbijanje, odbojnost. U prirodnim naukama, sila suprotna privlačnosti (atrakciji, v.), koja djeluje kao pokretač u kretanju atoma, a onda i u kretanju materije uopšte.

Respektivan (lat. respectivus), odnosni, dotični, uzajamni, obostrani, koji se tiče određene pojave lica, događaja, s obzirom na nešto.

Restrikcija (lat. restrictio = stezanje), ograničavanje obima nekog pojma ili suda.

Retencija (lat. retentio od retinere = zadržati, zaustaviti) je u Husserlovoj fenomenologiji (v.) jedan od konstitutivnih momenata unutar vremenske svijesti. Skupa s protencijom i sada(šnjošću) retencija čini temporalnu strukturu unutrašnje doživljenog vremena. Retencija je svijest proticanja vremena u prošlost kao što je protencija svijest proticanja vremena u budućnost. Retencija i protencija kao svijest imanentno doživljenog vremena pripadaju vremenskoj dimenziji sadašnjosti, ali svijest o trajanju vremena nastaje tek kada ona nadmaši punktualnu sadašnjost pomoću protencije u budućnosti pomoću retencije u prošlost. Budući da je svaka retencija retencija nekog proteklog sada, kojem pripada retencija; koja ga slijedi itd., nastaje neprekidnost (kontinum) u kojoj je svaka retencija retencija retencija. Neprekidnost retencija nije jednostavno linearno oticanje nego čini neprekidnost koja se pomiče u sebe. Zahvaljujući tome u sadašnjosti je svijest o prolaženju i prošlosti dana uvijek zajedno. Budući da svi akti naše svijesti protiču u vremenu i time pretpostavljaju retenciju kao onu koja konstituira vrijeme, retencija nije niti intencionalni akt naše svijesti niti njegova reprodukcija. Kada bi ona bila jedno ili drugo tada bismo bili izloženi beskonačnom regresu. Stoga retencija i unutarnja vremenska svijest prema Husserlu čine pasivnu svijest, tj. takvu svijest u kojoj subjektivnost pronikne svoju vremenost a da nije predmetno intendirana.

Δ na vrh Δ

Retorika (grč. retorike), govorništvo, govornička vještina, nauk o principima pravilnog govora, koji se mijenjaju prema svrhama svake govorne cjeline. U grčkoj je filozofiji retorika sačinjavala dio logike, a osnovali su je sofisti.

Retrospektivan (lat. retro = natrag, unazad i specto = gledam) : koji gleda unatrag. Metodički postupak kojim se posljedice nastoje protumačiti i razumjeti iz uzroka što su im prethodili.

Reverzibilan (novolat. reversibilis = povratan), koji se može okrenuti, preokretljiv. Tako se naziva neki tok ili proces koji može teći, koji se može odvijati i obrnutim smjerom. Suprotno: ireverzibilan (v.).

Revizionizam (lat. revisio = provjera, pregled), Nastao potkraj 19. st. u njemačkoj socijaldemokratiji; najpoznatiji predstavnik tog pokreta bio je E. Bernstein. U teoriji je on zahtijevao napuštanje materijalističke dijalektike.

Revolucija , filozofski pojam revolucije (skok) označava svaku promjenu jedne ili više kvaliteta nekog predmeta ili pojave. Tamo gdje je riječ o klasnim suprotnostima, završetak te borbe uvijek je revolucija, tj. dokidanje jednog društvenog sistema i klasa koje su ga podržavale i branile. Takve revolucije imaju karakter oružanog osvajanja političke vlasti. Ima slučajeva gdje se revolucija (u smislu dokidanja starih društvenih struktura i nastajanja novih) uz veće ili manje klasne borbe završila klasnim kompromisom. U drugim slučajevima, gdje postoje drugačiji uvjeti egzistencije, mogući su i mirniji putevi za osvajanje vlasti i promjenu društvenog sistema.

Rezignacija (novolat. resignatio), slobodno odricanje od nečega što za nas predstavlja neku vrijednost, prepuštanje neotklonivoj sudbi. Nastaje iz spoznaje ili osjećaja nemoći pred beznadnom budućnošću. Slobodno odricanje od sreće. (v. kvijetizam).

∆ na vrh ∆

Rigorizam (lat. rigorosus = strog), strogost u načinu mišljenja i djelovanja koje ne dopušta ni najmanje odstupanje od pravila ili zakona bez obzira na osobitost pojedinih slučajeva. Rigorizam je takav moral koji potpuno isključuje motive dobrohotnosti i osjećajnosti, držeći se strogo samo određenih propisa. Suprotan je način mišljenja indiferentista (v.), sinkretista (v.) i latitudijanaca (v.).

Rigorozan (lat. rigorosus = strog), oštar, strog, nepokolebljiv način mišljenja i djelovanja (v. rigorizam).

Rita (sansk.), termin izveden iz osnove r koja označava kretanje u smislu usmjeravanja; izraz srodan grčkom areté i latinskom ritus. - Prvi apstraktni pojam svemirske zakonitosti u vedskim himnama. Iz prvobitnog smisla »podesnost« razvija se značenje »ispravnost«, »pravilnost« i »pravednost«, te »božanski zakon« ili »božanska istina« i »sveto djelo«, ritualni čin koji usmjerava tok zbivanja u ispravnom smislu. - U kasnijem razvoju indijske misli izraz za ovaj idejni sadržaj postaje dharma (v.). - Iz iste osnove i izvora potiče avestički pojam arta (urtom ili aša) u iranskom mazdaizmu (v.). Kineski tao (v.) ima također isti osnovni smisao.

Rod (lat. genus), jedinstvo grupe različitih vrsta predmeta (stvari, bića) koje su u bitnosti srodne s obzirom na neka karakteristična zajednička obilježja, odnosno s obzirom na zajedničko porijeklo. U vezi s ontološkim pitanjem o realnom postojanju roda, v. pojam, ideja, univerzalije, uopšte.

Rodni pojam , opšti pojam višeg reda, koji obuhvata specifične različite vrste pojmova s djelomično istim zajedničkim sadržajem. U definiciji naročitu ulogu ima neposredno viši pojam (genus proximum) (v. pojam, vrsta, definicija, divizija, klasifikacija).

Ruh i Nefs (islam): duh i duša. U Kur'ānu je ruh nosilac Božijeg svojstva i vjesnik u ljudskoj prirodi, a nefs duša u smislu psihološkog i

moralnog karaktera. Ruh je dah Božiji, koji zagrijava tijelo i time ga budi u život (Heraklitov element vatre). Ispoljava se kao znanje, svjetlost i rukovodstvo - nosilac znanja. - Nefs u Kur'ānu obilježava jedinstvo ličnosti i savjest koja se bori sa strastima i teži za smirenjem. Nefs je termin kojim se naziva duša u psihološkim traktatima. Polazeći od Artistotelova djela »De anima« napisali su »Knjige o duši« (»Kitab al-Nefs«) Fârâbî' i Ibn Sina. Gazali kao teološki mislilac raspravlja radije o ruhu kao duhovnom biću koje nije ni zatvoreno u tijelu ni s njim povezano, ali nije ni odvojeno od njega, isto onako kao što je i Bog u svijetu i izvan njega. - Značenje ovih dvaju termina postepeno se identificira. - Sufijski (v.) mistici shvataju ruh kao finu svjetlosnu supstancu ('ain), dok nefs smatraju sjedištem nižih i loših duševnih osobina. U tom je smislu i španski mistik Ibn Arebi (13. st.) napisao djelo o nefsu i ruhu, u kojem uči da se njegovanjem ruha i potiskivanjem svojstava nefsa postiže stanje savršenog čovjeka. Odatle nije daleko panteistička pretpostavka da stvarne egzistencije i nema izvan Božijeg nefsa. Nasuprot takvim shvatanjima Gazali naglašava osobito bestjelesnost ruha. - Od ruha u racionalno psihološkom smislu razlikuje se konačno pojam uma u aristotelovskom smislu - 'akl (.grč. nûs). Pod neoplatonskim uticajima bliskim staroiranskoj tradiciji mazdaizma (v.) i 'akl postaje »prvom emanacijom« (v. faid), koja prethodi stvaranju svjetskih sfera ('ukûl).

∆ na vrh ∆

∆ na vrh ∆

S

Sadašnjost , vremenski period (čas, trenutak) koji se označava prilogom »sada«. U najrigoroznijem smislu sadašnjost bi bila adimenzionalna granica između dvje negativne determinacije: prošlosti (»onoga što više nije«) i budućnosti (»onoga što još nije«); međutim, kao što to pokazuje analiza gramatičke kategorije vremena, sadašnjost nije nikada mišljena kao »vremenska tačka« nego uvijek kao ramak (duža ili kraća »linija vremena«) kojoj su granice elastične, određene trajanjem nekog izričito ili implicitno intendiranog isječka doživljavanja, akcije ili zbivanja. Doživljaj (psihološki) sadašnjosti, nošena jedinstvenošću doživljaja cjeline, zahvata uvijek donekle u prošlost (kao perzistencija) i u budućnost (kao anticipacija).

Sadhana (sansk. - sâdhâna): dostignuće; u filozofskoj terminologiji: 1) osnova, put i tehnička sredstva za ostvarenje životnog cilja; naziv za disciplinu praktičnog uma, kojoj se svrha redovno određuje kao oslobođenje (mukti) od metafizičkog neznanja (avidya) i od vezanosti za vječni tok fenomenalnog zbivanja (samsâra). Taj cilj nije jedinstveno određen u svim sistemima, a za indijsku disciplinu praktičnog uma karakteristična su u prvom redu formalna i tehnička obilježja. Disciplinom psihičke snage, koja se provodi moralnom stegom i vršenjem formalno shvaćene dužnosti, postiže se osnaženje duha, čiji se efekt može iskorištavati jednako za dobre kao i za zle svrhe. Sama disciplina je moralno neutralna, kao što je i filozofski ideal gotovo svih indijskih škola postizanje stanja koje je uzkraj dobra i zla, jer su vrijednosni pojmovi dobra i zla relati metafizičke kategorije neznanja. Po toj etičkoj neutralnosti, a i zbog praktične usmjerenosti koju religijski ideal oslobođenja daje metafizici,

∆ na vrh ∆

disciplina praktičnog uma zauzima položaj koji odgovara logici u evropskoj filozofiji, pa je u tom smislu njen formalizam razrađen u detalje i u osnovi zajednički svim sistemima. 2) U logici, termin za premisu silogizma (v. anumâna).

Sadizam (franc. sadisme, prema grofu de Sade), oblik seksualne perverzije koja se očituje u tome da se seksualno zadovoljenje nalazi u mučenju drugih osoba. Sadizam nije povezan s mržnjom, jer su mučene osobe često voljena lica. U svakodnevnom govoru sadizam može značiti uopšte uživanje u mučenju drugih ljudi ili životinja. Suprotno: mazohizam (v.).

Sadržaj : ono što se u nečemu nalazi. U filozofiji se metaforički govori o »sadržajima svijesti«, pri čemu se misle analitički razlučivi elementi svjesnih (psihičkih, mentalnih) procesa; sadržaj svijesti kao subjektivni »unutrašnji« fenomeni (doživljaji) obično se suprotstavljaju objektivnim predmetima i zbivanjima »vanjskoga« svijeta (u idealizmu to dvoje koincidira). U logici izraz »sadržaj pojma« označava skup logički razlučivih pojedinosti koje pojam (zapravo semantičko polje termina koji pojam predstavlja) obuhvata. Tradicionalna logika, poistovjećujući sadržaj (smišljenu polivalentnost) pojma sa stepenom logičke determinacije koji se u njemu mogu razlikovati, postavila je načelo da sadržaj i obim pojma stoje u odnosu obrnute proporcionalnosti: što je širi obim pojma, to mu je manji sadržaj i obratno. Tako npr. višestruko determinisani pojam »kvadrata« obuhvata manji broj likova nego jednostavnije determinisan pojam »četvorougla«.

Saltus in concludendo , saltus in demonstrando (lat.), skok u zaljučivanju odnosno dokazivanju. To je greška koja nastaje izostavljanjem, neuvažavanjem (preskakanjem) jedne premise u složenom silogizmu, a ponekad i u jednostavnom silogizmu, ako nije posrijedi entimema (v.).

Samadhi (sansk. - samâdhi), sabranost kao glavno obilježje meditativne zadubljenosti; najširi i najčešći termin u indijskim teorijama o meditaciji; u sistemu yoga (v.) osmi i posljednji član duhovne discipline; u budizmu osmi i posljednji član »Osmoročlanog puta« (atthangika-magga, v. budizam) opšte discipline i središnji pojam posebne meditacione tehnike gjhâna (v.). U svim sistemima razlikuje se »približni« i •potpuni« stupanj sabranosti ili aposorpcije duha. - U vedânti je niži stepen, savikalpa-samâdhi, onaj na kome još djeluju modalne razlike (guna, v.) i »nametnuta« mnogostrukost (upadhi, v.), iz kojih potiče doživljaj individualne odvojenosti. Potpuna sabranost ili zadubljenost (nirvikalpa-samâdhi) je stanje utonulosti u apsolutnu transcendenciju param-âtmana. Zato se samâdhi tu opisuje kao stanje gdje su »uništeni upâdhi« i postignuto oslobođenje od preporoda individualizirane duše; kao »spontano očitovanje prave prirode u svoj njenoj punoći«; očitovanje koje »isključuje svako poređenje«; gdje su »mentalne djelatnosti resorbirane« pošto smo njima »potpuno ovladali«. U tu je svrhu potrebno »izazvati utrnuće osjetnog svijeta«, a u tom se smislu i u vedânti samadhi naziva stanjem nirvâne. - Po evropskim analogijama samâdhi se ponekad prevodi kao »trans« i objašnjava kao »unio mystica«. Prema vedântinskim komentarima samadhi se razlikuje od dubokog sna po tome što u posljednjeg »mentalni i osjetni organi prestaju djelovati« u neznanju, a u prvome u najvišoj spoznaji i svjesnosti (ćitta). - U budizmu učenje o samadhi ima drukčiju metafizičku podlogu. Veća se pažnja posvećuje analitici svjesnih stanja, koja se tu razvijaju određenom postepenošću. Samâdhi se kao sastavni dio sistema meditacije gjhana identificira sa sabranošću duha u jednoj tački (ćittass'ekaggata, v.), koja se interpretira kao tačka ništice u svijesti. U širem smislu obuhvata tri posljednja člana budinog »osmoročlanog puta« (ispravan napor, ispravna pažnja, ispravna sabranost). U budizmu karakteristična diferencijalna razrada fenomenologije sabranosti za razliku od pažnje (sati). Buddhaghosa tumači samâdhi kao sam-â-dhâna, »čvrsta uklopljenost« u smislu abhidhamma (v.) teorije o realnosti,

∆ na vrh ∆

prema kojoj objekti nisu drugo nego trenutačni konglomerati egzistencijalnih faktora ili elemenata infinitezimalne prirode. Opstanak tih sklopova ovisi o snazi sabranosti duha koji im daje ustaljeni smisao. Dok sabranost tako uspostavlja sadržajan opstanak svijeta, pažnja (sati) je dublji osnov (patthâna) te moći ustaljivanja u spoznajnom bivstvu svijesti. Pažnja je »skrovište svijesti«, njeno »receptivno stanje«. Osnovnu analizu pažnje dao je u tom smislu Buda u svom velikom govoru »Satipatthânasutta«. - Iz metafizičkih pretpostavki ovakvih teorija shvatljiva je donekle i natprirodna moć koju Indijci pripisuju meditativnim stanjima duha.

Samkhya (sansk. - sâmkhya), jedan od 6 daršana ili skolastičkih sistema u indijskoj filozofiji. Naziv dobiva po »nabrajanju« ili »kategoriziranju« psihofizičkih elemenata. Za osnivača se smatra legendarni mudrac Kapila. Glavni stavovi ovog učenja nalaze se na više mjesta u »Mahabhârati« (»Bhagavan-gîtâ« i »Mokšadharma«). Osnovno skolastičko djelo je »Sârnkhyakârikâ«, kratki prikaz učenja u 70 strofa od Išvarakrišne, oko 3. st. n. e. - Kao najstarija filozofska škola sârnkhyja je snažno uticala na filozofske i religijske predstave klasičnog indijskog pogleda na svijet. - Od ostalih sistema razlikuje se prvenstveno po dualizmu duha (âtman ili puruša, v.), shvaćeno kao pasivni promatrač, i prirode (prakriti) koja je po svojoj aktivnoj sposobnosti isključivi osnov psihofizičkog zbivanja. Uprkos tom dualizmu, koji se znatno razlikuje od evropskog, a u krajnjoj se liniji približava vedântinskom idealizmu objektivnog duha, sârnkhyja je izgradila prototip indijske emancipacionističke teorije. Iz iskonskog stanja prirode (pra-kriti, doslovno »pradjelatnosti«) izdvaja se najprije um (buddhi), a iz njega »faktor ja« (ahamkâra) ili individualna svijest. Odatle se emanacija grana u dva smjera. Na subjektivnoj strani nastaje razum (manas), središnji koordinacijski organ za deset osjetnih sposobnosti ili organa (indriya) koji se dijele na pet spoznajnih (sluh, oči, koža, jezik i njuh) i pet djelatnih (govor, ruke, noge, čmar i polni organ). Na objektivnoj strani nastaje pet »velikih elemenata« (v. bhfûa) (eter, vatra, vjetar, voda i zemlja) i

Δ na vrh Δ

njihovih pet osjetnih obilježja (višeša) - zvuk kao obilježje etera, oblik - vatre, dodir - vjetra, ukus - vode, i miris - zemlje. Um, faktor ja i razum pripadaju području osjetne prirode, a sastoje se od profinjene psihičke materije (sûkšma-šarîra). Duh i materija sa svoje 23 podvrste sačinjavaju šemu od 25 bivstava (tattva). Sve zbivanje u prirodi vezano je dalje za tri osnovna modalna stanja (guna): sattva - stanje adekvatnog umnog uvida, ragjas - stanje maglovitih emocionalnih pobuda, i tamas - »tama« utonulosti u materiju. - Duhovni princip u čovjeku (puruša) samo je »svjedok« (sâkšin) i »poznavalac područja« (kšetragjna) prirodnih zbivanja, koja pasivno promatra kao u zrcalnoj slici. Iz subjektivne zablude uma nastaje neznanje (avidya) koje se, kao i u drugim sistemima, sastoji u pogrešnoj identifikaciji puruše s prakriti. Ideal spoznaje je oslobođenje (mukti) koje se ostvaruje kad se puruša kao duhovni princip odvrati od zrcalne »igre« (lîlâ) prirodnog zbivanja. Interes duha za vječni tok zbivanja u prirodi tumači se simpatijom. - Za razliku od vaišešike, koja naučava postojanost materijalnih atoma i njihovih kvaliteta, prema sârnkhyi je pramaterija podložna vječnim mijenama. - Među evropskim sistemima zapažena je sličnost sa sâmkhyom kod stoika po opštim stavovima o »prirodi«, a i u mnogim pojedinostima.

Samoljublje , jedan od izraza kojima se označava izuzetan način kako čovjek vrednuje svoje vlastito biće i sve ono što je s njim integrisano. Srodni su (ali ne istog značenja) izrazi: egoizam, egotizam, sebičnost, samoživost, sebeznalost. Zasnovano na iskonskoj ontičkoj situaciji individualnog postojanja (koja je tek dijelom izražena u »težnji za samoodžanjem«), samoljublje je zajednički nazivnik za bezbrojne integracijske i dezintegracijske tendencije, koje imaju vrlo različitu biološku, socijalnu i etičku vrijednost.

Samoodređenje , termin koji se katkada upotrebljava u etičkim razmatranjima (prema njem. Selbstbestimmung) da označi djelovanje zasnovano na pobudama, kriterijima i zakonitostima

∆ na vrh ∆

koje pripadaju samoj ličnosti djelovatelja, nezavisno od vanjskih (tuđih) uticaja. U političkom smislu samoodređenje je na internacionalnom pravu zasnovan čin kojim narod sam preko svojih legalnih predstavnika odlučuje o svom političkom statusu, npr. konstituiše vlastitu organizaciju vlasti. Nakon prvog svjetskog rata pravo naroda na samoodređenje bilo je fiksirano u »14 Wilsonovih tačaka«.

Samoopažanje , v. introspekcija.

Samootuđenje - otuđenje (v.) od sebe sama putem sebe sama.

Samootuđenje je otuđenje apsolutnog duha (ili apsolutne ideje) od sebe sama u prirodi (koja je negacija duhovnog), a prevladava se vraćanjem apsolutnog duha sebi povijesnim procesom, razotuđenjem koje se zbiva u sferi »konačnog duha«. Samootuđeni čovjek je čovjek koji stvarno nije čovjek, čovjek koji ne realizira svoje stvorene ljudske mogućnosti.

Samoposmatranje , opažanje kvaliteta i osobina vlastitih doživljaja.

Samoposmatranje (introspekcija) vlastitih doživljaja rijetko se vrši u toku samog doživljavanja, koje je predmet opažanja (simultana introspekcija), već redovno naknadno na osnovu neposrednog sjećanja (retrospekcija). Sistematska samopromatranje jedna je od osnovnih metoda psihologije.

Samospoznaja : spoznavanje samoga sebe; uvid u vlastitu psihičku i

duhovnu strukturu, vlastite sposobnosti, sklonosti, navike, a i u načine kako se vlastito biće odražava u društvenoj okolini. lako je važnost samo-spoznavanja za izgradnju ličnosti bila istaknuta već znamenitim natpisom na ulazu u Delfsko svetište »Upoznaj sama sebe !« psihička struktura pojedinca postavlja samo-spoznavanju velike prepreke, jer se težnja za stvaranjem objektivne slike o sebi u mnogočemu korjenito suprotstavlja težnji za autoafirmacijom.

∆ na vrh ∆

Samospoznaja mora se zasnivati na registraciji vlastitog objektivnog ponašanja u određenim situacijama.

Samosvijest , 1) u običnom govoru : svijest o vlastitoj vrijednosti, držanje koje afirmira vlastitu ličnost; 2) svijest o samom sebi, znanje o vlastitim psihičkim stanjima i procesima kao promjenljivim svojstvima i manifestacijama jednog jedinstvenog i postojanog (identičnog) subjekta (»ja«). Prema Hegelu samosvijest je proces »pronalaženja sebe u drugom« čiji je cilj posvemašnje pretvaranje »tuđeg« u »svoje«, bitka u svijest.

Samsara (sansk. - samsâra), vječni tok svjetskog zbivanja, na kome se osniva pravilnost pojavnih događaja. Ideja samsâre vezana je za pretpostavke o preporađanju (v. punar-bhava) bića, o nepostojanosti pojava, o zakonu njihove uvjetovanosti (v. karman, patiććasamuppâda, rita, dharma), o patnji i iluzornosti opstojnosti (v. maya) i o mogućnosti oslobođenja iz njenog kružnog toka (v. mokša, nirvâna). - Poredak u svemiru je bitno moralne prirode. Uzroci se ne ograničavaju samo na neposredne materijalne posljedice, a snaga djelatnosti izaziva povremena izranjanja bića na površinu pojavnog svijeta i njihovo ponovno uranjanje ispod te površine. Kao pojedina bića tako i sistemi svjetova nastaju i nestaju slijedeći zakonitost involucije u kružnom toku samsâre. - Budući da je moralna djelatnost pokretač svakog pojedinog zbivanja, ona može u krajnjem slučaju izazvati i njegovu obustavu. Mogućnost za to dana je jedino u individualnoj svijesti ljudske egzistencije, koja je sposobna da prozre ovu zakonitost i da njom ovlada. U tom je smislu nirvâna suprotnost samsâre. - Samsâri kao zakonu vječne mijene i preobrazbe bića nepotpuno odgovaraju u evropskom svijetu pojmovi transmigracije i metempsihoze.

Sangvinik , jedan od četiri klasična Hipokratova tipa temperamenta, koji je karakterisan živahnošću, promjenljivim i površnim osječanjima reakcijama i optimizmom.

∆ na vrh ∆

Sankcija (lat. sanctio, od sanctus = ograđen, osiguran, svet), u pravu: prisilna (koercitivna) mjera (kazna, obveza nadoknade i sl.) predviđena za pravni prekršaj (povredu zakona). U etici: ono na čemu se zasniva moralna obveza ili ono što garantuje izvršenje etičke norme. Različite etičke teorije različito određuju prirodu moralne sankcije; za heteronomnu religioznu etiku nju sačinjava BožIja volja, nagrada ili kazna u budućem životu ; autonomna etika nalazi sankciju u samoj prirodi etičkog čina, u njegovoj pripadnosti vrijednosnom redu, u njegovoj saglasnosti sa savješću (Kantov »kategorički imperativ«).

Sankhara (pâli - sankhâra), ostvarenje, uobličenje u smislu preformiranja pred života bitnog uvjeta ili predispozicije za biće. Jedan od najkompleksnijih ključnih termina Budinog učenja. Najčešće se prevodi izrazom »formiranje« (Formation u engl., franc. i njem.; možda se najbolje izvornom smislu približava njemački izraz Bildkraft). U vezi s teorijom o karmanu (v.) u prijevodima kao concommittans mentalis ili agregatio causarum. Sankhara u stvari znači bitnu moralnu i unutarnju snagu koja neposredno izgrađuje svijet. U Buddhinom shematizmu javlja se na dva važna mjesta: 1) kao četvrta skupina (khanda, v.) psihofizičke pojavnosti; 2) kao drugi član lanca uvjetovanog nastanka (patiććasamuppâda, v.). U oba se slučaja ispoljava kao fenomen volje (ćetanâ, v.), vezan za izražajne oblike misli, riječi i djela, a odnosi se jednako na formiranje kao i na formacije stvarnog svijeta. U posljednjem slučaju označava predmetnost u nešto specifičnijem smislu nego termin dhamma (pojavnost). Ta je razlika istaknuta u najpoznatijoj Budinoj izreci o ovoj temi, gdje je ujedno sažet i njegov pogled na svijet i život u cjelini: Sabbe sankhârâ anićća - Sva su ostvarenja nepostojana, Sabbe sankhârâ dukkhâ - Sva su ostvarenja bolna, Sabbe dhammâ anattâ - Sve su pojave bezlične, (Dhammapada 277 - 279).

Sarkazam (grč. sarkasâ = ujedam u meso): potencirana ironija (v.) koja, tako reći, ujeda onoga koga se tiče. Stari su sarkazam smatrali kao

Δ na vrh Δ

posebnu retoričku figuru (v.), a u njezinu primjenjivanju bili su naročiti majstori Demosten i Ciceron.

Sarmanes , grčki naziv za indijske askete (prema sansk. šramana) gimnosofiste. Njihova shvatanja (panteizam, relativizam=nenanje i vaišešika-atomizam) tumače se redovno kao skeptička pa i nailaze na povoljan prijem najprije kod Pirona. - Naziv se upotrebljavao redovno za budističke askete, za razliku od brahmana koji su Grcima poznati ranije.

Sarvasti-vada (sansk. - sarvâsti-vâda), naziv najpoznatije realističke škole u budističkoj filozofiji, koja je naučavala da »sve jest« (sarvam asti). Škola se spominje u početku naše ere, prije pojave mahâyâna idealizma. Najistaknutiji predstavnik Vasubandhu (4. st.), čije je djelo »Abhidharma-koša« sačuvano, priključio se kasnije mahayana idealizmu. - Budući da indijska filozofija ne može zamisliti stvarnost izvan fenomenalne uvjetovanosti, glavna je pretpostavka ovog realizma da je kontinuum ili tok zbivanja (santana) jednako realno postojan u svojim prošlim, sadašnjim i budućim odsječcima, tj. da ne postoje samo sadašnje stvari, nego isto toliko i prošle i buduće zbog uzročnog kontinuiteta sa sadašnjima. Zbog kauzalne prirode te veze ovo se učenje naziva i hetu-vâda ili učenje o uzročnosti. To učenje o adekvaciji prostornog i vremenskog realiteta, bez obzira na manifestaciju ili latentnost bitka, nije usamljeno u indijskoj filozofiji. (Sličnu pretpostavku o realnosti vremena u Bergsonovoj teoriji pamćenja.) - Uprkos pretpostavci o permanentnoj realnosti svih stvari, ni ova škola kao ni ostale budističke struje nije vjerovala u trajnost i supstancijalnost nosioca svijesti ili samosvojstva (âtman). - Učenje o elementima zbilje (v. dharma) ova je škola tumačila tako da postoje 72 »elementa sklopa« (sanskrita-dharma) koji se dijele na četiri vrste: 11 elemenata oblikovane supstance (rûpa), među kojima je posljednji još neočitovani mentalni utisak; svijest (ćitta) sačinjava posebnu grupu; 46 psihičkih elemenata; 14 elemenata koji nisu ni psihički ni fizički, iako je njihova

Δ na vrh Δ

manifestacija nemoguća bez fizičke ili psihičke osnove. Ti su elementi uzajamno povezani s deset vrsta uzročnih odnosa, od kojih je šest glavnih a četiri su pomoćna. - Za suprotno stanovište usporedi šûnyatâ-vâda (učenje o ništavilu).

Sastav , v. struktura.

Sat-ćit-ananda (sansk. - sat-ćit-ânanda), »bitak, spoznaja i dobrobit«, najviše dobro u vedântinskoj filozofiji prema Šankarinoj definiciji; posljednje obilježje koje se odnosi na dostignuće (v. sâdhanâ) ideala samosvojstva (v. âtman) i njegove identifikacije s apsolutnim bitkom (v. brahman). Prema Šankarinim riječima: »Bitak, spoznaja i dobrobit, neograničeno i nepokolebljivo samosvojstvo (âtman) - to je brahman, a to brahman si ti«.

Satori (japan), »prosvjetljenje« ili »probudenje« duha u učenju zen (v.); termin izveden iz sanskritskog sambodhi. - Mahâyânistička »Lankavatara-sutra« opisuje to kao »Stanje u kojem svijest oplemenjena mudrošću zahvata vlastitu unutrašnju prirodu«. Takvo je zahvatanje istovjetno s »oslobođenjem« (mokša, v.). Satori se postiže meditativnom koncentracijom svijesti na kôan (v.). Zadaci kâana trebaju da pospješe unutrašnji spoznajni proces intuicije, koji se opisuje kao stupnjevanje: akumulacija, saturacija, eksplozija. Ovaj je posljednji stadij satori. Prema detaljnijim analizama psihološka su obilježja satorija: iracionalnost, intuitivno zahvatanje (»zrenje bivstva ili prirode«), očita izvjesnost, afirmativnost (»Svaka je stvar, onakva kakva jest, zen«), svijest nadličnosti, bezličnost, ekstatičnost (v.), trenutačnost i iznenadnost.

Savjest (prema grč. sineídesis, lat. conscientia), skup načela, normi, kriterija i stavova po kojima pojedinac ocjenjuje svoje buduće ili već izvršene čine kao moralno dobre ili loše. Svjesne komponente savjesti (sudovi o tome što je dobro a što zlo) najvećim su dijelom rezultat odgoja i društvenog saživljavanja; savjest ponajviše

odražava opšte prihvaćene zasade, religiozne obveze, postulate društvenih ideologija; ali njeni su kriteriji često sazdani i na psihičkim svojstvima pojedinca, njegovim ličnim iskustvima, ili na uvjerenjima koja su nikla iz njegovih nastojanja da vrednuje odnose između sebe i svoje okoline. Tako nastaju goleme razlike koje pojedince s posve nerazvijenom savjesti (»moral insanity«) dijele od pojedinaca s visokim etičkim načelima ili čak s bolesno pretjeranom moralizatorskom senzibilnošću. Funkcija savjesti dijelom je u nastojanju da se etički opravda budući čin (ako se etičkoj suprotstavljaju druge motivacije, govori se o »borbi - konfliktima - savjesti«), a dijelom u tome da moralno ocijeni već izvršeno djelo, što rađa složenim osječanjem zadovoljstva, ponosa, pojačane samosvijesti, ili se naprotiv izražava u osječanju kajanja, »grižnje savjesti«, samoprezira itd.

Savoir pour prevoir (franc. = znati da se može predvidjeti), smisao koji pozitivizam (v.) daje iskustvenim, pojedinačnim naukama, a i filozofiji. To predviđanje ima posve koristan (v. utilitaristički) smisao: »prevoir pour prevenir«, što se kaže predvidjeti, da se može spriječiti.

Saznanje, v. spoznaja.

Scijentifičan (lat. scientia = znanje, znanost), naučan, znanstven.

Scijentifizam (lat. scientia = znanost), pojam kojim se označava precjenjivanje vrijednosti nauke.

Scijentizam (lat. scientia = znanje), nazor, osnovan na naučnom promatranju svijeta, a suprotstavlja se pogledu koji je osnovan na vjeri (v. fideizam).

Sekularizacija (franc. secularisation od lat. saeculum = vijek), posvjetovljenje, u prvom redu crkvenih imanja koja oduzimaju

∆ na vrh ∆

svjetovne vlasti, podržavljenje. Pod tim se pojmom je prelaz iz crkvenih službi u svjetovni status, odnosno emancipacija odgoja, škole i sl. od religioznog uticaja. Sekularizam je tendencija odvajanja, otcjepljivanja, često u smislu pretjeranog izoliranja, individualizacije, osamostaljivanja, negiranja potrebe zajedničkog rada i života.

Seljenje duša , religiozno mitološka uvjerenje da se duša poslije smrti tijela seli u druga bića i tako se čisti od svega što je u životu loše učinila. U toku čišćenja, duše ulaze i u tijela pojedinih životinja. Vjerovanje u seljenje duša proizašlo je iz tendencije vječnog trajanja i opšte pravednosti koja se negdje mora izvršiti.

Semantičan , koji se odnosi na semantiku kao učenje o znakovima i njihovom značenju u lingvističkom, čisto filozofijskom ili deskriptivnom smislu.

Semantika (grč. séma = znak, znamen), nauka o znakovima i njihovom značenju - u lingvistici: dio koji proučava značenje riječi i njihove promjene. Na ovaj način shvata je npr. M. Breal, koji je stvorio ovaj termin (1897). - U filozofiji (Ch. Morris, R. Carnap, A. Tarski) dio semiotike (v.), proučava odnos između znakova i onoga što oni označavaju. A. Tarski definiše je kao »cjelokupnost razmatranja o onim pojmovima koji, grubo govoreći, izražavaju izvjesne veze između izraza jednog jezika i predmeta i stanja stvari na koje ti izrazi upućuju«. Ključni su joj pojmovi: ‚značenje« i »istina«. Da bi spriječio miješanje filozofskog i filološkog proučavanja značenja R. Carnap provodi razliku između deskriptivne i čiste semantike. Deskriptivna semantika je empirijska nauka koja opisuje i analizira semantičke karakteristike istorijski danih jezika; dijeli se na specijalne deskriptivne semantike, koje proučavaju pojedine istorijski dane jezike, i na opštu deskriptivnu semantiku, koja proučava ono što je zajedničko svim istorijski danim jezicima. Čista semantika je neempirijska, filozofska disciplina, koja se bavi konstrukcijom i

analizom semantičkih sistema; ovi sistemi mogu bit slični nekom istorijskom jeziku, a mogu biti i potpuno izmišljeni. - Izvan gornje podjele semantike ostaje takozvana »opšta semantika« (A. Korzybsky, S. Chase itd.) koja proučava značenje riječi u običnom govoru, politici, nauci, filozofiji, religiji, da bi otkrila jezičke zbrke i varke, i pridonijela stvaranju boljeg jezika koji će omogućiti bolje razumijevanje ljudi.

Semasiologija , isto što i semantika (v.).

Semiologija , isto što i semiotika (v.).

Semiotika (gr. sema ili semeion = znak): opšta nauka o znakovima. Dijeli se na tri grane: 1) sintaksu, koja proučava međusobne odnose među znakovima; 2) semantiku, koja proučava odnose znakova prema onome što označavaju i 3) pragmatiku koja proučava odnose znakova prema onima koji ih upotrebljavaju. Ideju semiotike nalazimo prvi put kod J. Lockea, njenu realizaciju kod Ch. Morrisa, a daljnju razradu naročito kod R. Carnapa. Po Ch. Morrisu semiotika može da apsorbira svu logiku, matematiku, lingvistiku i retoriku kao i velik dio teorije sananja, metodologije, estetike, sociologije spoznaje i društvenih znanosti uopšte; pored toga ona je organon svih nauka.

Sensus communis (lat.): zajedničko osjetilo ili zajednički smisao. Filozofski pojam koji dolazi u nekoliko različitih značenja a na kraju kao a) zajedničko osjetilo u smislu unutrašnjeg osjetila koje sjedinjuje i koordiniše djelatnost »vanjskih osjetila« a, po nekima, takođe posreduje između osjetila i razuma; b) zajednički smisao, svim ljudima zajednički zdrav razum, isto što i common sense (v.); c) smisao ili osjetilo za društvenu zajednicu, socijalni smisao ili osjećaj.

Senzacija (lat. sensatio), osjetni doživljaj. U engleskoj empirističkoj teoriji saznanja (Locke) senzacija (sensation) se kao »vanjsko« (osjetnim organima posredovano) spoznajno vrelo suprotstavlja

Δ na vrh Δ

»unutrašnjem« izvoru spoznaje, refleksiji (reflexion). Obično se zamjenjuje izrazom osjet; u svakidašnjem govoru riječ senzacija označava uzbudljiv, izvanredan, izazivanjem široke pažnje.

Senzibilnost (lat. sensibilis = osjetljiv), 1) emocionalna osjetljivost: svojstvo pojedinca da slabije ili jače osjeća reaguje na motive određene vrijednosti ili intenziteta (senzibilnost za estetske vrednosti, za užitke, za fizičke bolove, za neugodne doživljaje, za znakove pažnje, za uvrede itd.); 2) fiziološka (naročito senzorna) osjetljivost: sposobnost organa da reaguje na podražaje; može biti jače ili slabije razvijena, što se utvrđuje po razlikama u jačini podražaja koji može izazvati reakciju, ili po razlikama u jačini reagovanja na jednako intenzivan podražaj (npr. kod motornih ili sekretornih reakcija).

Senzitivan , u psihološkom značenju, sposoban za doživljaje određene vrste ili osjetljiv na slabe podražaje.

Senzitivnost (prema lat. sensitivus = osjetni, čulni), 1) područje osjetnosti (osjetni organi i njihove funkcije, osjetno doživljavanje); 2) sposobnost osjetnog doživljavanja (»smanjena senzitivnost«, »lokalna senzitivnost«).

Senzizam , v. senzualizam.

Senzoran , osjetni; termin koji se odnosi na strukture i pojave u vezi s receptorima (v.). Tim terminom označavaju se i živci koji provode impulse iz osjetnih organa (senzorni živci) kao i živčani centri u kojima ti impulsi završavaju (senzorni centri).

Senzualistički (lat. sensualis = osjećajan), ono što je povezano s teorijom senzualizma (v.).

Senzualitet , v. osjetilnost. A.Č

∆ na vrh ∆

Senzualizam (lat. sensus = osjet), teorijski pravac (nazivaju ga i senzizam) koji sve spoznaje tumači isključivo iz osječanja (v.). Senzualisti, koji predstavljaju ekstremni pravac empirizma (v.), smatraju da je ljudska svijest od rođenja »tabula rasa« (neispisana ploča) na koju se preko osjetila urezuju utisci. »Nihil est in intellectu, quod non prius fuerit in sensu« (»Nema ničega u razumu što nije prije bilo u osjetu«) reče engleski empirist J. Locke. Osječanje, koje nastaje bilo od vanjskih bilo od unutrašnjih podražaja, ne predstavlja samo izvor nego i granice ljudskog saznanja. Ono što bi bilo nadosjetno ili vanosjetno ne može se uopšte spoznati. U spoznavanju se samo osjetno dana građa može na različite načine povezati i spajati. Sve znanje je samo transformacija osječanja. Najdosljedniji predstavnik senzualizma (iako on ima svojih preteča već kod starih Grka) jest prosvjetiteljski filozof Condillac. Suprotni su mu pravci racionalizam (v.) i kriticizam (v.), a srodni su mu empiriokriticizam (v.) i pozitivizam (v.). U psihologiji se senzualizmom naziva učenje koje svodi sve, pa i najsloženije duševne doživljaje, na osjete, a u etici (v.) doktrina koja u osjetnim užitcima (v. hedonizam) nalazi smisao ljudskoga života, pa prema tome i mjerilo vrijednosti njegova djelovanja.

Senzualnost , sklonost i težnja prema užicima koji se osnivaju na organskim osjetima, u prvom redu na onima koji su pobuđeni pićem, hranom, seksom.

Sila (grč. dynamis; lat. vis), u najširem smislu sposobnost djelovanja. Budući da se krije iza svakog djelovanja često znači i uzrok djelovanja. Genezu znanstvenog pojma sile neki tumače tako da su neposredno iskustvo načina djelovanja vlastitog tijela (npr. dizanje tereta ili svladavanje neke prepreke naprezanjem mišića) kao i doživljaj voljnog napora pri pokretanju udova navodili na stvaranje predstave o sili koja se projecirala u događanju na svim područjima, materijalnom, životnom i duhovnom. Potisnuvši personifikaciju predstave sile u raznim mitologijama filozofijsko znanstveno

istraživanje bit sile u Grčkoj prvi puta je formulisao princip da svako krtanje i promjena imaju uzrok i utvrdilo da je »sila uzrok gibanja i promjene« (Aristotel). Temeljena na eksperimentu i matematičkoj analizi kretanja, moderna prirodna znanost vidi silu kao kvantitativni odnos te je određuje npr. kao veličinu koja tijelu određene mase daje određeno ubrzanje (Newton). I dok drugi filozofi, nastojeći i dalje spekulativno odrediti bit sile, variraju aristotelovsku ideju »substancijalnih oblika« »i svojstava stvari« (qualitates) ili pribjegavaju više antropomorfnom tumačenju sile (vis activa Leibniz; htijuća i aktivna sila Maine de Biran; »volja i predstava« Schopenhauer; »životni elan« Bergson), naš R. Bošković tumači vidljivu i opipljivu zbilju dinamistički shvatajući fizička tijela kao nevidljive rešetke »tačaka sile«. Djelomično i pod njegovim uticajem u fizikalnim teorijama više se naglašava dinamistički moment u zbilji nego mehanički aspekt koji je razvijala i nametala mehanicistička filozofija prirode klasične fizike.

Silogistički, na način silogizma (v.) izložen, pomoću silogizma prikazan, deduktivan (v.). Silogistika, nauka o deduktivnom (v.) ili silogističkom postupku, njegovim oblicima i pravilima; umijeće kao razlog zaključivanja. (v. silogizam).

Silogizam (grč. syllogismos = sračunavanje, skupljanje, zaključak), deduktivan posredni zaključak; zaključak kojim se iz dva spoznata ili pretpostavljena suda (nazivamo ih premisama) izvodi treći koji iz njih nužno slijedi (nazivamo ga zaglavak ili konkluzija). Ako su obje premise silogizma kategorički (v.) sudovi, imamo kategorički silogizam (v.), a ako je bar jedna od dviju premisa hipotetički ili disjunktivni sud, imamo hipotetički (v.) odnosno disjunktivni silogizam (v.). Povezujući silogizme u nizove, dobivamo polisilogizam (v.); skraćujući silogizam i polisilogizam ispuštanjem premisa, entimem (v.) i sorit (v.), a proširujući silogizam dodavanjem obrazloženja premisama, epiherem (v.). - U kategoričkom silogizmu javljaju se tri različita pojma: viši ili veći pojam (terminus major),

niži ili manji pojam (terminus minor) i posredni ili srednji pojam (terminus medius). Veći i manji pojam su krajnji pojmovi (termini extremi). Premisu koja sadrži veći pojam nazivamo većom premisom (propositio major), a onu koja sadrži manji pojam manjom premisom (propositio minor). Prema položaju srednjeg člana u premisama razlikujemo četiri figure (v.) kategoričkog silogizma, a prema kvantiteti i kvaliteti premisa - različite moduse (v.). U kategoričkom silogizmu imamo 19 pravilnih (valjanih) modusa. - Hipotetički silogizam može biti: čisti hipotetički silogizam čije su obje premise hipotetički sudovi, i mješoviti ili pravi hipotetički silogizam čija je jedna premisa hipotetička a druga kategorička. U mješovitom hipotetičkom silogizmu razlikujemo modus ponendo ponens (v.) i modus tollendo tollens (v.). Disjunktivni silogizam (v.) takođe može biti »čisti« i »mješoviti«, a u mješovitom razlikujemo modus ponendo tollens (v.) i modus tollendo ponens (v.). Hipotetičko-disjunktivni silogizam (v.), čija je jedna premisa hipotetička a druga disjunktivna, ima više različitih modusa. - U tradicionalnoj logici smatralo se da je silogizam jedini valjan oblik zaključaka, te su pojmovi silogizam i zaključak često identificirani. Logika smatra da pored deduktivnih zaključaka postoje i induktivni, i da silogizam nije jedini oblik deduktivnog zaključka. Ali i savremena logika priznaje valjanost i značaj silogističkog zaključka.

Simbioza (grč. symbiosis = zajednički život), takva životna zajednica dvaju ili više različitih organizama u kojoj oni uživaju uzajamnu korist. Simbioza je prirodna ako je nastala bez posredovanja čovječjeg, ili umjetna ako ju je čovjek namjerno stvorio da bi njome postigao izvjesne korisne ciljeve. Umjetnu je simbiozu primijenio botaničar de Bary (1879). Suprotno: parazitizam (v.).

Simbol (grč. simbolikon). Uopšte: znak, znamen, biljeg koji predstavlja, označava neki pojam ili na njega podsjeća, slika, lik koji utjelovljuje i u sebi reprezentativno sadrži smisao nekog predmeta ili apstraktne pojave, koji je ekvivalent njihova značenja, a u sebi nosi asocijativnu i

sugestivnu komponentu; osjetilni prikaz nečega duhovnog. Riječi su simboli pojmova, a njihovo je značenje utvrđeno navikom. U nekim filozofijama (npr. u djelu Cassirera »Philosophie der symbolischen Formen«) simbolička je reprezentacija osnovna funkcija svijesti, jer se sve ljudsko mišljenje i ono najobičnije, kolokvijalno i najapstraktnije, logičko i matematičko, odvija u simbolima. Po Kantu je simbol određene ideje »predstava predmeta po analogiji«. Spencer, a i neki drugi, smatraju naše pojmove simbolima stvarnosti.

Simboličan , slikovit, predstavljen samo određenim znakom, izražen simbolom (v.). U prenesenom smislu minimalan, tek toliko da bi podsjetio na određeni predmet ili događaj; atribut koji se može pridodati pojavi kad jedan znak reprezentira čitav kompleks doživljaja.

Simbolika , predstavljanje, reprezentiranje određenih ideja, pojmova, misli, osječanja pomoću karakterističnih ili ugovorenih znakova; takođe i upotreba simbola (v.) na području morala, prava i umjetnosti. Simbolika ima često značenje dogovorenih ili tajnih znakova: ona je u svakodnevnoj upotrebi, jer se pomoću simbola mnogo šta zabranjuje ili treba da nas na nešto podsjeti.

Simetrija (grč.), razmjernost, proporcionalnost, npr. u obliku, veličini, rasporedu dijelova, intenzitetu itd., među elementima, neke cjeline. U prenesenom smislu govori se i o simetriji, među pojedinostima nekog izlaganja, teorije i sl. U znanosti bila je katkada »težnja za simetrijom«, tj. hipotetičko uvođenje podudarnosti i analogija među uspoređivanim činjenicama i odnosima, izvorom zabluda (hipoteza o protu Mjesecu u antičkoj astronomiji, o korespondenciji triju agregatnih stanja i triju elemenata u antičkoj fizici itd.). U nekim estetskim teorijama simetrija se ubraja među faktore »ljepote«.

Simpatija (grč. syn = sa i pathein = osječati, trpjeti), 1) neobrazložena (intuitivna) privlačnost koju jedna osoba vrši na drugu i prije bližeg

∆ na vrh ∆

upoznavanja; 2) osječanje i stav kojim pojedinac sudjeluje u doživljavanju ili u situaciji drugog čovjeka; 3) sposobnost obnavljanja nekog osječanja čiji je izraz primiјećen kod drugog čovjeka (afektivni mimetizam); 4) povezanost među ljudima koja se zasniva na srodnosti interesa, navika i mišljenja.

Simptom (grč. simptoma = slučaj, događaj), obilježje, karakteristika, znak neke pojave (npr. raspadanja, bolesti, zdravlja itd.); u prenesenom smislu i predznak, nagovještaj; simptom: karakterističan, tipičan, zasnovan na određenim znacima.

Simulacija , 1) prikrivanje odnosno netačno prikazivanje nekih sadržaja ili događaja; 2) namjerno krivo prikazivanje određenih poremećaja - ili simptoma neke bolesti radi izbjegavanja sudske odgovornosti ili vojne obaveze, radi dobivanja odštete itd.

Simultan (lat. simul = zajedno, istovremeno), istovremen; simultanost znači istovremenost.

**Sineholog
ija** (grč. syneheia = spoj i logos = nauka) učenje o prostoru i vremenu, koje kod Herbarta sačinjava dio metafizike; učenje o postojanom; učenje o vezi stvari.

Sinergija (grč. synergia = saradnja): pomoć, sudjelovanje. Prema Wardu, koji je taj izraz uveo u sociologiju, sinergija je univerzalan princip, jer ona ista sinergija koja stvara hemijske sisteme, a stvara i društvene veze među ljudima.

Sinestezija (grč. sinaisthezis = suosjet), dvostruki osjetni (v.) doživljaj izazvan jednim podražajem. Podražajem jednog osjetila javlja se i doživljaj na drugom osjetnom području. Npr. netko kod podražaja osjetila vida doživljava uz vidne i slušne osjete, i obratno. (v. fonizam).

Δ na vrh Δ

Singularan (lat. singularis), pojedinačan; pripadao samo jednom biću, predmetu itd., singularan pojam ili termin.

Singularizam (lat. singularis = jedini), metafizička koncepcija po kojoj je u kosmosu samo jedan praosnov svega postojećeg. Mnoštvo samostalnih dijelova odnosno bića svijeta samo se čine neovisna, ali su sva 'kao' dijelovi jednog sveobuhvatnog principa (v. monizam). Suprotni su pojmovi: dualizam (v.) i pluralizam (v.).

Sinhronizam (grč. syn = skupa, zajedno i hrónos = vrijeme), istovremenost, stjecište raznih događaja, zgoda ili procesa koji zajedno nužno ne pripadaju, a u isto se vrijeme događaju. Sinhron = istovremen. Sinhronistička tabela je pregledan poredak istovremenih događaja.

Sinkretist (grč. synkretiso = ujedinjujem), ko nastoji da sjedini u zaokruženu cjelinu različne filozofeme ili da izmiri različne religijske stranke otupljivanjem ili odbacivanjem glavnih razlika u njihovim naučanjima (v. sinkretizam).

Sinkretizam (grč. synkretizmos = ujedinjenje), izraz kojim su se prvi služili Pico de Mirandola, Bessarion i drugi, kad je iznova procvao studij klasika. U ono se vrijeme naročito proučavao Platon, pa su ga suprotstavljali Aristotelu čija je filozofija dominirala kroz cijeli srednji vijek i još na početku novog vijeka. Oni su svoje nastojanje da sjedine te dvije filozofije nazvali sinkretizmom. Otuda se kasnije svaki (često i potpuno nekritički) pokušaj da se različiti filozofemi sjedine u cjelinu naziva sinkretizmom (v. sinkretist).

Sinonim (grč. synónymos), množina: sinonimi, različite ali riječi istog značenja, koje postoje ne samo među različitim jezicima nego i unutar istog jezika (npr. kruh-hljeb); ukazuju na elastičan odnos između logičkih i jezično-gramatičkih pojava. Veza: homonim koji predstavlja višeznačnu riječ (v. ekvivok, ekvivokacija, amfibolija).

Δ na vrh Δ

Sintetičan , čime se ostvaruje sinteza (v.), koji spaja, povezuje, izgrađuje, nadograđuje. Kod Kanta se sintetičnim naziva sud u kome predikat nije sadržan u subjektu (kao kod analitičkog suda) nego se u samom stvaralačkom aktu suda subjektu pridaje novi predikat. U ovom pitanju (»Kako su mogući sintetički sudovi a priori?«) leži osnovni problem transcendentalizma (v.). U dijalektici se sintetičkom povezanošću prevladavaju suprotnosti u novoj, višoj cjelini.

Sinteza (grč. sinthesis), 1) uopšte: svaki postupak kojim se dvije pojedinosti udružuju u jedinstvenu cjelinu (hemijska sinteza, umjetnička sinteza); 2) psihička (prirođena, i na iskustvu zasnovana) djelatnost kojom se elementi doživljaja stapaju u potpune doživljaje, npr. pojedini osjeti u percepcije, percepcije u pojmove itd. Doživljaji cjeline ostvarene psihičkom sintezom (koju W. Wundt zove »Stvaralačkom sintezom«) uvijek su novi oblici (strukture) i oni nadilaze golu sumaciju elemenata od kojih su nastali (v. struktura); 3) misaona, operacija, suprotna analizi, kojom se pojmovi manjeg logičkog obima udružuju u logički šire (specifični u generičke), ili predikacijom slijevaju u sudove; 4) sintetičkim postupkom naziva se katkad u matematici disciplina deduktivnog izvođenja poučaka iz nekoliko temeljnih definicija i aksioma.

Sistem (grč. sistema), sustav; supripadan skup pojedinosti; mnoštvo elemenata (predmeta, dijelova, članova, organa itd.) okupljena u neku složenu ili jedinstvenu cjelinu (planinski sistem, živčani sistem); koherentan i metodički (po logičkim kriterijima) sređen skup ili prikaz činjenica, podataka, zakona, teorija, misli, spoznaja, teza itd. koji pripadaju nekoj grani znanja ili učenja (filozofski sistem); sklop metoda, postupaka, operativnih šema i sl. (sistem navodnjavanja, knjigovodstveni sistem, politički sistem). Težeći prema logičkoj koordinaciji i unifikaciji pojedinačnih spoznaja (iskustava, istraživalačkih podataka, zaključaka itd.), znanstveni i filozofski sistemi sabijaju izvjesnu »gradu« u okvir određenog činjeničnog ili problemskog područja i podređuju je određenim

rednim kriterijima i aspektima, što ima svoje prednosti (osmišljenost i razvidnost grade), ali i svoje negativnosti (redukcija pune vrijednosti grade; njeno umjetno prevrednovanje po potrebama sistema).

Sistematika , 1) isto što i sistematičnost, tj. provođenje ili održavanje sistema (metodičnosti, logičkog reda) u sakupljanju obrađivanju ili prikazivanju činjenica, podataka, znanstvenih pojedinosti i sl.; 2) po klasifikacijskim principima sređen pregled objekata koje neka nauka proučava (sistematika biljaka, minerala).

Sistematski , koji tvori neki sistem. (v.), poredan po nekom određenom sistemu, izložen prema jednom jedinstvenom principu odnosno uvršten u određenu cjelinu. Znači i planski i prema nekom sistemu usmjeren; koji pravi sistem.

Sjećanje , prepoznavanje ili obnavljanje ranije doživljenog sadržaja. U smislu obnavljanje sadržaja naše lične prošlosti.

Skepsa (grč. skepsis = sumnja), teorijska uvjerenje da se svakoj tezi može suprotstaviti protuteza, neodlučnost da se uz neku moguću tezu kaže: da ili ne.

Skepticizam (grč. sképsis = sumnja), filozofija koja smatra da nema sigurnog kriterija u određivanju istine, pa je prema tome nemoguća objektivna spoznaja. Antički skepticizam na čelu s Pironom smatrao je da se u jednakosti teze i antiteze um ne može uopšte odlučiti, pa je najbolje da se svatko uzdrži (epohé) od bilo kakvog izricanja sudova. Od Pironova apsolutnog skepticizma valja razlikovati metodički skepticizam, koji upotrebljava sumnju kao metodu za oslobađanje tradicionalnih dogmatskih učenja (Descartes).

Skeptik , koji zastupa: filozofiju skepticizma (v.) odnosno koji u sve sumnja i ne donosi nikakvu određenu odluku. Suprotno : dogmatik (v.).

Sklonost , v. nagnuće, interes.

Skolastičan , koji je u vezi sa skolastikom (v.), bilo po metodi dokazivanja ili po rješenju iz gotovih pretpostavki.

Skolastika (grč. sholastikós, lat. scholasticus = učitelj), kod Teofrasta označava bavljenje znanstvenim radom u slobodno vrijeme (sholé). Kod Aristotela je sholé važan uvjet za mogućnost filozofiranja. U srednjem vijeku skolastika je filozofija u službi teologije. Filozofi su mogli istraživati probleme teologije racionalnim argumentima. Odnos tadašnje filozofije prema teologiji izražen je u poznatoj formulaciji: ancilla theologiae. U širem, kolokvijalnom značenju skolastika znači »školsku mudrost«.

Skolij (grč. shólion = školski), prvenstveno znači ono što potiče iz škole, a onda znanstvenu bilješku, naučni tekst koji daje jezičko ili stvarno objašnjenje.

Skrupulozan (lat. scrupulus = kamičak), bojažljiv jer vodi strogo brigu o svakoj sitnici, pa mu ta pretjerana savjesnost otežava izvršavanje postavljenih zadataka; onaj koji vrši svoje dužnosti s najvećom brigom, ali i vječnim strahom da neće sve izvršiti kako valja. Pojam skrupulozan često se zamjenjuje i pojmom savjestan.

Slabouman , v. slaboumnost.

Slaboumnost , stanje mentalne inferiornosti ili zaostalosti u bilo kojem stepenu.

Δ na vrh Δ

Slika svijeta (njem. Weltbild), nastaje kao sinteza, kao spajanje u jedinstvo svih naših znanja i spoznaja o svijetu. Zbir svih predmetnih sadržaja koje čovjek ima. No taj pojam može imati i ograničeno značenje, kad se radi o sintezi znanja iz ograničenog nekog područja ljudskog spoznavanja, pa se tako govori o fizikalnoj slici svijeta, o biološkoj slici svijeta i sl. Treba razlikovati sliku svijeta od »poleda o svijetu« koji se javlja - uz tu sliku - i kao rezultat naših pojedinačnih teorija o svijetu, koje nastaju iz vrijednosnih doživljaja svijeta.

Sloboda (grč. eleuthería, lat. libertas) čovjeka je složen fenomen i višestruki problem koji se javlja na nekoliko razina, pokazuje raznovrsne aspekte i ima dugu i bogatu povijest jednako kao Zgoda svijeta i kao tema filozofije i njezinih glavnih disciplina - ontologije, etike, filozofije prava i politike. Najprije valja razlikovati razine fenomena slobode. U fundamentalnom ontološkom smislu sloboda čini bit čovjeka. Kao biće u svijetu on se razlikuje od svih ostalih bića time što nije naprosto upregnut u svoju prirodnu okolinu i potpuno determinisan njenom nužnošću. Time je ujedno stavljen pred neminovan zadatak da sam oblikuje svoj opstanak i brine za njega, i da mu da smisao i tako ostvaruje svoje različite mogućnosti. Budući da na taj način konstituira bit čovjeka, ta je sloboda toliko fundamentalna da bi odricanje od nje značilo gubitak bitka čovjeka, njegove iskonske čovječnosti. Stoga mu i nije prepušteno da se njome služi ili ne služi, nego je izvorno preuzimanje slobode već temeljna odluka o smislu cijelog opstanka koji time ujedno odlučuje o svojoj vlastitoj biti i preuzima odgovornost za sebe, kako je to uvjerljivo pokazala i novija analitika egzistencije. Spremnost za tu odgovornost izražava odlučnost za sam opstanak, a glas te fundamentalne slobode ne može se prečuti i zove se savjest (v.). Kako se ta sloboda uspostavlja samim načinom bitka čovjeka i čini njegovu bit kao osobe, neki je nazivaju i osobnom slobodom. S obzirom da se ta sloboda kao odlučnost ravna samo prema vlastitoj savjesti, ona se može razumjeti i kao samoodređenje ili auto determinacija, ukoliko se svaki čin odvija ne samo od sebe nego i naspram sama sebe.

∆ na vrh ∆

Premda se čovjek ne može odreći ove temeljne slobode, odluke kao odlučnosti, on se prema njoj može oglušiti. Ukoliko je on svjesno i izričito preuzima a time i odgovornost, ova sloboda za slobodu može se nazvati i pozitivnom slobodom koja se ogleda kao sloboda volje ili sloboda za. . . Sloboda je tada negativna ili samovolja zato što je čovjeku prepušteno da čini ovo ili ono, ili da to propusti, i to je sloboda od. . . On može birati što će učiniti između najmanje dvije mogućnosti, i ta alternativna mogućnost ogleda se kao njegova sloboda izbora. Najzad, njegova potencijalna sloboda od vezanosti za prirodu postepeno se aktualizira u radu (v.) i oslobađanju od te zavisnosti u faktičkoj slobodi prema svakoj stvari i prisile. Kao što je čovjek u određenom smislu samostalan prema prirodnim stvarima i nuždi, tako su i prirodne stvari samostalne u odnosu na njegovu namjeru. Prema njima čovjek može postupati ovako i onako, pri čemu se njihov tok može ali ne mora poklapati s vlastitom nakanom, i ta faktička mogućnost pokazuje se kao sloboda postupanja, činjenja ili djelovanja. - Kao što svakom stepenu slobode na svakoj razini od ontološke do faktičke ili antičke odgovaraju i specifični fenomeni kao raznovrsni oblici slobode, tako i svakom od tih fenomena odgovara i specifičan društveni kontekst bez kojega je bilo kakva sloboda nezamisliva. Sloboda ustvari nije tek puka teoretska mogućnost nego i praktična zbiljnost, ali baš zato što je čovjek biće zajednice, svaki se stepen slobode na svakoj razini ogleda različito i ima posebnu društvenu strukturu. Ostvarenje ili uozbiljenje slobode tako je uvijek upućeno na svladavanje prepreka i ispunjenje niza uvjeta u prirodi i društvu, njihovo spoznavanje i prisvajanje posreduje ih kao sredstva i podređuje slobodi kao svrsi - što je gotovo tautologija - da bi se napokon i ostvarila neka posebna svrha. Ako i jedan jedini uvjet nije ispunjen, sloboda se kao svrha ne može ostvariti, i to jedinstvo svih momenata pokazuje da je sloboda u svojoj biti nedjeljiva. Ona se uvijek ostvaruje u potpunosti ili se uopšte ne ostvaruje nikako i ni za koga, i niko je među ljudima ne može sačuvati ako dio svoje slobode bez uzvrata slobode pokloni nekome drugome a da pri tom ne izgubi cijelu slobodu! Sloboda

∆ na vrh ∆

također nije čisti 'moj' bitak nego i bitak-za-drugo i van mene bitak, ona se zbiva kao »otuđenje« i objektivizira se u ustanovama i djelima duha - znanosti, umjetnosti i filozofije kao aktualizacija konkretnih mogućnosti, i kao »povratak iz otuđenja« teoretskim i praktičnim prisvajanjem svojih vlastitih opredmećenja. Sloboda je tako najuže povezana s ljudskim opstankom kao njegovom ontološkom značajkom. Budući da se ostvaruje samo u zajednici s drugima i traži uzajamnost, čovjek kao čovjek može biti slobodan samo ako je i drugi slobodan te slobodu prvog priznaje kao svoju vlastitu slobodu. Sloboda se realno ostvaruje kao niz slobodnih djela u ekonomskoj, političkoj i socijalnoj sferi opstanka kada se međuljudski odnosi utemeljuju na načelu solidarnosti. I napokon, posljednji je nezamjenjivi subjekt slobode pojedinac kao osoba koju nijedna druga institucija ne može nadomjestiti, i u tom smislu slobodan je pojedinac posljednji temelj svake slobodne zajednice, bez obzira o kakvom je poretku riječ bilo kada se on i bilo gdje uspostavio. Svi ovi momenti uzeti zajedno određuju praksu pravedne podjele (v. pravednost) slobode između različitih društvenih subjekata od obitelji i općine do naroda, države i međunarodne zajednice kako bi se i institucionalno osigurala sloboda svakoga od njih u skladu s ostalima. Zajednica pokazuje da se pojedinac i cjelina uzajamno određuju i međusobno uvjetuju pokazujući tako početak i kraj svake slobode. Filozofija je od svoga početka shvatala slobodu kao jedno od svojih sudbonosnih pitanja kao u sebi jedinstven fenomen. Tako Platon smatra da najbolja država osigurava najveću slobodu za sve građane kao ostvarenje pravednosti (v.) gdje svako čini ono što mu pripada. A Aristotel određuje slobodu čovjeka na metafizičkoj, etičkoj i političkoj razini. U ontološkom smislu »slobodnim nazivamo čovjeka koji živi radi sebe a ne radi drugoga« (Met. 982 b 26), dakle onoga koji je određen samosvrhom: slušajući samo sebe to je onaj koji sam sebe vodi. Na tom temelju uzdiže se i sloboda u etičkom smislu kao nakana ili izbor (prohairesis) »Stvari koje su u našoj moći i koje su ostvarive« (Eth. Nic. 1112 a) i za čovjeka su dobre. U političkom smislu sloboda je ostvarenje ontološke i običajne

slobode kao poretka zajednice gdje svako postiže najveću afirmaciju: »Slobodi kao prvo pripada da se naizmjenično vlada i biva vladan«. Samo dobar čovjek može postati i dobar građanin (državljanin) ne uzurpirajući i ne zloupotrebljavajući vlast, jer se kao čovjek ponaša jednako slobodno, i jednako prema drugima kada je sam na vlasti i kada je pod vlašću drugih, jer ih sloboda uzajamno čini jednakima! - Srednjovjekovna filozofija, na vlastito Augustin (De lib. arb.) također razlikuje dvije razine slobode, pri čemu se težište problematike iz politike premješta u unutrašnjost subjekta kao volje (voluntas). S jedne je strane sloboda opšta sposobnost ili mogućnost odluke (libertas indifferentiae), s druge njezina aktualizacija kao slobodan izbor (liberum arbitrium), što Toma Akvinski izjednačava i s voljom uopšte. U znanosti logike sloboda se određuje kao »istina nužnosti« i kao »način odnošenja pojma« (W d. L II, Vom Begriff im Allgemeinen), ili drugim riječima, sloboda je način bitka subjekta. To omogućuje da i u osnovnim crtama filozofije prava prema opštoj diobi slobodu razmatramo u sklopu apstraktnog (prirodnog) prava, moralnosti i običajnosti. Najprije kao »opstanak slobodne volje sloboda je pravo« uopšte, zatim kao moralnost sloboda je »subjektivna sloboda - čisti odnos volje prema sebi«, i napokon ona se ostvaruje u običajnosti kao obitelji, građanskom društvu i državi »kao pojam slobode koji je postao postojećim svijetom i prirodom samosvijesti«. Ideja slobode prvi put se javila u Grka, ali je ondje ta lijepa sloboda još bila vezana za ropstvo iz potrebe. Građanska je država samo oruđe klasnog ugnjetavanja. Upravo zato što je »sloboda vječna aristokratija ljudske prirode« (Debata o slobodi štampe, 1842), ljudska zajednica s onu stranu klasa mora biti njezino istinsko ostvarenje, rješenje za individuu i društvo kao njihovo pomirenje u slobodnom zajedništvu.

Slobodarstvo (njem. Freidenkertum, engl. free thinking), najčešća oznaka za prosvjetiteljstvo svake vrste, posebno 18. st. u Engleskoj i Njemačkoj, dok se u Francuskoj slobodarske težnje ljudi od pera poklapaju s nazivom »filozofije« i »filozofa«, makar s filozofijom kao

Δ na vrh Δ

»strukom« obično ne stoje u neposrednoj vezi. Pod slobodarstvom se često razumije težnja za oslobođenjem od svih predrasuda, naročito moralnih, više nego borba za političku slobodu (v. prosvjetiteljstvo).

Slobodni mislilac (engl. freethinker, njem. Freidenker), prije svega onaj koji se oslobađa uobičajenih, nekritički usvojenih, konvencionalnih pogleda, mišljenja, vrednovanja, ideja, vjerovanja, te se pouzdaje samo u svoj vlastiti um i sposobnost kritičkog rasuđivanja; zatim onaj koji u svom misaonu radu i stvaralaštvu ne želi da se podvrgava unaprijed bilo kakvim dogmama, gotovim istinama, »receptima« ili doktrinama (religijskim, političkim, moralnim, socijalnim, filozofskim) koje bi imao da bez pogovora prihvata i usvaja i da im se nekritički podvrgava, jer je to u suprotnosti s njegovim osnovnim životnim zadatkom, tj. s istraživanjem i otkrivanjem istine i beskompromisnom borbom za nju. - Slobodnim misliocima najprije su se nazivali engleski deisti (v.) 18. st. (Toland i dr.), koji su se borili protiv dogmi i vjerovanja a za tzv. prirodnu religiju, zatim mislioci epohe prosvjetiteljstva (franc. materijalisti i enciklopedisti).

Slučaj (lat. casus), u opštem smislu sve što se ne pojavljuje kao nužno ili namjerno i za čije se iznenadno nastupanje ne može navesti nikakav razlog ili uzrok; s obzirom na (»normalan«) opšti kauzalni tok stvari i događaja, nešto posve neočekivano, što očito odstupa i za što nemamo pravog objašnjenja i dovoljnog opravdanja. Termin slučaj ima (uglavnom) tri značenja: ono što je 1) nebitno (akcidentalno, v.), 2) nenužno (kontingentno, v.) i 3) nenamjerno. Zatim, slučaj može biti apsolutan (ukoliko se pretpostavlja mogućnost djelomično slobodnog, svojevoljnog, pa i samovoljnog događanja), i relativan=nepoznat, čime se misli na pojedinačan događaj koji se ne da predvidjeti, proračunati, predskazati, predodrediti (nego samo u prosjeku, statistički, čime se dobiva tek opšta vjerojatnost). Svaki je slučaj zasnovan na određenoj pretpostavci koja ga u tom obliku upravo omogućuje. A ako je slučaj posve određen nužnošću, u tom smislu on je slučajan (nepredviđen i nepredvidiv) samo za spoznajnu

Δ na vrh Δ

svijest ili znanje (npr. po Spinozi i mehaničkom materijalizmu uopšte, slučaj je ono za što ne znamo, o čemu nemamo adekvatne ideje, što nismo još dokraja spoznali; inače je sve determinirano = apsolutni determinizam, v.). Suprotno tome, slučaj je uvijek unošenje nečega novog u postojeće stanje. Negirati slučaj tada znači negirati mogućnost slobodne djelatnosti, stvaralaštva, slobode uopšte, jer je tada sve apsolutno nužno i unaprijed (po nečemu drugome) određeno i uređeno i ništa se ne da izmijeniti (= fatalizam, v.).

Slučajno : suprotno od nužnog. Ono »Što može biti, a može i ne biti, može ovako, ali može i drugačije biti, i njegovo biti ili ne biti, ovako ili onako biti, nije zasnovano u njemu samom već u nečem drugom«.

Slučajnost , v. kontingencija.

Sljepoća za boje Vidna anomalija koja se sastoji u nesposobnosti doživljavanja boja. Sljepoća za boje može biti potpuna (v. akromatopsija) ili ograničena na neke boje. Najčešća je sljepoća za zelenu i crvenu boju, tzv. daltonizam, a očituje se u nesposobnosti razlikovanja tih dviju boja. Sljepoća za boje je nasljedno određena i vezana je gotovo isključivo uz muški spol. Oko 5% muškaraca su daltonisti.

Smisao (njem. sinn, engl. sense), isto što i značenje (v.), naročito značenje shvaćeno šire, kao nešto što nije ograničeno na jezik; u slučaju kad se značenje i smisao ograničavaju na jezik, često se značenje pripisuje pojedinim riječima, a smisao rečenicama. Takođe: isto što i sadržaj (v.), bit (v.), svrha (v.). Takođe: osjetljivost (prijemljivost) za nešto, sposobnost za osjećanje (razumijevanje, shvatanje) sadržaja, biti, svrhe nečega (npr. smisao za muziku).

Smisaon , koji ima neki smisao (v.), koji nije besmislen (v.).

Smisaonost ili smislenost , svojstvo onoga što je smisaono (v.), svojstvo onoga što posjeduje neki smisao (v.).

Socijabilitet (lat. sociabilitas), sposobnost podruštvovljenja: jedna od bitnih i konstitutivnih komponenata čovjekova nastanka, razvitka i određenja uopšte, koja je primjerena njegovoj biti; društvenost, druževnost, zajednišstvo; neposredni medijum čovjekova opstanka, njegova sredina.

Socijalan (lat. socius = drug i socialis = društven), koji se tiče društva i društvenosti. Socijalni su svi oni odnosi, institucije, stanja, stvari i predmeti, koji stoje u bilo kakvom odnosu s čovjekom kao društvenim bićem, ili općenito društvena uvjetovanost i povezanost čovjekova bića i njegova života u određenoj zajednici. Socijalna određenost jedna je od bitnih i konstitutivnih za čovjeka kao čovjeka, jer on živi samo u socijalnoj zajednici. U tom smislu značajno je Aristotelovo određenje čovjeka kao »•zóon politikón« (tj. kao po prirodi društvenog bića).

Socijalna etika , onaj oblik ili usmjerenost etičke nauke koji se svojim naročitim naglašavanjem socijalnog aspekta moralnih odnosa i specijalnim bavljenjem dužnostima i moralnim obavezama pojedinca prema zajednici razlikuje od tzv. individualne etike. Pa socijalna etika znači svaku etiku koja primarno uzima u obzir socijalni moment kako pri objašnjenju nastanka, uloge i značenja moralnog fenomena, tako i pri moralnom ocjenjivanju i vrednovanju pojedinih djelovanja. U tom se često (npr. u vulgarnom materijalizmu i sociologizmu) ide predaleko, pa se čak želi zasnovati nekakva »Sociologijska etika«, što je po svojoj biti contradictio in adjecto. Ali kako je svaki moralni odnos (u najširem smislu) svojim porijeklom, smislom, ciljevima i zadacima na bilo koji način vezan uz socijalni život čovjekov i na njega upućen, dakle uvijek u odnosu na drugog čovjeka i na određenu zajednicu (Robinson nema etike i moralno se ne odnosi), individualne se moralne dužnosti, principi,

norme i obaveze uopšte neposredno podudaraju sa socijalnima, te je razlika između individualne i socijalne etike zapravo samo uvjetna. Upravo Kantova autonomna etika primjereno pokazuje kako je čovjek pojedinac moralni samozakonodavac (a ne bilo koja socijalna sredina).

Sociologija , znanje o društvu, o njegovim osnovnim strukturama (v. društveno ekonomske formacije), oblicima i zakonima razvoja. Ime sociologija potiče od A. Comtea koga smatraju i osnivačem sociologije. On je tim imenom nazvao svoju socijalnu fiziku, tj. učenje o društvenim fenomenima koji su, po njegovu mišljenju, podvrgnuti istim zakonima kao i fizikalni i biološki fenomeni. Već u ovoj koncepciji, kao i u većini ostalih građanskih socioloških shvatanja, izbija ili mehanicističko ili idealističko shvatanje društva kao sfere kojom vladaju ili neki zakoni nižih prirodnih područja, ili idealni zakoni (ideje itd.). Iz takvih nastojanja da se protumači istorija, društvo i društveno kretanje nastale su različite sociološke koncepcije i pravci, od kojih navodimo najpoznatije. - Mehanicistička sociologija (Carey, Solvay, Vinjarski i dr.) nastoji da društvene pojave protumači mehaničkim zakonima i time predviđa osnovne specifične pojave i zakonitosti u historiji. - Geografska sociologija (Mečnikov, Ratzel, E. Reclus, Huntigton i dr.) smatra geografske faktore kao odlučujuće za razvoj istorije. Pod geografskim faktorima razumijeva sve ono što je van čovjeka: prirodnu klimu, konfiguraciju zemljišta, vodu i njen tok, prirodnu floru i faunu itd. Osnovni joj je nedostatak što tako relativno statičkim faktorima tumači bujnu dinamiku socijalnog kretanja i promjena. - Biološka sociologija (Spencer, Lilienfeld,Schaffle, Espinas, Worms, Novikov i dr.) shvata ljudsko društvo kao biološki organizam u kojem se prema tome i ispoljavaju iste sile i zakoni kao u biološkim pojavama. Neki su od njih pokušali primijeniti biološki zakon borbe vrste za opstanak na ljudsko društvo i tako došli do reakcionarnih rasističkih koncepcija društva i njegova kretanja (Gobineau, Chamberlain, Ratzenhofer, Lapouge, Ammon i dr.), što je naročito oduševljeno prihvatio fašizam.

Δ na vrh Δ

Osnovna je greška biološke sociologije što ne vidi da je područje društva kvalitativno nova sfera prirode i da se mora tumačiti svojim specifičnim zakonima, a ne zakonima nižih prirodnih područja koji su za to nedostatni i dovode do sasvim pogrešnih zaključaka. - Formalna sociologija (Simmel, Wiese) postavlja sebi zadatak da istraži oblike (forme) ljudskih odnosa, što je predmet sociologije za razliku od ostalih društvenih nauka. lako su u svojim ispitivanjima istražili mnogobrojne oblike ljudskog udruživanja, svojim staticizmom nisu nikada došli do razlikovanja bitnih od nebitnih momenata, a posebno do osnovnih zakona istorijskog kretanja. - Psihologistička sociologija (Tarde, Warde, Ross i dr.) nastoji nekim psihološkim momentima protumačiti istoriju i njeno kretanje (oponašanje, želje, interesi itd.), te tako ne vidi ono bitno sociološko što karakteriše ne pojedinca, nego društvo kao cjelinu. Ovoj vrsti sociologije pripisuje se i Durkheimovo shvatanje sociologije u kojoj dominiraju kolektivne predstave. Iako je u tome idealistički interpretirao osnovni problem, Durkheim i njegovi sljedbenici imali su znatan uticaj, naročito u Francuskoj, i izvršili su niz pozitivnih socioloških istraživanja. - Opisna sociologija obuhvata veliki broj savremenih sociologa na Zapadu kojima je osnovni cilj empirijsko istraživanje pojedinih socioloških činjenica: klase, porodice, sela, grada, i društvene pokretljivosti. Sve ove sociologije uočavale su pojedine momente društvenih struktura i kretanja, ali nijedna od njih nije uspjela pronaći onu bitnu specifičnost koja razlikuje društvo od ostalih područja prirode.

Sociometrija (osnivač Moreno) istražuje odnose »socijalnih atoma«, tj. malih grupa, i ljudske odnose u njima. Ujedno misli da se reformisanjem sitnih društvenih grupacija može reformisati i društvo u cjelini.

Sofist (grč. sophistes = majstor svoga umijeća), u staroj Grčkoj svaki mislilac, mudrac, učitelj mudrosti i govorništva. U atinskom javnom životu isticali su se kao sofisti Protagora, Gorgija, Hipija, Prodik i dr.

∆ na vrh ∆

Izraz sofist naročito pod uticajem Sokrata, Platona i Aristotela, njihovih filozofskih protivnika, dobiva loše značenje u smislu prividne odnosno lažne mudrosti (v. sofistika, sofizam, sofistički).

Sofistički , 1) što se odnosi na sofiste (v. sofist); 2) domišljat, prevarant s posebnim obzirom na vještinu namjernog neistinitog i neispravnog dokazivanja.

Sofistika , 1) filozofsko učenje starogrčkih sofista (v. sofist); 2) umijeće domišljatog dokazivanja, u lošem smislu; 3) zloupotreba jezično izražajnih mogućnosti i logičkih oblika za izvrtanje istine.

Sofizam (grč.), lukava misao, prividan dokaz; uobičajeni naziv za pogrešan zaključak načinjen radi obmane, zabune, a ponekad i šale (tzv. zaključak prevare). Sofizam može biti više uvijen ili čak drastičan. Primjer starogrčkog sofizma: što nisi izgubio to još imaš; rogove, veliš, nisi izgubio - dakle ih imaš.

Solidarizam (franc. solidaire) je shvatanje o zajedničkim interesima i obvezama, o uzajamnoj odgovornosti i složnosti ljudi u zajedničkom životu. Prema solidarizmu pojedinac je po svojoj biti upućen na društvo kao što je društvo upućeno na pojedince kao svoje članove. Osnovni smisao solidarizma izražava izreka: »Jedan za sve, svi za jednoga«. Solidarnost je prema E. Blochu »posljednja norma objektivnoga prava«.

Solipsizam (lat. solus = jedini i ipse = sam), ekstremno idealistička i subjektivističko (v.) u teorijskom sanjanju stav po kome postoji samo Ja kao jedina svijest sa svojim svjesnim sadržajem, i ništa izvan nje. Schopenhauer je radikalnog solipsistu uputio u ludnicu. Umjereni solipsizam uzima nadindividualnu svijest kao jedini svjetski faktor, koji je i izvor stvarnosti i bitka uopšte. Prihvatljiv je jedino metodički (v.) solipsizam, kakav zastupa recimo Descartes ili Driesch. Praktički

(moralni) solipsizam je egoizam (v.), koji uzima vlastiti Ja kao vrijednosnu osnovicu života i svijeta.

Somatični živčani sustav (grč. soma = tijelo), onaj dio živčanog sustava koji reguliše odnose između organizma i vanjskog svijeta. Preko osjetnih organa i aferentnih neurona živo biće prima podatke o okolini, a posredstvom eferentnih neurona i mišića može na okolinu i promjene u okolini prikladno reagovati. Somatični živčani sustav dijeli se na centralni dio koji obuhvata mozak, moždano deblo i leđnu moždinu i periferni dio koji čine uglavnom lubanjski i spinalni živci. (Sinonim: cerebro-spinalni nervni sistem).

Somatologija , disciplina koja se bavi proučavanjem tjelesne konstitucije i funkcije organa.

Sorit (grč. sorós = hrpa), 1) skraćeni polisilogizam lišen jezično izraženih pojedinih zaglavaka unesenih u slog silogizma osim, naravno, zaglavaka episilogizma. Sorit kao prirodniji oblik izražavanja zapravo je složena entimema (v.) koja ne okrnjuje logičku strukturu samog polisilogizma; 2) oblik pogrešnog zaključka poznatog i pod imenom acervus (v.).

Specificirati (lat. specificare = pojedinačno navesti), nabrojati pojedinosti koje potpadaju pod neki opšti pojam; razdijeliti rod na podvrste, podvrste na razrede (v. specifikacija).

Specifičan (lat. species = rod, vrsta), poseban, svojstven samo jednom predmetu ili pojavi, po čemu se određena vrsta razlikuje od njoj nadređene vrste, izvjestan, naročit, svojevrstan; preneseno: bitan za nekoga ili nešto, različit od standardnog. (Npr .: specifični volontarizam, neuobičajena posebna vrsta volontarizma, koja se inače ne zastupa u uobičajenim volontarističkim filozofijama).

Δ na vrh Δ

Specifikacija (lat. specificatio), nabrajanje pojedinosti koje potpadaju pod neki opšti pojam (v. specificirati). Prema Kantu treba kod svakog filozofiranja strogo zadovoljiti zakon specifikacije kao i zakon homogeniteta (v.), ali nipošto jedan na uštrb drugome.

Specijalan (lat. specialis = poseban), koji se odnosi na nešto posebno, na poseban slučaj.

Spekulacija (lat. speculari = iz daljine posmatrati), teorijski način mišljenja koji se odriče i posve je odvojen od svakog mogućeg iskustva. Niti polazi od iskustvenih i stvarnih podataka niti ih nastoji objasniti. Spekulativno je mišljenje odvojeno od osjetilnosti i kreće se samo u nadempirijskoj sferi. Stvaralačko konstruktivni, često intuitivni (v.), a uvijek posve apstraktni način mišljenja kojim se nastoje izvesti zajednički principi sveukupne stvarnosti i otkriti ono apsolutno, jer mu je predmet uglavnom metafizička tematika. Suprotno: empirija (v.).

Spekulativan (lat. speculativus), obično oznaka za misaone procese koji se kreću na razini viših apstrakcija, veoma udaljenoj od razine iskustva. U tom smislu svaka filozofska teorija ima spekulativan karakter. Izraz ima često i pežorativno značenje te se primjenjuje na »pojmovna fantaziranje«, tj. na one misaone postupke koji umjetno i samovoljno uspostavljaju logičke veze među najdisparatnijim područjima smisla.

Spinocizam , filozofski nauk Barucha Spinoze (1632 - 1677) i njegovih sljedbenika, direktni ali originalni nastavak kartezijanizma (v.). Ima samo jedna supstanca koja je uzrok same sebe, opstaje nužno i beskrajna je: Bog ili priroda (Deus sive natura). Među bezbrojnim njezinim atributima čovjeku su poznata samo dva: mišljenje (cogitatio) i protežnost (extensio). Iz ovih atributa nužno proizlaze i njihovi modusi: iz mišljenja - pojedine ideje; iz protežnosti - pojedine stvari, i među ovima ne opstaje nikakvo uzajamno djelovanje,

∆ na vrh ∆

premda je isto etnost njihova reda unaprijed garantovana. Štaviše, modusi nemaju nikakve samostalnosti, sve je potpuno determinisano supstancom. Nabrojeni elementi spinocizma dali su povoda da se ta filozofska doktrina često naziva različitim imenima: apstraktni monizam (v.), akosmizam (v.), panteizam (v.) i sl. Pored brojnih pristaša spinocizam je znatno uticao na Lessinga, Herdera, Goethea, Jacobija itd.

Spiritizam (engl. spirits = duhovi) je praznovjerje da umrli i dalje žive i da je s njima moguće saobraćati. Također : pokušaji uspostavljanja takvog saobraćaja u svrhu dobivanja vijesti s »onog svijeta«.

Spiritualan (novolat. spiritualis), duhovan, netjelesan, koji se odnosi na duh, koji pripada duhu (v.). (V. spiritualizam).

Spiritualizam (lat. spiritus = duh), metafizički pogled koji uči da je osnov, supstance sve stvarnosti duh (v.). I sve tjelesno je samo pojava, samo predstava duha. Materijalno nije ništa drugo nego objektivizacija duha, produkt psihičkog stvaralačkog doživljavanja. Samo duh je ono stvarno i ujedno apsolutno. Umjereniji oblik spiritualizma je dualističan, pa u psihologiji uzima dušu i tijelo kao dvije samostalne supstance, ali njihova kvaliteta ipak nije heterogena. Monistički izraz spiritualizma nalazimo u metafizici identiteta (v.). Suprotno: materijalizam (v.).

Sposobnost : potencijalni reaktivni sustav za vršenje određene djelatnosti. Sposobnosti se stiću u toku djelatnosti, na osnovu naslijeđenih dispozicija (v.), a pod uticajima društvene i prirodne sredine u kojoj individuum živi i razvija se. Razlikuju se osnovne ili fundamentalne sposobnosti, koje određuju razinu uspjeha u većem broju različitih djelatnosti (npr. inteligencija), od specijalnih sposobnosti koje se očituju u užim, specifičnim djelatnostima (npr. oštrina vida, spretnost prstiju).

Δ na vrh Δ

Spoznaja , saznanje, jedan od osnovnih oblika čovjekova bivstvovanja, djelatnost kojom otkrivamo istinu; također: rezultat te djelatnosti, isto što i znanje (v.). Spoznaja je za razliku od drugih duševnih doživljaja (npr. primjećivanja i predočavanja), nošena unutrašnjom intencijom da otkrije nešto, što i neovisno od subjektivne doživljajnosti objektivno važi. Različite aspekte problema spoznaje proučava spoznajna teorija (v.).

Spoznajna teorija Filozofska disciplina koja proučava mogućnost, granice, objektivnu vrijednost, porijeklo i predmet spoznaje. Premda su već antički i srednjovjekovni filozofi u sklopu svojih općefilozofskih radova raspravljali i o različitim aspektima problema spoznaje, spoznajna teorija kao zasebna filozofska disciplina nastala je u novom vijeku. Njen osnovni programski zahtjev, da proučavanje naših spoznajnih moći treba da prethodi svakom drugom filozofskom proučavanju, prvi je jasno formulirao Descartes, a na svoj ga je način ostvano J. Locke koji se stoga obično naziva osnivačem spoznajne teorije. U svom »Ogledu o ljudskom razumu« Locke se primio toga da istraži »porijeklo, izvjesnost i opseg ljudskog znanja, kao i osnove i stupnjeve vjerovanj.a, mnijenja i suglašavanja«. Nastavljajući na Lockea intenzivno su se bavili spoznajnom teorijom G. Berkeley, D. Hume, i G . H. Leibniz, a naročito I. Kant koga neki smatraju pravim osnivačem spoznajne teorije, jer je nastojao da još jasnije nego Locke razgraniči spoznajnu teoriju od psihologije i od metafizike i da je učini osnovnom filozofskom disciplinom koja prethodi svima ostalima. Kantovi neposredni nastavljači (Fichte, Schelling, Hegel) osporavali su samostalnost spoznajne teorije i uključili je u ontologiju, ali su na prijelazu iz 19. u 20. st. procvali novokantovstvo i drugi filozofski pravci koji spoznajnu teoriju smatraju nezavisnom i osnovnom disciplinom filozofije. U savremenoj filozofiji vrlo su podijeljena mišljenja o mogućnosti i vrijednosti spoznajne teorije. Dok je jedni još uvijek smatraju osnovnom filozofskom disciplinom, drugi čak osporavaju njenu mogućnost. - U spoznajnoj teoriji najčešće su se razlikovala tri

osnovna problema: 1) problem izvora ili porijekla spoznaje; 2) problem mogućnosti i granica (ili vrijednosti i važenja) spoznaje i 3) problem predmeta spoznaje. U raspravama o porijeklu spoznaje najčešće se sukobljavaju empirizam (v.), koji smatra da je izvor spoznaje iskustvo, i racionalizam (v.) koji smatra da je izvor spoznaje um. Ekstremni je oblik empirizma senzualizam (v.) koji tvrdi da su izvor sve spoznaje osjeti ili osjetno iskustvo. Između empirizma i racionalizma želi da posreduje, odnosno da ih sintetizira i prevlada, kriticizam (v.). U intuiciji nalazi izvor spoznaje intuicionizam (v.), u iracionalnim funkcijama duha - iracionalizam (v.), u nečem nadumnom i natprirodnom , u prvom redu u Božanskoj objavi, supraracionalizam (v.), supranaturalizam (v.) i misticizam (v.), pravci koji se međusobno tijesno preplića pa ih je teško jasno razgraničiti. U vezi s pitanjem o mogućnosti, granicama i vrijednosti spoznaje najjača je sličnost između dogmatizma (v.) i skepticizma (v.), pri čemu se ovaj posljednji javlja u mnogo različitih oblika (kao metodički ili sistematski, totalni ili parcijalni, radikalni ili umjereni; metafizički, logički, etički, ili religiozni itd .). Kao posredni pravci javljaju se kriticizam (v.) i pozitivizam (v.), pri čemu se ovaj posljednji javlja u 20. st. kao logički pozitivizam (v.). U vezi s pitanjem o predmetu spoznaje glavnu sličnost čine realizam (v.) i idealizam (v.), pri čemu se prvi javlja najčešće ili kao naivni realizam (v.), ili kao kritički realizam (v.), a drugi kao subjektivni idealizam (v.) ili kao objektivni idealizam (v.). Posrednim pravcem može se smatrati fenomenalizam (v.). Pored navedene klasifikacije spoznajno-teorijskih problema i pravaca moguće su i drukčije. Tako engleski filozof A. J. Ayer klasificira neskeptičke spoznajnoteorijske pravce na osnovu toga kako se suprotstavljaju skeptiku, odnosno na osnovu toga koji »korak« skeptikovog argumenta odbacuju. Tako dobivamo četiri glavna spoznajno-teorijska pravca: naivni realizam, redukcionizam, naučni pristup, deskriptivnu analizu. - Navedenim spoznajno-teorijskim problemima treba dodati i problem istine (v.) koji je u podjednakoj mjeri ontološki i spoznajnoteorijski i za obje ove »discipline« ima fundamentalan značaj. - Spoznajnoj teoriji, kako se tradicionalno

shvaća, najčešće se prigovara da odvaja problem spoznaje od problema čovjeka, a zatim ga i dalje cjepka pretvarajući aspekte istog osnovnog pitanja u različite nezavisne probleme. U obranu spoznajne teorije iznosi se da je problematika spoznaje svojevrsna i značajna problematika koja zaslužuje da bude i posebno obrađena.

Srce (grč. kardia; lat. cor), osim što znači tjelesni organ, i danas predstavlja simbol svekolike osječajnosti. Za Aristotela i kasnije sve do novih anatomskih istraživanja u 16. st. srce je sjedište osjetilnosti i osječanja . S Pascalom postaje specifičnim načinom spoznaje (»srce ima razloge koje razum ne poznaje«), posebno međuljudskih odnosa a onda i svega ostaloga što se nalazi u području morala, religije pa i filozofije jer se njime spoznaju i »prvi principi« znanosti. Dok Kant uz taj pojam vezuje samo prirodnu težnju koja ide više ili manje na ruku moralnom zakonu, za Hegela znači »kompleks senzacija« što predstavlja neposredno i prvobitno ljudsko iskustvo. Oslanjajući se na Pascala i novija filozofija upotrebljava često termin srce, zamijenjujući ga kadkad za termin savjest naznačujući pri tom specifično područje na kojem čovjek intuicijom postiže sigurnost o prvim principima zbilje.

Sredina (grč. mesótes; lat. medium): položaj jednako udaljen od najmanje dvije krajnosti. Uz popratna prostorno značenje riječ sredina je od davnine označavala savršenstvo. Ideja sredina kao savršenstvo Aristotel određuje i vrlinu kao sredinu dvaju zala (mesótes duo kakíon) što će preuzeti kasnije gotovo sva filozofija. Pascal obogaćuje pojam ontoantropologijskom konotacijom određujući čovjeka kao »sredinu između ništa i sve« (entre rien et tout) sa etičkom posljedicom: tko napušta tu sredinu razara čovještvo i čovječnost. Za Hegela je sredina egzistirajuće posredovanje ekstrema ili naprosto mjera zbiljnosti te prema tom dinamičkom shvaćanju postoje »stupnjevi ispunjenja ili konkrecije sredine«. Nietzsche polemizira protiv aristotelovskog etičkog značenja vrline kao sredine izrugujući ga kao teoriju »osrednjosti«.

Δ na vrh Δ

Vraćajući se starogrčkoj filozofijskoj tradiciji Heidegger ugrađuje pojam sredine u svoju filozofiju bitka gdje se bitak javlja kao »sredina bića« i kao »otvorena sredina bića u cjelini«, omeđuje biće prema bitku s jedne i ništavilu s druge strane. I u nas se održalo pozitivno značenje sredine na moralno-etičkom planu u uzrečici o »zlatnoj sredini «.

Središnji ili srednji pojam, naziva se u zaključku (v.) onaj posredni pojam koji povezuje obje premise da bi se iz njih mogao izvesti valjan zaglavak (v.). Povezan je značenjem s oba pojma zaglavka, ali sam u zaglavak ne ulazi.

Stadij (grč. stadion = mjera za duljinu), određeni isječak iz nekog postojećeg razvojnog niza.

Starohegelovci - nakon Hegelove smrti (1831) njegovi sljedbenici su se razdvojili u dva glavna pravca: mladohegelovce (v.) koji su nastojali radikalizirati neke Hegelove koncepcije (naročito na području filozofije religije i prava) i starohegelovce koji su bili oštri protivnici radikalnije i društveno progresivnije mladohegelovske struje i insistirali na cjelovitom sistemu Hegelove filozofije. Uglavnom politički konzervativna nastrojeni, nisu stavljali akcent na filozofski radikalnije i značajnije dijelove Hegelove filozofije, naročito ne na dijalektiku kao revolucionarnu metodu mišljenja, nego na idealistički sistem i teološku interpretaciju Hegelove apsolutne ideje, duše i čovjeka, što je morala završiti i u filozofskom konzervativizmu i dogmatizmu. Osnovni organ starohegelovaca bio je »Jahrbiicher für wissenschaftliche Kritik« (1827 - 1847), a glavni predstavnici su bili G. A. Gabler, K. F. Goschel, H. F. W. Hinrichs, L. V. Henning.

Stenično , oznaka za dinamogena i uzbuđujuća osječanja koja podižu opštu razinu aktiviteta individuuma.

∆ na vrh ∆

Stid je kompleksni osjećaj s najuočljivijim izrazom zauzdavanja sjetilnosti, posebno seksualnosti. Premda se susreće u različitim pogledima kod svih naroda i rasa kao i kod svakog normalnog pojedinca antropolozi i psiholozi nisu načisto radi li se o instinktu, o prvobitno, urođenom ili stečenom, izvedenom osjećaju. Zbog naglašene veze sa tjelesno senzualnom sferom neki ga definišu uopšteno kao »fizički respekt« prema nama samima.

Stohastičke pojave, općenito: ono što je plod slučaja. Stohastičke pojave su one koje nisu nužno određene, tj. nisu podložne determinističkoj analizi. Stohastički procesi su oni koji variraju od jednog niza veličina do nekog drugog niza veličina. Stohastička veličina je ona koja može zadobiti više vrijednosti u skladu sa zakonom vjerojatnosti, a stohastička promjenljiva, koja će se tokom vremena ponašati kao stohastička veličina.

Stoicizam : učenje filozofa stoika. Škola je dobila ime po trijemu (stoa) u Atini. Osnivač stoičke filozofije bio je Zenon (366 - 264) iz Kitiona na Kipru. Pored Zenona u grupi stare stoičke škole ističu se Kleant (331-233) iz Asosa i Hrizip (281- 208) iz grada Soli u Kilikiji. U Srednjoj stoi poznatiji su: Panetije s Rodosa (185 - 110) i njegov učenik Posejdonije (135 - 51) koji je bio porijeklom iz Sirije. U Novoj stoi ističu se rimski filozofi: Seneka (4. pr. n.e. -65. n. e.), Epiktet (60- 140) i Marko Aurelije (121-180). — Grčki stoicizam ističe se konsekventnim materijalizmom. U prirodi postoji opšta nužnost (logos) koja je ujedno i umnost svijeta. Umna priroda u svojoj cjelokupnosti najbolji je uzor za ljudsko etička djelovanje. Priroda je harmonija. I čovjek mora u sebi ostvariti to idealno stanje. To će moći ako pomoću uma bude savladao sve svoje afekte koji bi mogli umanjiti razumsko odlučivanje i djelovanje. Ideal stoičkog mudraca bio je zamišljen kao jakost vlastitog duha i volje pomoću kojih se čovjek uzdiže iznad vanjskog objektivnog postojanja, koje se ne može mijenjati. Time je stoički duh postao svijest o slobodi koja je bila ostvarena samo u vlastitoj volji i mišljenju.

Δ na vrh Δ

Stoički, što je u skladu sa stoičkom filozofijom. Općenito taj pojam označava hrabrost, ustrajnost i veličinu duha u borbi protiv negativnog djelovanja i emocionalno-afektivnih raspoloženja.

Strah se obično dijeli od bojazni; strah je općenit, ne-predmetan dok je bojazan uvijek predmetno određena. Međutim, to pojmovno razlikovanje ima više heurističko značenje, ustvari kao razlika egzistencijalno duboko zasnovanog straha prema egzistencijalno perifernom strahu koji se tada obično naziva bojazan. U tom egzistencijalnom smislu antika ne poznaje strah, fenomen straha javlja se u helenizmu i prije svega u kršćanskoj religiji. Početkom renesanse preko prosvjećenosti pa sve do Hegela strah je samo jedan moment svjetskog uma, logosa. Tek Schelling i zatim odlučujuće Kierkegaard tematiziraju fenomen straha kao bitno određenje čovjeka. Kod Kierkegaarda se egzistencijalni strah prevladava kršćanskim vjerovanjem. Puno značenje fenomen straha zadobija u filozofijama egzistencije i to prvenstveno oslanjajući se i dalje na Kierkegaarda i razrađujući njegove teze dakako otklanjajući njegovo osnovno kršćansko utemeljenje i usmjerenje. Kod Heideggera strah postaje jedna od centralnih kategorija, to je strah tu-bitka prepuštenog samom sebi, sigurnog u samog sebe i određenog kao strašljiva sloboda k smrti. Ono »od čega« strah je sam »bitak-u-svijetu«. Izdržavajući ono Ništa čovjek iskušava nesigurnost svog Ja ali i vlastitost svog opstanka. Tako je za Heideggera sloboda izbor-samog-sebe u zahvatanju vlastitog moći-bitka. Za Sartrea je sloboda stavljanje u pitanje bitka korakom koji poništava kauzalni slijed konstitucije bitka. To je moguće samo za ljudsku svijest pa su zato svijest i sloboda identični. U strahu čovjek postaje svjestan te slobode, slobode svog odlučivanja i odgovornosti za cjelinu bez potpore u postojećim vrednotama. Pojam straha ima također veliko značenje u Freudovoj psihoanalizi, prvo kao traumatična posljedica čina rađanja, tj. kao ponavljanje tada doživljene bespomoćnosti u novoj sredini, napuštenosti nakon sigurnosti i, kao psihofizička reakcija na situaciju opasnosti rođenja. U skladu sa svojom teorijom

o trostupnom duševnom modelu razvoja konflikata između Ono, Ja i nad Ja, Freud razlikuje nagonski, realni i strah savjesti.

Strast (grč. pathos, lat. passio, franc. passion, njem. Leidenschaft) je jaka trajna žudnja, koja je usmjerena na ustanovljene predmete, osobe i vrijednosti. Strast se razlikuje od afekta time što ona ne nastupa kao trenutno stanje, nego predstavlja trajno i duboko usmjerenje čitave čovjekove duševnosti, kako voljne tako misaone i osječajne, tako da se bez strasti ništa veliko niti misli niti stvara. U tom smislu poznata je Hegelova izreka: »Bez strasti nije ništa veliko stvoreno niti se bez nje može stvoriti«. Naravno, Hegel najmanje zastupa psihološko shvatanje, koje i svjetsko-povijesna djela velikih ljudi tumači kao posljedice njihovih strasti, jer strast je prema Hegelu ipak samo subjektivna strana čovjekova djelovanja. Vrednovanje neke strasti vrši se prema tome, da li je ona usmjerena na niže ili na više vrijednosti odnosno kakva djela, stremljenja i afekte izaziva. Platon je razlikovao afekt ugode, neugode, pohlepe i straha, čemu su stoici suprotstavili četiri glavne vrline, a kao ideal zagovarali apatiju ili ukidanje afekata zbog njihove škodljivosti. Tek je filozofija renesanse otkrila pozitivnu ulogu afekata. Poznat je još i Spinozin prigovor onim filozofima novoga vijeka koji »strasti zamišljaju kao poroke«. Nasuprot tome on će razlikovati afekte već prema tome da li povećavaju (radost) ili smanjuju (žalost) moć našega djelovanja. Iako i sam racionalist, Spinoza uči da se neki afekt može ograničiti i ukloniti samo suprotnim i jačim afektom. Ako bi se za Spinozu moglo reći da ne razlikuje strogo strasti i afekte, Kant će označiti »afekt kao vodu koja probija nasip a strast kao veliku rijeku koja se u svom koritu sve dublje probija«. Slično Spinozi i E. Bloch među tzv. afektima iščekivanja razlikuje negativne afekte (strah, tjeskoba), jer su usprkos otporu »potpuno trpeći« kao »puko pasivna strast«, i pozitivne afekte kao što je nada: Nada, taj protuafekt iščekivanja protiv straha i tjeskobe, je stoga najljudskije od svih unutarnjih uzbuđenja i dostupna je samo ljudima, ona se ujedno odnosi spram najdaljeg i najsvjetlijeg horizonta. Ona je u nutrini onog appetitusa

koji subjekt ne samo ima, nego se iz njega, kao neispunjen, još bitno sastoji«. Tako nada implicira bitno pravu budućnost« ili bitak koji još nije ispunjen.

Struktura (lat. structura = gradnja), ustrojstvo, građa; raspored elemenata (dijelova, članova) neke cjeline (»jednolična, složena struktura«); također, cjelina koja je sazdana po nekom pravilu, šemi, rednom pravilu. Često se upotrebljava termin struktura da označi - nasuprot cjelini građenoj samim raspoređivanjem (dispozicijom) elemenata - organsku (interfunkcionalnu) cjelinu u kojoj svaki član zavisi o drugima i samo po svojoj su datosti s drugim članovima i cjelinom dobiva svoje značenje i vrijednost. Takve strukture bile bi npr. živi organizam, psihički život pojedinca, društvena zajednica. Interfunkcionalna svrsishodnost prirodnih (npr. bioloških) struktura objašnjavala se katkada finalistički, što je dovodilo do oštrih znanstvenih sporova (v. vitalizam, neovitalizam). Nastojanje da se pojam strukture unese u osnove znanosti (od fizike do psihologije i istorije kulture) karakteristično je za teoriju oblika.

Strukturalizam , metodološki pogled i istraživački postupak u društvenim i duhovnim naukama koji polazi od pojma strukture (v.) kao temelja, srodna pojmu lika (v.) i organizma (v.), ali se u sličnosti naspram tradicionalnog pojma supstance (v.) kao samoj postojanosti uspostavlja upravo svojom razlikom od drugoga. Ponekad i sa određenim filozofskim pretenzijama, ali bez zajedničkog stava, taj se znanstveni pokret razvija uglavnom u Francuskoj gdje strukturalnu metodu primjenjuje niz znanstvenika u etnologiji i socijalnoj antropologiji (C. Lévi-Strauss), psihoanalizi i psihologiji (J. Lacan), književnosti znanosti i semiologiji (R. Barthes), povijesti znanosti (M. Foucault). Heterogen u naučnim interesima i konkretnom pristupu, strukturalizam povezuje i polazi samo od strukturalne lingvistike F.de Saussurea i uvjerenje da jedino sinhronizovano razmatranje sistema znakova i značenja vodi ispravnoj spoznaji jezika, društvenih ustanova i stupnjeva srodstva, poetskih tvorevina i

∆ na vrh ∆

gospodarskih sistema, pri čemu se ne uzima u obzir dijahronija i tako niječe svaka povijesnost. Uspješan u primijenjenim istraživanjima i konkretnim opisima pojedinih složenih fenomena na raznim područjima, strukturalizam nije dospio do značajnijih teoretskih sinteza.

Strukturna psihologija , zajednički naziv za one struje u teorijskoj psihologiji koje psihički život posmatraju kao organsku (interfunkcionalnu) ili smislenu cjelinu - strukturu. Otklanjajući (djelomično ili sasvim) izoliranje pojedinih psihičkih činjenica kao samo vrijednih »elemenata«, predstavnici strukturne psihologije traže da se svaka psihička manifestacija nastoji »razumjeti« iz cjeline duševnog života (psihičke strukture) kojoj pripada i koju izražava. Iako je ideja o cjelovitosti i među zavisnosti (strukturnoj konherentnosti) psihičkih procesa bila najživlje naglašavana u okviru filozofski nastrojene, tzv. duhovno naučne psihologije (Dilthey, Spranger), a u različitim »dubinskim« psihologijama (psihoanalizi, individualnoj psihologiji) hipertrofirala do fantastičnih hipoteza, strukturalizam je danas opšte pravilo empirijske psihologije u nekim područjima psihološkog istraživanja. Dakako da primjena strukturalnog aspekta ne lišava naučnu psihologiju ni mogućnosti ni dužnosti da proučava i »elementarni« (astrukturni) oblik pojedinih psihičkih procesa, naročito onih koji se javljaju kao tipične reakcije na podražaje fizičke okoline (osjetni fenomeni).

Stvar (lat. res), izvansvjesno-postojeći, stvarni, osjetilno-doživljajni, tjelesni, pojavni, dakle prostorno ograničeni, realni predmet. Od stvari je sačinjen svijet stvari ili stvarnost, koja za razliku od samo doživljajno-zbiljske predmetnosti sačinjava objektnu, realnu, stvarnu, tjelesnu, vansubjektivnu opstojnost. Svakako je stvarnost uži pojam od pojma zbilje koji obuhvata i nestvarne ali istinske doživljaje i njihove moguće nestvarne predmete, koje nazivamo mišljenjima (v.).

∆ na vrh ∆

Stvaralaštvo , izvorna djelotvorna snaga u čovjeku, po kojoj on može da ostvaruje nove tvorevine na području tehnike, umjetnosti, nauke, i uopšte civilizacije i kulture.

Stvarnost (lat. res corporales = tjelesne stvari), zbirni pojam za sve stvari, stvari kao neslobodne, bezlične, materijalne predmetnosti, podvrgnute samo zakonima mehaničke nužde. Pojam stvari je ontološko spoznajno teorijska suprotnost pojmu lice, koje, osim što kao i stvar jest, posjeduje i duh, pa je prema tome više nego stvar.

Stvar po sebi Filozofijski pojam koji je u današnjem određenom spoznajno teorijskom smislu uveo u filozofiju Kant, a označava ono stvarno što opstaje neovisno o subjektu koji spoznaje, s onu stranu, izvan mogućeg predmetnog iskustva i njegova spoznajnog određenja. Od stvari po sebi doživljavamo samo pojavu (v. fenomen), a ona sama ostaje osjetnosti nedohvatljiva i prema tome nespoznatljiva, te je samo pomišljamo (v. noumenon). Pojam koji znači suprotnost pojmu »stvar za nas«, kako se nama pričinjava, kako nam se preko primjedbi i predodžbi nadaje. Budući da je subjekt doživljava kao pojavu, kao fenomen, ona uvijek nužno aficira (podražuje), djeluje na spoznajni subjekt i tako postaje uzrok, a ujedno spoznajno objektivni neminovni korelat subjektivne osjetilne doživljenosti. Stvar po sebi ne može se spoznati, ali se mora pomišljati i njenu o subjektu neovisnu postojanost tvrditi, jer bi se u protivnom slučaju moralo tvrditi da je osjetna pojava ničega. Prema tome je pojam stvari po sebi nužna dopuna pojmu pojavnosti. Stvar po sebi granični je pojam mogućeg spoznavanja, za koji se zna tek toliko da realno jest, a spoznajna teorija, koja na takvoj pretpostavci počiva, zove se fenomenalizam (v.), suprotnost realizmu (v.) koji ne poznaje granice ljudske spoznatljivosti kad se radi o stvarnosti (v.).

Subalteran (lat.), podređen nečemu. (V. subalternacija.)

Subalternacija (lat. subalternus = podređen), podređenost, odnos između univerzalnog i partikularnog suda iste kvalitete s istim subjektom i predikatom (»Svi S su P« i »Neki S su P«, te »Nijedan S nije P« i »Neki S nisu P«). - Subalternirajući i subalternirani sud - dva suda u odnosu subalternacije (subalternirajući je univerzalan, a subalternirani partikularan). Ako je subalternirajući sud istinit, istinit je i njemu subalternirani, a ako je subalternirani sud neistinit, neistinit je i njegov subalternirajući. - Neposredan zaključak ili izvod (v.) po subalternaciji - zaključak od istinitosti jednog univerzalnog suda na istinitost njemu subalterniranog ili od neistinitosti jednog partikulamog suda na neistinitost njegovog subalternirajućeg.

Subdivizija (lat.), podređena divizija, tj. divizija pojedinih pojmova koji su na osnovu prethodne divizije višeg pojma dobiveni kao njeni članovi (membra divisionis). (v. divizija, klasifikacija.)

Subjekt (lat. subjectum, grč. hypokeímenon = što je metnuto pod nešto, što leži pod nečim, podmet), logičko gramatički: dio rečenice, koji je ujedno i nosilac izraza, rečenični predmet o kome se nešto izriče; psihološki: nosilac svih svjesnih doživljaja; spoznajno teorijski: uvjet spoznavanja uopće, ono što spoznaje, skup spoznajnih funkcija i oblika pojedinačnoga Ja; a kod nekih spoznajnih teoretika i »svijest uopšte«. Pod sviješću uopšte razumijevaju subjektivnoj svijesti imanentni, ali od individuuma neovisni uvjet spoznavanja; ontološki: nosilac stanja, svojstava, djelovanja, koji pretvara od spoznavanja neovisan zbiljski bitak, pa se naziva i supstratom, supstancom, a odnosi se na živu odnosno svjesnu postojanost.

Subjektivan , koji pripada subjektu, koji je utemeljen u subjektu, i koji je sadašnji i vrijedi samo za subjekt u smislu svijesti opšteg ili pojedinačnog čovjeka.

∆ na vrh ∆

Subjektivitet , prisutnost i važnost svega samo za određeni subjekt, svojstvo subjekta, sve što pripada subjektu, ovisnost od subjekta. Suprotno: objektivitet.

Subjektivizam u najopćenitijem smislu znači da je subjekt mjerilo svega odnosno da u životu i mišljenju sve iz subjekta izlazi. U kolokvijalnom govoru označava i uskoću pogleda te nedostatak otvorenosti za sve što leži izvan uskog subjektivnog kruga. Filozofsko mu je značenje višeznačno. Spoznajno teoretski subjektivizam tvrdi da je sva spoznaja subjektivna, pri čemu može određivati subjekt kao »ukupnu svijest« ili kao individualnu svijest. U ovom drugom slučaju riječ je o solipsizmu (v.). Etički subjektivizam tvrdi da su sve moralne vrijednosti subjektivne. Metafizički subjektivizam može biti također dvovrstan, i to tako da uzima svijest samo kao subjektivan pričinjavajući odnosno subjektivnu predodžbu, ili čak da niječe svaki stvarni realitet i tvrdi da postoje samo duhovno duševni subjekti. Egzistencijalistički subjektivizam je filozofski nazor koji uzima subjektivnu opstojnost (egzistenciju) u njenoj neposrednoj datosti kao zbilju koja se ne da izvesti ni iz kakvih općenitosti. Subjektivna egzistencija je izvorna i stvarna u svojoj potpunosti.

Sublimacija (prema lat. sublimis = uzvišen), psihoanalitički (dubinsko psihološki) termin; označava podsvjesni proces kojim se primitivni nagoni (libido) - spriječeni u svom neposrednom očitovanju - preobražavaju u socijalno i kulturno vrijednu aktivnost: umjetničku, naučnu, humanitarnu. Kao i »potisnuće«, »projekcija«, »supstitucija« i »natkompenzacija«, sublimacija se - u psihoanalitičkom naučavanju - ubraja među tzv. »obrambene mehanizme«.

Sublunaran (lat. sub = pod i luna = mjesec), pod mjesečan, a to je po antičkom shvatanju jednako pojmu zemaljski, jer se do mjeseca proteže zemaljska atmosfera, a iza mjeseca nalazi se nad svjetski svijet ili nebo.

∆ na vrh ∆

Subordinacija , podređivanje pojma pod drugi sadržajem širi pojam, koji je odnosnom subordiniranom (v.) pojmu super-ordiniran (v.).

Subordiniran , v. podređen.

Subrepcija (lat. subrepere = ušuljati se), hotimično uvlačenje pogrešnog logičkog zaključka u neki dokazni postupak. Subrepcija je očita spoznajna pogreška.

Suh specie aeternitatis (lat.): s gledišta vječnosti. To je teološko-filozofski stav po kome svaki sadržaj dobiva drugo značenje i vrijednost kad se promatra u odnosu na vječnost.

Subzistencija (lat. subsistere = ostati, trajati), opstanak sam po sebi i za sebe; način postojanja substance (v.) u njenoj osebujnosti i neovisnosti, za razliku od svojstava koja samostalno ne mogu postojati, nego na supstanci inheriraju. Boetije: »Subsistit hoc, quod non indiget alio« (Subzistira ovo, što ne treba nešto drugo). Suprotno: inherencija (v.).

Subzistentan (lat. subsistens), koji ostaje, koji za sebe neovisno postoji (v. subzistencija).

Sud , osnovna logička manifestacija, naročito važna u svim područjima logike i znanstvene spoznaje uopće. Sud se psihologijski ispoljava kao misao konstatacije, a gramatički obično dobiva svoju određenu formulaciju u rečenici. Pitanje logičkog prioriteta pojma ili suda svodi se na pravu mjeru ako se uzme u obzir njihova uzajamna ovisnost i uvjetovanost koja dolazi do izražaja u suprotnim shvaćanjima, s jedne strane, da se sud »sastavlja« od pojmova, a s druge strane, da pojam pretpostavlja i u sebi uključuje mnoštvo sudova. Za razliku od pojma, sud je analitičko-sintetička cjelina, logičko tkivo koje je razloženo u svom sadržaju, tj. predmetno određeno u nekom smjeru, pa je upravo stoga i moguće sud

prosuđivati s obzirom na istinitost ili neistinitost. Razloženost suda očituje se u subjektnoj i predikatnoj jezgri i njihovom logičkom odnosu, tzv. kopuli (v.). To je tek misaona pretpostavka, nalik na pitanje koje postaje sudom istom po afirmativnoj ili negativnoj tvrdnji koja je upravljena na logičku kopulu. Prema tome sud je u logičkom pogledu četveročlana cjelina, bez obzira na to koliko se i kako, u konkretnom slučaju, pojavljuje u gramatičkoj sferi (neformulirani sud, eliptične rečenice, impresionalni sud, egzistencijalni sud). U tumačenju odnosa subjekta i predikata (problem smisla predviđanja) postoje opsežne i sadržajne teorije. Medu opsežne ulazi tradicionalna teorija supsumcije obima subjekta u širi obim predikata (Aristotel), zatim teorija opsežnog identiteta subjekta i predikata, što je dovelo do potrebe kvantifikacije predikata (npr. Svi S = neki P) kako bi se sud mogao u logičkim operacijama upotrebljavati poput matematičke jednačine (logistika, matematička logika). Među sadržajne teorije ulazi teorija sadržajnog identiteta (Hobbes, Lotze i dr.) subjekta i predikata po kojoj bi izraz »S je P« bio samo nepotpuna gramatička formulacija za logički sud ‚SP je SP« i teorija logičke imanencije predikata u bogatijem sadržaju subjekta, pri čemu se samo gramatički uvrštava predikat u subjekt (Leibniz, B. Erdmann). Moment tvrdnje u sudu pored ostalih naročito ističe egzistencijalna teorija (F. Brentano) svodeći sud na egzistencijalni oblik SP jest, SP nije. U razlikovanju pojedinih vrsta sudova ističe se tradicionalna, ponešto modifikovana distribucija sudova po kvaliteti: afirmativni i negativni; po kvantiteti: univerzalni (v. generalni) i partikularni (v. a, e, i, o); po relaciji: kategorički, hipotetički i složeni sudovi - disjunktivni, divizivni, konjunktivni, remotivni, kopulativni (vezani) (v. pojedine nazive); po modalitetu: problematični, asertorni, apodiktični. O odnosima medu sudovima v. izvod. - Kant posebno razlikuje analitičke sudove koji raščlanjuju i objašnjavaju pojam subjekta u kojem je predikat već sadržan, pa se on ispoljava snagom logičke nužde (npr. sva tijela su produžena), i sintetičke sudove kod kojih predikat ne proizlazi iz analize subjekta već ga proširuje a posteriori

∆ na vrh ∆

na osnovu faktičnog iskustva (npr. sva tijela su teška). Osnovni Kantov problem međutim je bio: kako su mogući sintetički sudovi a priori, tj. sintetički sudovi (o iskustvu) s logičkom snagom analitičkih sudova (nužnost, opštost) kao što je npr. sud: sve što se zbiva ima svoj uzrok.

Sufi , naziv za asketski red islamskih mistika, prema bijelom ogrtaču od vune (suf). - Monaštvo se u islamu javlja u drugoj polovini 8.vijeka u istočnom, ši'itskom islamu na granicama Mezopotamije. Za osnivače smatraju alkemičara Džabira ibn Haiyana i mistika Abu Hašima, iz Kufe. U 9.vijeku mistički se pokret sukobljava u Basri i Bagdadu s racionalističkom teologijom (v. kalam) sunitskog smjera. U 10.vijeku naziv sufi za islamske mistike i askete poznat je u cijelom muslimanskom svijetu. Sufizam je u užem smislu cvjetao prvenstveno u perzijskoj poeziji (Sanâ'i, Attâr, Rûmî - 12-13.vijeka, na koje se u 20. vijeku nadovezuje osobito Mohammed lkbâl u Indiji) i filozofiji (Hallâdž i Bistâmi u 9.vijek, Suhrawardî (12.vijek.). Ghâzâlî (11.vijek) je donekle zaštitio mistički nauk od progona svojim autoritetom u skolastičkim krugovima. - Ideje sufijskog misticizma vrlo su bliske stavovima indijske religiozne filozofije. Ta se srodnost osniva i na izvornim neposrednim doticajima. Formulama, koje odgovaraju upanišadskoj izreci: »Tat tvam asi« (v.), izražava Hallâdž identitet transcendentnog božanskog principa s ljudskim samo-svojstvom, kad kaže: »Lasta gairi« (»Ti nisi nitko drugi nego ja«), ili »Huwa-huwa« (»To je to«). Bistâmi uvodi termin fanâ' (v.) koji po doživljajnoj negativnosti svojih određenja odgovara budističkom nirvâna (v.). Suhrawardî suprotstavlja aristotelovskoj dijalektici, kao pripremnom, nižem stupnju spoznaje, intuitivne stadije zrenja i doživljavanja istine. Neki sufijski mislioci bili su neposredni nastavljači mazdaizma (v.) u islamskoj filozofiji (Bistâmi, Suhrawardî). Među predstavnicima mističke filozofije u zapadnom islamu najistaknutiji je lbn Arebî iz Španije (12. vijek), koji polazeći od uvjerenja o panteističkom jedinstvu bitka predlaže jednakost svih religija.

∆ na vrh ∆

Sugestibilnost ili sugeribilnost , privremena ili trajna sklonost ili spremnost prihvaćanja sugestije.

Sugestija ((lat. suggerere = podrediti, izvršiti), 1) akt ili proces nekritičkog i neprisilnog primanja ili ostvarivanja ideja, vjerovanja ili odluka nekog drugog lica (heterosugestija) ili samoga sebe (autosugestija); 2) podražaj, obično verbalne prirode, kojim jedno lice izaziva ili pokušava izazvati kod drugog lica neku aktivnost, zaobilazeći pri tom kritičke psihičke funkcije toga drugog lica. U propagandi i reklami često se iskorišćuju zakonitosti sugestije.

Sujevjerje , praznovjerje, čvrsto ukorijenjene predrasude različitih vrsta, vjerovanje koje je u protivrječju bilo sa zakonitošću i vjerodostojnošću spoznaje i s njezinim naučnim rezultatima, bilo s naprednim, već opšte prihvaćenim shvaćanjima, uvjerenjima i pogledima na svijet; vjerovanje u natprirodne moći i van-svjetske tajne i čovjeku nedokučive sile i bića, koje nevidljivo i tajanstveno upravljaju njegovim životom, srećom, nesrećom, planovima i namjerama. U biti sujevjerje proizlazi iz istovremenog nevjerovanja (i njegov je privjesak u ljudske mogućnosti i sposobnosti, u čovjekovu stvaralačku snagu i autohtoni smisao njegova života. Sujevjerje inače predstavlja ostatke pred-historijskog i pred-naučnog razd

Sukcesija (lat. successio = slijed), uzastopnost, slijed jednoga za drugim, - U psihologiji jedan od četiri načina asocijacije predstavljaju, po kojem se one asociraju ili udružuju onim redom kojim su stupile u svijest, pa se tim redom u pamćenju i reprodukuju.

Sukšma-šarira ili linga-šarira (sansk. - sûkšma-šarîra ili linga-šarira), »istančano tijelo« ili psihički organizam u indijskoj psihologiji, posebno u učenjima vedanta i yoga (v.). Psihički se organizam sastoji od tri »omotača« ili »ljušture« (koša, v.) psihičke materije, i to: prânamaya-koša ili pneumatički organizam, koji

∆ na vrh ∆

sačinjavaju »životni dahovi« (prâna, v.); manomaya-koša ili organizam osjetne svijesti; vigjnanâ-maya-koša ili buddihimaya-koša, spoznajni organizam nadosjetne svijesti ili uma. Ovaj tročlani psihički organizam razlikuje se od fizičkog tijela (annamaya-koša) jedne strane, a s druge od »tijela blaženstva« (anadamaya-koša) u koje se duša (gjîva, v.) povlači u dubokom snu, odnosno »kauzalnog tijela« (kârana-šarîra) koje je nosilac nad-svjesnih stanja samo-svojstva (âtman, v.) ili transcendentnog (v.) osnova ličnosti, uvijenog u nabrojenih pet »omotača«.

Suma (lat. summa) je mnoštvo nastalo sabiranjem. Inače ime za skolastički oblik sistema u kojem je data i prikazana cjelokupnost znanja u svrhu podučavanja i razvoja nauke; skolastička metoda. Sumisti su srednje-vjekovni pisci koji su se služili sistemskim oblikom suma, primjerice Toma Akvinski.

Sumaniya (sumanîya) nauk indijskih šramana (v.) koji se u islamskoj filozofiji redovno izjednačuje sa skepticizmom (v.) i ateizmom (v.), zbog panteizma i poricanja personalnog božanstva, koje teze zastupaju sve starije indijske škole.

Sumnja , v. skepsa.

Sunna , običaj, moralno pravilo u islamu zasnovano na predaji. Sunitski muhamedanci, za razliku od šî'itskih (pretežno istočnih, azijskih) sekti, polaze od pretpostavke da kuran sadrži neposrednu Allahovu, a sunna Muhamedovu objavu. Sunna obuhvata pismenu i usmenu predaju o Muhamedovim djelima, riječima i suglasnosti. Slijediti sunnu znači slijediti Muhameda kao uzor. Sunna najčešće ali i djelom objašnjava opšte propise kurana. - U političkoj povijesti ranog islama suniti nastoje održati ravnotežu između vjerskog ideala i političke stvarnosti. - Osim Muhamedove sunne kao izvora vjerskih propisa, ovaj termin izražava i pojam normativnosti uopšte, posebno moralne, u dobrom smislu.

∆ na vrh ∆

Superordiniran , v. nadreden.

Supkonscijentan (lat. sub = pod i conscius = svjestan), podsvjestan. Pojam koji se u psihologiji, naročito pod utjecajem Freuda, upotrebljava za one duševne doživljaje koji su iz svijesti potisnuti, ali se u nju mogu vraćati.

Supkontrarnost (lat. sub = pod i contrarius = suprotan), pod-suprotnost, odnos između dva supkontrarna suda. - Supkontrarni sudovi – podsuprotni sudovi, partikularno-afirmativni i partikularno-negativni sud s istim subjektom i predikatom (npr. »Neki ljudi su pošteni« i »Neki ljudi nisu pošteni«). Dva supkontrarna suda mogu biti oba istinita, ali ne mogu biti oba neistinita. - Neposredan zaključak ili izvod (v.) po supkotrarnosti - zaključak od neistinitosti jednog partikularnog suda na istinitost njemu supkontrarnog (zaključak od istinitosti jednog partikularnog suda na neistinitost njemu supkontrarnog ne bi bio ispravan.

Supozicija (lat.), 1) pretpostavka, zamisao; 2) pojmovna višeznačnost koja se krije pod istom riječi (v. ekvivok, ekvivokacija); 3) primjena neke riječi pri istom pojmovnom značenju, ali u različitim mogućim vidovima, naprimjer »čovjek« kao sama riječ, koja kao jezično-gramatička kreacija postaje materijal razmatranja (»čovjek« kao dvosložna riječ - tzv. materijalna supozicija), ili u logičkom značenju odgovarajućeg pojma (»čovjek« kao rodni pojam - tzv. logička supozicija), ili s obzirom na stvarni smisao (»čovjek« kao društveno biće - tzv. realna supozicija).

Suprotnost , u logici: odnos između dva koordinirana pojma koji se razlikuju više nego drugi koordinirani pojmovi koji potpadaju pod isti viši pojam. Također: odnos između dva suda, i to u užem smislu odnos između univerzalno-afirmativnog i univerzalno-negativnog suda, a u širem smislu odnos između svaka dva suda koji ne mogu biti istovremeno istiniti, a mogu (ali ne moraju) biti istovremeno

neistiniti (npr. konjunktivni i binegativni sud). Izvan logike: odnos između da procesa ili zbivanja koji su usmjereni jedan protiv drugoga i nastoje da jedan drugog negiraju, pri čemu pobjeda jednoga od njih nije sigurna već postoji i »treća mogućnost«, to jest neuspjeh obaju i pobjeda ili nastanak nečeg trećeg.

Supstanca (grč. ousía, hypóstasis; lat. substantia), bivstvo, sutnost ili sopstvo, gotovo podudarno s pojmom supstrata (v.) i subjekta (v.), biće samostalno i samostalno kao nositelj svojstava, što stoji po sebi i za sebe za razliku od nečega nesamostalnog što je samo u drugome i po njemu kao svojstvo, pripada, prilika ili akcidencija (v.), ono postojano u odnosu na njegova promjenljiva stanja. Kao prva na Aristotelovoj tablici kategorija (v.) ona svojim središnjim položajem u kategorijalnom bitku uspješno svladava staru zamjenu postojanoga i promjenljivog. Pobliže Aristotel razlikuje između prve (substantia prima) i druge (substantia secunda) supstance. Prva je supstanca uvijek pojedinačno konkretno biće kao samostojni nositelj promjenljivih stanja ili akcidencija, dok je druga supstanca njezina općenita bit (v.) po kojoj biće jest što jest i ostalim je kategorijama suodređeno bivstvo. Taj se ontološka struktura manifestuje i u logičkoj strukturi suda S-P, te se druga supstanca (npr. čovjek) može izreći o prvoj (npr. Jovan), dok se prva supstanca više ne može izreći ni o čemu drugome, jer je kao samostojna pojedinačnost ono posljednje izrecivo. Aristotelovsko shvaćanje određuje i srednjovjekovnu tradiciju sve do kada, pojam supstance sve više biva istovjetan s pojmom misaona subjekta u duhu metafizike subjektivnosti: mišljenje = bitak, te se stari pojam supstance postepeno rastvara u njegovu funkciju. Tako Descartes shvaća supstancu kao biće kojem za njegov bitak nije potrebno nikakvo drugo biće, ali uz nestvorenu supstancu uvodi još dvije stvorene: mišljenje (res cogitans) i produženost (res extensa) kao njegov objekt. Spinoza poznaje opet samo jednu supstancu, Boga ili prirodu, dok su mišljenje i produženost samo njezini atributi, a Leibniz prihvaća neograničeno mnoštvo dinamički određenih supstanci ili monada

kojima vlada »prestabilirana harmonija«. Za Hjuma pojam supstance potiče iz navike spajanja primjedbi, pa se tako tradicionalni pojam supstance dalje raspada. U Kanta se pojam supstance također ograničava na moguće iskustvo kao ono »postojano u pojavama« (1. Analogija iskustva), tj. ona više nije samostalno biće kao predmet, nego kao »fenomen« samo »predmet«, pa tako i sam odnos supstanca-akcidencija već figurica kao kategorija relacije pod imenom »subzistencija-inherencija«. Ta se tendencija klasičnom idealizmu samo pojačava, te sve bitne značajke stare kategorije supstance sada dobiva transcendentalni subjekt. Tako je u Fichtea supstanca sintetičko jedinstvo akcidencija i poima se napokon kao subjekt ili Ja koji svojom sintezom »postavlja« sve realno ili cjelokupnu predmetnost kao Ne-Ja. Takvo shvaćanje dalje razvija i Hegel, pa je supstancija za njega samo neposredan način bitka apsolutnog, koje u svojoj stvarnosti i dijalektičkom samo-razvitku biva i samo sebe poima kao subjekt. Rastvaranje pojma supstance u funkciju nastavlja se i u logici i prirodnoj znanosti.

Supstituirati (lat. substituere = mjesto čega postaviti), u logici znači izvršiti zamjenu odgovarajućih istoznačnih pojmova.

Supstrat (lat. substratum = podložan), postojana podloga neke stvari ili pojave, ali sam nema svojstava, jer se one javljaju tek u konkretnoj pojavnosti toga supstrata. Pojam koji je već od Jonjana, a naročito Eleaćana, ušao u filozofiju i u znanosti uopće, i ostao sve do danas osnovni pomoćni pojam.

Supsumirati (v. supsumpcija), podređivati pojam ili sud užega opsega (v.) pojmu ili sudu širega obima, razumijevati neki niži sud ili pojam pod nekim višim sudom ili pojmom.

Supsumpcija (lat. sub = pod i sumo = uzimam, određujem), podređivanje nekog pojma nekom obimu širem i višem rodnom pojmu. Prva

∆ na vrh ∆

silogistička figura (v.) naziva se figurom supsumpcije, jer se zaključivanje vrši tako da se pod jedan opšti sud (opće pravilo) podređuje sud užeg sadržaja. Starija logistika uglavnom je supsumpciona logika koja postavlja i svoju teoriju suda, a sud tumači tako, da subjekt (S) uvijek predstavlja dio šireg obima predikata (P). To je jedna od opsežnih (v.) teorija suda.

Sustav , v. sistem.

Suština , v. bit.

Sveduševnost (njem. die Allbeseelung), metafizički pojam koji svemir i sve pojave u njemu tumači kao manifestacija duševnosti, duševne supstancije koja je bit svega. Nema mrtve materije. Pojam se javlja već u primitivnim religijama koje u ljudima i stvarima nalaze duhove (v. animizam). Kasnije u starogrčkoj filozofiji kod Jonjana, koji smatraju da je pra-materija prožeta dušom (oduševljena) (v. hilozoizam), a u renesansnoj filozofiji u panpsihizmu (v.), koji sve pokretne sile svijesti i stvari smatra duševnim.

Svijest (lat. conscientia, grč. sinesís), 1) u narodnom govoru stanje budnosti, prisebnosti, punog raspolaganja duševnim moćima (usp. izraze: »biti pri svijesti«, »izgubiti svijest«); 2) posebna doživljajna, udešenost prema toku vlastitog doživljavanja, koja taj tok prati kao znanje o njemu, kao njegova registracija, pažnja i nadzor nad njim . Svijest u tom značenju, kao superponirani doživljaj (»akt nad aktom«), nije uvijek jednako prisutna u našem psihičkom životu; mnogi se doživljaji odvijaju u jednoj jedinoj razini, a za neke se tek naknadno, retrospektivno, u »pamćenju« otkriva da su bili sviješću registrirani. Zbog toga se govori o više ili manje svjesnim, podsvjesnim, pa i nesvjesnim doživljajima (v. podsvijest); 3) isto što i doživljavanje uopšte, sveukupnost psihičkih procesa, subjektivni život neposredno poznat samo pojedincu pomoću samo-opažanja (introspekcije); 4) fundamentalna ontološka kategorija: subjektivni

∆ na vrh ∆

bitak, subjektivni oblik (način) postojanja, kojem se u različitim filozofskim sistemima daje različito ontološko značenje tako da se svijest određuje: a) kao jedini, isključivi, sveopšti oblik bitka (subjektivizam, idealizam), b) kao ravnopravan usporedan korelat materijalnom (objektivnom) bitku (dualizam), c) kao jedan od osnovnih fenomenalnih modaliteta jedinstvenog, u sebi nerazlučivog (bivstveno »indiferentnog«) bitka (apsolutni, indiferencijski, emergencijski monizam), d) kao sekundarna, nesamostalna (zavisna), evolutivno uvjetovana manifestacija primarnog objektivnog (materialnog) bitka, »subjektivni odraz objektivne stvarnosti« (materijalizam); 5) trajna duhovna prisutnost nekih normativnih motiva, socijalnih, političkih, estetskih i dr. načela i težnja (»narodna svijest«, »stranačka svijest«, »umjetnička svijest«). U ovom posljednjem značenju svijest se često pripisuje ne samo pojedincu nego i kolektivima, povijesnim epohama, kulturama itd.

Svijet (grč. kosmos = poredak, nakit) je lijepo uređena cjelina. Pitagora je svijet nazvao kozmosom zbog harmonije koja vlada u njemu. To izražava i naša riječ svemir. Svijet je cjelokupnost svih bića i horizont pomoću kojega je svako biće ujedinjeno i uvršteno u cjelinu svega što postoji. U kršćanskom značenju svijet je ukupnost svih konačnih bića što ih je stvorio beskonačni Bog koji postoji prije i nezavisno od svijeta. Za novi vijek svijet je, kako reče Kant, »ideja« prema kojoj se uređuje svako moguće iskustvo. Svijet kao ideja je cjelokupnost svega iskustva te nadmašuje svako pojedinačno iskustvo i nikada ne može biti dan u iskustvu. Svjetovnost tubitka kod Heideggera kao bitka u svijetu, je egzistencijalno određenje samog ljudskog opstanka, a u Husserlovoj fenomenologiji svijet je horizont horizonata. Svijet kao horizont »svijeta života« zbiljski ne postoji bez posebno svjesnih bića i objekata u kojima se svijet pokazuje u perspektivi horizonata. To znači da svijet nije niti slučajni fakturo (v.) niti je zauvijek određen nekom formalnom ontologijom. Iako prema izvornom pojmu svijeta može postojati samo jedan svijet, jer izvan svijeta ništa ne postoji,

∆ na vrh ∆

ipak se i u filozofiji govori o svjetovima, pri čemu se misli na »povijesne svjetove« kao bitne načine na koje čovjek jedinstveni svijet raznoliko poima i uređuje.

Svjetska duša (lat. anima mundi), kosmološko učenje o duši svijeta. Kao što čovjek ima dušu, pa prema tome svijest i razumnost, tako su neki filozofi i kozmosu pripisivali duševno-umni princip po kome se oblikuje nužnost i razložnost događanja koje se ne može protumačiti samo prirodnim silama. Na osnovu svjetske duše izražavao se na različite načine problem jedinstva svijeta. Na primjer, Plotin je kozmos nazvao simpatija (ne u psihološkom smislu). To znači da se svako djelovanje, ma gdje bilo, osjeća i prenosi i na druge dijelove kosmosa. Duša kao nepersonalni princip prožima čitav kozmos a ujedno je i izvor nastanka svih pojedinačnih duša. Kod Platona i stoika svjetska duša (pneuma) je aktivna i pokretačka sila svemira. - Učenje o svjetskoj duši suprotnost je materijalističkom shvaćanju zakonitosti svemira.

Svrha (grč. télos, lat. finis), cilj, tj. predočeno odnosno zamišljeno stanje na koje je upravljeno ljudsko htijenje, voljno djelovanje, da bi ga ostvarilo. U tom smislu svrha se shvaća kao (svršni) uzrok (v.), motiv (v.) za djelatnosti i promjene koje dovode do njena ostvarenja kao posljedice. Uz pojam svrhe veže se pojam sredstva (v.) koje je »svrsishodno«, »svrhovito«, ako se njime doista ostvaruje svrha na najjednostavniji i najsigurniji način; u protivnom ono je nesvrsishodno pa čak i uzaludno, a svrha promašena. Međutim, nije svako moguće svrsishodno sredstvo opravdano s moralnog gledišta, iako bi se radilo o izrazito vrijednim svrhama. Odnos je sredstva i svrhe ne samo korelativan nego i relativan: sredstvo se može shvatiti kao bliža svrha, a svrha kao dalje sredstvo za još dalju svrhu itd., imajući u vidu neke vrhovne svrhe (samosvrhe), odnosno neku posljednju svrhu. svrhovit, svrhovitost, teleologija, heterogonija.

∆ na vrh ∆

Svrhovit , svrsishodan cilju, u skladu sa ciljem, na svrhu upravljen; izraz se odnosi na određeno udešen, odnosno djelatnost koja (može da) ostvaruje neku svrhu, tj. odnosi se na odgovarajuće sredstvo za ostvarenje svrhe.

Svrhovitost , finalitet, svrhovita udešenost stvari, stanja, zbivanja i djelovanja. Izraz se može pojaviti u ovim značenjima: 1) imanentna odnosno subjektivna svrhovitost, koja proizlazi iz naravi onih bića koja se više-manje svrhovito iživljavaju svojim stremljenjima, potrebama, nagonima, voljnim činima, što se naročito ispoljava kod čovjeka; 2) transcendentna odnosno objektivna svrsishodnost koja bi bila od neke apsolutne metafizičke sile usađena u stvarnost i bića u njoj, bez obzira na to jesu ili ona toga svjesna. U tom smislu spominje se i antropocentrička svrhovitost, po kojoj bi čovjeku bilo namijenjeno da bude stjecište i korisnik svrhovite udešenosti svijeta. Posebno je pitanje naučnog istraživanja kako se pojavna (fenomenalna) svrhovitost u pojedinim prikazivanjima prirode može svesti na mehanički kauzalitet, odnosno razvojnu dinamiku stvarnosti, te tako interpretirati kao zapravo prividna (v. svrha, svrhovit, teleologija, svrhovitost).

Svršni uzrok (grč. totélos, to hu henéka; lat. causa finalis), pojam koji je u filozofiju uveo Aristotel; označava krajnju svrhu odnosno konačni cilj nekog djelovanja, koji kao jedan od 4 osnovna principa bitka određuje i pokreće zbivanja u svijetu. On je identičan s formalnim principom, koji se ostvaruje u svemu zbivanju. Prema tome, nije slučajan nego ima svoju konačnu svrhu koja determinira pokretačke snage (tvorne uzroke, v.) cijeloga događanja, a djeluje uistinu već na početku uzročnoga lanca kao svrha koja taj uzročni lanac usmjerava. (v. teleologija).

Synchronia je lingvistički termin uveden u nauku od strane Saussurea. Označava promatranje sistema nekog jezika u jednom trenutku njegovog razvoja. Sinkronijski pristup znači u lingvistici

∆ na vrh ∆

apstrahiranje od vremenske, tj. razvojne dimenzije jezika koji se proučava.

∆ na vrh ∆

Š

Šehid (islam), čovjek koji pogine na Božjem putu nije umro, ali naša osjetila ne vide, ili um ne spoznaje; a to je sakriveno kod Boga. Nešto u pojavnom i kategorijalnom (v.) smislu u skolastičkoj filozofiji. (v. gha'ib).

Šema (grč.): oblik. Općeniti lik koji reprezentuje u svijesti neki predmet i kao opšta predodžba stoji u sferi intelektualnog doživljavanja između pojma (v.) i primjedbe (v.). Na stvarni način objašnjava nešto nestvarno. Šema je posrednik između unutarnjeg i izvanjskog smisla. Kant smatra da je šema produkt mašte koja stvara pojmu odgovarajuću sliku. - U kolokvijalnom govoru znači jednostavnu skicu koja za razumijevanje nečega prikazuje ono najvažnije te tako služi u didaktičke svrhe.

Šije (od arapskog: ši'at 'Ali = Alijeva stranka), naziv za različite sekte istočnog islama, čiji se pristaše za razliku od sunita (v. sunna) nazivaju ši'iti. Po povijesnom porijeklu ši'iti priznaju Muhamedova nećaka Alija i njegove potomke za jedine punopravne nasljednike Muhamedove svjetovne i duhovne vlasti (kalifat i imamat). Za razliku od sunnita ši'iti smatraju kuran za isključivi osnov vjere. Riječ kur'āna je vječni izraz Boga (logos). Povremene objave (grč.

∆ na vrh ∆

epifaneia) vezane su za Bogom odabrane nosioce (imame), kojima su dodijeljene. (poređenje sa indijskom emanacionizmu, avatare). Dok je u sunnitskom islamu osnov vjere suglasnost zajednice s tradicionalnim uzorima, dotle su kod šita nosioci vjerskog autoriteta imami, u kojima se neprestano preporađa svjetlosna jezgra Božje prirode. Prema ortodoksnoj šiji ta se inkarnacija (hulu!) prenosi u obitelji Muhamedovih, odn. Ali-jevih potomaka do dvanaestog koljena. (Tu se pojavljuju staro-iranske astrološke spekulacije u prikrivenom obliku, jer ortodoksni islam oštro osuđuje praznovjerje pred-islamskih kultura.) - Svaki je imam duhovni voda svoga vremena, ravan Muhamedu. Tko ga ne prepozna, umire u tami i grijehu. Šitska je ideologija već jasno izražena u doba Alijeve vladavine. Vjera u neprekidnost inkarnacija otvara šira područja mašti i spekulaciji nego sunitski tradicionalizam. Zato u šitske sekte lakše prodiru strani kulturni utjecaji, među kojima se prvenstveno ističe indo-iranski misticizam. To se odnosi najprije na samu ideju inkarnacije (hulûl), koja kao i indijska vjera u avatare razlikuje inkarnaciju duhovne svjetlosti u ljudskoj prirodi pojedinog imama od njegove ljudske ličnosti kao njenog akcidentalnog nosioca, kojem se ne pridaju posebna nadnaravna obilježja. Od akozmičke udaljenosti božanstva, od »Skrivenosti« Allaha u apsolutnoj transcendenciji, nalazimo u šitskom islamu prijelaz k filozofskom stavu imanencije putem unutrašnjeg prosvjetljenja i identifikacije (ittihâd). Najizrazitije obilježje perzijskog panetizma nalazimo u postulatu slobodnog opredjeljenja. Svaki imam je nosilac svjetlosti za svoje vrijeme, njegova misija nije prejudicirana Muhamedovom sunnom. Tome se pridružuje kult mučenika iz vrlo različitih motiva. Politički, Alîdi nisu nikad uspjeli da osvoje i zadrže vlast, njihov je autoritet uvijek ostao pretežno duhovni. Filozofski, najsmjeliji duhovici u islamu, mučenici protivničkog fanatizma, nalaze u šitskim sektama svoje obožavaoce i sljedbenike (Hallâdž, Suhrawardî, u kasnije Bâb i Bahâ Ullâh), a njihov liberalizam daje povod novim ispadima protivničkog fanatizma. - U šitskim pokretima dolazi do najužeg povezivanja perzijskih i indijskih

∆ na vrh ∆

kulturnih tradicija, na indijskoj strani kod Kâbira (15. vijek.) i u Bâbâ Nânakovom sikhizmu (16. vijek.), a na perzijskoj strani posebno u kulturnoj inicijativi vladara Dârâ Šikû (17. vijek.), koji je dao na perzijski prevesti upanišade u težnji za vjerskim zbližavanjem. Taj je prevod postao osnov prvog evropskog prevoda upanišada, koji je priredio Anquetil-Duperron (18. vijek.) i iz kojega je Schopenhauer crpio svoje prvo znanje o indijskoj filozofiji.

Šila (pali.) i Sila (sansk.), karakter, moral, vrlina. U budizmu pod ovim naslovom razrađena etička disciplina. Tu se kao osnov etike ističe voljni stav (ćetanâ). Zbog toga se moralne maksime ne određuju kao zapovijedi nego kao »vježbe« karaktera (sik-khâpada); prema Budinim riječima od-stupanje od moralnih principa u mislima teži je prekršaj nego odstupanje u riječima, a odstupanje u riječima teži je prekršaj nego odstupanje u djelima (misao istaknuta u polemici s gjainizmom). - Osnov budističkog morala jest pet moralnih pravila (pańća-sila): 1) ne ubijati nijedno dahom obdareno biće; 2) ne uzimati ništa što nam nije dano; 3) kloniti se razvratna života; 4) ne lagati; 5) suzdržavati se od opojnih pića. Odavde polazi razrada moralnih maksima za asketski život monaha, koja u najširem obimu obuhvata 227 pravila discipline. - Naziv pańća-sila ušao je kao osnovni princip i u ustavno pravo azijskih država u čijoj kulturi postoje budističke tradicije (Indija, Indonezija, Burma i Cejlon). - Moralni formalizam Budine discipline praktičnog uma (usp. sâdhanâ) uspoređivan je po metafizičkim motivima te discipline s Kantovim.

Šizofrenija , dublji duševni poremećaj (bolest) s različitim simptomima među kojima su najkarakterističniji: autistični način mišljenja, gubitak emocionalnog kontakta s okolinom i zatvaranje u sama sebe, negativizam ili automatska poslušnost i halucinacije. Kao podvrste, tipovi šizofrenije, obično se navode dementio simplex, hebefrenija, katatonija i paranoja. Kod šizofrenije redovito postoje patološko-anatomske promjene u mozgu, a katkada i u endokrinom sistemu.

Δ na vrh Δ

Šizoidan , oznaka za tip introvertirane ličnosti, kod koje postoji disocijacija između njezinog emocionalnog i intelektualnog doživljavanja. Šizoidni tip je sklon maštanju i slabo je socijalno prilagođen.

Šizotimija , skupni naziv za simptome koji karakterišu šizoidnu (v.) ličnost.

Šramana (sansk. od glagola šram = naprezati se), asketa beskućnik. Buda i njegovi učenici nazivaju se redovno tim imenom (pâli: samana). Izraz su preuzeli Grci (v. sarmanes) i islamska skolastika (v. sumaniya).

Štastvo , v. kviditet.

Šunyata (sansk. - šûnyatâ) i sunnata (pali), ispraznost ili ništavnost shvaćena kao osnov egzistencije. Stav karakterističan za spoznajno-teorijski idealizam (šûmyatâ-vadâ) u budizmu, posebno u mahâyâna školama gdje je princip ništavila opširno razrađen sa stanovišta dijalektičkog negativizma kod Nâgârgjune (2. vijek.) i u »metafizici spoznaje« (pragjńa- parâmitâ) koja od njega polazi. Tu nalazimo klasična razjašnjenje pojma »isprazno« ili »ništetno« (šûmya) srodnim pojmovima bez-obilježnosti (animitta) i ne-prionljivosti (apranihita). - Dijalektički negativizam nije izrazito svojstvo izvorne Budine nauke, iako je stav ništetnosti tu izražen u određenom spoznajno-teorijskom kontekstu. - Na pitanje: u kojem se obimu svijet naziva praznim? - Buda odgovara: »Utoliko što mu je isprazno samo-svojstvo (âtman) ili ono što mu je samo-svojstveno. Oku, materijalnom obliku, vidnoj svijesti, vidnom utisku, svemu je tome isprazno samo-svojstvo i ono što mu je samo-svojstveno« (Samyuttanikâya). Isto se kaže za ostale osjetne organe, uključivši razum (manas). Na drugim se mjestima kvalificira kao isprazno pet ogranaka fenomenalne egzistencije (v. khandha). - Na pitanje: »Šta je sloboda prazne svijesti?« - Buddha odgovara: »Ono čemu je isprazno

samo-svojstvo ili što mu je samo-svojstveno naziva se slobodom prazne svijesti« (Magjgjhima-nikâya). Za onoga tko je postigao nirvanu Buda kaže da mu je »pašnjak (tj. područje osjetne svijesti) praznina« (Dhammapada). U izjavama ove vrste svodi se transcendentni subjekt (âtman) na funkcionalnu svijest (kriya-ćitta). Buddhino se stanovište redovno naziva »pozitivističkim« nasuprot mahâyâna dijalektici koja prelazi u izraziti metafizički negativizam izražen stavovima ove vrste: »Obrat svih sastojaka bivanja proizvod je njihove uzajamne djelatnosti« (Lalitavistara). Prema tome, prirodna i moralna zakonitost (karman) »proizlazi iz diskriminativnog mišljenja« (Ćandrakîrti), a to znači da je pojavni svijet kao samsâra ili mâyâ (v.) isto toliko nerealan kao i njegova suprotnost nirvana: »Iluzija i nirvana nisu dvije različite stvari« (Aštasâhasrikâ). Zato i dijalektička mišljenje kao racionalna i diskurzivna predstavlja »Skretanje s puta slobode, kad ga neki zamišljaju kao prostoran, dok mu drugi pripisuju prirodu ništavila«. Tako je »Svijet zarobljen mišlju«. Odatle se razvija treći stav negacije nihilizma: »Ne prijanjaj uz pojam ništavila, nego sve stvari promatraj jednako« (Saraha, Dohâkoša). - Kineski budistički mudrac Šenhui iz škole č'an (v. zen), upitan: »što je ništavilo?« - odgovara: »Ako kažeš da postoji onda sigurno pretpostavljaš obilježja čvrstoće i otpornosti, a ako kažeš da je to nešto što ne postoji, kakvu onda tražiš pomoć od tog pojma?« - Zbog toga se i u mahâyâna školama, posebno kineskim, javlja potreba za drukčijim obilježavanjem ovoga polaznog ontološkog pojma: »Treba znati da se svi elementi (dharma, v.) ne mogu definirati riječima ni doseći mišlju, pa ih zato treba nazvati »zbiljski takvima« ili »takvostima« (tathata, v. tattva). - Među prvim strujama u ranom budizmu nalazimo i šûmyatâ-vadi suprotan stav da »sve jest, (sarvam-asti), po kojem glavna realistička škola dobiva naziv sarvâsti-vâda.

∆ na vrh ∆

T

Tabu , religijsko etnološki pojam, porijeklom iz Polinezije, a označava predmet ili osobu koja posjeduje određenu moć i koja je prema moralnom ili religioznom zakonu zabranjena za svakodnevnu upotrebu odnosno za komuniciranje (sveta stabla, bolest, smrt, određeni dani, razdoblja). (v. totemizam.)

Tabula rasa (lat.), prazna, neispisana ploča. Prema teoriji senzualizma (v.) ljudska je duša od rođenja slična praznoj ploči na koju iskustvo urezuje svoje utiske. Ljudska je svijest pasivni, receptivni primalac. Taj stav izražen je u tezi: (ništa nije u razumu što prije nije bilo u osjetu). Tu misao Leibniz je popravio tvrdnjom: (osim samog razuma). S tim dodatkom dao je ujedno i kritiku senzualizmu.

Talent (lat. talentum = antička mjera za težinu i novčana jedinica), prirodna sposobnost koja pojedincu omogućava natprosječne, a često i visoke uspjehe na određenom području njegova djelovanja, kao na primjer u muzici, matematici itd. Pod talentom se podrazumijeva sposobnost koja je već u životnoj aktivnosti razvijena. Sama mogućnost ili tendencija da se takva sposobnost razvije naziva se psihičkom dispozicijom (v.).

Tao (kin.), »princip« ili »zakon« svemirskog poretka; »put« kojim se po unutarnjoj nuždi prirode kreće svako svjetsko zbivanje; prevodi se i izrazom »apsolutno«. - Smatra se da najstarije sačuvano taoističko djelo »Yin-fu-čing« (»O skladu nevidljivog«) potiče iz vremena cara Huang-ti (2697. pr.n.e.). Glavni su predstavnici klasičnog taoizma Lao-tse (570- 490. pr.n.e.), Lie-tse (oko 400. pr.n.e.) i Čuang-tse (umro

oko 330. pr.n.e.). - Prema Lao-tseu obilježja su taoa: nezahvatljivost, neizrecivost, nepokretljivost, nedjelatnost, nedjeljivo jedinstvo. Tao je »dolina« ili »ponor i praznina« kamo se sliježe i gdje se smiruje svako zbivanje. To je ujedno pasivni princip »slabosti« i »majčinstva«, nebitak iz kojeg se uvijek ponovo rađa bitak bića; »jedinstvo suprotnosti« i iskonsko »prirodno stanje« svega. »Tao nikada ne djeluje, ali je po njemu sve učinjeno.« - Njegovu iracionalnost mudrac može izraziti jedino paradoksima. Najveći taoistički dijalektičar Cuang-tse definiše ga ovako: »Realnost bez prostora, trajnost bez vremena, to je svemir, kosmičko jedinstvo, sveobuhvatnost« - Prema Lie-tseu »tao se ne doseže pozitivnim naporima, nego apstrakcijom i nedjelatnošću« (v. wu-wei). Prema tome je za Lie-tsea mnogostrukost bića prividna, realno je samo jedinstvo bitka, a »razlika života i smrti je imaginarna«. »Biće koje ovdje strada preporađa se na drugom mjestu. Nastanak i prestanak, dolazak i odlazak karike su lanca, ali je nit vodilja u toj ulančanosti nezahvatljiva«. »Nesposobni da shvate faze vlastitog razvitka, otkud bi ljudi mogli razjasniti nebeske i zemaljske kataklizme?« - Stvaralačka »ekspanzivna snaga« taoa jest njegova vrlina (te). Ona pokreće »veliki tok« kojem daju kružni smjer dvije polarne snage, yin i yang pasivna i aktivna sila, koje teže za ponovnim uravnoteženjem i povratkom u tao. »Obnoviti svoju prirodu znači vratiti se u iskonsku prirodu bitka« (Čuang-tse). Ta je iskonska priroda tao. Plodovi su ljudske djelatnosti »umjetni« i iluzorni. Otuda ekstremna vjera taoista u povratak prirodi i njihov pasivni stav prema toku događaja i u društvenom životu, gdje je također ideal neporemećena unutarnja vrlina, a dužnost je vladara da ne dopusti remećenje njenoga mirnog toka i da bude suzdržljiv u donošenju i primjeni zakona. - Pojam tao vrlo je srodan vedskom rita (v.), avestičkom arta (v.) i kasnijem indijskom pojmu dharma (v.). Razlika je prvenstveno u tome što indijski mudrac nastoji unutrašnjim naporom postići oslobođenje (mukti) iz vječnog zbivanja u prirodi, koju prema tome ne obožava, dok taoističkom naturalizmu principijelno ostaju strane akosmičke aspiracije.

∆ na vrh ∆

Tattva (sansk.), takvost, zbilja, ono što se neposredno uviđa kao »to tu« ili se kao bivstvo identificira s apsolutnom istinom (paramârtha) posebno u vedskoj teoriji apsolutnog duha (v. »tat tvam asi«). - U sâmkhyi (v.) obilježje za 25 bitnih elemenata pojavnog svijeta, od kojih je prvi stvaralački duhovni princip puruša, a svi ostali pripadaju materiji (pra-kriti) kao subjektivna i objektivna obilježja njene prirode. To su: um (buddhi), individualna svijest ili »faktor ja« (aham-kâra), razum (manas) i pet osjetnih organa, pet djelatnih organa (govor, zahvaćanje, hod, izmjena tvari, održanje vrste), pet grubih elemenata materije (mahâbhûta) - tj. zemlja, voda, vatra, zrak i eter - i pet profinjenih elemenata koji su prototip spomenutih pet grubih ili materijalizovanih supstanci. - Budući da je ova klasifikacija najstarija u indijskoj filozofiji, prema njoj se redovno orijentiraju šeme ostalih sistema. Tako materijalistički nauk lokâyata (v.) priznaje samo pet grubih elemenata kao osnovne. - U gjainskom učenju tattva je naziv za sedam osnovnih istina o životu i svijet u: duša (gjîva), neduša (agjîva), priliv (âsrava) karmičke tvari, vezanje (bandha) za egzistenciju koje proistjeće iz karmičke djelatnosti, odvraćanje (samvara) od svjetovnog interesa, dokončanje (nirgjara) i oslobođenje (mokša) od pojavne egzistencije. - Nauka o elementima u indijskoj filozofiji transformiše se relativno brzo u nauk o kategorijama (v. padârtha).

Tat tvam asi (sansk.): »to ti jesi«, »To si ti«. Velikih izreka (mahâ-vâkya) vedske filozofije (usp. druge pod advaita), koja izražava panteistički identitet bivstva svakog individualnog bića ili parcijalne egzistencije sa samo-svojstvom (v. âtman) univerzalnog bitka (v. brahman). Izreka potiče iz »Ćhândgoya-upanišade« (VI, 8 - 16), gdje se na različitim primjerima iz prirode (čovjek, životinja, biljka, mineral, ljudska svijest) ilustrira pouka: »Ono što je sićušna jezgra, to je svojstvo svega ovoga. To bivstvo to je âtman, to si ti, Švetaketo!« - Schopenhauer naziva ovu spoznaju »plodom najviše nauke i najviše ljudske mudrosti«, a gornju izreku prenosi iz najstarijeg prevoda upanišada po prvi put u evropsku filozofiju ovim riječima: »Pred okom učenika

prolazi niz bića, živih i neživih, a za svako se od njih izgovara nepromjenljiva izreka, koja se zbog toga naziva formulom, mahâ-vâkya.

Tautologija (grč.), govorenje istoga, 1) ponavljanje istoga logičkog smisla istim riječima, izricanje istoga logičkog smisla na različite jezične načine, što je ponekad suvišno, a ponekad umjesno s obzirom na potpunije osvjetljavanje neke misli. To dolazi do izražaja u analitičkim sudovima, nominalnoj definiciji kao i pri pogrešno načinjenoj definiciji (v. definicija, idem per idem, circulus, dialela, sinonim).

Te (kin.): vrlina. Prema taoističkom nauku te je vrlina taoa (v.) da se očituje u životu i djelatnosti bića kao unutarnja zakonitost i harmonija svemira. Zbog toga je ideal taoističkog morala prirodnost i povratak prirodi. »U kome je sadržana vrlina, taj je kao malo dijete« (Lao-tse). »U kretanju, u radu dijete nema svrhe, nema namjere« (Čuang-tse). Taoistički ideal vrline suprotstavlja se, posebno kod Čuang-tsea, konfucijevskom idealu kultivirane uljudnosti. (v. li), smatrajući ga izvještačenim i opasnim: »Različite teorije o dobroti i pravednosti, koje rađa razum, umjetne su i bolešljive. . . poput tumora koji je, iako izrastao iz tijela, protivan njegovoj prirodi. To su proizvodi lovaca za slavom.« - Poznavanje taoa stvara ideal nadčovjeka. Njegova su glavna obilježja prema Čuang-tseu: »Biti indiferentan i slijediti prirodu, to je formula da se održi život.« Njegova je zaštita prema Lie-tseu »integritet prirode i sloboda duha«. »Za njega nema sreće ni nesreće. Kakvo mu onda zlo mogu nanijeti ljudi? Nadčovjek se svojom inteligencijom koristi jedino kao ogledalom. On doznaje i prepoznaje, a da mu to ne izaziva ni privlačnost ni odbojnost, da ne ostaje nikakav trag na njemu«.

Tehnika (grč. téhnê, lat. ars = umijeće), u najširem smislu skup određenih postupaka i primjena sredstava za postizanje nekih korisnih ciljeva. Ovo antropološko instrumentalno razumijevanje

pojma tehnike može imati trojako značenje: 1) nasuprot prirodi, tehnika je svaka aktivna djelatnost, oblikovanja i iskorištenja prirodnih materijala i sila u službi ljudskih potreba, ciljeva i ideja uopšte, odn. područje ove djelatnosti i njezinih proizvoda; 2) za razliku od ove djelatnosti same, formalna strana toga oblikovanja, način postupka, suma sredstava i pravila za izvođenje nekih tehničkih ili drugih ciljeva; 3) u vezi naspram stvaralaštva umjetnosti i umijeća, tehnika je danas u prvom redu mašinsko iskorištavanje prirode na temelju spoznaja matematičko-fizičke prirodne nauke, područje mehanizovane društvene proizvodnje. - Nabrojena značenja ne prelaze pregled instrumentalnog shvatanja tehnike. Međutim, u svom univerzalnom dometu ne može se tumačiti antropološki tek kao sredstvo za postizanje tehničkih ili van tehničkih ciljeva, čak uz ograničenje da ona služi samo zadovoljenju onih materijalnih potreba koje još ne ulaze u humanu sferu. Ma koliko na nju uticala druga područja stvanosti, njezin je obratan »uticaj« na sve što jest cjelovito, neusporedivo dublji i obuhvatniji. Ona nije samo ljudsko djelo, nego način prisustva bića u cjelini za čovjeka, događanje historijskog sklopa: sve što jest susreće samo kao materijal rada i bezuvjetnog po-ostvarenja, čemu ne izmiču ni ljudski odnosi niti se tome može oduprijeti čovjek sam. I sama ekonomija sada biva funkcijom tehnike, a čovjek se svodi na puko sredstvo ili radnu snagu u procesu sveopšteg iskorištavanja.

Tehnokratija (kovanica od grč. téhne = umijeće, tehnika, i kráteia = vlast), vlast tehnike i tehničara. U prvobitnom značenju oznaka za američke »antikapitalističke« utopije (Thorstein Veblen) koje su smatrale da bi plansko tehničko upravljanje i vlast tehničara nad sredstvima za proizvodnju, dakle da bi isključivo primjena tehničkih sredstava mogla osigurati izbjegavanje kriza i uspostaviti ekonomsko blagostanje za sve. - U širem smislu, shvatanje da se tehničkim sredstvima postiže sreća čovjeka i rješavaju sva ljudska pitanja. Tehničari imaju veliku društvenu ulogu na svim područjima (»menađeri«) i tako društvena birokratija sve više postaje

Δ na vrh Δ

tehnokratijom. Snažan razvitak mašinske industrije neizbježno sa sobom nosi i jačanje tehnokratskih tendencija.

Teizam (grč. theos = Bog), vjerovanje u Boga koji svijet stvara, izvan njega se nalazi i njime upravlja. Suprotno od deizma (v.), panteizma (v.), panenteizma (v.), i ateizma (v.).

Telematizam (grč. thelêma = volja), nauka o volji, metafizika volje, isto što i voluntarizam.

Teleofobija (grč. télos = svrha i fóbos = strah), stav u promatranju prirodnih pojava, koji se temelji na bojazni da se u prirodi predpostavljaju svrhama determinirani, svrhoviti procesi.

Teleologija (grč. télos = svrha i logos = nauka), nauka o svrhama, učenje o svrhovitosti u svijetu, tj. da svako događanje i postojanje ima svoju određenu svrhu. U suprotnosti s mehaničko-kauzalnim objašnjenjem prirodnog zbivanja teleologija tumači teorija evolucije da se u prirodi sve zbiva prema imanentnim svrhama koje se nalaze u samim procesima. Osim ove imanentne teleologije ima i religiozna, transcendentna, ako se uzima Bog kao određivač svrha. Teleološke misli zastupali su Anaksagora, Platon, Aristotel, stoici, i mnogi autori u filozofiji.

Telepatija (.grč. tele = daleko i padhos = osjećaj, događaj), nedovoljno dokazana pojava prenošenja misli, osječanja i sadržaja drugih doživljaja od jedne osobe na drugu mimo normalnih sredstava ljudske komunikacije kao što su govor, pismo, mimika itd. Zbog toga što kod tzv. telepatske komunikacije navodno ne sudjeluju osjetni organi, prostorna udaljenost između osoba nema bitnu ulogu. Tako se npr. spominje telepatsko prenošenje različitih riječi, crteža i sl. od »agenta« (onoga koji »Šalje«) na »percipijenta« (onoga koji »Prima«) na velike udaljenosti. Telepatija ulazi u tzv. parapsihologiju (v.).

∆ na vrh ∆

Teleplazma (.grč. tele = daleko i plazma = stvor) tvorevina, stvorenje, prema učenju okultista materijalna tvorevina koja nastaje posredovanjem medija u transu i koja poprima različite oblike (glave, ruku itd.). nju još nazivaju i meta-plazmom, a okultisti je prihvataju zato što pomoću nje žele da razjasne fenomene takozvane materijalizacije (v.).

Telizam (.grč. thelô = hoću), v. telematizam.

Temperament , termin koji označava tipični oblik emocionalnih reakcija jednog čovjeka. Uobičajeno emocionalno reagiranje možemo posmatrati sa gledišta intenziteta emocija (jesu li emocije jake ili slabe), brzine izmjenjivanja emocija (izmjenjuju li se emocije brzo ili sporo), načina izražavanja emocija (ispoljavaju li se emocije ili su suzdržane), te opšteg tona raspoloženja (prevladava li optimističko ili pesimističko osnovno raspoloženje). Prema ovim karakteristikama emocionalnog reagovanja pokušalo se da se različiti temperamenti svrstaju u nekoliko tipova. Najstarija podjela potiče od Hipokrata, koji razlikuje četiri vrste. To su tipovi: sangvinik, kolerik, melankolik i flegmatik. Postoji još tendencija naglašavanja fizioloških i konstitucionalnih faktora kao osnovnih determinanti temperamenta.

Tendencija (lat. tendere = za nečim težiti), sklonost, namjera, upravljenost prema nekoj težnji, nekog duševnog ili povijesnog kretanja. U prirodnim naukama taj pojam uzima kao antiteza mehanicističkoj (v.) razvojnoj teoriji.

Tendenciozan , na neki cilj upravljen; koji slijedi neku jasnu namjeru; s određenom namjerom djelotvoran.

Teodiceja (.grč. theos = Bog i dike = pravo i opravdanje), opravdanje Boga nasuprot postojećem zlu i težnja da se Bog shvati kao uzročnik svega što je lijepo i dobro, a da se zlo u svijetu ne shvati kao protivrječnost

Δ na vrh Δ

ideji savršenstva istog. Prema tome ovaj je svijet najbolji od svih mogućih. Pojam teodiceje uveo je u filozofiju Leibniz.

Teofanija (.grč. theos = Bog i fainomai = očitujem, javljam): Božje pojavljivanje. To je osnovna teza u misticizmu.

Teogonija (grč. theos = Bog i gignomai = je tu, sam). O tome je pisao Hesiod u svome djelu »Teogonija«.

Teokratija (.grč. theos = Bog i krateo = vladam), oblik državnog upravljanja, zasnovan na stavu da je smisao cjelokupnog ljudskog rada i postojanja priprema »nebeskog carstva« pod neposrednim nadzorom religijskih ustanova. Čitav državni poredak izvodi se »kao« radi Božije volje. (.grč. theos = Bog i fainomai = očitujem, javljam): Božje po javljivanje. To je osnovna teza u misticizmu.

Teologija (.grč. theos = Bog i logos = misao, nauka), učenje o Bogu Ona razlikuje prirodnu teologiju, koja izvore vjere nalazi u umu, od objavljenih koje počivaju na vjeri iz knjiga.

Teomonizam (grč. theos = Bog i monos = sam, jedini), stav da je Bog jedini princip i cjelokupna zbilja. Suprotno : fiziomonizam (v.).

Teonomija (.grč. theos = Bog i nomos = zakon), uvjerenje da je Božji zakon, odnosno Božja zapovijed, osnova sve moralnosti. Prema tome sve propise i odredbe u smislu zakonske valjanosti treba uskladiti prema Božjim određenjima.

Teopantizam (.grč. theos = Bog i panta = sav, sve), učenje da je Bog sve i u sebi sve sadrži.

Teorema (grč.), rezultat duhovnog razmatranja, postavka, poučak, pravilo, tvrdnja zaključivanjem izvedena i dokazana na osnovu principa neke znanosti (npr. aritmetike, geometrije). Teorema jedne

Δ na vrh Δ

nauke preuzeta od druge jest lema (v.). Dopunska teorema koja neposredno uvjerljivo proizlazi iz prethodne teoreme jest korolar, a napomene za objašnjenje neke teoreme jesu sholije.

Teorija (grč. teoría, theos = Bog i (ia = i ja), gledanje, razmatranje, zamisao, 1) misaono-spoznajna aktivnost ukoliko se zamišlja kao »Čista«, tj. kao pronalaženje, zrenje i povezivanje smislenih likova (predstava) bez obzira na njihovu primjenu, na njihovo iskorištenje pri ostvarivanju određenih ciljeva. Kao područje percepcije i unutrašnje (ne-etičke) elaboracije racionalnih sadržaja, teorija se redovno suprotstavlja praksi kao području vidljive, vanjske djelatnosti, iako ta dva područja stoje u odnosu uzajamne i dijalektičke uvjetovanosti; 2) opšta postavka ili koherentna skupina opštih postavki na osnovu kojih se objašnjava neko područje pojava (činjenica, podataka). Iako se u običnom govoru termini teorija i hipoteza upotrebljavaju kao sinonimi da označe neku još nedokazanu eksplikativnu zamisao ili pretpostavku, tako teorija kao preciznija se razlikuje od hipoteze. Dok je teorija više ili manje prihvaćeno objašnjenje (»tj. Odlučila tako Vlast tj. Autoriteti«), oko nekih poznatih činjenica i podataka, a, hipoteza je samo pretpostavljeno (više ili manje moguće) objašnjenje, (tj. Vlast Autoriteti to ne odobravaju) ali, prikladno da se njime pristupi istraživanju i provjeravanju; onaj dio neke nauke ili struke (vještine, umjetnosti itd.) koji se odnosi na njene principe i metode i tako razlikuje od njene primjene. Vlast zabranjuje provjeravati »Teoriju« (da ne bi postala hipoteza) jer onda kao nema »napredka«, ali dograđivati je svakako možeš.

Teorija descendencije (grč. theos = Bog i ja, lat. descendere = sići, potjecati), teorija po kojoj u prirodi postoji razvoj života od nižih oblika prema višim, tako da je i čovjek nastao u toj evoluciji (v.) živih bića. Do 19. vijeka je u prirodnim naukama vladalo mišljenje da vrste postoje oduvijek i nepromijenjeno, kako ih je Bog stvorio. Lamarkova i naročito Darwinova istraživanja, a uz pomoć vladaoca svijeta

odbacila su tu nenaučnu metafiziku i definitivno utvrdila sveopšti princip evolucije prirodnog svijeta. Ta Darwinova »hipoteza« (teorija), postanak vrsta prirodnim odabiranjem (1859) postoje glavno djelo nauke o razvoju života na zemlji. Po njoj u prirodi postoji neprekidna borba među pojedinim vrstama pri čemu preživljavaju one koje su bolje prilagođene uvjetima života. Teorija descendencije je naišla na oštru kritiku svih ljudi koji razmišljaju svojom glavom a naročito vjernika, pa taj otpor nije ni danas nestao.

Teorija evolucije (grč. theos = Bog i ja), teorija razvitka. Objašnjenje prirode, povijesti i ljudske spoznaje kao razvojnih procesa. Uglavnom - svako učenje koje nešto tumači pomoću razvoja. Tako i pravac u etici (evolucionizam u etici) koji hoće da kaže, (tumači) da se moral i moralna shvatanja razvijaju. Hipoteza teorije evolucije, započinje u 18. st. (Buffon, Lamarck, francuski materijalisti). Polovinom 19. vijeka Darwin je svoju teoriju evolucije nazvao evolucionizmom, odnosno teorijom descendencije, koja je snažno uticala na pojedine filozofe (Spencer, Wundt, Nietzsche i dr.) i na sociologe (Spencer, Schiiffle, Gumplowitz i dr.). Darvinizam je u prirodnim naukama teorija (»hipoteza«), usmjerena ujedno protiv metafizike i idealizma. Osnovni je nedostatak svih zastupnika te teorije što su kategorije i zakone s područja prirode mehanički prenosili na probleme društva i što im nedostaje dublji dijalektički uvid u probleme razvoja.

Teorija odraza (grč. theos = Bog i ja), bit teorije (hipoteze) spoznaje kod većine materijalista. Po teoriji odraza naša spoznaja je odslikavanje, odraz određenih formi i sadržaja koji postoje u stvarnosti nezavisno od subjekta spoznavanja. Materijalisti je zastupaju još i danas, a i marksisti. Ona sadržava jedan element istine, tj. da objekt postoji i nezavisno od subjekta i da u spoznaji postoje elementi odraza, ona odnos subjekta i objekta nije mogla zadovoljavajuće riješiti. Tek je Marx svojom teorijom »prakse« pokušao tu odvojenost, distancu subjekta i objekta da prevlada tj. savlada (v. praksa). Taj svoj stav Marx je izrazio u Tezama o Feuerbachu (1845). Glavni nedostatak

teorije odraza je taj što objekt shvata samo kao nešto dato, a ne i kao proizvod čovjekove djelatnosti. Isto tako, teorija odraza je nemoćna pred objašnjenjem čovjekove kreativnosti i perspektivnosti spoznaje (tj. saznanja). Prema tom shvaćanju kod odražavanja raznih svojstava predmeta subjekt dodaje toj slici-odrazu i izvjesne karakteristike koje proističu iz samog subjekta. Zato se kod nekih filozofa spoznaja tumači kao »subjektivni odraz objektivne stvarnosti«. Pozivanje na materijalizam i empiriokriticizam, ne govori u prilog sagledavanju ove problematike. Hipoteza, teorija prakse pokušava da da osnovu za razumijevanje čovjeka kao bića istorije, a time i njegove spoznaje koja proizlazi iz tog aktivnog, preobražavalačkog odnosa čovjeka (subjekta) prema prirodi i vlastitom historijskom djelu.

Teorija relativnosti , (teorija = grč. theos = Bog i ja), fizikalna teorija o vremenu i prostoru, koju je postavio i razvio A. Einstein. U svojoj specijalnoj teoriji relativnosti Einstein je pokazao na problemu istodobnosti da svaki koordinatni sistem ima svoje posebno vrijeme, te određenje vremena ima svrhu samo tada kad je dan' i koordinatni sistem na koji se to odnosi. Isto je to pokazao i u problematici vremena dokazavši time Lorenzove postavke o kontrakciji tijela u gibanju. Time je pokazao i da je c (brzina svjetlosti) granična brzina koja ne može biti prijeđena. Ujedno je postavio i temeljni princip moderne fizike o odnosu mase i energije. To je sve vrijedilo za jednolika i pravocrtna gibanja. U opštoj teoriji relativnosti proširio je te principe i na sve pravila referencije. U njemu je odbačen stari pojam gravitacije i gravitacija postaje atributom gibanja, a prostor je shvatio zavisnim od fizikalnih faktora, tj. rasporeda masa. Time je riješio problem u fizici s obzirom na prostor i vrijeme. Svojom teorijom prevladao je Newtonovu tezu o apsolutnom vremenu i prostoru, tj. takvom vremenu i prostoru koji postoje nezavisno od materijalnih tijela. I vrijeme i prostor samo su funkcije, načini postojanja materije. Time je dan i najbolji argument dijalektičkom i

materijalističkom shvatanju vremena i prostora kao atributa materije u kretanju.

Teorija saznanja ili teorija spoznaje, spoznajna teorija.

Teorijski , što se odnosi na teoriju. Taj se pojam uzima ponajviše u suprotnosti s pojmom praktički (praktično), a znači: što se promatrajući ili misaono (apstraktno) odnosi prema određenom predmetu, bez obzira na mogućnost primjenljivosti toga i takvog gledanja i znanja u praksi. Uzima se i kao suprotnost pojmu empirijski.

Teozof (grč. theos = Bog i sofos = mudar): pristaša teozofije (v.).

Teozofija (grč. theos = Bog i sofia = mudrost), nasuprot teologiji, neko kao više znanje o Bogu i Božijim stvarima, do kojega se ne dolazi razmišljanjem i spekulacijom (v.) nego unutrašnjim zrenjem ili nekim nadnaravnim otkrićem, Teozofija je neka vrsta mistike (v.) u filozofijskoj formi, ali se od filozofije razlikuje po tome što napušta granice uma. Čovjek pomoću dubokog religioznog osjećaja i prosvjetljenja može ponešto otkriti i tako spoznati. Teozofijske poglede sadržavaju ne samo azijske religije, nego i neki mističko-idealistički filozofijski sistemi, npr. neoplatonizam, a poznate su i teozofijske vizije Jamblihove i Proklove. Među teozofe ubraja se i Jakob Bčihme.

Terapeut , osoba koja primjenjuje određeni postupak (terapiju) u svrhu liječenja.

Termin (lat. terminus = kamen međaš), izraz ili ime za određeni pojam, riječ kao izraz pojma. U silogizmu: terminus maior (v.), minor (v.), medius (v.); terminus technicus: stručni izraz; terminus a quo (termin od kojega): ishodišna tačka, polazište; terminus ad quem (termin do kojega): ciljna, završna tačka.

Δ na vrh Δ

Terminizam , u srednjovjekovnoj filozofiji, jedan oblik nominalizma (v.) po kojem pojmovi, s obzirom na njihovu općenitost (tzv. univerzalije v.), nisu zapravo drugo nego tek misaoni znaci (termini) za skupove srodnih predmeta. Terminizam označava i učenje po kome sve mišljenje i nije drugo nego računanje s pojmovima. Najpoznatiji predstavnik terminizma bio je Wilhelm Occam.

Terminologija , 1.) cjelokupnost stručnih izraza, tzv. tehničkih termina neke struke, znanosti odnosno umjetnosti, kao i 2.) nauka o tim terminima. S obzirom na kulturni napredak, pitanje stručne terminologije, njenog pojmovnog određivanja i obogaćivanja, stalno je aktuelno, što se posebno ogleda, vidi u problematici filozofijske terminologije.

Terminus minor je pojam sadržan u silogizmu i to kao krajnji pojam niže premise.

Test , u izvornom značenju: svaki pokus, ispit ili proba, koji treba da dokažu postoji li nešto ili ne postoji; u užem, više upotrebljavanom značenju, test je standardni mjerni postupak ili instrument kojim mjerimo neku pojavu, te se prema tome upotrebljava u svim (nje. malo mrgen) egzaktnim (tačnim?!) disciplinama (fizika, hemija, biologija, psihologija i dr.). U psihologiji test služi za kvalitativno ili kvantitativno mjerenje sposobnosti, znanja, spretnosti, svojstava itd. Postignuti rezultat u testu ima smisao tek onda ako ga možemo usporediti s rezultatima drugih osoba u istom testu, pa prema tome test mora biti baždaren. Osim toga test mora posjedovati i ove mjerne karakteristike: 1) valjanost (mora mjeriti ono što mislimo da njime mjerimo), 2) dosljednost (pri ponovnom mjerenju iste pojave mora dati jednak ili sličan (?!) rezultat), 3) osjetljivost (treba da bude osjetljiv i na male razlike u mjerenoj pojavi), i 4) objektivnost (rezultat u testu treba da zavisi samo o veličini onoga što mjerimo, a ne i o onome koji mjeri) (?!).

∆ na vrh ∆

Tetralema , četveročlana pretpostavka (v. trilema).

Teurgija (grč. theos = Bog i ergon = djelo), naivno vjerovanje da čovjek pomoću različitih ceremonija može zadobiti neku moć nad dusima i bogovima, pa ih onda iskoristiti za takve svrhe koje se mogu postići samo nadnaravnom silom. Teurgija potiče od Kaldejaca i Perzijanaca, kod kojih su se njome bavili magi. Njenim začetnikom smatrali su Zoroastru (Zaratustru), dok su Egipćani, koji su mislili da također poznaju mnoge njene tajne, smatrali začetnikom Hermesa Trizmegista. Ona je igrala veliku ulogu i u neoplatonizmu, u kojem su njeni glavni predstavnici Jamblih i Prokle.

Teza (grč. thesis), postavka, poučak, znanstvena tvrdnja koju tek treba dokazati. U dijalektici: tvrdnja kojoj se suprotstavlja druga protivrječna tvrdnja (antiteza).

Težnja , opšti naziv za doživljaje instinktivno emotivno-voljnog karaktera za koje je karakteristično da su povezani sa zamišlju (predstava) nekog cilja. Ako je cilj dohvatljiv i jasno, razumski određen, govori se o racionalnoj težnji (koja se konkretizira u činima htijenja); ako je cilj neodređen, nerealan, nedohvatljiv, govori se o čežnji, želji, prohtjevu; ako je emocionalni element vrlo snažno izražen, o žudnji, pohlepi. Iako logička analiza težnje pokazuje njezino dvojstvo (težnja kao nagon- osjećanje i težnja kao predstavljanje cilja), u realnosti psihičkog života težnje su vrlo jedinstveni doživljaji; u njima se izražava iskonsko pra-jedinstvo osjećanja i predstavljanja, čovjeka i svijeta.

Thanatizam (grč. thánatos = smrt), učenje o smrtnosti duše; suprotstavlja se učenju o besmrtnosti duše, koje se naziva athanatizmom.

Thera-vada ((pâli) »nauka starješina«, naziv za najstariju verziju Budinog nauka, sačuvanu na pali jeziku u kanonskim djelima »Ti-

∆ na vrh ∆

pitaka« (»Tri košare«), sređenu na prva tri koncila poslije Budine smrti, između 5.i 3. vijeka pr. ne. e., i zapisanu prema usmenoj predaji na Cejlonu kamo ju je nakon trećeg koncila (246. pr. n. e.) prenio sin indijskog vladara Ašoke, misionar Mahinda. - Filozofske teze ovog učenja osnivaju se na posljednjem dijelu »Ti-pitake«, »Abhidhamma-pitaka« (v.), čiji je glavni skolastički komentator Buddhaghosa u 5. vijeku pr. ne. e., koji je u djelu »Visuddhi-magga« (»Put pročišćenja«) dao filozofski »compendium« therâvada učenja. Ovaj se nauk razvija kao stav »južne škole« i ostaje ortodoksni tumač Budinih riječi za razliku od »Sjevernih škola« mahâyâna budizma (v.), koje su se preuzimanjem stavova idealističke metafizike približile ponovo vedskim tradicijama. - Osnovne principe abhidhamma analitike - učenje o trenutačnosti i sintetičkom sastavu svih pojava u neprekidnom toku svijesti (v. bhavanga-sota) - preuzela je i mahâyâna, ali je glavni naglasak prenijela na metafizičku tezu o njihovoj iluzornosti i ništavnosti (v. šûnyatâ). U ranom budizmu thera-vâdi bila je mnogo bliža realistička škola sârvti-vâda (v.). - Mâhâyanisti su nauku thera-vâdina nazvali hînayâna (»mala kola«) zbog njihove ortodoksne kritičnosti prema metafizičkim spekulacijama.

Thwaša (Iran), prostor ili eter, termin zajedničkog porijekla s indijskim âkâša (v.). U starijim avestičkim tekstovima javljaju se prostor i vrijeme kao paralelni principi (v. zrvan). Postojale su, međutim, i škole koje su prostoru davale prednost pred vremenom. - Platoničar Damaskios (koji se pred Justinijanovim progonima sklonio u Perziju) spominje učenje nekih mazdaističkih teologa da je thwâša ili eter prvi pokretač i nosilac kružnog kretanja svijeta (sfaíra). - Mezopotamskog gnostika Bardesana (2. vijek n.e.) optuživali su teolozi da je pod uticajem iranskih Magijaca Boga postavio u prostor i »prostor slavio riječima koje dolikuju samo Bogu«.

Tihe (grč. tyhé, lat. fortuna), u mitologiji: usud, sudbina. Stoga je Tihe bila poštovana kao glavna, po pitanju usuda i slučaja, ali najviše u smislu

sreće. Tihe simbolizira zadovoljstvo, bogatstvo ali i opštu promjenljivost. U skladu s tim sadržajem umjetnici su prikazivali Tihe s rogom obilja i s krilima. U filozofiji je Tihe shvaćena uglavnom kao slučajnost koja mijenja mnoge događaje. Demokrit je smatrao da je priroda jača i bolja od slučajnosti, koja uopće ne može biti postojana. U etici je sreći (tihe) kao stalnoj nadi suprotstavljen princip umjerenosti i etičke simetrije ličnosti.

Tihizam (grč. tyhé = sreća, slučaj), pogled po kome u svijetu vlada slučaj, a tek ovdje-ondje može se naći nastojanje i težnja prema zakonitosti i običajima.

Tijelo (grč. sóma; lat. corpus), u običnom govoru u nas, prvenstveno ljudsko tijelo a onda svaka druga materijalna fizička stvar. U velikoj religijskog i filozofijskoj tradiciji javlja se uvijek u pojmovnoj svezi sa svojom suprotnošću, tj. dušom (v.). U odnosu prema tom suprotnom polu, određivalo se kao »Znak duše« (pitagorejci), »Zatvor duše« (Platon i neo-platonci), »posuda duše« (Ciceron), »Organ duše« (Stahl) ili u varijantama, »Osnova«, »lik«, »izraz« duše. Descartesovim dualističkim određenjem tijela kao produženja tvari (res extensa) opet nasuprot duši kao tvari koja misli (res cogitans) problem odnosa tijela i duše postavlja se na nov način i ogleda se i u danas prevladavajućoj teoriji psihofizičkog paralelizma (v. paralelizam).

Timologija (grč. timé = vrijednost i logos = riječ, nauk), filozofska disciplina koja se bavi problemom vrijednosti. Naziva se i aksiologija (v.).

Tip , kategorija individuuma koji posjeduju sličnu karakterističnu strukturu određenih obilježja, po kojoj se razlikuju od drugih kategorija (tipova). 1) Psihički tip je jedinstvena struktura psihičkih obilježja jedne kategorije individuuma. Već prema dominantnom obilježju, koji je uzet kao osnova za klasifikaciju, razlikuju se u psihologiji različiti tipovi. Npr. u osjetno-perceptivnom području:

∆ na vrh ∆

slušni, vidni, motorni tip; u području ličnosti: introvertirani, ekstro-vertirani i ambivertirani itd.; u području temperamenta: flegmatični, kolerični, sangvinični i melankolični, itd. 2) Tip tjelesne strukture je skupina individuuma određene tjelesne strukture. Npr. piknik, atletik, leptosom. Katkada se tipovi tjelesne strukture dovode u vezu s određenim psihičkim tipovima.

Tipičan , 1) karakterističan, upadljiv, i 2) onaj koji toliko pokazuje karakteristike i svojstva neke vrste, klase ili grupe, da je za tu skupinu reprezentativan; u tom smislu - naročito u statističkoj terminologiji - znači i normalan ili prosječan (za razliku od »atipičan« ili »nenormalan«).

Tipologija , 1) rezultat razvrstavanja individua u određene tipske kategorije. 2) pojedinci se mogu prema nekim svojim istaknutim psihičkim ili tjelesnim obilježjima razvrstati u nekoliko međusobno odijeljenih kategorija. Pretpostavka je svake tipologije da je određen broj obilježja usko povezan s nekim ključnim obilježjem, prema kojem je izvršena klasifikacija, i da se po tom unutarnjem jedinstvu (strukturi) obilježja tipovi razlikuju između sebe. Npr. Jung razlikuje tip ličnosti prema tome je li čovjek više upravljen na vanjska, objektivna događanja (ekstravertirani tip) ili daje veću važnost svom unutarnjem, subjektivnom životu (introvertirani tip). »Tom ključnom« obilježju pridružuje se onda druge karakteristike kao sklonost maštanju, umjetnosti i produbljavanju kod introvertiranog, nasuprot površnosti, praktičnog interesa itd. kod ekstravertiranog tipa.

Tolerancija , trpeljivost, snošljivost tuđih uvjerenja i pogleda, dopuštanje važenja drugih načela koja nisu vlastita, ali se ipak moraju uvažiti u duhu građanske slobode javnoga mnjenja. - Ideju tolerancije posebno su isticali prosvjetitelji (Voltaire, Diderot) protiv vjerskih progona i političkog ugnjetavanja s obzirom na mnogobrojne vjerske ratove između protestanata i katolika u epohi

apsolutne monarhije, sve dok je prosvijećeni apsolutizam naposljetku nije prihvatio kao svoju.

Tomizam , filozofsko-teološko učenje Tome Akvinskog, koje je crkva primila za svoju službenu filozofiju.

Topika (grč. topiká), što pripada nekom mjestu, učenje o »mjestima« (loci communes), tj. o zapisanim opštim tezama koje govornik može primijeniti u dokazivanju vlastitih tvrdnji. Tom tehnikom služila se stara grčka retorika. Topika je naslov jednog Aristotelova logičkog spisa u kojem pokazuje kako se o svakom problemu mogu izvesti (nenaučni) zaključci.

Totalitaran , koji se odnosi na totalitarizam (v.), čin ili postupak u skladu s totalitarizmom.

Totalitarizam , totalna moć državne vlasti na svim područjima javnoga, političkoga, duhovnoga, pa i privatnog života građana, potpuno i neograničeno gospodstvo države nad životom, djelatnošću i mnjenjem svih pojedinaca i grupa. Kao politički sistem, tipična pojava evropskoga nihilizma i u svojoj biti totalna negacija svake politike, budući da kao perfektna diktatura više ne pruža mogućnost ni za kakav politički otpor niti nadu u promjenu iznutra, jer je svaka demokratija kao »liberalistička laž« likvidirana. Političke slobode građana podjednako su kao »dekadentne pojave« bespoštedno redom zgažene: slobodni izbori, sloboda štampe, zbora i dogovora. Samovoljnu supremaciju vođe nad »bezglavom masom«, osigurava totalitarni policijski aparat, i ona se legitimiše »mitom vođe, i kao jedinstvenošću svoje »više misije«. U svojoj srži, zapravo, on i nije drugo nego jedna perfektna, planska i organizovana univerzalna volja za moć, gdje je čovjek građanin degradirao na puku sirovinu povijesne industrije i materijal koji se u milijunskim masama troši za »više ciljeve« Kao vrhovni »vođa« on obično nije nikakav izuzetno snažan pojedinac, ličnost s moralnim ili intelektualnim

∆ na vrh ∆

autoritetom, nego proizvod slučajnih okolnosti i kao takav u najboljem slučaju samo »genijalan mediokritet«. On mijesi anonimnu masu kao tijesto, ali i sam neprestano zavisi od nepredviđene igre slučaja, i kao što biva obdaren predikatima »najveći«, »najmudriji«, »najbolji« itd., tako već sutra može izgubiti kontrolu državne mašine, pa čak i postati žrtva vlastitog aparata. Zatim dolazi novi vođa, koji proklamuje novi program, i sve opet počinje iznova.

Totalitet (lat. totus, totum = cio, cjelina), sveukupnost, cjelokupnost. U filozofiji: sinonim za apsolutnost. Kao fundamentalni termin bitna oznaka apsolutne ideje, totalitet izražava potpunost univerzuma gdje ništa nije ispušteno i svaki je član obuhvaćen u sistematsku cjelinu.

Tradicija (lat. traditio = predanje), svaka usmeno predanje duhovnih činjenica koje prelaze s generacije na generaciju. Na tradiciji počiva kulturni život uopšte.

Tradicionalizam svaki pogled u kome se precjenjuje značenje tradicije (v.) bilo na području nauke, umjetnosti, običaja i sl.

Transcendencija (lat. transcendentia = prekoračenje granice nekog područja). U filozofiji: prelaženje granice mogućeg iskustva, ono što je u sferi s onu stranu iskustva. Prelaženje iz osjetnoga u nadosjetno ili apsolutno. Transcendencijom se naziva i apsolutna istina - uzdignuta izvan i iznad svega relativnog. Kant smatra da se mišljenje transcendencijom zapliće nužno u nerješiva protivriječja (v. antinomije). Suprotno: imanencija (v.)

Transcendentalije , u skolastici : one osnovne vrste odnosno najviše kategorije koje se nužno pretpostavljaju za određenje svake moguće predmetnosti. Bez tih najopćenitijih kategorija nemoguće je pristupiti bilo kakvom spoznajnom određenju. Skolastika nabraja

Δ na vrh Δ

šest takvih određen ja: 1) res (stvar), 2) ens (postojeće), 3) verum (istinito), 4) bonum (dobro), 5) aliquid (nešto), i 6) unum jedno.

Transcendentalizam , spoznajna teorija, da su ljudskoj svijesti a priori (v.) date transcendentalne (v.) spoznajne moći, a njima dohvaća predmete iskustva koji jesu i zauvijek ostaju samo fenomeni (v.) datosti; preko te granice do tzv. transcendentne biti od subjekta neovisnog predmeta svijest nikada se ne može stići. Kant u »Kritici čistoga uma« definiše transcendentalizam ovako: »Ja nazivam transcendentalnom svaku spoznaju koja se ne bavi predmetima nego načinima spoznavanja predmeta... «. U vezi s tim određenjem on onda govori i o transcendentalnoj estetici koja se bavi osjetnim oblicima svijesti, o transcendentalnoj logici koja izlaže razumske oblike mišljenja. Njim se naziva i svaki spoznajno teorijsko kritički idealizam koji u svijesti nalazi osnovicu spoznavanja i princip jedinstva svijeta. Kasnije on postaje »filozofija spoznaje stvari« ''nalazeći'' u subjektu sve konstituente !? objekta. U anti empiričkoj poziciji otklanja kao nekritične sve probleme bitka koji se tretiraju kao van subjektivni i van svjesni problemi.

Transcendentalno (lat. transcendere = prelaziti), za razliku od tradicionalne skolastičke filozofije, po kojoj se taj pojam poistovjećuje s pojmom transcendentnoga (v.) transcendentalije, ono što omogućava svaku spoznaju. Drugim riječima, tim se pojmom ne određuju predmeti spoznaje nego njeni a priori uvjeti i mogućnosti, oblici i načini spoznaje predmeta. Transcendentalno je ono što ne proizlazi iz iskustva, nego je prije iskustva te tako uvjetuje, omogućuje svako iskustvo, omogućava svaku stvarnu spoznaju. To su a priori (v.) spoznajni oblici naše svijesti, utemeljeni u biti svijesti, pa su prema tome primarni, neotklonjivi uvjeti svakog i osjetnog doživljavanja i razumnoga mišljenja; ukratko, svakog predmetnog iskustva i spoznaje uopšte. Transcendentalnim se napokon naziva i sam subjekt kao posljednji jedinstveni osnov i tako uvjet mogućnosti iskustva i spoznaje svake predmetnosti. Transcendentalno, dakle

∆ na vrh ∆

onaj »opšti subjekt« koji, neovisno od svih pojedinačnih subjektivnosti, povezuje sve subjekte u njihovoj jedinstvenoj a priori zakonitosti. Transcendentalnom se metodom naziva na kraju spoznajno teorijski postupak koji ispituje upravo te a priori uvjete spoznaje i nastoji ih dedukcijom izložiti u njihovoj posebnoj važnosti. U najširem se smislu transcendentalnim naziva ono što je povezano s uvjetima za mogućnost iskustva odnosno spoznaje.

Transcendentan (lat. transcendens = prelazeći, prekoračujući), pojam koji ima nekoliko nijansi u svom značenju. Označava sve što prelazi granice svakog mogućeg ljudskog iskustva i ne može se nikakvim induktivno postepenim prilaženjem spoznati; nešto što se nalazi van osjetilno spoznajnoga svijeta, ili nešto što je uopšte van svjesno. Kod skolastika - označava se tim pojmom sve natprirodno, nad osjetno, nad iskustveno. Transcendentalna (v.) filozofija tvrdi da je »stvar po sebi« za uvijek nespoznatljiva upravo jer je transcendentna. Spoznati se može samo ono što je svijesti imanentno (v.).

Transcendirati (lat. transcendere), prelaziti iz jednog područja u drugo, a u filozofiji prelaziti u sferu transcendentnoga (v.). Tako u spoznajnoj teoriji znači prelaženje spoznavanja u nešto od spoznajne svijesti neovisno ili u nešto što leži s onu stranu iskustva. U metafizici prelaženje iz prirode u natprirodno, iz konačnoga u beskonačno, iz uvjetnoga u bezuvjetno, iz predmetnoga u nepredmetno.

Transeuntno (lat. trasire = prelaziti), što prelazi s jednog područja na neko drugo npr. iz subjektivne sfere u objektivnu. Upotrebljava se kao atribut kritici koja, mjesto da dokazuje neodrživost jednoga izvođenja iz njegovih vlastitih imanentnih pretpostavaka, pobija izvođenje iz nekog drugog aspekta.

Transfer , operacija kojom se nešto, predmet odnosno stanje, prenosi s jednog na drugo mjesto. Transfer osjećaja, fenomen kojim se jedno

duševno stanje izazvano nečim, prenosi na drugo (po sličnosti i slučajno); transfer vrijednosti, fenomen kada znak poprima vrijednost označenog, sredstvo cilja itd. Sredstvo postaje po sebi razlogom zadovoljstva (npr. uživanje u posjedovanju od kojeg nemamo koristi); transfer osjetilnosti, fenomen osjetljivosti subjekta za osjetilne utiske koje dobiva od drugog subjekta.

Transfinitan (lat. trans = preko i finis = kraj), beskonačan (v.).

Transobjektivno (lat. trans = s onu stranu), spoznajno teorijski pojam kojim se određuje ono što prelazi određenje intencionalnog spoznajnog predmeta, što prelazi granice objekta na koji reflektiramo; ono što je više nego sam objekt spoznaje u relaciji subjekt-objekt.

Transsubjektivno (lat. trans = s onu stranu), spoznajno teorijski pojam koji ukazuje na ono što prelazi područje subjekta, što je neovisno od subjektivne svijesti, što ne pri- pada procesima svijesti nego je nad njima.

Tranzitivan (lat. transire = prelaziti), koji na nešto prelazi, na nešto ukazuje, prelazan. U gramatici: glagol kojega radnja prelazi na ob jekt. U logici se tranzitivnim naziva od- nos u kome smisao nekog pojma odnosno značenje prelazi od A, koji je povezan sa B, preko B koji je povezan sa C, na C.

Trebanje , kao pojam (a uveo ga je u filozofiju Kant) označava način voljne nužde, bezuvjetnog zahtjeva, koji proizlazi iz same svijesti kad ona hoće da ostvari vrijednost. Nasuprot mehaničkoj ili biološkoj, dakle prirodnoj nuždi, koja determinira po neotklonjivom zakonu uzročnosti sva prirodna djelovanja, pa se neke promjene moraju dogoditi, trebanje se javlja u slobodi ljudske voljne djelatnosti kao unutrašnji zadatak, kao imperativ bez ikakve vanjske prisile, koji

valja ostvariti samo ako se teži za nekim određenim ciljem, za nečim vrijednim.

Trihotomija (grč.), trodjelnost, dijeljenje cjeline u tri osnovna dijela. Npr. podjela moralnih čina na dobre, zle i indiferentne (moralno-nemoralno-amoralno). Trihotomija je tročlana divizija (v.).

Trijada (grč. triás), trojstvo, trojna (tročlana) suvisla cjelina odnosno cjelovitost koja se sastoji od tri člana, kao npr. u dijalektici: teza - antiteza - sinteza. Trijada kao oblik odvijanja svjetskog procesa dolazi do izražaja u novo platonizmu, i kod Hegela.

Trilema , tročlana pretpostavka sadržana u lematičnom (v.) obliku disjunktivno-hipotetičkog silogizma (Ako je S onda je ili P1 ili P2 ili P3, ali nije ni P1 ni P2 ni P3, dakle nije ni S. Čitav silogizam može biti i u protivnoj kvaliteti).

Tvorba (grč. poiesis, lat. productio), djelatnost koja se obavlja izvođenjem, za razliku od činidbe (v.) koja se vrši ili izvršava, i za razliku od nje ima svoju svrhu izvan sebe u izvedenu djelu, proizvodu ili tvorevini, kako se to vidi u radu (v.) i tehnici (v.). Ali činidbu i tvorbu razlikuje i poseban vlastiti način spoznaje svake od njih: tvorbu vodi umijeće (tehne) koje se može naučiti i drugoga poučavati, dok činidbu vodi razboritost (v. phronesis) koja se postepeno uči samo vlastitim iskustvom, nema opšteg pravila i uvijek je primjerena posebnoj konkretnoj situaciji. Zato i mladići mogu naučiti svako umijeće poput matematike i logike, ali ne mogu tako naučiti razboritost i mudrost, jer je za to potrebno vlastito životno iskustvo i zrelost, kako to Aristotel ističe u o razumskim ili dianoetičkim vrlinama (v.).

Tvorni uzrok (grč. to hódhen he arhé tes kineséos, lat. causa efficiens), pojam kojim se od Aristotela označava djelotvornost nečega, ono što proizvodi neku promjenu u zbivanju. Ponajčešće izvanjski princip

sile koji izaziva neku posljedicu, kakve bez toga djelovanja ne bi bilo. Naziva se i djelotvorni ili materijalni. (v. svršni uzrok).

Tvrdnja , 1) specifična osobina logičkog suda (kvaliteta suda), koja se ispoljava u prihvaćanju ili otklanjanju neke veze pojmova (afirmativna odnosno negativna tvrdnja). Po tvrdnji se sud razlikuje od puke zamisli, pretpostavke, pitanja, što mu omogućava da se u obliku istine iskaže kao spoznaja ili zabluda. U užem smislu tvrdnja znači samo afirmaciju, afirmativan sud, potvrđivanje za razliku od negacije, odricanja; 2) postavka, teza sa zahtjevom da bude prihvaćena, ali dana bez potrebnog obrazloženja odnosno dokaza, što naknadno može, ali ne mora, da uslijedi.

Δ na vrh Δ

U

Ubikacija (lat. ubicatio, izvedeno od ubi = gdje), zauzimanje mjesta, svojstvo po kojem neka stvar zauzima određeno mjesto, unutrašnji modus tjelesa.

Ubikvitet (lat. ubiquitas, izvedeno od ubi = gdje), posvudnost, ono što je svagdje prisutno. Prema Schopenhaueru je npr. volja, koja je za njega stvar o sebi, posvuda prisutna.

Ugoda , elementarna kvaliteta osjećanja koja je prvenstveno u vezi sa zadovoljenjem urođenih nagona živog bića. Kod čovjeka se povezuje i s intelektualnim doživljajima u složene osjećajne reakcije.

Δ na vrh Δ

Ugođaj (neologizam prema njem. riječi Stimmung), naziv za specifičnu osjećajnu kvalitetu nekog psihičkog stanja koje nije snažnim afektima uznemireno; dijelom sinonim za izraz raspoloženje. Katkada se pripisuje - umjesto samom doživljaocu - objektivnim agensima, (melanholičan ugođaj neke pjesme, lirski ugođaj nekog muzičkog komada, smiren ugođaj nekog pejzaža).

Ukus (lat. gustus), u estetici: smisao za lijepo, sposobnost osjećanja za umjetnički vrijedno, sposobnost suđenja o estetskim predmetima, estetsko vrednovanje. Poznata latinska izreka »De gustibus non est disputandum« (O ukusima se ne može raspravljati) ukazuje na subjektivitet i individualitet ukusa koji ne podliježe nikakvim objektivnim kriterijima što negiraju mnogi filozofi. Ukusom se također naziva i opšte ocjenjivanje određenog razdoblja kao moda i stil toga doba. Finoća ukusa svakako je uvjetovana dvjema faktorima: prirođenom dispozicijom i estetskim odgojem. Kant definiše ukus kao sposobnost moći suđenja da nezavisno od koristi i požude »izabire opšte-valjano«. Croce zove ukusom »aktivnost koja sudi« i poistovjećuje je s genijem = »aktivnošću koja proizvodi«. »Ukus i genije u biti su isti«. U fiziološkom a i psihologijskom smislu ukus se ponekad identificira s osjetom okusa.

Um (lat. ratio, franc. njem. die Vernunft), u širem smislu skup svih ljudskih spoznajnih moći ili čak i skup svih duhovnih ljudskih moći, isto što i duh (v.). U užem smislu označava jednu od čovjekovih spoznajnih moći, koja se obično suprotstavlja razumu (intellectus). Ranije u filozofiji razum se najčešće shvata kao viša, a um (ratio) kao niža spoznajna moć. Ali se taj odnos mijenja, pa je kod Kanta već direktno suprotan. Um (njem. Vernunft) je postao šira i viša, a razum (Verstand) uža i niža spoznajna moć. Um, u stvari, obuhvata i osjetnost i razumnost, a i mogućnost ideacije, stvaranja ideja. Dok razum analizira i pomoću svojih kategorija sistematski sređuje pomoću osjeta dobivenu građu, um uz pomoć svojih ideja unosi dimenziju dubine i više jedinstvo u razumski sređene pojmove. »Sva

naša spoznaja - kaže Kant - počinje od osjetila, od njih ide razumu, a završava se kod uma iznad kojega se u nama ne nalazi ništa više što bi obrađivalo građu zora i podvodilo je pod najviše jedinstvo mišljenja.« Razum je za Kanta moć pravila, a um moć principa. Pomoću pravila razum unosi jedinstvo u pojave, a pomoću principa um unosi jedinstvo u pravila razuma. Um se dakle nikad ne odnosi neposredno na iskustvo, nego na razum, pridajući njegovim spoznajama više »jedinstvo uma«. Unoseći više jedinstvo u razumske spoznaje, um se rukovodi svojim čistim pojmovima, »transcendentalnim idejama« (v.). - Hegelovo shvatanje razuma i uma razlikuje se umnogome od Kantovog. Ali i za njega je um iznad razuma. Razum je za njega spoznajna moć kojom umrtvljujemo zbilju raščlanjujući je na dijelove i fiksirajući te dijelove u njihovoj izoliranosti i apstraktnosti. Um koji ima svoju »dijalektičku ili negativnu« i »spekulativnu ili pozitivnu« stranu, pokazuje kako se ograničene razumske odredbe same ukidaju prelazeći u svoju suprotnost i kako se ostvaruje konkretno jedinstvo tih odredbi u njihovu suprotstavljanju. Razlikovanje razuma i uma kao niže i više spoznajne moći održalo se u filozofiji sve do danas, samo što pojedini autori najčešće različito variraju i usavršavaju ili Kantovu ili Hegelovu distinkciju.

Umjetnost, specifična ljudska duhovna djelatnost koja u sebi nosi elemente osjetilnosti a uključuje kreativni moment, sâmo stvoreno djelo i njegovo doživljavanje; umjetnost je ujedno svaka sposobnost estetskog izražavanja odnosno oblikovanja u djela s estetskim djelovanjem određenih osjećaja, misli, doživljaja i mašte pomoću govorne ili pisane riječi, instrumenta ili ljudskog glasa, boje, mimike, linije, plastičnog oblika, pokreta itd. U širem smislu u umjetnost se ubrajaju djela literature (lirika, ep, pripovijetka, roman, drama), zatim muzika, balet, gluma ili pantomima, ali se vrlo često pod taj pojam supsumira samo arhitektura, slikarstvo, kiparstvo i grafička umjetnost. Umjetnost se može podijeliti i na produktivnu (neposredno stvaralaštvo vlastitih umjetničkih djela) i

reproduktivnu (muziciranje, gluma, recitacije). U posljednje se vrijeme osim tzv. primijenjene umjetnosti (umjetnički izvedenog zanatstva) u širem poimanju umjetnosti (dakle i pozorišta, literature itd. medij za umjetničku kreativnost, u filmu i televiziji. Različiti oblici umjetnosti predmet su čitavog niza sistematizacija stvorenih na osnovu mnogobrojnih kriterija i divizionih principa kao i estetsko filozofskih teza (v. estetika). Polazeći od idejne konstrukcije da se »svijest o umjetnosti razvija s napretkom duha u svijesti o njegovoj slobodi, koji se zbiva u povijesti«, Hegel je ostavio jedan od najgrandioznijih pokušaja shvatanja biti historije umjetnosti zasnovanog na različitom odnosu ideje prema vanjskom obliku djela. I dok simboličkom umjetnošću, koja je karakteristična za lndiju i Egipat i u kojoj je »duh shvatio ideju tek u apstraktnoj neodređenosti«, prevladava kao tipična forma arhitektura, a klasičnom umjetnošću skulptura, romantična je umjetnost (u kojoj unutrašnje, duhovno trijumfuje nad vanjskim) prije svega umjetnost slikarstva, muzike i poezije. Ipak je za Hegela umjetnost, jer samo osjetilno prikazuje Apsolut, »po svom najvišem određenju«. Mnogi drugi estetičari (npr. B.Croce) tvrde da nema nikakva estetskog progresa čovječanstva (npr. Goethe nije nikakav napredak prema Shakespeareu ili ovaj prema Danteu, Homeru i sl.) i da se u istoriji umjetnosti pokazuje progres samo unutar određenih krugova od kojih svaki ima svoj vlastiti estetski problem (tako npr. Goethe znači napredak prema pjesnicima Sturm und Dranga).

Umor , 1) (psihol.) difuzni osjećaj nelagodnosti i iscrpljenosti, do kojeg obično dolazi nakon intenzivnog ili dugotrajnog tjelesnog ili duševnog rada. Pri tom motivacija za rad, koji je doveo do umora, redovno slabi ili nestaje; 2) (fiziol.) skup karakterističnih biokemijskih i funkcionalnih promjena do kojih u toku rada dolazi u organizmu, i koje pogoršavaju njegovu funkciju. Iako je kao doživljena svakome dobro poznata, umor još nije potpuno proučen, te se ni danas ne zna tačno gdje mu je u organizmu sjedište i koji su mu sigurni simptomi. Čini se da osnovnu ulogu u umoru ima

centralni živčani sustav. - Sredstvo za sprečavanje umora je odmor (pasivni i aktivni).

Univerzalan (lat. universalis), opšti (v.), sveobuhvatan, koji se odnosi na sve predmete o kojima je riječ. Suprotno: posebno i pojedinačno. U logici se razlikuju univerzalni i generalni sud. Dok univerzalni sud glasi: Svi S su P, generalni glasi: S je P. U prvom se slučaju određena oznaka, svojstvo, odnosi na sve nabrojene predmete određene grupe, pa tako sud ima numeričko značenje. U drugom slučaju oznaka je nužno vezana na subjekt. Univerzalno i generalno uzimaju se ponekad i kao sinonimi.

Univerzalije , opšti pojmovi. Problem univerzalija se svodi na pitanje postoje li opšti pojmovi (roda, vrste) po sebi, prije stvarnosti, ili su tek subjektivna tvorevina. Tzv. realisti (v.) zastupali su tezu da univerzalije postoje prije samih stvari u Božjem umu (Anselmo Canterburyjski), nominalisti su smatrali da postoji samo pojedinačno, a opšte je dano tek u pojmu ili u riječi (universalia post rem). Umjereniji realisti (Toma Akvinski) smatrali su da su univerzalije dane i prije stvari, i u samim stvarima i poslije, u pojmovima.

Univerzalizam (lat. universalis = uopšten), filozofski pogled koji uvijek cjelinu, opštost uzima kao određujuću nadređenost svemu pojedinačnom i posebnom. Pojedinačno i posebno po svome postanku, razvoju i djelovanju može se razumjeti samo iz opšteg. Pojedinačno nema svoju samosvojnu opstojnost, nego tek u apsolutnom realitetu u kome mu je izvor i osnov. Od ontološkog univerzalizma Platonovog, Aristotelovog ili Hegelovog, pa preko etičkog univerzalizma (»najviša vrijednost je dobro zajednice«). Sociološki univerzalizam Otmara Spanna koji nailazi koncepciju u kojme je pojedinačnost podređena opštosti. Pojedinac je konkretizacija jedne više cjeline. Suprotno: individualizam (v.).

∆ na vrh ∆

Univerzalnost , sveobuhvatnost, svestranost, totalitet. Osobina onoga koji je univerzalan. Upotrebljava se u smislu svestranosti.

Univerzum (lat.), svemir, jedinstvena i sveobuhvatna cjelovitost svega što postoji.

Univok (lat. unus = jedan i vox = glas), jednog imena, jednoznačan; univokacija ili jednoznačnost je oznaka za riječi koje uvijek imaju isti smisao.

Uopšteno ili općenito , opšte, za razliku od posebnoga (v.) i pojedinačnoga (v.), jest ono što je zajedničko nekom mnoštvu predmeta iste vrste ili svemu. Za razliku od prolaznog i promjenljivog, označava nepromjenljivu i neprolaznu bit nečega. Općenito u pojmovnom nizu znači rod ili vrstu pod koju se podvrgava pojedinačno. Pojedinačnom se općenito može uvijek predicirati. Sam odnos opšteg i pojedinačnog može biti dvovrstan: generalan (v.) i univerzalan (v.). Generalno općenito označava nužnu bit nekoga niza predmeta, a univerzalno općenito je samo numerički zajedničko, koje nije nužno nego tek empirično, indukcijom dobiveno ne nužno zajedničko.

Upadhi (sansk.), ključni termin Šankarine vedske metafizike; »nametnutost« prividne pojavnosti svijeta (v. mâyâ) nad stvarnom biti stvari, koja je brahman-âtman, tj. sveobuhvatni apsolutni duh. Razlog ovog nametanja, koje se tumači kao lažna identifikacija ili translacija smisla egzistencije, jest metafizička neznanje (v. avidya). Ono se odstranjuje ispravnom spoznajom zbilje identiteta svih stvari u metafizičkoj podlozi izvan subjektivno-objektivnog rascjepa svijesti (v. advaita). Iako je pojavnost iluzorna, teorija u opâdhi pretpostavlja postojanje objektivnog duha kao transcendentne podloge u Šankarinoj filozofiji. S tog se stanovišta Šankara bori protiv subjektivnog idealizma budističke filozofije svijesti (v. vigjnâna-vâda), pa ističe po potrebi i realnost mâye. - Drugo obilježje

∆ na vrh ∆

Šankarine filozofije, koje odavde proizlazi, jest ekstremni intelektualizam koji proglašava iluzornom i etičku vrijednost djela. - Sinonimi za upâdhi su termini: adhyâsa, âropa.

Upotrebna vrijednost , svojstvo neke stvari da zadovoljava bilo kakve ljudske potrebe. Upotrebna vrijednost ima osnovu u kvalitetima određenog predmeta, a otkrivanje tih kvaliteta, korisnih svojstava predmeta historijski je čin isto tako kao i stvaranje novih potreba. Ukupnost upotrebne vrijednosti čini i materijalni sadržaj bogatstva, bez obzira na oblike i nivoe razvitka društva. U procesu robne proizvodnje konkretni rad stvara upotrebne vrijednosti roba, (robove) kao što apstraktni rad, rad kao takav i njihovu vrijednost.

Uredak , učinak nekog rada. Obično se izražava u nekim kvantitativnim jedinicama.

Urođene ideje (lat. ideae inatae), urođeni (teorijski i praktički) pojmovi i principi koji su aktuelno sadržani u ljudskom duhu od njegova postanka, prije i nezavisno od bilo kakvog iskustva; nešto šire: pojmovi i principi koji su potencijalno sadržani u čovjekovu duhu, u tom smislu što ih čovjekov duh može razviti sam, bez pomoći iskustva. - O tome postoje li urođene ideje u bilo kojem od ova dva značenja, pa je bilo velikih sporova u toku povijesti filozofije. Urođene ideje u drugom smislu zastupali su Aristotel, Descartes, Leibniz. Najopsežniju kritiku teorije urođenih ideja u oba smisla (nativizam) dao je J.Locke.

Uskoća svijesti , pojava suženja polja doživljavanja zbog pretjerane psihičke usmjerenosti na mali broj određenih sadržaja (monoideizam). Pojavljuje se kod pretjerane pažnje, a i u prilikama sugestije i hipnoze.

Uticaj (lat. influentia, influxus), uz svoje temeljno i najopćenitije značenje kao djelovanje nečeg na nešto u vrlo čestoj upotrebi u

∆ na vrh ∆

svakodnevnom govoru, upotrebljava se još i kao stručni termin u mnogim naučnim područjima. U filozofiju je kao termin ušao latinskim prevodom kasno antičkog astrološkog grčkog termina aporré (i apórreusis) u značenju uticaj zvijezda (influxus stellarum) na zbivanje na zemlji kao i na ponašanje i djelovanje ljudi. U skolastici se javlja u formalizovanom značenju djelovanja eficijentnog uzroka (influxus causae efficientis) dok se u renesansi obnavlja kasno antičko značenje u smislu djelovanja okultnih sila astralnog porijekla na (sublunarna) bića. U filozofiji pretežno formalno skolastičko značenje u smislu djelovanja nekog uzroka na nešto što nije uzrok sam.

Utilitarizam (po Benthamu) ili utilizam (po Feuerbachu) (lat. utilis = koristan), općenito: težnja za korisnošću; u užem smislu etičko viđenje (pravac, naukâ) po kojem je osnova moralnog odnošenja, cilj svakog svjesnog i dosljednog djelovanja na ono što je korisno. Isto tako i sve drugo (pa i idealne vrijednosti) dobivaju priznanje i važenje ukoliko koriste bilo pojedincu, bilo zajednici. Po tome opstaju dvije vrste utilitarizma: 1) individualistički, koji uči da je svrha moralnog djelovanja korist i dobrobit pojedinaca, i 2) socijalni, koji tu svrhu vidi u opštoj dobrobiti, sreći svih, društva u cjelini (Bentham: »najveća sreća najvećeg mogućeg broja«). Time je utilitarizam jedna vrsta eudaimonizma (v.). Razlika je međutim između utilitarizma kao principa objašnjenja, tumačenja (motiva) ljudskih radnji koje proizlaze iz želja za (pojedinačnom ili opštom) korisnošću, i utilitarizma kao etičke (moralne) norme, principa, vrednovanja. Princip (društveno povijesni i smisleni) im je zajednički (v. korisnost). suvremeni oblik utilitarizma jest pragmatizam (v.) po kojem je istinito (dobro) = korisno.

Utisak 1) U Hjumovoj empirističkoj spoznajnoj teoriji utisci (impressions) su primarni doživljaji osjetnog ili emocionalnog karaktera (slušni, vidni osjeti, osjećaji ljubavi, mržnje, požude itd.) koji se svojom neposrednošću i živošću (»jačinom«) razlikuju od

Δ na vrh Δ

reproduktcijskih doživljaja, predstava (ideas) s kojima pripadaju zajedničkoj kategoriji svjesnih sadržaja (perceptions). Termin utisak dugo se održao u osjetnoj psihologiji, ali u značenju užem od onoga koje ima kod Hjuma, označavajući obično osjet ili percepciju. 2) Isto što i dojam: globalan, logički uglavnom ne proanaliziran i jače emocionalno obojen doživljaj što ga u nama izaziva prvo upoznavanje nekog predmeta, ličnosti, situacije i sl.

Utopija (grč. ou = ne, tópos = mjesto), fantazijsko dočaravanje nekoga idealnog neostvarenog i neostvarljivog stanja u ljudskom životu, ponajviše s tendencijom da se time potkrijepe određene koncepcije o poboljšanju društvenog i državnog uređenja, i moralnog života. Utopije su donekle srodne fikcijama (v.). Antički uzor kasnijim utopijama jest Platonova »Država«. Zemlja koja nigdje ne postoji. Izraz utopija prvi je upotrijebio Thomas Morus u svom romanu »Utopia« (1516). Među ostalim utopistima mogu se spomenuti F. Bacon (»Nova Atlantis«), Th. Campanella (»Civitas solis«).

Utopist , autor odnosno pobornik utopijskih koncepcija (v. utopija).

Uvjerenje (osvjedočenje), 1) intenzitetni faktor (Jačina osječanja sigurnosti, odnosno emocionalnog zalaganja) priprihvatanju nekog suda. Stepen uvjerenja zavisi o psihološkoj strukturi (porijeklu i karakteru) suda koji se prihvaća; tako su eksperimentalna ispitivanja pokazala da je jačina uvjerenja najveća kod sudova zasnovanih na perceptivnoj ili logičkoj očitosti, manja kod sudova koji potiču iz subjektivnog iskustva, a najmanja kod sudova vrednovanja na afektivnoj osnovi; 2) naučna, filozofska, religijska, politička i sl. teza (ili doktrina) koja se prihvaća kao istinita i kao takva brani i propagira.

Uvjet (lat. conditio), uslov, određena okolnost o kojoj ovisi nešto drugo, »uvjetovano« (lat. conditionatum). Takva uvjetovanost postoji u logičkom području (razlog - posljedica), kao i u realnom, stvarnom

svijetu, gdje su pojave uvjetovane različitim mogućim izmjenljivim uvjetima, a ponekad određenim neophodno nužnim uvjetom (v. conditio sine qua non) bez kojega neka pojava nikako ne može nastati, a uz koji može, ali ne mora nastati, ako ne pridođu još i drugi uvjeti. Na skupinu uvjeta neki potpuno svode pojam uzroka (v. kondicionalizam, uzrok).

Uvjetovan , kondicioniran, onaj koji nastaje, jest i djeluje pod određenim okonostima, uvjetima (v.).

Uzbuđenje , 1) afektivno stanje u kojem individua ima poteškoća da sređeno misli i da promišljeno reaguje; 2) psihičko uzbuđenje je stanje u kojem je pojačano i ubrzano odvijanje psihički procesa. Psihičko uzbuđenje ogleda se u povećanoj spremnosti na brze i snažne reakcije, u ubrzanoj asocijaciji ideja, u motornom nemiru i povećanoj emocionalnoj razdražljivosti; 3) (biol.) uzbuđenje je specifični učinak djelovanja nekog unutarnjeg ili vanjskog podražaja ili situacije na iritabilne sisteme (živčane i mišićne strukture). Npr. živčano uzbuđenje je podražajem izazvana kratkotrajna hemijsko električna promjena u živčanom elementu; promjena koja se širi na susjedna mjesta i može prijeći i na druge neurone ili strukture s kojima je podraženi živčani element u vezi.

Uzročnost , v. kauzalitet.

Uzrok (lat. causa), objektivna stvarna promjena koja nužno dovodi do neke druge stvarne promjene (učinak, posljedica), što se produžuje u daljnjem uzročno posljedičnom nizu (kauzalni lanac). Pojedine vrste različitih uzroka označavau se kao pokretni uzrok, održivi uzrok, svršni uzrok, spoznajni uzrok (v. razlog), poticajni uzrok (v. motiv). Mnogi hoće da se pojam uzroka isključi iz nauke, te potpuno svede na

pojam skupine uvjeta odnosno komponenata, a pojam učinka na pojam rezultante (v. kauzalitet, uvjet, kondicionalizam).

Uzrokovan, v. kauzalan.

Uživljavanje, vrsta doživljaja u kojem se odigrava pretežno emocionalno stapanje i poistovjećivanje subjekta s određenim objektom. J. G. Herder je smatrao da mi sami uživljavamo unutarnji život u neke oblike koje smatramo lijepima, a Novalis govori o nestajanju suprotnosti Ja i Ne-Ja u čovjeku koji je tako duboko prožet užitkom prirode da se osjeća jednim sa prirodom. T. H. Vischer razlikovao je npr. patriotsko uživljavanje, u kojem prevladava svijetla i razumska simbolika, od umjetničkog uživljavanja koje ne pripada svijetu razuma već »tamnijim slutnjama životne ćudi«. H. Lotze naglašava da »nijedan lik nije tako opor da se u njega ne bi znala uživjeti naša fantazija«. Najznačajniji je predstavnik teorije uživljavanja Theodor Lipps koji kaže da je uživljavanje opštiji proces a ne samo estetski, ali, dok u običnom životu ima mnogo okolnosti koje ga sprečavaju, u umjetnosti je on bez ostatka i savršen. Estetsko je uživljavanje potpuno zbog toga jer sve ono što umjetnost prikazuje ima za svakoga od nas vlastitu vrijednost. Umjetnik, otklanjajući sve sporedno, olakšava uživljavanje, te je kod svakog estetskog sviđanja na kraju riječ o uživljavanju, našeg Ja i njegove unutarnje aktivnosti u objektivno dane dojmove«.

Δ na vrh Δ

V

Vaišešika (sansk.), jedan od šest daršana ili skolastičkih sistema u indijskoj filozofiji. Naziv je izveden iz riječi višeša = specifičnost. Vaišešika je prema tome nauk koji se bavi specifičnim obilježjima elemenata prirode. Karakteristično je njegovo učenje o atomima i sistem kategorija. Tradicionalni osnivač je Kanâda (»koji jede atome«) Kâšyapa, autor »Vaišešika-sûtra«, sažetih izreka kojima nisu sačuvani prvobitni komentari. Konačni skolastički oblik sistemu, posebno nauci o kategorijama, dali su komentatori Ćandramati (5. vijek n.e.) i Prašastapâda (6.vijek. n. e.). - Kao i ostale filozofske škole, vaišešika polazi od učenja o 5 elemenata: zemlja, voda, vatra, zrak i eter. Objektivne osobine tih elemenata jesu: čvrstoća, tečnost, toplina, kretanje i prostornost. Subjektivne su im osjetne osobine: oblik, okus, miris, opip i zvuk. Kasnije je učenje o elementima zamijenjeno učenjem o supstanciji kao kategoriji koja obuhvata 9 vrsta: zemlja, voda, vatra, zrak, eter, vrijeme, prostor, duša i psihički organi. - Za razliku od većine drugih filozofskih sistema, posebno sâmkhye, s kojom se ovaj nauk o prirodi razvija paralelno, vaišešika uči da su atomi vječni i nepromjenljivi po svojim obilježjima. — Vaišešika zastupa spoznajni realizam. Prema starijem učenju svakom spoznajnom sadržaju odgovora neposredno neki realni korelat. Pri tom su obilježja elemenata shvaćena kao inherentni materijalni sastojci. Kasniji nauk o kategorijama modificira taj naivni realizam. Osnovna šema obuhvata 6 kategorija (padârtha): supstancija, osobina, kretanje, opštost, posebnost i inherencija. Odnos je među kategorijama takav da je supstancija »nosilac« ostalih četiriju kategorija, čiji je odnos prema supstanciji određen kao inherencija (samavâya). Na principu inherencije osniva se

kauzalni odnos među stvarima koji, međutim, postoji samo unutar prvih triju kategorija. — Suprotno vedânti, vaišešika zastupa nauk o pluralitetu duša (âtman). Nosilac duše i preporađanja je psihički organ (manas). - Svijet izgrađuju zajedno materijalni elementi svojim atomskim treperenjem i duše svjesnom djelatnošću (karman) svojih organa. — Ciklično nastajanje i nestajanje svjetova tumači se na osnovu opšte indijske kosmogonije (v. kalpa). Iskonska pokretna snaga pri tom je »nevidljivo« (adrišta), pokretna moć koja se ispoljava u duši. Nauk o kategorijama razvija u indijskoj filozofiji uz vaišešiku posebno logička škola nyâyâ (v.). Ove su dvije škole usko povezane, pa se velikim dijelom nadopunjuju.

Valjanje , v. važenje.

Varijabilan ((lat. variabilis), promjenljiv, sposoban za promjenu.

Varka , v. osjetne varke.

Važenje , filozofijski pojam koji je u svom punom značenju počeo upotrebljavati tek u novijoj filozofiji, a zapravo ga je u filozofiju uveo uz Bolzana H. Lotze, označavajući njime bit istinâ i vrijednosti. Istina važi bez obzira na to spoznaje li je neko i priznaje ili ne, pa je prema tome u svojoj održivosti neovisna o konkretnom, individualno genetičkom mišljenju. 2 x 2 = 4 spoznaje li to netko ili ne, bili ljudi toga svjesni ili ne. Drugim riječima, ljudska svijest ne stvara istine i vrijednosti nego ih nalazi, otkriva, odnosno priznaje, te one prema tome važe neovisno o svijesti. — Polazeći od te činjenice neki su filozofi istine i vrijednosti, odvajajući ih od fizičke i psihičke zbilje, smjestili ontološki (v.) u »treće carstvo« i tako stvorili opet jedan novi aspekt platonskog idealizma. Badenska škola (Windelband, Rickert) u važenju (»Gelten«) nalazi način postojanja ideja, istina i vrijednosti. — Termin važenje, pored ovog ontičkog značenja, može imati spoznajno teorijsko značenje, pa se tada njime određuje objektivna nužnost priznavanja nekog suda, neke istine. Važenje u

psihologijskom smislu ima drugačije značenje. (v.»osjećaj manje vrijednosti«).

Vedanta (sansk.), 1) krajnji ili zaključni dio Veda, sinonim za upanišade; 2) nauk o posljednjem filozofskom smislu Veda, naziv za jedan od šest daršana ili skolastičkih sistema u indijskoj filozofiji, koji se redovno smatra njegovim metafizičkim vrhuncem. Vedanta se osniva na komentarima Bâdarâyaninih ili Vyâsinih »Brahma-sûtra«, koje se nazivaju i »vedanta-sûtre«. Najistaknutiji je komentator ovog djela od 550 aforizama Šankara ili Šankarâćârya (»učitelj Š.«). On je u drugoj polovini prvih hiljadu g. n. e. dao vedântinskoj filozofiji ekstremno idealističko tumačenje, koje je zasjenilo sva ostala. Ranijem razvoju u tom smislu pogodovao je naročito uticaj mahâyana budizma na Šankarinog učitelja Gaudapâdu. Šankarin vedântinski monizam (v. advaita) karakteriše se kao »isključivi ortodoksni predstavnik panteističke vjere Hindusa, pod koju danas potpada svaki politeizam i raznolika narodna mitologija. Osnovno mu je učenje advaita, tj. da zbiljski ne postoji ništa osim jednog samo svojstva ili svemirske duše nazvane brahman ili paramâtman, dok je gjivâtman ili individualna ljudska duša, kao i sve prirodne pojave, zapravo identična s paramâtmanom, a postojanje im je samo efekt agjnâne (koja se obično naziva avidya) ili pretpostavljenog neznanja o toj jedinstvenoj univerzalnoj duši koja se obilježava istovremeno kao stvaralac i stvorenje, vršilac djela i djelo, bitak, svijest i dobrobit (satćit-ânanda), slobodna od triju modalnih stanja (v. guna). Oslobođenje ljudske duše od preporađanja i ponovno sjedinjenje s paramâtmanom, s kojim je zbiljski identična, postiže se jedino otklanjanjem tog neznanja pravilnim razumijevanjem vedânte (Monier-Williams). — Šankarin apsolutni monizam nastojao je kasnije relativizirati njegov istaknuti protivnik Râmânugja (11. vijek. n. e.), koji je metafizičke osnove vedânte pokušao uskladiti sa činjenicama psihološkog iskustva introspekcije, polazeći od analitike spoznajne svijesti (v. višištâdvaita). — Za osnovne stavove

vedântinske filozofije vidi: advaita, âtman, avidya, brahman, guna, mâyâ, mukti, upadhi, sat-ćit-ananda.

Vegetativan , koji je u vezi s funkcijom unutarnjih organa.

Vegetativni Živčani sustav , onaj dio živčanog sklopa koji upravlja funkcijom unutarnjih organa i reguliše odnose unutar organizma. Eferentna vlakna vegetativnog živčanog sklopa inerviraju u prvom redu glatke mišiće i žlijezde, ali i druga tkiva. Dijeli se na simpatični i parasimpatični sklop. Funkcija tih sklopova je uglavnom antagonistička: pod uticajem simpatikusa ubrzava se aktivnost gotovo svih organa (uz izuzetak probavnih organa), dok se pod uticajem parasimpatikusa aktivnost smanjuje. Uticaj simpatikusa prevladava kad je organizam prisiljen na pojačanu djelatnost, a u razdobljima odmora i relaksacije prevladava uticaj parasimpatikusa. (Sinonim: autonomni živčani sustav).

Verbalan (lat. verbum = riječ), koji se odnosi na riječi; koji je izrečen riječima (v. verbalizam).

Verbalizam (lat. verbum = riječ), upotreba riječi bez vrijednoga odnosno odgovarajućeg smisla; kad god se uz te riječi ne povezuje nikakav smisao (apsolutni, v.) ili se povezuju neispravni pojmovi (relativni, v.). U pedagogiji (didaktici) verbalizmom se naziva nastava bez upotrebe stvarnih sredstava, protiv čega su ustali naročito Komenski i Pestalozzi.

Verifikacija (lat.), provjera neke tvrdnje (v.) odnosno pretpostavke uz utvrđivanje njene istinitosti bilo na iskustvenim činjenicama, u životnoj praksi, odnosno u organskom povezivanju sa sistemom ostalih naučnih spoznaja. Potreba verifikacije značajna je za znanstveni napredak (v. indukcija, hipoteza, dokaz, istina).

∆ na vrh ∆

Verifikovati (lat. verificare = obistiniti), provjeriti, ustanoviti pretpostavljenu istinitost neke misli (v. verifikacija).

Verites de fait (franc.): istine čina, činjenicâ. Leibnizov naziv za one spoznaje do kojih se dolazi pomoću iskustva. To su istine činjenicâ.

Verites de raison (franc.): istine razuma. Leibnizov naziv spoznaje do kojih se dolazi mišljenjem. On ih smatra nužnim istinama uma.

Vidno polje , sve ono što, gledajući konstantno u jednu točku ispred sebe, primjećujemo pomoću jednog oka. Širina vidnog polja mjeri se spravom koju zovemo perimetar.

Vigjnana (sansk. vigjńâna) i vińńâna (pali), svijest vezana za pojedina područja osjetne spoznaje; doslovno »razaznavanje«. U tom se smislu kao termin izveden iz korijena gjńâ-, »znati«, može adekvatno prevesti i stručnim terminom gnozija. - Naročito se u budističkoj klasifikaciji 18 elemenata osjetnosti (v. dhâtu) jasno razlikuje šest područja osjetne svijesti. — U idealističkoj metafizici (v. vigjńâna-vâda) odgovara izrazitije grčkom terminu gnosis (usp. pragjńâ).

Vigjnana-vada , (sansk. vigjńâna-vâda ili yogâćara), naziv škole mahâyâna budizma, koja uči idealizam spoznajne svijesti (vigjńâna). Uz Nâgârgjunin nauk, koji dijalektički izvodi smisao Budina »srednjeg puta« (v. mâdhyamika) iz ništavila (šûnyatâ), vigjńâna-vâda predstavlja drugu osnovnu struju spoznajno teorijskog idealizma u mahâyâni. Naziv škole potiče od Vasubandhua (4. vijek. n. e.), koji je prvenstveno razradio spoznajno teorijsku stranu učenja (u djelu »Vigjńâpti-matra-siddhi« — »Dokaz da ne postoji ništa osim svijesti«). Raniji predstavnici škole, među kojima i Vasubandhuov brat Asanga nazivali su svoj nauk po njegovoj praktičnoj etičko religijskoj strani yogâćâra (»put yoge«). Iz ove su škole izišli u srednjem vijeku najslavniji indijski logičari Dignaga (5. vijek), Dharmakirti (7. vijek), Kamalašîla (8. vijek) i drugi. Učenje je rano

preneseno u Kinu (»Lankâvatâra-sûtra«). U 11. vijeku prenio ju je u Tibet Atiša iz Nalande, prastarog univerziteta koji je tada propada zbog dolaska islama. — Ovaj se nauk najviše približio vedântinskom idealizmu i opštim indijskim tradicijama, a i izvan Indije, naročito na Tibetu, izrodio se u srednjovjekovni tantrizam (ritualnu simboliku i magiju). Sličnost s vedâtinskim idealizmom ogleda se u razlici od mâdhyamike. Ta se razlika interpretira kao kvalifikacija zbilje, odnosno lažnosti postojanja. Dok je za mâdhyamiku stvarnost ništavilo ili ispraznost (šûnyatâ), dotle vigjńâna-vada lažnost svijeta prkazuje sa »diskriminativnom sviješću« (vigjńâna). Svijet je ništa ili »prazan« zato što je »bez uporišta« (nirâlambana) izvan predstave kruga naše svijesti. Po ovom učenju svijet je doslovno »volja i predstava«. Od vedântinskog idealizma ovo se učenje razlikuje po tome što uči, kao i sve ostale budističke škole, lažnost »Samosvojstva ličnosti« (pudga-la-nairâtmya). Nauci o toku nesvjesnoga (v. bhavanga-sota) u theravâda budizmu ovdje odgovara nauk o »riznici svijesti« (âlaya-vigjńâna). I taj se oblik nesvjesnoga zamišlja kao vječni tok elemenata pojavnosti (dharma, v.) ili »sjemenja«, zametaka svakog oblikovanja, stanje ispred subjektivno-objektivnog rascjepa svijeta. Razlikuju se tri stepena spoznaje: iluzorna (parikalpita), empirička ili praktička na osnovu ne kauzalnog determinizma (paratantra) i apsolutna, metafizička (parinišpanna), koja je oslobodilačka, a postiže se, prema Budinoj usporedbi »plivanjem protiv struje«. Isticanjem ovog posljednjeg, religijskog elementa spoznaje spoznajni idealizam ove škole razvio se brzo u tipične oblike gnostičke metafizike, naročito u učenju o pragjńâ-pâramitâ (»usavršenje spoznaje«; korijen gjńâ- odgovara grčkom gnosis).

Virtualiter (lat. virtus = snaga), što opstoji samo latentno ili potencijalno (v.), ali što se pod izvjesnim uvjetima može manifestovati (v. realiter).

Virtualno , v. Virtualiter.

Virtus (lat.), vrlina, snaga, sila, hrabrost.

∆ na vrh ∆

Višištadvaita (sansk.), »kvalifikovani monizam«, naziv za filozofsko učenje Yamune (10. vijek.) i Râmânugje (11.vijek.) koji se unutar vedatinske filozofije najviše približava dualizmu i najviše se razlikuje od Šankarina monizma apsolutnog duha (v. advaita). Šankarino učenje o univerzalnom identitetu spoznajnog subjekta (âtman) protivi se prema Râmânugji činjenicama psihičkog iskustva. Spoznaja je nužno vezana za »moj subjekt« (mam-âtman) kao svijest »ja spoznajem« (aham anubhâvami = »ego cogito«). Kad bi subjekt spoznaje bio univerzalni âtman, onda bi se i spoznaja javljala u obliku istovremenosti sveopšteg znanja, a ne bi nastajala u nizu postepenosti, ne bi bila moguća (višišta) odnosom na ograničenost mog individualnog spoznajnog organa (manas). Ova škola razlikuje manas kao organ mišljenja od âtmana kao subjekta spoznaje, prigovarajući materijalistima da ne uviđaju tu razliku. Kad te razlike ne bi bilo, kad bi svijest bila rezultat pojedinačnih materijalnih promjena, onda bi nastajala u česticama pa bismo imali percepciju mnogih »ja« mjesto identiteta svijesti. — Râmânugjin je princip da ne priznaje nijedno učenje koje »ne potvrđuju činjenice« unutrašnjeg iskustva. — Problem dualizma u indijskoj filozofiji nalazi svoj klasični izraz kao problem »rascjepa-nerascjepa« (bhedâbheda) subjektivno-objektivne prirode. Ni Râmânugja ne negira upanišadski monizam (v. advaita) u potpunosti, nego ga samo relativizira svojim kvalifikacijama osnovnih pojmova.

Vita activa et vita contemplativa Vita (lat. vita = život) je u srednjem vijeku oznaka za način života čovjeka. U raspravi o odnosu vitae activa i vitae contemplativa Toma Akvinski daje prednost kontemplativnom životu. Vita activa i vita contemplativa su skolastički prijevodi za Aristotelove izraze bios praktikos i bios theoretikos. Pri određenju najvišeg dobra kao ljudskog dobra Aristotel analizira različita razumijevanja onog što djeluje u čovjeku i za čim svi teže te njegovo postizavanje nazivaju »srećom« (eudaimonia, u prevodu kao blaženstvo). lako se svi slažu u izrazu, ljudi pod srećom i sretnim životom ne misle isto. Tim različitim

shvaćanjima sreće kao najvišeg dobra odgovaraju različiti načini življenja. Aristotel navodi tri bitna načina života: prvo, bios apolaustikos (život užitka, nazvan još i bios poietikos, a obuhvata sferu osjetilno-materijalnog proizvođenja i trošenja); drugo, bios praktikos ili politikos (život koji se odvija u praktičnom djelovanju kao život za političku zajednicu). Takav aktivni život postaje običaj u izrazu vita activa (v. akt i aktivnost); treće, bios theoretikos (život teorije kao čistog zrenja i posmatranja uma). Teorija je tu mišljena kao znanje radi znanja. Bios theoretikos kao život čistog mišljenja predstavlja »predanost filozofiji« kao nauci o prvim temeljima i uzrocima bića. U čistoj teoriji čovjek se odnosi na ono što bićima pripada prema njihovoj prirodi i što postoji na njima samima kao njihov bitak. Budući da u teoretskom životu dolazi do izražaja vrhunska ljudska mogućnost mišljenja, pomoću koje čovjek uopšte u najvišem stupnju zna ono što u najvišem stupnju postoji, Aristotel daje prednost biosu theoretikosu pred svim ostalim načinima življenja. Međutim, dok je Aristotel, samo razlikovao različite načine života nego i prema njima razvijao posebnu teoretsku, praktičku i kreativnu filozofiju i znanje, ali se u filozofiji izgubio smisao za tu raznovrsnost ljudskoga znanja i življenja, pa se praktički život najčešće prepuštao iracionalizmu ili svodio na materijalnu proizvodnju i život u dolini suza, a teoretski život se izjednačavao s vita contemplativa. U srednjem vijeku grčki bios theoretikos je preko vitae contemplativae je modifikovan u način života koji je savršen i vječan (vita aeterna).

Vitalan (lat. vitalis), 1) životni; koji pripada životu, koji se odnosi na život (»životni polet« - elan vital - kod Bergsona »vitalna sila« u vitalizmu); u svakidanjem govoru znači: živ, izdržljiv, krepak, pun životne snage (»vitalna narav«).

Vitalitet (lat. vitalis = životni), životnost, sposobnost održanja u životu (vitalitet neke društvene formacije, ideologije i sl.); sposobnost razvijanja životnih energija (»ličnost izvanrednog vitaliteta«).

Δ na vrh Δ

Vitalizam (lat. vita = život), pravac koji za razjašnjenje života uzima posebnu životnu silu (vis vitalis), tvrdeći da se životne pojave ne mogu razjasniti jednostavnim mehanizmom, fizikalno-hemijskim zakonitostima, kao što to tumači mehanicizam (v.). Prema nekima ta je životna sila duša (psihovitalizam) kao npr. za Hufelanda. Čini se da vitalistički pravci imaju svoj prvi izvor u Hipokratovim spisima. Borelli i Sylvius uveli su za razjašnjenje životnih pojava neku mehaničku silu koju je nemoguće ispitati. Driesch uzima neki neprostorni faktor koji djeluje kao teleologija i koji je on nazvao Aristotelovim izrazom »entelehija« (v.). Botaničar Reinke također prihvata neke više regulatorne sile koje u organima živih bića djeluju prema određenim svrhama, a koje on naziva »dominantama« (v.).

Vizija (lat. visio = vid, viđenje): 1) doživljaj koji se tumači kao natprirodna objava od nekoga, ljudima iz skrivenog svijeta, i dokaz neke istine.

Vizuelan , vidni; viđen očima; koji se odnosi na vid. Vizualni tip je osoba koja lakše usvaja i bolje pamti viđeno.

Vjera , znači izvjesnost koja je objavljena zauvijek; Božije objave tj. knjige su dokaz vjere i izvor istine. — Vjerom se može zadobiti bezuvjetni oslonac u vlastitoj odluci, i time uporište naspram relativnosti «neodređenosti» koja se transcendira u beskonačno. Dakako, takvo objašnjenje čini hermeneutički krug. Kant je vjeru stavio u »mnjenje« kao neku izvjesnost i »ne« »znanje« to jest našu nemoć višeg »većeg« znanja, i definisao je kao »držati za istinito« i time je ona kao subjekt samo »subjektivno dovoljna« ali se kao objekt (tj. materijalno) »objektivno nevidi«. — Odnos vjerovanja i znanja je nerješiv problem našeg mišljenja. — Ovo odlučujuće pitanje je u spoznajno teoretskom smislu nemoguće riješiti; [ili, ili] vjerovanje ili znanje. Možemo razlikovati tri stajališta filozofa: (Bla, bla, bla); 1. vjerovanje je niži modus znanja ali uvjetovan ljudskom prirodom od F. Bacona do Humea, zatim, Fichtea i Kanta; 2. podudarnost spoznaje putem vjere i znanja je stav Descartesa i Leibniza; i 3. otklanjanje vjere s

obzirom da je zasnovana na pokornosti Bogu, drugih autoriteta, antropomorfizma, do tvrđenja njenog protu umnog i nihilističkog karaktera; kod Nekih. — Filozofijsko vjerovanje je pokušaj u jednom ili drugim pravcu, kome se suprotstavlja naučno »kao (nazovi) objektivno« znanje, ali ipak smo kao teorijsko, »teorije« i tako se sve svodi na isto. Filozofijsko se vjerovanje javlja pred iskustvom relativnosti predmetnosti, (tj. kao vančulno neodređen predmet) zatim kao iskustvo neznanja bitka i zapadanja u to isto neznanje. Nemoć (naša granica) ljudi u toj našoj ograničenosti.

Vjerovanje , vjera; ograničenje potpune izvjesnosti i sigurnosti.

Vjerovanje tj. »mnjenje« “kao“ niži stupanj izvjesnosti i »znanje« “kao“ viši. Kao definicija je »držati za istinito« time je ona samo »subjektivno dovoljna« ali je objektivno nedovoljna.

Vjerovatnost (lat. probabilitas) je srednji stepen izvjesnosti koji leži između potpune izvjesnosti da će nešto nastupiti i da mora nastupiti, i iz puke mogućnosti. Vjerovatnost se sastoji u očekivanju da će se nešto dogoditi obzirom na dosadašnje iskustvo ali ne isključuje da se to ne dogodi, odnosno da ne nastupi nešto drugo od očekivanog. Pojam vjerovatnosti je značajan u teorijsko-fizikalnom mišljenju (npr. Heisenbergov princip neodređenosti).

Vlast , postavlja pravila, zakone (v.); upravlja državom, narodom, čovjekom; vlast kao najvažniji organ (v.); koji sudi; određuje, stavlja, uklanja itd. Subjektov (v.) “kao objektivan“ (v.), subjektivni (v.) stav, pogled (v.) na svijet, život, događaje i zbivanja.

Volonterizam (lat. voluntas = volja), koncepti koji se ogledaju na područjima: 1) psihologije, 2) spoznajne teorije, 3) ontologije i 4) teorijskih osnova naukâ. U psihologiji (Tonnies, Paulsen, Wundt) se psihološkim volonterizmom naziva teorija po kojoj je volja osnovna funkcija duševnog života i iz nje proizlazi mišljenje i osjećanje. Na psihološkom se bazira i antropološki (v.) volonterizam. U spoznajnoj

Δ na vrh Δ

teoriji volonterizmom se naziva shvaćanje po kome u spoznajnom procesu volja ima primat pred razumom. U ontologiji znači pravac po kome je volja osnovni princip bitka unutrašnja bit svih pojava u svijetu (stoici, Augustin, Schopenhauer). Volonterističku tezu o teorijama nauka zastupaju pozitivisti (v.), pragmatisti (v.), koji smatraju da je uvijek osnovna voljna postavka odlučujuća za cjelinu naučne koncepcije i izučavanja, a razum je samo oruđe volje. Suprotno: intelektualizam (v.).

Volja , (lat. voluntas, grč. bulesis, njem. Wille) kojim su obuhvaćeni psihički procesi neposrednije vezani uz smišljenu (namjernu, svjesnu) aktivnost. Medu »voljnim« procesima koji su vrlo različite prirode i intenziteta, mogu se razlikovati dvije osnovne faze: motivacija (javlja se u svijesti i vrednovanje idejnih sadržaja i afektivnih pobuda koje su usmjerene prema izboru i oblikovanju šeme buduće aktivnosti te se doživljavaju kao pokretači »motivi« njene realizacije) i odluka (bitno »voljni« čin kojim se aktivni subjekt identifikuje s tom šemom aktivnosti i koristi svoje psihofizičke energije za njeno ostvarenje). Peripatetsko-skolastička psihologija smatra volju uz razum glavnom »moći« ljudske duše i definiše je kao »razumsku težnju prema dobru (vrijednosti) uopće«. Pitanje o »slobodnoj volji« javlja se onda kada je mehanicističko načelo »opšteg kauzaliteta« bilo u prirodnim naukama prihvaćeno kao glavni eksplikativni princip za sva događanja u prirodi (v. sloboda). Neki filozofi (A. Schopenhauer, E. von Hartmann) smatraju »volju« kao glavni princip bitka koja ima ontološko značenje.

Volja za moć , pojam označava izvornu spontanu snagu života i stvaralaštva uopće. Postavljen je i kao antiteza pojmu prilagođavanja. Volja za moć, težnja za vladanjem kao osnovni poriv, nagon života. Sve što nastaje i nestaje u svijetu tjerano je voljom za moć; kod čovjeka se na javlja u svim njegovim nastojanjima kao želja za dominacijom, a time i povećanjem moći. Volja za moć je po takvom shvatanju motiv ljudskog djelovanja.

∆ na vrh ∆

Vrijednost , pojam je posebna filozofska disciplina koja se naziva vrednosna filozofija ili aksiologija (v.).

Vrijeme (grč. hrónos, lat. tempus), za razliku od prostora (v.) kao prikaz bitka. Vrijeme su događaji koji se nižu »jedan nakon drugog«, kao bivanje stvari u stalnoj promjeni. Biće biva i neprestano se mijenja u njemu »vremenu«. U tom smislu fizičko vrijeme je uglavnom takav prikaz bitka koga se ne da zaobići, sveobuhvatno je a mi ga vidimo po kretanju objekata na nebu ili mehaničkim satom kao mjerom proticanja. Teorije (v.) vremena su: Aristotel vrijeme definiše kao »broj (mjeru) kretanja prema onome što je bilo ranije i što će biti kasnije«. Einstein misli da je fizikalni pojam vremena četvrta dimenzija, u svojoj opštoj i specijalnoj teoriji (v.) relativnosti, te u modelu četvero dimenzionalnog prostora tako da nema više ništa od Minkowske apsolutne istovremenosti i vrijeme je svedeno na četvrtu dimenziju prostora. Vrijeme kao neprekidni niz tačaka, gdje svaki događaj u svako doba ima svoje određeno mjesto, pa tako daje mogućnost fizičkog istraživanja. Unutar njega sve se može mjeriti ako se u istom sistemu koordinata unaprijed odrede dimenzije, početna i završna tačka niza. Kant misli na »empirijski realitet« i »transcendentalni idealitet« prostora i vremena, jer se oni »direktno« ne mogu iskusiti, budući da su »a priori« (od ranije) uvjeti iskustva. Augustin misli da je vrijeme u neposrednom odnosu prema ljudskom vremenskom doživljaju te upravo zbog toga »samo subjektivno« tako ono nije indiferentni slijed tačaka-trenutaka bez unutrašnje veze, nego je u svakom trenu duša svojim doživljajem sadašnjosti u isti mah iznad nje sjedinjena s prošlošću i budućnošću. Bergson je odbacio racionalistički pojam mehaničkog vremena kao izvanjski mjerljive sukcesije i suprotstavio mu unutrašnje »pravo vrijeme« čistoga trajanja. Husserl strogo razlikuje kosmičko mjerljivo vrijeme od unutrašnjega vremenskog doživljaja kao iskonskog tj. prvog oblika svih sadržaja transcendentalne svijesti u struji doživljaja. Ove teorije vremena prave pretpostavku za izvanredno mjesto vremena u filozofiji egzistencije (v.) i to u

egzistencijalnoj ontologiji M. Heideggera koja naspram »vulgarnoga« shvatanja vremena ističe vrijeme kao pogled »pregled« u razumijevanju bitka, a starost kao misao o konačnosti određuje temelj i strukturu povijesnosti kao »istovremenosti« prošlosti, sadašnjosti i budućnosti!?! »Vrijeme je ograničenost materijalnog bitka«.

Vrlina (grč. areté, lat. virtus), jakost, valjanost, sposobnost valjanog djelovanja ili činjenja, slobodan izbor »prema sredini« između ekstrema kao poroka prema načelu »kako bi ga odredio razuman, razborit čovjek«. Određujući tako vrlinu Aristotel naglašava da je ona prema svojoj ontološkoj biti srednji put, ali u moralnom pogledu je nastojanje prema najboljem i najpravednijem. Držati se vrline i pogoditi u svakom postupku ili činu šta je za nas srednja stvar je opšte ljudske sposobnosti promišljanja i djelovanja koja se zove razboritost (v.). Vrline opisuje Platon u svojoj Državi i određuje ih kao umjerenost, hrabrost i mudrost, te njihov sklad shvata kao najvišu vrlinu — pravednost. Aristotel razlikuje moralne ili etičke vrline kao što su umjerenost, pravednost, prijateljstvo, od razumskih: umijeće, razboritost, umnost i mudrost, što zapravo čine stepene spoznaje. Religija ovo dopunjuje sa teološkim vrlinama »vjera, ljubav i nada« kao uzorom mišljenja.

Vrsta (lat. species), 1) u logičkom smislu: pojam vrste koji obuhvata slične, ponekad upravo individualne pojmove, te je zajedno s drugim sličnim pojmovima uporediv rodnom pojmu. Međutim, neki pojam vrste može se shvatiti kao rodni pojam u odnosu na niže podređene mu pojmove (v. rod, rodni pojam). Za definiciju (v.) nekog pojma važno je ustanoviti njegovu razliku u vrsti (differentia specifica) od ostalih istih rodnih pojmova; 2) u biološkom smislu: najniža grupa sličnih i neposredno srodnih individuuma koji se međusobno razmnožavaju (tzv. prirodna vrsta). Unutar vrste mogu se razlikovati podvrste, pasmine, i sorte.

∆ na vrh ∆

Vulgarni materijalizam , pogled na svijet, koji uzima kao i svaki materijalizam materiju kao primarnu. Nosioci su uglavnom neki poznatiji predstavnici prirodnih nauka. Oni ne shvataju dostignuća filozofske misli, nego pokušavaju materijalistički uopštavati osnovne nauka, naročito prirodnih. Tako dolaze do niza vulgarizacija osnovnih filozofskih pitanja (npr. da mozak izlučuje misao kao jetra žuč i sl.), poistovjećuju prirodne i društvene zakone i izostavljaju istraživanja osnovnih filozofskih područja. Glavni predstavnici: Vogt, Biichner, Moleschott u "nekoj" borbi protiv religije i idealizma.

Vulgarno (lat. vulgaris) sinonimi (v.) prosto, nepristojno, nekulturno, drsko, nametljivo, neukusno, itd. kao i ateistično.

Δ vrh Δ

W

Wu wei (kin.) princip ne-djelovanja u taoizmu razrađen u specifičnom smislu Laotseovih paradoksa o »djelovanju bez (vidljive) djelatnosti« i bez »zabrinute užurbanosti« u skladu s kosmičkim determinizmom taoa i s učenjem o »prosvijetljenoj praznini koja je potpuno odricanje samoga sebe« (Čuang-tse). (Uspooredba: u indijskoj filozofiji budističko učenje o ništavilu [šûnatâ] i o negaciji samo-svojstava [anatta].) — Prema Laotseovu shvaćanju »mudrac surađuje sa sveopćim razvojem tako da ne djeluje, nego pušta da se stvari zbivaju«. — »Volju neba ne treba oponašati pozitivnim djelovanjem, kako to hoće Konfucije«, kaže Cuang-tse, jer postoje dva puta, nebeski i ljudski. Uzvišena koncentracija u ne-djelovanju, to je put neba. Usitnjavanje i brige za pojedinosti, to je ljudski put. — Ovdje se

vjera taoista u prirodni panteizam odražava kao naivnost u njihovim socijalnim principima. Lao-tse kaže: »Nedjelovanjem se stiče carstvo... Carstvo je izvanredno osjetljiv mehanizam. Treba ga pustiti da se samo pokreće... Kad se ništa ne zahtijeva, narod se vraća u svoju prirodnu spontanost«. Tipične su slike ovog nauka voda koja teče nizbrdo i trava koja polegne pod vjetrom.

∆ na vrh ∆

Y

Yang i yin (kin.) suprotnosti kao: (»pozitivno-negativno« »dobro-zlo« »bijelo-crno« itd.) »dva principa ili ograničenosti [grješnost] bićâ« u kome umna bića »Jesu« (nalaze se); život kao nemir ili neznanje i nemoć. Yang - Pozitivno sadrži »mali dio« Negativnog a Yin – Negativno sadrži »mali dio« Pozitivnog. Umno biće koje to shvata je u ravnoteži to jeste u miru. Nemir se stvara jačanjem (uvećanjem) tog »Maloga« u jednom Yang ili u drugom Yin. Kao nerazdvojiva uzajamnost u kretanju bića do kraja ovog svijeta i osnov naše naravi i dijalektike u filozofiji. U najprimitivnijim razjašnjenjima pojava pomoću mantike i vradžbina u »Yi-kingu«. Tu se yang obilježava cijelom crtom (——), koja predstavlja muškost, svjetlost i nebo, a yin prelomljenom crtom (— —) koja označava ženskost, tamu i zemlju. Ova dva »modaliteta« ne izražavaju ipak u kineskoj filozofiji nikad suprotnost dobra i zla. Ideal dobra je u harmoniji, a princip vrline (te, v.) je iznad tog polariteta Yang-Yin. Prema Konfucijevu komentaru »Yi-kinga«, »tok se stvari sastoje od postepenih pokreta pasivnih (Yin) i aktivnih (Yang) snaga. Posljedica tih pokreta (kretanja) je dobrobit, a cjelina je njihova je u izrazu smirenosti, ljudi i stvari«. Prema Lao-

tseu »iz kosmičkog principa tao (v.) proizlazi njegova vrlina (te), koja se razvija po dva uzajamna modaliteta... Sva bića proističu iz sposobnosti Yina i prelaze u djelatnost Yanga pod uticajem tih dvaju modaliteta na naša osječanja« (»Tao-te-king«,42). »Svako kretanje je kružno »ma! Bilo koje veličine«. Lie-tse kaže: »Djelatnost neba i zemlje sastoji se u naizmjeničnosti Yina i Yanga«. Čuang-tse opisuje Yin i Yang ovako (na različitim mjestima): »Htjeti razlikovati [ovdje i sad] ove dvije neodvojive uzajamnosti kao saznanje (istinu), dokaz je slabosti uma. Nebo i zemlja su jedno, Yin i Yang su Jedno« tj. naša granica u krugu (kruženju). — »Proizlazeći iz pra-principa Tao, Yin i Yang utiču jedan na drugi, poništavaju se i opet se uzajamno obnavljaju«. To je izraz njihova kružnog toka na primjer četiri godišnja doba. U prirodi poremećaj njihove ravnoteže proizvodi grmljavinu. U ljudskom organizmu »poremećaj njihove ravnoteže, koju izazivaju strasti, stvara također veliki nered... Sviđanje i užitak su osječanja vezana za Yang. Nezadovoljstvo i zlo su osječanja Yin«. — »Kad se životni dah (pozitivni duh) nagomila preko čula (osjećanjima), to je »jednostranost Yanga«, tada čovjek postane »razdražljiv«. — A, kada se (negativni duh) nagomila preko čula (osjećanjima), to je »jednostranost Yina«, čovjek postane »zaboravan«. Kad se životni dah (duh) nagomila sa obje jednostranosti, čovjek shvata svoju ograničenost (grješnost) ili kao bolest, to jest nemoć. »Tražiti Oprost je jedino rješenje«. Ovdje, nema pobjednika (bezgrješnih).

Yoga (sansk.), jedan od šest daršana ili skolastičkih sistema u indijskoj filozofiji. Ne smatra se samostalnim sistemom nego metodom za ostvarenje metafizičkog cilja oslobođenja (mukti) od neznanja i strasti, koji je zajednički svim školama indijske filozofije. — Naziv je izveden iz korijena yugj-, povezati ili »podjarmiti«; osnovno značenje je isto kao latinski jugum; filozofsko značenje odgovara latinskom religio u smislu »povezivanja« s metafizičkim osnovom bitka. — Osnovno djelo: »Yoga- sûtre«, autor: Patańgjali, vjerojatno u 2. vijeku pr. ne. e., glavni komentar »Bhâšyam« od Vyâse. — Yoga obrađuje

∆ na vrh ∆

tehniku meditacije na osnovu psiholoških pretpostavki sâmkhy (v.) analitike, pa je s tom školom najuže povezana. U kasnijem razvoju prevladava u yogi, za razliku od sâmkhye, stav monoteističke religije i kult lšvare (v.). Za potrebe praktične metode podesio je Vyâsa teoretske pretpostavke sâmkhye, dobrim dijelom pod uticajem budizma, tako da pretpostavlja jedan središnji psihički organ — ćitta, a smatra da su psihičke pojave uvjetovane stalnom promjenom te samostalne strukture. Sve su pojave trenutne (v. kšanikavâda), jedne uvjetuju druge, a postojanje u prošlosti, sadašnjosti ili budućnosti jednako je realno, razlika je samo u razlogu tog postojanja. Radi toga je za meditaciju važna »tehnika pamćenja«, kakvu je u zapadnoj filozofiji zastupao jedino Bergson. — Cilj meditacije, oslobođenje od toka pojavnih preobražaja, postiže se izolacijom duha od psihičke djelatnosti, smanjenjem na čisti tok svijesti i konačnom obustavom djelatnosti psihičkog organa tj. te samostalne strukture. Klasična je slika tog smanjenog procesa »izvlačenje unutarnje biti duha (âtman) iz tjelesnosti kao vlati iz lista trstike, silom« (»Katha-upanišad« II, 3,17). Rezultat je »blijesak oslobodilačke spoznaje« koja je iracionalna i metapsihička čista intuicija, a obuzima cjelinu duha. - »Yoga-sutre počinju opisom triju početnih stepena za meditaciju — askeze (v. tapas), proučavanje Veda i pobožnosti. Taj se početni dio naziva yoga djelatnosti (kriyâ-yoga), a svrhe su da očisti pet slabosti »ljagâ« (kleša): neznanje, egocentričnu svijest, strast, mržnju i životni nagon. Slijedi opis yoge kao procesa koji se dijeli na 5 vanjskih i 3 unutrašnja stepena: 1) yama, moralnost (ne povrijediti nijedno živo biće, govoriti istinu, ne krasti, suzdržljivost u spolnom životu i opšte, siromaštvo); 2) niyana, lična disciplina (čistoća, spokojnost, askeza, učenje, odanost lšvari); 3) âsana, položaj tijela pri meditaciji (osnovni je položaj sjedenje skrštenih nogu i potpuno uspravne kičme, da bi se olakšalo pravilno funkcioniranje organizma (v. sûkšma-šarira); 4) prânâyâma, regulisanje disanja; 5) pratyâhâra, »uvlačenje« ili neutralizacija čula; 6) dharana, koncentracija pažnje; 7) dhâranâ, zadržavanje koncentrisane pažnje na predmet meditacije u čistom zrenju uz

∆ na vrh ∆

isključenje misaone djelatnosti; kad prestane svaki subjektivni osjećaj, postiže se 8) samâdhi, potpuna meditativna zadubljenost. — Ovladavanjem samim sobom i predmetom meditacije stiče se i moć nad pojavama (v. siddhi). To ipak ne smije postati krajnji cilj takvog napora. — Struktura yoge približuje se u svojim bitnim dijelovima strukturi Budinog puta oslobođenja (v. magga). Bitna je razlika, koja se s vremenom zaoštrava, u »nasilnim« metodama yoge, koje budizam osuđuje. Pod »nasilnom« yogom (hatha-yoga) razumijeva se raznovrsna tehnika obustavljanja disanja i druge metode trpljenja. Pretpostavkama sâm-khya filozofije odgovara najbolje râgja-yoga (»kraljevska yoga«) koja teži za usklađenim razvojem intelektualne spoznaje i iracionalne intuicije. U monoteističkim kultovima odgovara metoda molitve i ljubavi prema Bogu (bhakti-yoga).

Yogaćara (sansk. - yogâćâra), naziv za školu mahâyâna budizma, koja se zasniva na subjektivnom idealizmu; ovdje opširnije obrađeno pod drugim (v. vigjnana-vada).

Yuga (sansk.) ciklusi svijeta (v. kalpa).

∆ na vrh ∆

Z

Zaglavak (lat. conculusio), zaključni sud u silogizmu (v.) izveden na osnovu dviju ili više premisa.

Zajednica , pojam koji je u specifičnom značenju za razliku od pojma društva u sociologiju uveo Tonnies. Dok je društvo racionalna pod

jednim konstituirana socijalna formacija, dotle bi zajednica bila socijalna formacija u kojoj su jedinke povezane u jedinstvo razumijevanjem, povjerenjem, zajedničkim osjećajem istih vrijednosti. U pjevačkom društvu jedinke nisu povezane jednako kao u pravoj, istinskoj prijateljskoj ili bračnoj zajednici. Zajednice mogu biti i čitava plemena, a i narodi, a društva su sa nekakvim uvjetima, zakonima pa društava nastaju i nestaju.

Zajedništvo , unutrašnja povezanost članova zajednice koja se temelji na subjektivnom osjećaju pripadnosti što ga iz prirodnih ili duhovnih karakteristika u sebi ima svaki pravi, istinski član neke zajednice.

Zaključak , logički postupak kojim se izvodi jedan sud bila na osnovu jednog suda (ne- posredni zaključak ili izvod), ili dva (odno- sno više) sudova (posredni zaključak). Po- sredni zaključak (kao zaključak u užem smislu) može biti deduktivni (v. silogizam, dedukcija), induktivni (v. indukcija) i analo- gijski (v. analogija). Izraz zaključak ponekad se ograničava na područje silogizma (v.) ili samo njegova zaglavka.

Zakon (grč. nómos, lat. lex), kanon; Kao “pravo“ princip nužnosti slijeda prema nekom pravilu; pravilo djelovanja što ga unutar nekog pravnog poretka određuje autoritet vlasti i osigurava njegovo provođenje pomoću sile; zakon kao, zaklon, u sjeni, zaštita od nekoga, nečega; moje pravo; ne pitaj nego postupaj. U širem smislu znači svaki pravilan red, poredak stvari, zbivanja i djelovanja. Pojam zakona potiče iz helenskog prava i kasnije se proširuje na druga područja za određenja nekoga reda i poretka: u prirodi gdje djeluje kao niz prirodnih zakona (lex naturalis); zakon kao ljudski moral kao osječanje (lex moralis), i na vječno Božije (lex aeterna). Lukrecije govori o leges naturae i njima označava nužnost poretka stvari ili ravnomjernost toka nekog događaja pod istim uvjetima. Prirodni zakoni klasične fizike vrijede bezuvjetno i nužno, bez obzira na to je li

riječ o takvima koji potiču direktno iz iskustva (npr. Keplerovi zakoni). Kant zakone misli kao »principe nužnosti slijeda prema pravilu«. Pojam »prirodnog zakona« prvenstveno je pravljen od neorganske materije i zato se može precizno formulisati matematičkim formulama a eksperimentima potvrditi. Dok zakoni kvantne fizike na Heisenbergovoj relaciji neodređenosti i nisu apsolutno nužni, niti se u njima više izgovara mehanička bezuvjetna uzročnost, nego su kao više ili manje vjerovatni pa se stoga formulišu manje apodiktički, a više hipotetički. Slično je i sa zakonima organske prirode (npr. Haeckelov »biogenetički zakon«), koji također vrijedi samo približno. A što se tiče zakona povijesti, teško da bi se za bilo kakve povijesne zgode u različitim vremenskim razdobljima moglo postaviti neko apsolutno pravilo slijeda, jer bi se u suprotnom slučaju istorija mogla predviđati.

Zamjeničan , pojam ili sud koji i uz različito sadržajno određenje (v. ekvipolentan) ima isto značenje pa usmjerava na isti predmet. Razlikuju se, dakle, samo po izrazu te može uvijek jedan zamijeniti drugi.

Zbilja , cjelokupnost svega što jest, svega što doista postoji, svega što je zbiljsko (v.); a suprotno onome što je samo moguće (potencijalno) ili samo prividno, ili tek produkt mašte - suprotno, dakle, onome što se samo pomišlja te je nezbiljsko. Širi pojam nego stvarnost (v.), jer osim svih postojećih stvari obuhvata i sve doživljaje svijesti, koji također imaju obilježje zbilje iako su samo duševne. Zbilja kao (mišljenje [cogito] svijest) ima prvo, i direktno značenje, a stvari, stvarnost ima drugo, posredno, (nedirektno) relativno tj. neodređeno značenje... Kako zbilja - a to je sve - obuhvata i stvarnost i duševnost, ona nije nikad nešto gotovo i završeno, nego nešto što nastaje i mijenja se. U latinskoj riječi actualitas (aktualno) izražava se neki trenutni (sada) pojam zbilje.

Δ na vrh Δ

Zbiljsko , ono što doista jest kao pravo, bitno i istinito, a suprotno je onome što se samo privid ili pričin i što bi tek moglo da bude; ono što postoji neovisno o našem (stavu, gledištu) znanju i predodžbi.

Zbivanje , svaki uzajamno povezani vremenski niz događaja u prirodi, društvu i povijesti, premda se pojmom zbivanja uglavnom određuje tok događaja koji proizlaze iz same povijesti (v.). Za nauku je u svakom zbivanju prvi primarni interes pitanje slijeda (nizanja) događaja: Zbiva li se to nizanje prema nekom ritmu koji se ponavlja i može li se utvrditi kao pravilo, ili je tok zbivanja haotičan? Uvijek se pitamo događa li se zbivanje radi nekog uzroka pa je kauzalno (v.) determinisano, ili radi neke svrhe, kao i zašto se kreće?? Ima li zbivanje (kretanje, nizanje) smisla ili je besmisleno?! (Ko' je vjernik zna odgovor).

Zdrav razum , sposobnost suđenja i rasuđivanja, koga posjeduje svaki normalan čovjek; također: skup tom sposobnošću otkrivenih opšte prihvaćenih istina. Smatra se da zdrav razum treba da bude vrhovni sudija ili bar da ne smije protivrječiti zdravom razumu; ili da se ponekad treba negirati. U svakom slučaju moramo ići dalje od njega, jer razum je ograničen, (nedovoljan) i to kao skup mišljenja jedne epohe ili, kao okamenjeni (ograničen ljudskim zakonom v.) dio nauke i filozofije, skup »takozvanih neospornih istina«.

Zen , japanski termin nastao iz kineskog č'an, izveden iz pâli naziva gjhâna (v.) kao jedan način Budine meditacije; naziv za najpoznatiju školu mâhâyana (v.) budizma na istoku. Osnivačem škole u Kini smatra se indijski misionar Bodhidharma (6 vijek). Učenje njegove škole doprlo je u Japan potkraj 12. vijeka, gdje dostiže vrhunac razvoja u 18. vijeku u intelektualnim krugovima vojnog plemstva samuraja. Nastavljać te škole zena bio je Hakuin a njen glavni predstavnik i popularizator u filozofiji, psihologiji i estetici je prof. Daisetz Teitaro Suzuki iz Kyota. — U zenu se budizam najviše udaljuje od svojih indijskih osnova i prilagođava kulturno

∆ na vrh ∆

povijesnim uvjetima Japana, postajući od filozofije kontemplacije filozofijom akta. Spoznajno teorijski idealizam mahâyâne pretvara se tada u intuicionistički (v.) iracionalizam (v.) zasnovan isključivo na neposrednom (tj. direktnom) doživljaju i iskustvu uvida. Takvi iracionalni doživljaji kojima je krajnji akt meditativnost (v.) napor, predstavlja se kao trenutno »prosvjetljenje« — satori, a izaziva se dugotrajnim često dugogodišnjim zaoštravanjem unutrašnje krize oko jednog nerješivog pitanja ili zadataka — kôan, koji postaje smisao učenikova »biti ili ne biti«. Prema jednom osnovnom principu zena, »Sumnjati znači vjerovati«. Tu sumnju ili vjeru potrebno je krajnjim naporom duha dovesti do ekstrema i apsurda. Tada se satori doživljava ne kao intelektualno rješenje životnog pitanja, nego kao »Oslobođenje« u smislu nirvane kao, uništenje (šûnyatâ, v.). Kao u ostalnim idealizmima apsolutnog duha i zen formuliše svoje najviše dostignuće: »Sva su ljudska bića već prosvijetljena«. Svi smo bude po svojoj prirodi. Meditativni napor i nije ništa drugo nego sam akt ili modus osvještenja “kao“ apsolutnog duha. Radi takvog izraza i doživljaja poprima redovno pjesnički i slikarski oblik, čija je formulacija nužno ekspresionistička i apstraktna. Uticajima kineske na japansku kulturu preko specifičnih izražajnih oblika zena smatraju se u širem smislu crno-bijele slike i ceremonije pijenje čaja i cvjetnih kompozicija. Psihološki tehnika zena privlači posebno teoretičare podsvijesti. C. G. Jung, osnivač »dubinske psihologije« koji metafizičkim motivima daje osnovnu važnost i u analizi neuroza, surađivao je s prof. Suzukijem. Egzistencijalistička filzofija nalazi često u zenu neočekivane srodnosti. — Evo kako Hakuin opisuje doživljajni razvoj svijesti satori: »Dane i noći nisam spavao, zaboravljao sam da jedem i da se ispružim. Tada je iznenada nastupila kritična koncentracija. Činilo mi se da sam se sledio u zamrznutom polju koje se širilo u nedogled, dok sam u svojoj nutrini imao osjećaj potpune prozirnosti. Nisam mogao ni naprijed ni natrag. Bio sam »idiot, glupan«, i ništa više nije postojalo osim kôona... U tom su mi stanju prolazili dani, dok jedne večeri nije zvuk zvona naglo sve srušio. Bilo je kao da se razbila

∆ na vrh ∆

staklena vaza ili srušila kuća od džada. Tad sam osjetio... da su se moje sumnje i sve moje prijašnje neizvjesnosti potpuno raspršile... Sve prošle i sadašnje teškoće nisu više bile vrijedne spomena!?? »po-Buda-lio«

Zetetika (grč. zeteo = istražujem), vještina da se ispitivanjem drugih dođe do novih spoznaja, kao što je to činio Sokrat. Ispitivanje drugih dovodi često do novih spoznaja i otkrića, do kojih čovjek samo zbog toka i pravca svoga vlastitog razmišljanja nije mogao doći. U grčkoj se filozofiji upotrebljavao i naziv »zetetik«. Herbert Cherbury naziva logiku zetetikom.

Značenje , ono po čemu neki predmet, događaj ili postupak nešto znači, bitna komponenta svakog doista ljudskog djelovanja i postojanja. Značenje jednog djela, postupka ili događaja nije identično s njegovom vanjskom egzistencijom, datošću, pojavnošću. Značenje je nešto unutrašnje, skriveno, neočigledno, što tek treba pronaći, otkriti, dokučiti. Ali značenje nije ni sasvim isto što i bit. Značenje je ono unutrašnje po čemu nešto nije samo ono što jest, nego i nešto drugo. Značenje je ono po čemu je neko ljudsko djelovanje bitno povezano s nekim drugim djelovanjem, uvršteno u širu ljudsku misaonu cjelinu. Pored ovog šireg smisla značenja postoji i uži u kojem se značenje pripisuje samo jeziku, i to riječima dok rečenice pokušavaju da daju odgovore o smislu [v.] . — Postoje različite teorije (v.) o tome što je zapravo značenje. Prema realističkoj teoriji značenje jednog znaka je stvar koju on označava ili na koju upućuje. Prema psihologističkoj teoriji značenje je predstava ili neki drugi psihički doživljaj na koji znak upućuje ili ga pobuđuje. Prema sintaktičkoj ili formalističkoj teoriji značenje je odnos (ili skup odnosa) znaka prema drugim znakovima. Prema funkcionalističkoj teoriji značenje je funkcija koju znak vrši (kod riječi njena upotreba u običnom ili naučnom jeziku). Prema pragmatskoj teoriji značenje je skup praktičnih posljedica nekog znaka (u slučaju suda — skup njegovih praktičnih konsekvencija). Prema logičko pozitivističkoj teoriji

značenje suda je skup iskustava pomoću kojih se on može verifikovati (kao, provjeriti). Prema konceptualističkoj teoriji značenje riječi je sadržaj pojma koji ona označava. Prema teoriji koju njeni zastupnici nazivaju dijalektičkom, značenje je »kompleks relacija ili odnosa«, koji uključuje odnos prema objektu (predmetno značenje), odnos prema mentalnim sposobnostima subjekta (mentalno značenje), odnos prema drugim znacima, odnosno riječima (jezičko značenje) odnos među subjektima koji upotrebljavaju znak (društveno značenje) i odnos prema praktičnim akcijama subjekta (praktično značenje). Neki smatraju da su predmetno, mentalno itd. značenje vrste značenja, a ne oznake opšteg pojma značenja, te da klasifikaciju značenja treba provesti logičnije. Tako bismo mogli razlikovati: a) predmetno, mentalno, konceptualno i jezičko značenje, b) individualno, c) teorijsko i praktičko značenje.

Znak (grč. semeion, lat. signum), nosilac značenja (v.), nešto što posjeduje značenje, predmet koji nešto znači, predmet koji upućuje na neki drugi predmet. Ono što znak znači naziva se najčešće »significatum« ili »designatum«. Nijedan predmet nije sam po sebi ni »signum« ni »significatum«; on može biti jedno ili drugo samo u odnosu na neki drugi predmet, u nekom procesu. Uz »znak« (signum) i »označeno« (significatum) kao elemente nekog procesa često se kaže (onaj koji interpretira nešto na svoj subjektivni način tj. kako ga on doživljava) i »interpretant« (ono djelovanje predmeta na interpretatora uslijed kojega je taj predmet za interpretatora znak). U naravi znakove koji (po sličnosti, uzročnoj povezanosti i sl.) upućuju na ono što znače nazivamo “kao“ normalnim znakovima; one kojima smo tu funkciju dodijelili izborom ili slobodnom odlukom nazivamo umjetnim ili konvencionalnim znakovima. Uz ovu distinkciju koju susrećemo kod mnogih, kod različitih autora nalazimo i druge njima svojstvene. Tako Ch. S. Peirce dijeli znakove, a) po njihovoj prirodi: na znakove svojstva (qualisigns), pojedinačne znakove predmete (sinsigns) i znakove —zakone (legisigns = dogovoreno); b) po prirodi odnosa

∆ na vrh ∆

između znaka i predmeta na koji on upućuje: na »ikone« koji su slični predmetima, »indekse« koji su uvjetovani djelovanjem predmeta, i »simbole« koji su zakonima asocijacije povezani s predmetima u misli; c) po tome upućuje li znak na mogući predmet, na zbiljski predmet ili na zakon (v.) na »reme«, »dici-znakove« i »argumente«.

Znanost , ili nauka (v.) (grč. episteme, lat scientia), šire: skup svih metodički stečenih i sistematski sređenih znanja; također djelatnost kojom stičemo takva znanja. Uže: metodički stečena i sistematski sređena znanja o određenom području ili aspektu zbilje (kao, stvarnosti); također: djelatnost kojom stičemo takva znanja. Sve nauke u užem smislu čine znanost u širem smislu. Znanost u oba smisla ima različite »aspekte, gledišta, poglede« ili »strane«. Tako je nauka jedinstvo istraživanja (v.), izlaganja (v.), otkrića (v.), dokaza (v.), metode (v.), sistema (v.). Počeci znanosti (tj. filozofije) javljaju se zajedno s počecima pismenosti, ali snažnije se razvija u staroj Grčkoj. Znanost ili nauka i filozofija su jednu cjelina u Grčkoj i nazivaju se »ljubav prema mudrosti« (filozofija) ali su se već u to vrijeme počele osamostaljivati matematika i geometrija (kao, a priori [v.] znanje) a i mehanika (načini gibanja materijalnih čestica) Od filozofije su se pokušale odvojiti u samostalna područja neke grane fizike, hemije, biologije, sociologije, psihologije. S odvajanjem znanosti od filozofije i podjelom nauka na brojne grane i pod grane, nastao je problem klasifikacije (v.) znanosti. Znanosti ili nauke se najčešće klasifikuju ili po predmetu koji proučavaju ili po metodama kojima se služe ili po svrsi ili cilju kojem se usmjerene. Najčešće se susreću ove razlike: — »Formalne znanosti« ili nauke koje proučavaju samo formalnu stranu realnih stvari i zbivanja (matematičke znanosti i simbolička logika); — »Realne znanosti« ili nauke koje proučavaju realne predmete i zbivanja (i sve ostale znanosti); — »Prirodne znanosti« ili nauke koje proučavaju prirodne pojave (fizika, hemija, biologija itd.); — »Društvene ili duhovne« nauke ili znanosti koje proučavaju društvene pojave (sociologija, istorija, politička ekonomija itd.; neki tu uključuju i psihologiju, a neki je stavljaju kao treću, posebnu

grupu, po sredini između prirodnih i društvenih znanosti); — »Teorijske znanosti« ili nauke čiji je cilj otkrivanje istine na jednom području istraživanja; — »Primijenjene ili praktične znanosti« ili nauke čiji je cilj primjena jedne ili više teorijskih znanosti radi postizanja neke praktične koristi (u medicini i agronomiji itd.); — »Genetičke znanosti« ili nauke koje proučavaju razvoj živih bića; — »Pojave« određene vrste (ko-smo-log-i-ja, geologija, istorija itd.); — »Sistematske znanosti« ili nauke proučavaju i nastoje sistematski zaokružiti spoznaju o jednom području (zoologija, botanika, sociologija itd.). Filozofija kao »Prva nauka, znanost« objedinjuje sve ostale.

Znanje , kao, rezultat spoznaje (v.), objektivno zasnovana uvjerenost u istinitost nekog suda ili sudova; također: sud ili skup sudova u čiju je istinitost netko s pravom uvjeren (vjerovanje v.) Neki filozofi ne razlikuju spoznaju i znanje, a neki ističu da je spoznaja djelatnost ili proces, a znanje rezultat toga procesa. Neki filozofi ne prave razliku (ili čak direktno tvrde da se ne može praviti razlika) između znanja i istine. Oni koji provode tu razliku ističu da o znanju ne govorimo uvijek kad netko nešto istinito tvrdi, (nego i kada imamo korist, (interes) od toga) i onda kad je onaj koji tvrdi siguran u istinitost toga što tvrdi i kad ujedno ima pravo (v.) ili (zakon v. - vlast v.) da bude siguran u to. Pojam znanja suprotstavlja se ne samo pojmu »neznanja« nego i pojmovima »mnjenja« (v.) i »vjerovanja« (v.).

Zor , “kako ko'“ vidi, sagledava; percepcija (v.) napor.

Zorno , ono što je direktno (neposredno) zahvaćeno osjetnim organima (čulima v.).

Zrenje , filozofijski termin kojim se prevode neki strani izrazi donekle različitog značenja: grč. theoria, lat intuitio (franc. intuition) i contemplatio (contemplation), njem. Schau (Schaung). U filozofskom kontekstu zrenje se redovno, kao izravno (neposredovano i

∆ na vrh ∆

neposredujuće) »motrenje« osjetnih ili logičkih »likova« (oblika, biti) suprotstavlja »diskurzivnim« (analitičkim i sintetičkim) procesima suđenja, zaključivanja i sl. Termin se najčešće javlja u okviru fenomenoloških razmatranja (»bivstveno zrenje« Wesensschau) ili kao domaća zamjena za riječ »intuicija«. Izraz zrenje treba razlikovati od izraza »Zor« koji redovno ima psihološko značenje (sinonimno značenje izraza »percepcija«), a upotrebljava se kao prevod njem. riječi Anschauung i u filozofskom smislu (Kantovi napori kao »čisti zorovi« [čiste percepcije] prostora i vremena).

Zrvan (Iran), princip vremena u mazdaizmu (v.). U ranijoj Avesti spominje se paralelno s prostorom (thwâša, usp. sansk, âkašâ) kao osnovni princip svijeta, a u nekim se slučajevima i princip prostora pojavljuje kao vrhovni. U kasnijem razvoju mazdaizma oko (5. vijeka. pr. n. e.), u učenju Magijaca, a i u Mithrinu kultu, prevladava shvatanje da je zrvan-akarana ili »nestvoreno beskonačno vrijeme«, osnovni princip svjetskog zbivanja. Pretpostavlja se da je porijeklo zrvanizma u astronomskoj nauci Kaldejaca i da su ga Iranci preuzeli zajedno s astrološkom kosmologijom pošto je Kir osvojio Babilon (538. pr. n. e.) U zervanizmu su dualistički principi dobra i zla, svjetla i tame, podređeni zrvanu kao zajedničkom praosnovu. To se odražava i u mitologiji, gdje se zrvan-akarana predstavlja kao Vrhovno božanstvo, a Ormazd (staroavestički vrhovni princip mudrosti Ahura Mazda) i Ahriman (staroavest, ahra-manyu, »zla misao« ili »zloduh«) smatraju se njegovom djecom. Istog je porijekla i astrološki fatalizam u zervanizmu. Zrvan postaje izraz pravilnosti i zakonitosti u mijenama svjetlosti i tame (identičnih s dobrom i zlom) i cikličkog razvitka svemirskih sistema. Taj smisao dobivaju i osnovni epiteti zrvan-akarane: »koji udjeljuju snagu, sjaj i starost«. Kao princip vječne pravilnosti kružnog kretanja u svemiru zrvan-akarana dobiva onaj smisao koji ima dharma u indijskoj i tao u kineskoj arhajskoj misli, smisao kojemu je klica sadržana u vedskom pojmu rita i staroavestičkom arta (aša, v.). — Vjerojatan je iranski uticaj na razvoj zervanizmu srodne mitologije u vezi s Hronosom u orfizmu i

∆ na vrh ∆

kod Ferekida. Nosioci tih uticaja bili su Magijci na područjima Irana, Male Azije, Mezopotamije i Egipta.

Δ na vrh Δ

Ž

Želja (lat. voluntas), tendencija postizavanja nekog cilja, stvarnog ili zamišljenog (stanja, situacije, predmeta), povezana s emocionalnim doživljavanjem. Faktori želje jesu motiv, predodžba cilja i sam izbor. U metafizici psihički volonterizam.

Živac , mreža živčanih vlakana. Živčana vlakna, koja čine živac, izdanci su živčanih stanica koje se nalaze unutar centralnog živčanog sistema ili u različitim ganglijama. Sadrže li živci aferentna ili eferentna živčana vlakna, odnosno i jedna i druga dijele se na senzorne, motorne i mješovite živce.

Živčana stanica , osnovni dio (čelija, element) živčanog sistema. Živčana stanica osim ćelijskog tijela posjeduje svoje izdanke (dendrite i akson) pomoću kojih, već prema svom položaju i funkciji, dolazi u vezu s osjetnim organima, odnosno drugim živčanim ćelijama.

Živčani sistem , naziv za ukupno sve živčane ćelije i njihovih izdanaka u organizmu. Živčani sistem dijeli se na somatički (v.) i vegetativni (v.) živčani sistem.

Živčano uzbuđenje , uzbuđenje (v.).

Δ na vrh Δ

Živčano vlakno, nit živčanih čelija.

Život, filozofija života (v.).

Životni pogled, pogled (v.) o svijetu i životu.

Ili Balans – ili Odraz i refleks i ja …

Δ na vrh Δ

Rječnik je informacija o osnovnom značenju pojedinih pojmova, termina i izraza koji su ušli u svakidašnji govor. U stvari, ovo je samo "pokušaj" da se pojmovi protumače pravilnije, jer je u običnoj upotrebi iskrivljen njihov smisao. Nikad nema kraja ljudskoj volji za boljim, adekvatnijim objašnjenjem riječi u nastojanju da se fiksiraju (odrede) pojedini termini, pojmovi i izrazi.

Kad se radi o različitim, ali terminima istog značenja (npr. osjetilo = čulo, predodžba = predstava, bit = suština i sl.) oba su termina navedena, ali je na jednom mjestu njihovo značenje protumačeno, a na drugom mjestu se (na takav termin) upućuje ovom oznakom (v.) v. = (vidjeti).

Pojmovi istočnih naroda obrađeni su mnogo više nego ostalih kultura. Razlog, slabo su poznati.

Rječnik je potreba onima koji žele čitati filozofsku literaturu, takvima je i namijenjen.

Prva verzija je iz šezdesetih godina prošlog vijeka (iz doba socijalizma, komunizma, marksizma) a, ova verzija je INTERPRETACIJA šezdeset godina kasnije.

∆ na vrh ∆